

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1994

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1994

ΑΘΗΝΑΙ 1997

TOMOS 149 (1994)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1994-1997	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1994	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὕπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1-7	1 - 44
2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ ὕπὸ Μιχάλη Κοσμόπουλου	πίν. 8-9	45 - 60
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ ὕπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη		61
4. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ὕπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 10-18	62 - 67
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὕπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 19-48	68 - 99
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ ὕπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 49-59	101 - 116
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ ὕπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου	πίν. 60-63	117 - 122
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ (ΝΤΙΚΙΑΙ ΤΑΣ) ὕπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη	πίν. 64-73	123 - 129

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ		
ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ	πίν. 74-75	131 - 137
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ		
ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου	πίν. 76-81	139 - 153
11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 82-99	155 - 166
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΝΑΞΟΥ		
ὑπὸ Β.Κ. Λαμπρινουδάκη-Φωτ. Ζαφειροπούλου	πίν. 100-107	167 - 169
13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΑΠΛΩΜΑΤΑ ΝΑΞΟΥ		
ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 108-109	171 - 172
14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ		
ὑπὸ Ἀντώνη Ζώνη	πίν. 110-123	173 - 223
15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΟΡΙΚΟΥ		
ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 124-126	225 - 227
16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΟΥΝΙΟΥ		
ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 127-129	229 - 230

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ		
ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη		231 - 232
• Ἔργασίες συντήρησης ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 130-131	233 - 235
• Ἔργασίες στὴν ἀρχαία ΗΛΙΔΑ		
ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη	πίν. 132-135	236
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης ἀνασκαφῆς ΜΙΝΩΑΣ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 136-141	237 - 238

-
- Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης
στὴ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση πίν. 142-151 239 - 244
 - Συντήρηση εἰκόνων ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ
ὑπὸ Εὐθυμίου Τσιγαρίδα πίν. 152-156 245 - 246
-
- Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ 247 - 248
- Δ' ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ 249 - 252

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1994 - 1997

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ (έως 11 Ιουν. 1996)

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ (έως 17 Οκτ. 1995)

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ (από 17 Οκτ. 1995)

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ (από 11 Ιουν. 1996)

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1994

Κατά τή χρονιά πού πέρασε δέν συνέβησαν, ὅπως τῖς προηγούμενες, καταστρεπτικά γιά τῖς ἀρχαιοτήτες γεγονότα, κλοπές, πυρκαγιές· ἀπό τήν ἀποψη αὕτῃ πρέπει νά τήν θεωρήσουμε εὐοίωνη. Κύριο χαρακτηριστικό της εἶναι τὸ ὅτι ἔγινε περισσότερο σαφές, στήν πολιτική γιά τῖς ἀρχαιοτήτες, ἡ σημασία τῆς συμμετοχῆς μας στήν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση. Μεγάλα ἀρχαιολογικά ἔργα, ἔρευνες, ἀναστηλώσεις, μελέτες, περιλαμβάνονται σέ οἰκονομικά προγράμματα καὶ οἱ ἀνάγκες τῶν μνημείων κρίνονται κυρίως μὲ ἐξωαρχαιολογικά κριτήρια.

Πρὶν ὅμως ἀσχοληθοῦμε μὲ τήν ἀρχαιολογία καὶ τὰ ζητήματά της θὰ μνημονευθοῦν, κατὰ τὸ καθῆκον, ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς ἐταῖρους πού ἔφυγαν.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1994 ἀπεβίωσε ὁ νέος ἐταῖρος μας Ἀριστοτέλης Σταυρόπουλος, καθηγητῆς τῆς ἱατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας. Ἀνῆκε στήν οἰκογένεια ἐκείνη τῶν ἱατρῶν τῆς ὁποίας γενάρχης στὸν τόπο μας εἶναι ὁ Κοραῆς. Εἶχε ἔντονα ἱστορικά καὶ ἀρχαιολογικά ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ σχετικὲς μελέτες του διαφωτίζουν ἱατρικά, κοινωνικά καὶ ἱστορικά ζητήματα. Τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ δημοσίευση μέρους τοῦ ἡμερολογίου τοῦ βαρῶνου Μπέλιου, τοῦ συνιδρυτοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τήν ὁποία δέν πρόλαβε νά ὀλοκληρώσει.

Στις 10 Νοεμβρίου τοῦ 1994 ἀπεβίωσε ὁ ἐπίτιμος ἐταῖρος μας *René Ginouves*, παλαιὸ μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο X τοῦ Παρισιῦ. Γεννημένος στὴ νότια Γαλλία, κοντὰ στὸ Montpellier, ὑπῆρξε μαθητῆς τῆς *Ecole Normale Supérieure* κατὰ τὰ ἔτη 1945-1948. Μετὰ τὴ θητεία του στὴ Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν ἀκολού-

θησε τὸ ἀκαδημαϊκὸ στάδιο καταλαμβάνοντας διαδοχικὰ ὁλοένα καὶ ἀνώτερες θέσεις σὲ μεγάλα γαλλικὰ Πανεπιστήμια. Ὁ René Ginouvès ὑπῆρξε «Ἀθηναῖος», ὅπως ὀνομάζονται τὰ μέλη τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, μὲ ὅλη τὴν σημασία τοῦ ὅρου. Μεγάλο μέρος κάθε χρονιᾶς περνοῦσε στὴν Ἑλλάδα, μαζί μὲ τὴ σύζυγό του Lilly Kahil, μελετώντας τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῶν ὁποίων ἔγινε ἐξαίρετος ἐρμηνευτής.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα μεγάλα ἔργα του τὸ 1959 γιὰ τὶς λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Γόρτυνα τῆς Ἀρκαδίας καὶ τὴν ἀναντικατάστατη «Βαλανευτική» τὸ 1962, ἕως τοὺς δύο τόμους τοῦ μνημειώδους «*Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*» τὸ 1985 καὶ 1992, μεσολαβοῦν δεκαετίες διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς δράσης.

Τὸ τελευταῖο του ἰδιαίτερης σημασίας ἐπίτευγμα ἦταν ὁ συλλογικὸς τόμος «Μακεδονία, ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' ὡς τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση», ποὺ κυκλοφορήθηκε ἀκόμη στὰ γαλλικά, τὰ ἀγγλικά καὶ τὰ ἰταλικά, μὲ σκοπὸ νὰ στηρίξει ἑλληνικὲς ἀπόψεις μέσα στὶς χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

Ἰδέα τοῦ René Ginouvès ἦταν ἡ δημιουργία τοῦ «Ἰδρύματος Ἀρχαιολογίας καὶ Ἐθνολογίας» στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Nanterre. Τὸ ἴδρυμα αὐτό, τὸ μεγαλύτερο τοῦ εἴδους του στὸν κόσμο, θεμελιώθηκε ὀκτῶ μέρη μετὰ τὸν θάνατό του καὶ σὲ ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς του στὴ δημιουργία του θὰ φέρεται τὸ ὄνομά του.

Ὁ θάνατος τῆς Σέμνης Καρούζου, στὶς 8 Δεκεμβρίου ἀποτελεῖ ὁρόσημο στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Μὲ αὐτὴν χάθηκε ὁ τελευταῖος δεσμὸς μας μὲ τὴν παράδοση τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς Ὑπηρεσίας. Ὑπῆρξε μαθήτρια τοῦ Καββαδία, τοῦ Τσουντα, τοῦ Πολίτου, τοῦ Σβορώνου καὶ τοῦ Χατζηδάκι καὶ ξεχώρισε μὲ τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητά της στὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα, σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ οἱ ἀνεξάρτητες καὶ δυναμικὲς γυναῖκες μετροῦνταν στὰ δάκτυλα τοῦ ἐνὸς χεριοῦ. Σύντροφος τοῦ Χρήστου Καρούζου ἔξ ἀρχῆς –σύζυγός του ἀπὸ τὸ 1930–, ζοῦσε τὸ ἴδιο ἔντονα μὲ αὐτὸν τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς μεταβολὲς τὶς μετὰ τὴν Καταστροφὴ ἕως τὸν δεύτερο μεγάλο πόλεμο. Μέλος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου ἀναμίχτηκε ἐνεργῶς στὴ δράση του καὶ τὸ 1927 ἐκλέχτηκε μὲ τὸν Χρήστο Καρούζο στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ. Ὀπλισμένη μὲ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία θὰ ξεχωρίσει στὸν Κλάδο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς ἀνωτερότητα καὶ τὴν εὐρύτερη ἀποψη ποὺ εἶχε γιὰ τὰ πνευματικὰ πράγματα.

Ἡ τοποθέτησή της, τὸ 1932, στὴν Ἀθήνα τὴν ἀπάλλαξε ἀπὸ τὶς διοικητικὲς μέριμνες καὶ τῆς ἐπέτρεψε νὰ ἀφοσιωθεῖ στὴ μελέτῃ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῇ βελτίωσῃ τῆς συλλογῆς ἀγγείων καὶ μικροτεχνίας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ Κατοχὴ διέκοψαν καὶ τὴ μελέτῃ καὶ τὴ δράση της, μετὰ τὸν πόλεμο ὅμως στὸν Χρῆστο Καρούζο καὶ σ' αὐτὴν δόθηκε τὸ προνόμιο νὰ ἐρμηνεύσουν μὲ τὶς δικῆς τους ιδέες τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη στήνοντας τὴ νέα ἔκθεσὶς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἔργο γιγάντιο πὺ ἐγίνε μέσα σὲ ποικίλες ἀντιξοότητες.

Ἡ ἐκπλήρωση τοῦ ὑπηρεσιακοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ καθήκοντος δὲν ἦταν ἡ μόνη προσφορὰ τῆς Σέμνης Καρούζου. Ἡ διδακτικὴ της δράση μέσα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, πὺ ἀπέβλεψε στὴν ἐπιστημονικὴ πρόοδο τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀρχαιολόγων, ἀντισταθμίζει τὴν ἀκαδημαϊκὴ δράση τὴν ὁποία ποτὲ δὲν ἐπεδίωξε. Ἡ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν συνεχὴς παρουσία κειμένων της σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ἀποτέλεσε, γιὰ ἐκείνους πὺ παρακολουθοῦσαν τὰ δημοσιεύματά της, ἐξαίρετὴ μύηση σὲ ζητήματα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης τέχνης καὶ τῆς ἀρχαιογνωσίας. Ἀκολουθοῦσε σὲ αὐτὸ τὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου της Χρήστου Τσουντα, ὁ ὁποῖος δὲν ἀμέλησε στὰ χρόνια τῆς νεότητάς του νὰ μεταδίδει τὶς γνώσεις του στοὺς πολλοὺς.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Ἑλλάδος δὲν γνώρισαν τὸν Χρῆστο καὶ τὴν Σέμνη Καρούζου, πολλοὶ δὲν ἔχουν ἀκούσει οὔτε τὸ ὄνομά τους. Ἡ ἐπίδρασή τους ὅμως καὶ ἡ ζωντανὴ παρουσία τους ὑπάρχει στοὺς μαθητές τους, αὐτοὺς πὺ ἀκολουθώντας τὰ διδάγματά τους συνέχισαν καὶ συνεχίζουν τὴ γόνιμὴ πνευματικὴ δημιουργία τους.

Ἡ χρονιά πὺ διανύουμε μᾶς πίκρανε μὲ δύο ἀπώλειες πὺ προκάλεσαν βαθιὰ λύπη στὸν ἀρχαιολογικὸ κύκλο, τῆς Βάννας Χατζημιχάλη καὶ τῆς Μαρίας Σιγανίδου. Ἡ Βάννα Χατζημιχάλη (1922-1995), ἐταῖρος μας ἀπὸ τὸ 1976, διετέλεσε ἀπὸ τὸ 1959 μόνιμο στέλεχος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Τὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντά της, στραμμένα πρὸς τὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας ἀλλὰ καὶ τῆς νεώτερης, ἰδίᾳ τῆς λαϊκῆς, κατοικίας εἶναι φανερά ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά της καὶ τὶς ἔρευνες πὺ διεξήγαγε μὲ ἐντολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὴν Κύπρο καὶ τὴ συνεργασία της μὲ τὸν ἀείμνηστο Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο.

Ἡ Μαρία Σιγανίδου (1928-1995) διετέλεσε στέλεχος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ 1959 ἕως τὸ 1993. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ τῶν 34 ἐτῶν ὑπῆρέτησε στὴν περιοχὴ τῆς Μακεδονίας, ὡς ἐπιμελήτρια στὴν Καβάλα

καὶ τῇ Θεσσαλονίκῃ καὶ ὡς ἔφορος στήν Ἑδεσσα. Οἱ μελέτες τῆς ἀφοροῦν θέματα τῆς μακεδονικῆς ἀρχαιολογίας. Τὸ κύριο ἔργο τῆς ὅμως τοῦ ὁποίου δυστυχῶς δὲν θὰ μείνει οὔτε ἡ ἀνάμνηση, ὅπως συνέβαινε καὶ συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς ὑπαλλήλους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἦταν ἕως τὸ τέλος ἡ προστασία καὶ ἡ συντήρηση τῶν ἀρχαίων τῆς ἐλληνικῆς γῆς.

Ἐνα σημαντικό γεγονός συντελέστηκε κατὰ τίς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Δεκεμβρίου, ἡ Πρώτη Συνεδρία τῶν Ἑταίρων μας. Στὰ 158 χρόνια τοῦ βίου τῆς ἡ Ἑταιρεία δὲν ἔχει συγκαλέσει τὰ μέλη τῆς παρὰ μόνο γιὰ ἔλεγχο τοῦ Συμβουλίου ἢ τροποποιήσεις τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς. Ἡ πραγματικὰ καθυστερημένη συνδιάσκεψη δὲν ἦταν προσαρμογὴ στὸ κλίμα τῶν ἄγονων συνεδρίων, ἦταν ἀνάγκη εὐρεσης, μέσα στὴ θολὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ἡμερῶν, τοῦ δρόμου ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσουμε ὡς πρὸς τὴν προστασία καὶ τὴ μελέτη τῶν μνημείων. Ἄν ἐξάγεται ἓνα ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴ συνεδρία αὕτη, αὐτὸ εἶναι ἡ κοινὴ διαπίστωση ὅτι ποτὲ δὲν ὑπῆρξε κρατικὴ προσπάθεια, ἢ ἔστω ἐπιθυμία, προστασίας τῶν μνημείων. Αὐτά, ἀντιθέτως, χρησίμευαν στοὺς πολιτικούς γιὰ τὴ στήριξη τῶν προσωπικῶν ἐπιδιώξεών τους. Μόνον ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἔλλειψη ἀντιστοιχίας μεταξὺ τῶν λόγων καὶ τῶν ἔργων, τοῦ ἀποτελέσματος τῆς φροντίδας μας γιὰ τὰ μνημεῖα. Οἱ προσπάθειες γενεῶν Ἑλλήνων φαίνεται ὡς νὰ μὴν ἔγιναν ποτέ. Κάθε τόσο πρέπει νὰ καθορίζουμε τὴν ἀξία τῶν μνημείων, τὴν ἀξία τῆς θάλασσας, τῶν βουνῶν, τοῦ ὀχυρόν, τῆς ἐντιμότητος, τῆς φιλοπατρίας. Αὐτὸ ἴσως εἶναι φυσικόν, γιὰτὶ οἱ ἡθικοὶ ὅροι μὲ τὸν καιρὸ μεταβάλλουν ἔννοια, οἱ λέξεις φθείρονται καὶ πρέπει νὰ ζητοῦμε νέα διατύπωση γιὰ νὰ περιγράψουμε τίς ἀξίες στίς ὁποῖες πιστεύουμε. Στὸ ζήτημα τῶν μνημείων ὅμως, ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀπὸ τοὺς ὁρισμοὺς τῶν Ἐθνικῶν Συνελεύσεων τοῦ Ἀγῶνος ἕως τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975, συμφωνοῦμε λεκτικὰ καὶ πράττουμε ἐχθρικά. Μὲ τίς Συνεδρίες τῶν ἐταίρων, ἀδέσμευτοι ἀπὸ ἰδιοτελεῖς προκαταλήψεις, θὰ προσπαθοῦμε νὰ παρουσιάσουμε τὰ πράγματα ὅπως εἶναι πραγματικά, ὅπως δηλαδὴ συμφέρει τὸν τόπο.

Ἡ συνεδρία τῶν ἐταίρων εἶχε ἓνα ἀκόμη ἀξιοπρόσεκτο ἀποτέλεσμα. Ὅλοι, ὅσοι μετέιχαν, συμφώνησαν ὅτι πρέπει νὰ καθοριστῇ σαφὴς καὶ σταθερὴ πολιτικὴ ὡς πρὸς τίς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν μνημείων. Νὰ πάψει δηλαδὴ ἡ τυραννία τῶν δικαιωμάτων, εἴτε ἔφοροι εἶναι αὐτοὶ ποὺ εἶχαν τὰ δικαιώματα, εἴτε καθηγητές, εἴτε ἰδρύματα καὶ νὰ δημιουργηθεῖ νομικὸ πρόσωπο ποὺ θὰ ρυθμίζει κάθε σχετικὸ θέμα. Τὸ συμπέρασμα καὶ ἡ

πρόταση εἶναι ἐντελῶς ὀρθὰ παρὰ τὸ ὅτι ἡ ἀφετηρία τους δὲν εἶναι ἄμοιρη ὑπολογισμοῦ. Εἶναι μιὰ προσπάθεια σύμφωνη μὲ τίς πολιτικές καὶ οἰκονομικές ιδέες τῆς ἐποχῆς μας. Νὰ ἀναγκαστεῖ τὸ Κράτος, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, νὰ ἀποξενωθεῖ κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ διαχείριση τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὴ δημοσίευση τῶν μνημείων. Αὐτὸ σχετίζεται κυρίως μὲ τὴν πανεπιστημιακὴ ὁργάνωσή μας, ἡ ὁποία σήμερα, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἐξυπηρετεῖ πολιτικά καὶ κοινωνικά συμφέροντα καὶ ὅχι ὅπως ἔπρεπε, κυρίως ἐπιστημονικά.

Τὸ 1994 εἶναι τὸ ἔτος σημαντικῆς ἐπετείου γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία. Συμπληρώθηκαν ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν παραίτηση ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ τετάρτου Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Στεφάνου Ἀ. Κουμανοῦδη. Ἡ οἰκειοθελὴς ἀποχώρησή του στίς 27 Δεκεμβρίου τοῦ 1894 μετὰ ἀπὸ θριαμβευτικὴ γιὰ 35ῃ φορὰ ἐπανεκλογή στὸ ἀξίωμά του, ὑπῆρξε ἡ τελικὴ συνέπεια τῆς συγκρούσεως μὲ τίς φιλοδοξίες τοῦ Παναγιώτη Καββαδία καὶ μὲ τὸ νέο πνεῦμα πὺ αὐτὸς ἐκπροσωποῦσε. Παρὰ τὴν πάροδο τῶν ἑκατὸ χρόνων ἡ ἀνάμνηση τῶν προσώπων αὐτῶν τοῦ παρελθόντος —ὁ Κουμανοῦδης ἀπεβίωσε τὸ 1899 καὶ ὁ Καββαδίας τὸ 1928— εἶναι ἀκόμη ἔντονη, μάλιστα τοῦ Κουμανοῦδη, τοῦ πνευματικότερου ἀπὸ τοὺς δύο, τοῦ ὁποίου ἐπανεκδίδονται τὰ ἔργα. Τὸ 1980 ἡ «Συναγωγὴ Νέων Λέξεων», τὸ 1983 ἡ «Συναγωγὴ Λέξεων Ἀθησαυρίστων», τὸ 1993 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὸ πρωτοποριακὸ σύγγραμμά του «Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι» καὶ ὅπως πληροφοροῦμαι ἐπικίεται ἡ ἐπανεκδόση τοῦ ὅχι καὶ πολὺ ἐλκυστικοῦ, μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, μεγάλου ποιήματός του «Στράτης Καλοπίχειρος». Ἡ σύγκρουση Κουμανοῦδη καὶ Καββαδία ἦταν ἡ πρώτη ἀποτελεσματικὴ ἐκδήλωση τοῦ Κράτους γιὰ τὴν ἀποτίναξη τῆς κηδεμονίας τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ Ἑταιρεία συνέχισε τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητά της, τὸ 1894 εἶναι σύνορο δύο ἐποχῶν. Τῇ χρονίᾳ αὐτῇ ἔχει συμπληρωθεῖ ἡ παράδοση τῶν μουσείων τῆς Ἑταιρείας στὸ Κράτος. Τὰ μουσεῖα τοῦ Βαρθακείου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου ἔχουν πάψει νὰ ὑπάρχουν καὶ λειτουργεῖ πλέον τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ Γενικοῦ ἐφόρου Παναγιώτη Καββαδία. Λειτουργεῖ προικισμένο ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία μὲ ὅλο τὸ περιεχόμενό του. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται αὐτὸ τὸ πράγμα, ὅτι τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο συγκροτήθηκε ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑταιρείας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν καὶ ἀποτελοῦν τὸ μέγιστο μέρος τῶν κειμηλίων του.

Στίς 19 Μαρτίου τῆς χρονιάς τούτης συμπληρώνονται 110 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτη Σταματάκη, Γενικοῦ ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων.

Ἡ δράση του καὶ τὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη μεγάλο ἔργο του εἶναι σχεδὸν ἄγνωστα, εἶναι ὅμως γνωστὸς σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία ἀπὸ ὅσα κακόβουλα καὶ συκοφαντικὰ ἔγραψε ἐναντίον του ὁ Ἑρρίκος Σλήμαν.

Ἔως σήμερα σ' αὐτὴ τὴν αἵθουσα, καὶ σὲ ὅσες προϋπῆρξαν, δὲν ἀκούστηκε ποτὲ λόγος γιὰ τὸν ἥρωα αὐτὸν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ποὺ μόνον μὲ τὸν πρῶτο Ἑλληνα ἀρχαιολόγο καὶ γενάρχη ὅσων ἀκολούθησαν, τὸν Κυριάκο Πιττάκη, μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ. Οἱ σύγχρονοι τοῦ Σταματάκη τὸν ἐκτιμοῦσαν, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία προσπαθοῦσε νὰ μοιάσει μὲ τὴ δυτικὴ, φαινόταν πολὺ ἀπλὸς γιὰ νὰ ἀρέσει. Αὐτοδίδακτος στὴν ἀρχαιολογία, καὶ ὅπως λέγεται χωρὶς γνώση ξένων γλωσσῶν, μᾶς ἄφησε γραπτὰ στὰ ὁποῖα ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ σαφήνεια καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα ἀποτελοῦσαν κύρια στοιχεῖα τους. Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν Ὑπηρεσία, ἡ ἐλληνοκεντρικὴ μονολιθικότητά του, ὁ ἄσφογος βίος του, θυμίζουν τὸν Παπαδιαμάντη.

Ὁ χρόνος τῆς γέννησής του καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του μᾶς εἶναι ἄγνωστα. Γνωρίζουμε ἀπὸ διήγησή του, ὅτι γεννήθηκε στὴ Βαρβίτσα τῆς Λακωνίας, σ' ἓνα μικρὸ χωριὸ στὶς ὑπώρειες τοῦ Πάρωννα. Τὸ 1866 διορίστηκε βοηθὸς τοῦ Γενικοῦ ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Παναγιώτη Εὐστρατιάδου καὶ τὸ 1871 ἀποσπάστηκε στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἑταιρείας ὡς περιοδεύων ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἦταν ὁ πρῶτος ἔφορος ποὺ ἀνέλαβε τὴ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ προστασία τῶν ἀρχαίων τῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ ἀπόσπασή του στὴν Ἑταιρεία ἦταν ἀποτέλεσμα ἀνάγκης ἀνακοπῆς τῆς ἀσύδοτης ἀρχαιοκαπηλίας ποὺ ὑποστήριζαν τότε οἱ κυβερνήσεις. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτονται στὴ Βοιωτία, στὰ νεκροταφεῖα τῆς Τανάγρας, οἱ τάφοι μὲ τὰ διάσημα εἰδώλια ποὺ πλημμύρισαν τὴν Ἀθήνα καὶ τὰ ἀρχαιοπωλεῖα τῆς Εὐρώπης. Καὶ τοῦτο ἔγινε δυνατὸ μὲ τὴ συνεργασία ὑπουργῶν, καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου, πρεσβευτῶν, δικαστῶν καὶ ἀστυνομίας. Μέσα στὴν κυβερνητικὴ διαφθορά καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς μονομελοῦς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσε ὁλόκληρη ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης, ὁ Σταματάκης ἀγωνίστηκε ἀγώνα νικηφόρο. Καὶ ἡττήθηκε μόνον ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς ἐποχῆς, τὴν ἐλονοσία, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε προσβληθεῖ στὴ Βοιωτία, ὅπου δέσποζε ἡ νοσηρὴ Κωπαῖδα.

Ὁ Σταματάκης ὑπῆρξε ὁ ὑποδειγματικὸς ἀνασκαφέας τοῦ ἔκτου τάφου τοῦ πρώτου ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν, ὁ ἐρευνητὴς ὅλης τῆς Βοιω-

τίας, θεμελιωτῆς τῶν μουσείων τῆς καὶ ἀκαταπόνητος συλλογῆς τῶν ἐπιγραφῶν τῆς. Αὐτὸς ἱδρύσε τὸ μουσεῖο τῆς Σπάρτης, αὐτὸς ἐρεῦνησε τὸν διάσημο μυκηναϊκὸ τάφο στὰ Σπάτα καὶ τὸν θολωτὸ τάφο κοντὰ στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους. Ἡ δράση του ἀπλώνεται σὲ ὁλόκληρη τὴν τότε ἐλεύθερη Ἑλλάδα καὶ ὁ βίος του, ἀπὸ τὸ 1871 ἕως τὸ 1885 πού πέθανε, εἶναι τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας τῆς περιόδου αὐτῆς. Στις 7 Σεπτεμβρίου τοῦ 1884 ἔγινε Γενικὸς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, ἀξίωμα πού τίμησε κατὰ τοὺς λίγους μῆνες τῆς ζωῆς πού τοῦ εἶχε ἀπομείνει. Ἡ λησμονιά πού τὸν ἐκάλυψε ἓνα δείχνει· πὼς οἱ σύγχρονοί του δὲν κατάλαβαν τὴ σημασία τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖο μόλις τώρα ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται, τώρα πού ἀναγκάζομαστε νὰ ἐπιστρέφουμε στὴν ἀρχὴ τῶν πραγμάτων γιὰ νὰ βροῦμε τὸ πραγματικὸ τους νόημα.

Τὸ 1994 συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ γεγονός ἐορτάστηκε ποικιλοτρόπως. Ἴσως ἡ λέξη ἐορτάστηκε εἶναι ἀδόκιμη, διότι ἡ ἐπέτειος, ἂν καὶ πεντηκοστή, δὲν ἔχει χάσει γιὰ τοὺς ὥριμης ἡλικίας Ἕλληνες τὸ συναισθηματικὸ φορτίο τῆς, θυμίζει ἀκόμη νεκροὺς καὶ καταστροφές. Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος βρέθηκαν καὶ αὐτὰ μέσα στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν κατακτητῶν καὶ ἡ μοίρα τους ἀκολούθησε τὴ γενικὴ μοίρα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἑταιρεία τίμησε τὴν ἐπέτειο μὲ ἐκδήλωση πού ἔγινε ἀπὸ κοινὸ μὲ τὴν «Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὸν «Σύλλογο τῶν Ἀθηναίων». Ἀφιέρωσε ἐπίσης τεῦχος τοῦ *Μέντορος* στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογίας κατὰ τὰ ἔτη 1940-1944.

Πενήντα χρόνια μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση καὶ μὲ τὴ γνώση τῶν ὅσων συνέβησαν στὸ διάστημα αὐτὸ τοῦ μισοῦ αἰῶνος, ἀνακαλύπτει κανεὶς γιγάντια κενὰ ἀνάμεσα στὰ τότε ἰδανικά καὶ τίς κατόπιν πράξεις. Γερμανὸς ἀρχαιολόγος πού ὑπηρέτησε ὡς ἀξιωματικὸς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Κατοχὴ, ὁ Roland Hampe, προσπάθησε μὲ δημοσίευσμά του τὸ 1950 νὰ μειώσῃ τίς φθορὲς καὶ τίς ἀπώλειες τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαίων πού εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὰ ἐχθρικά στρατεύματα, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι «οἱ ζημιὲς καὶ οἱ ἀπώλειες τῶν ἀρχαίων στὰ τρία χρόνια τῆς κατοχῆς ὑπολείπονται κατὰ πολὺ τῶν ἀπωλειῶν ἀπὸ λαθροανασκαφῆς καὶ τὴν ἀρχαιοκαπηλία σὲ ἀντίστοιχες, χρονικά, εἰρηνικὲς περιόδους». Βεβαίως ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιοκαπήλων δὲν ἀντισταθμίζει, ἠθικῶς, τὴ δράση τῶν κατοχικῶν στρατευμάτων. Ἀλλά, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ φορὰ καὶ μὲ τὴ σκιά τῆς ἐπετείου πού μᾶς καλύπτει, πρέπει νὰ

δεχθοῦμε ὅτι ἡ πορεία μας κατὰ τὰ πενήντα χρόνια πού πέρασαν ἦταν ἐχθρική πρὸς τὰ ἀρχαῖα, τὴν παράδοση, τὸν τόπο, σὲ βαθμὸ πολλαπλάσιο τῶν ἐχθρῶν. Ἦταν πορεία συνειδητή, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ ἀρχαιολογικὸς ἐορτασμὸς τῆς ἐπετείου ἀποτελεῖ ἀντίφαση.

Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ ἐορτασμὸς τῶν ἔργων τοῦ 1940 δὲν ἦταν αὐτὸς πού θὰ περίμενε κανεῖς, ἄλλα γεγονότα καταλαμβάνουν δυσανάλογα μεγάλη θέση στὴ ζωὴ μας. Ἐννοῶ πάντα τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὰ ἀρχαῖα.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σλῆμαν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις θεωρήθηκαν ὡς μέσον προσωπικῆς προβολῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου, φαινόμενο πού αὐξήθηκε ὑπερβολικὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες. Ὁ θησαυροθήρας ταυτίστηκε μὲ τὸν ἐπιστήμονα, ἡ τύχη καὶ ὁ τυχοδιωκτισμὸς ὑποκατέστησαν τὴ μελέτη, τὴ γνώση καὶ τὴν τίμια προσπάθεια. Στὴν Ἑλλάδα πού εἶναι γεμάτη ἀρχαῖα τὸ φαινόμενο εἶναι πολὺ συχνό. Συνήθη εὐρήματα χαρακτηρίζονται ὡς μοναδικὰ ἀπὸ τοὺς ἐργολάβους τῆς φήμης καὶ ὅσοι συνδέονται μὲ αὐτοὺς κηρύσσονται ἐθνικοὶ ἥρωες· ἐθνικοὶ ὅχι γιὰ κάποιον προσωπικὸ τους ἐπίτευγμα, ἱατρικὴ ἢ φυσικὴ ἀνακάλυψη, ἀλλὰ γιατί βρῆκαν κάτι πού δημιουργήθηκε πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια. Ἐκεῖνο πού θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπίτευγμα, ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία τοῦ εὐρήματος, παραλείπεται. Χαρακτηρίζονται ὅμως ἐθνικοὶ ἥρωες γιατί, ὅπως συχνὰ εἰπώθηκε τελευταῖα, τονώνουν τὸ ἡθικῶς χειμαζόμενο Ἕθνος. Ἴσως δὲν ἔχετε παρατηρήσει ὅτι, οἱ σημερινοί, οἱ ζῶντες Ἕλληνες, καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ οἱ ἀπὸ τὸ 1821 κάτοικοι τοῦ τόπου τούτου, αἰσθάνονται ἐθνικὰ ὑπερήφανοι μόνον ἀπὸ τὰ κατορθώματα καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, μάλιστα τῶν Ἑλλήνων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Τῶν Ἑλλήνων τῶν Περσικῶν πολέμων, τῶν καλλιτεχνημάτων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου. Οὔτε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, οὔτε ἡ Ἀνταλκίδειος εἰρήνη, ἡ λεγόμενη τοῦ «Βασιλέως», εἴλκυσε ποτὲ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες, οὔτε ἡ διάλυση τοῦ κράτους τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀπὸ τὴν κατόπιν πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ συγκρατοῦν ἓνα μόνο, πού τοὺς τονώνει, τὴν Ἑλληνικὴ Κοινὴ πού μιλοῦσαν οἱ Ἕλληνες, Αἰγύπτιοι, Ἰουδαῖοι, Σύροι, ἀκόμη καὶ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες. Τὸ Βυζάντιο τὸ συμπαθοῦν μόνο γιὰ τὶς εἰκόνες πού τὶς ἐκτιμοῦν στὶς αἰθούσες δημοπρασιῶν τοῦ Ἐξωτερικοῦ.

Ἀπὸ τίς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις τονώνουν τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια οἱ τάφοι, οἱ τάφοι τῶν ἡρώων καὶ τῶν βασιλέων. Ὁ Σλῆμαν ἀπέκτησε

τῇ μεγάλῃ του φήμῃ, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ὅχι γιατί ἔφερε στὸ φῶς ἕναν λαμπρὸ πολιτισμό, ἀλλὰ γιατί εἶπε ὅτι βρῆκε —ἔτσι πίστευε—, τοὺς τάφους τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ σφαγιασθέντων. Τελευταῖα διαλαλήθηκε πὼς σὲ κάποιο νησί βρέθηκε ὁ τάφος τοῦ Ὀδυσσέως καὶ ἐντελῶς πρόσφατα γιγάντια διαφημιστικὴ προσπάθεια μᾶς ἔπεισε ὅτι βρέθηκε ὁ τάφος μεγάλου βασιλιᾶ, τὸν ὁποῖον ὁ πρῶτος Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός, εἶχε χαρακτηρίσει ὡς τὸν ὄλεθρο τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ ἀνακαλύψεις ἀγνώστων ἀρχαίων εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτες. Πλουτίζουν τὰ μουσεῖα καὶ τίς γνώσεις μας, προσελκύουν ἀνθρώπους καὶ μᾶς ὠφελοῦν οἰκονομικά. Ἡ κακὴ χρῆση τῶν ἀρχαιοτήτων ὅμως προκαλεῖ βλάβη γενικότερη. Ἡ ἀνάμιξη στὴν εὕρεσή τους ἀμαθῶν προσώπων τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύουν τὰ εὐρήματα κατὰ τίς ἐπιθυμίες πού συμβαδίζουν μὲ τὴν προσπάθειά τους προβολῆς καὶ δημιουργίας φήμης, προσελκύει καὶ τὰ ἄτομα ἐκεῖνα πού ἔχουν ὡς ἐπάγγελμα τὴν προστασία τῆς δόξας τοῦ Ἑθνους. Ἐννοῶ αὐτοὺς πού παρὰ τίς καταστροφές πού προκάλεσε στοὺς ἀνθρώπους ὁ ναζισμὸς καὶ ὁ φασισμὸς, ἐξακολουθοῦν σήμερα, μὲ ὁδηγὸ τίς ἰδεολογίες αὐτές νὰ οἰκειοποιοῦνται τοὺς ἀρχαίους, τὰ μνημεῖα καὶ τὴ γλῶσσα καὶ προσπαθοῦν νὰ μᾶς ἐπιβάλουν ταπεινωτικὲς γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα ἀπόψεις, ἀποδίδοντας στοὺς ἐδῶ καὶ 2000 χρόνια νεκροὺς ιδιότητες μὲ τίς ὁποῖες δὲν εἴμαστε προικισμένοι ἢ, ἀκόμη χειρότερα, ὅτι εἴμαστε προδότες καὶ ἐκείνων καὶ τοῦ σημερινοῦ Ἑθνους. Ὅταν κάποιος μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ δίσταζε νὰ τὸν ἀκολουθήσει γιὰ προσωπικοὺς λόγους —ἔπρεπε νὰ θάψει τὸν πεθαμένο πατέρα του—, ὁ Χριστὸς τοῦ εἶπε: «ἄφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τῶν ἑαυτῶν νεκρούς» (Ματθ. 8, 22).

Καιρὸς εἶναι νὰ ἰδοῦμε τοὺς ἀρχαίους ὡς νεκροὺς προγόνους γιὰ τοὺς ὁποίους εἴμαστε περήφανοι, ἀλλὰ ὅχι ὡς κυρίαρχους τῶν πράξεών μας, ὡς ὁδηγοὺς τῆς συμπεριφορᾶς μας καὶ ὡς περιφερόμενα ἅγια λείψανα δεκαρολογίας. Ὅσα κράτη εἶχαν τὴν τύχη νὰ εἶναι πλούσια σὲ ἀρχαιότητες, Ἰταλία, Ἰσραήλ, Ἰράν, Ἰράκ, Μεξικό, τίς μεταχειρίστηκαν γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς, κάτι πού κάναμε καὶ ἐμεῖς φθάνοντας στὴν ὑπερβολή. Μερικὲς φορὲς ξεπερνοῦμε τὰ ὅρια καὶ ἀγγίζουμε τὴ γελοιότητα, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ, ὡς ἀναγκαῖος σύντροφος, ἡ καπηλεία τῶν ιδεῶν καὶ τῶν ἰδανικῶν πού μπορεῖ νὰ ξαναγίνει τυραννία.

Οἱ ἀνασκαφές μας κατὰ τὸ 1994 ἦταν ἀρκετὲς ἀλλὰ λιγότερες ἀπὸ τὰ προηγούμενα χρόνια, σύμφωνα μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὸν περιορισμό τους. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ νέες, μάλιστα μνημείων διασήμεων, τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀπογείου τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Αὐτὲς οἱ νέες ἀνασκαφές δὲν καταλαμβάνουν τὴ θέσση ἐκείνων ποὺ ὀλοκληρώθηκαν ἀλλὰ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ προγράμματος συμπλήρωσης τῶν παλαιῶν ἐρευνῶν μας οἱ ὁποῖες πρέπει, ἔστω καὶ καθυστερημένα, νὰ ὀλοκληρωθοῦν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-7)

Κατά τή χρονιά τούτη συμπληρώθηκαν εἴκοσι χρόνια συνεχοῦς ἐρεῦνης τοῦ δήμου τοῦ Ραμνουῦντος. Τήν ανασκαφή διηύθυνε, ὅπως καί τὰ προηγούμενα χρόνια, ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη. Τή συντήρηση τῶν εὐρημάτων κεραμικῶν καί μεταλλίνων ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Ἐπικεφαλῆς τοῦ αναστηλωτικοῦ συνεργείου ἦσαν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς καί τοῦ ανασκαφικοῦ ὁ κ. Δημήτριος Ἀλαγιάννης. Ἐφέτος ἔγινε ανασκαφή, συντήρηση καί αναστήλωση στό φρουρίο, στό νότιο τεῖχος, στήν περιοχὴ τοῦ θεάτρου, στήν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καί στή ΝΑ συνοικία.

Ἡ ὁδὸς νοτίας πύλης - θεάτρου

Ἡ ὁδὸς τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ φρουρίου, ὅταν λειτουργοῦσε ἡ νότια πύλη, ἦταν ἡ ὁδὸς ἡ ὁποία ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν πύλη αὐτή, φθάνει στό θέατρο - ἀγορὰ καί συνεχίζεται πρὸς Βορρά. Τοῦ πρώτου τμήματός της μήκους 16.60 μ. ἔχω δώσει ἤδη περιγραφή (ΙΑΕ 1990, 12· 1991, 1-3· 1993, 21-24) (πίν. 1). Ἡ ὁδὸς καλυμμένη ἀπὸ ἐπιχώσεις, σὲ μερικὰ σημεῖα ὑψηλές, χρησίμευε πάντοτε ὡς τὸ μόνο μονοπάτι τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ φρουρίου, τῶν βοσκῶν καί τῶν ἀρχαιοκαπήλων, τῶν περιηγητῶν κατόπιν, προκειμένου νὰ φθάσουν ἕως τοὺς θρόνους, τὸ μόνο ἀξιοθέατο στό ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου. Στὴ διατήρηση θεατῆς τῆς χάραξής της συνέβαλε κυρίως ὁ μακρὸς ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ γυμνασίου ποὺ χρησίμευε ὡς ὄριο, τοῦλάχιστον ἕως τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς ὁδοῦ. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα της, ἕως τὸ θέατρο, εἶχε ἐπιχωσθεῖ. Γιὰ τὴ διευκρίνιση τῆς τοπογραφίας τοῦ φρουρίου καί τὴ δημιουργία ὁμαλῆς προσόδου πρὸς τὰ μνημεῖα ανασκάφηκε πλήρως τὸ τμήμα αὐτό, ἐνῶ τὸ τμήμα ἀπὸ τὴ νότια

οἰκία ἕως τὶς βάσεις τῶν στηλῶν ποὺ θὰ περιγραφοῦν καλύπτεται ἀκόμη ἀπὸ χαμηλὴ ἐπίχωση, ἡ ὁποία δὲν ἀλλοιώνει τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τῆς ὁδοῦ (ΠΑΕ 1993, 22, εἰκ. 5).

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ περικλειστο τμήμα τῆς, ἡ ὁδὸς ὀρίζεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν συνεχὴ τοῖχο, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὄψη τῶν δυτικῶν οἰκημάτων τῆς ΝΑ συνοικίας. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὑπῆρχαν ἀνοίγματα ποὺ ὡδηγοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς συνοικίας καὶ τὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Δυτικὰ θρῖσκεται ἡ νότια οἰκία ἡ ὁποία εἶχε δύο θύρες ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἡ πλατεία τοῦ γυμνασίου καὶ κατόπιν ὁ μακρὸς μήκος 52 μ. συνεχῆς καὶ κλειστὸς ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ γυμνασίου.

Πρὸ τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπῆρχαν στημένες στῆλεις μὲ ψηφίσματα καὶ ἀναθήματα τῶν ὁποίων ἔχουν σωθεῖ βάσεις καὶ ὑπόβαθρα τὰ ὁποῖα θὰ ἀπαριθμηθοῦν. Μία βάση ἀναθήματος τοῦ 304/3 π.Χ., ἡ μόνη ἐνεπίγραφος, βρέθηκε στὴ θέση τῆς πρηνῆς. Μετὰ τὴ συμβολὴ μὲ τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης ὑπάρχουν βάσεις καὶ στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει γίνεи σύντομος λόγος (ΠΑΕ 1991, 16 πίν. 1). Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ὁδὸς γίνεται ἐλαφρῶς ἀνωφερὴς καὶ μετὰ πορεία 40 μ. καταλήγει στὴν ἀγορά - θέατρο ποὺ θρῖσκεται δυτικά. Ἀνατολικά ὑπάρχουν οἰκήματα τὰ ὁποῖα τὴν ὀρίζουν. Μετὰ τὸν μεγάλον πύργον τῆς πύλης τῆς ἀκροπόλεως ἡ ὁδὸς συνεχίζεται κάτω τοῦ τείχους (ἀνατολικά) ἀλλὰ ἡ πορεία τῆς δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Τὸ πιθανότερον εἶναι πὼς ἔβαινε κατὰ μῆκος, ἀνατολικῶς τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης καὶ κατέληγε στὴν πύλη Ο καὶ L. Ἡ πλησίον πύλη Q ἦταν προσιτὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης.

Ἡ πλατεία τοῦ γυμνασίου

Πρὸ τῆς πύλης τοῦ γυμνασίου σχηματίζεται ἀκανόνιστη πλατεία 7-10 X 15-20 μ. Νότια ὀρίζεται ἀπὸ τὴ νότια οἰκία καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὁδὸ τοῦ γυμνασίου. Ἡ πλατεία ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς λίγους ἐλεύθερους χώρους στὸ ἕως τώρα ἐρευνημένο τμήμα τοῦ φρουρίου καὶ ἦταν ἀπαραίτητη καὶ γιὰ τοὺς σχηματισμοὺς τῶν ἐφήβων ἢ τῶν στρατιωτῶν εὐθὺς μετὰ τὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὸ γυμνάσιον (ΠΑΕ 1993, 22 εἰκ. 5).

Οἱ βάσεις τῶν στηλῶν

Ἡ ὁδὸς γίνεται περικλεισθῆ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ γυμνασίου, πλ. ἐκεῖ 2.90 μ. Λίγα μέτρα βορειότερα τὸ πλάτος εἶναι 3.55 μ. καὶ ἀκόμη λίγο βορειότερα γίνεται 4.30 μ. γιὰ νὰ ἐπανέλθῃ πάλι στὸ ἀρχικὸ πλάτος. Σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία συναντᾶμε τὴν πρώτη βάση στηλῆς ποὺ βρέθηκε κατὰ χώραν. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὅμως τοῦ χώρου ΟΔ' βρέθηκαν βάσεις στηλῶν οἱ ὁποῖες προφανῶς εἶχαν κυλήσῃ ἢ ἀφαιρεθεῖ στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὴν πρὸ τοῦ τοίχου θέση τους στὴν ὁποία μεταφέρθηκαν πάλι. Οἱ βάσεις 1, 3-8, 14 μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸν χώρο Ο'. Οἱ βάσεις 9-11 βρίσκονται στὴ θέση τους καὶ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη, δηλώνονται μάλιστα στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Pouilloux καὶ μνημονεύονται (*La Forteresse* 70). Οἱ λοιπὲς 12-13 καὶ 15-34 ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ. Στὴ συνοπτικὴ περιγραφή ποὺ ἀκολουθεῖ οἱ βάσεις χαρακτηρίζονται ὡς ὀρθογώνιες καὶ οἱ τόρμοι γιὰ τὴν ἐνθεση τῶν στηλῶν ἐννοοῦνται πάντοτε ὡς ὀρθογώνιοι. Οἱ βάσεις ὅμως οὔτε πλήρως ὀρθογώνιες εἶναι οὔτε ἡ ἐπεξεργασία τους, στίς περισσότερες, εἶναι καλὴ. Προδίδουν προχειρότητα καὶ συστηματικὴ ἐπιδίωξη μικροῦ κόστους. Εἶναι φανερό πὼς ὅλες κρύβονταν πλήρως στὸ ἔδαφος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξεῖχε μόνον ἡ στήλη. Ὅπου ἡ ἐπεξεργασία εἶναι καλὴ θὰ μνημονεύεται. Ὁ πλήρης κατάλογός τους εἶναι ὁ ἐξῆς:

1. Ὀρθογώνια, ἐλλειπὴς ἀριστερά, μὲ δύο τόρμους, ὁ ἓνας ἐλλειπὴς, 0.38 X 0.90, ὕψ. 0.17 μ. Τόρμος 0.10 X 0.24 βάθ. 0.07 μ.

2. Βάθρο σχεδὸν κυκλικὸ ἀδρὰ ἐργασμένο ἄνω ἐλλειπὴς, ὕψ. 0.47 διαμ. 0.65-0.70. Λεῖψανα τόρμου 0.17 X 0.21 μ.

3. Ὀρθογώνια, 0.40 X 0.52, ὕψ. 0.25. Τόρμος 0.10 X 0.24, βάθ. 0.07 μ.

4. Ὀρθογώνια, πίσω ἀκατέργαστη, πλαί καὶ ἐμπρὸς μὲ χοντρὸ βελόνι, ἄνω λεία 0.53 X 0.63, ὕψ. 0.26 μ. Τόρμος 0.16 X 0.35 μ. βάθ. 0.09 μ. Μάρμαρο ἀσπρογάλαζο.

5. Ὀρθογώνια, 0.46 X 0.63, ὕψ. 0.23. Τόρμος 0.11 X 0.37, βάθ. 0.08 μ.

6. Ὀρθογώνια, 0.70 X 0.70, ὕψ. 0.30. Τόρμος 0.25 X 0.40 μ. γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ. Ἐλλειπὴς ἄνω. Στὸ πλαί ἐλλειπὴς τόρμος γιὰ στήλη ἀπὸ προηγούμενη χρῆση.

7. Ὁρθογώνια 0.24 X 0.49, ὕψ. 0.35. Τόρμος 0.09 X 0.36, βάθ. 0.07 μ.
 8. Ὁρθογώνια 0.42 X 0.90, ὕψ. 0.28 μ. Τόρμος 0.11 X 0.52, βάθ. 0.07 μ.
 9. Ὁρθογώνια ἀπὸ ἀσπρογάλαζο μάρμαρο 0.37 X 0.71 μ. Τόρμος 0.13 X 0.38 μ.

10. Ἐπιμήκης πίσω ἀκατέργαστη καὶ ἄνω φθαρμένη, ἀπὸ ἀσπρογάλαζο μάρμαρο, μήκους 1.32 μ., βάθ. 0.32-0.48, ὕψ. 0.45. Φέρει δύο τόρμους, ἀριστερὰ 0.16 X 0.32, δεξιὰ 0.14 X 0.19· μεταξύ αὐτῶν ἡ ἐπιφάνεια τῆς βάσης καθύνεται σὲ πλάτος 0.40 πίσω, 0.32 ἐμπρός, χωρὶς νὰ δημιουργεῖται τόρμος κλειστός.

11. Ὁρθογώνια, πίσω ἀκατέργαστη, ἐργασμένη ἐμπρός μὲ τὸ βελόνι 0.47 X 0.76, ὕψ. 0.51. Τόρμος 0.13 X 0.14 βάθ. 0.085 μ.

12. Ὁρθογώνια ἐργασμένη μὲ τὸ βελόνι 0.38 X 0.58 μ., ὕψ. 0.21 μ. Ἄνω τόρμος 0.065 X 0.265 μ. ὁ ὁποῖος σώζει στὸ μέσον μάζα μολυβιοῦ μὲ λείψανα σιδερένιου ἐμβόλου. Ἀντίστοιχα μὲ τὸ μολύβι, στὸ ἐμπρὸς μέρος τῆς βάσης, ὑπάρχει αὐλάκι μολυβδοχοήσεως πλ. 0.02 μ. Πιθανῶς δὲν ἔφερε στήλη ἀλλὰ ἀνάθημα.

13. Σχεδὸν ὀρθογώνια 0.50 X 0.75 μ., ὕψ. 0.30 ἄδρὰ ἐργασμένη. Φέρει τόρμο 0.10 X 0.25, βάθ. 0.08 μ.

14. Τμῆμα ἀρράβδωτου κίονος μὲ ἐξισωμένο τμῆμα τῆς κυκλικῆς ἐπιφάνειας 0.45 X 0.81, ὕψ. 0.42 μ. Τόρμος 0.10 X 0.49 μ., βάθ. 0.08 μ.

15. Ἡμικυκλικὸ θάθρο ἐλλιπές, πίσω εὐθύ. Κάτω φέρει μεγάλη χονδροειδῆ σπείρα ἐξοχῆς 0.06, ὕψ. 0.05 μ. Ἡ κυκλικὴ ἐπιφάνεια λεία. Πίσω πλ. 0.61 βάθ. 0.55· ὕψ. σωζ. 0.33 μ.

16. Ὁρθογώνια ἡμικατεργασμένη 0.39 X 0.65, ὕψ. 0.18 μ. Τόρμος 0.11 X 0.18, βάθ. 0.05 μ.

17. Τραπεζοειδῆς 0.42-0.43 X 0.38-0.41, ὕψ. 0.20-0.30 μ. Τόρμος 0.09 X 0.34, βάθ. 0.085 μ.

18. Ὁρθογώνια 0.49 X 0.99, ὕψ. 0.33 μ. Φέρει τόρμο 0.16 X 0.40 βάθ. 0.15 μ.

19. Ὁρθογώνια 0.42 X 0.58 ὕψ. 0.45 μ. Φέρει τόρμο 0.09 X 0.36 μ.

20. Βάθρο πεσσοειδές ἀκέραιο ὕψ. 1.07 μ. Ἄνω φέρει τόρμο 0.18 X 0.207 βάθ. 0.06, γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ. Στὸν ἄβακα ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ Φερεκλέους ἄρχοντος (304/3 π.Χ.).

21. Ὁρθογώνια 0.46 X 0.59 ὕψ. 0.22 ἐργασμένη μὲ βελόνι. Φέρει τόρμο 0.125 X 0.33, βάθ. 0.08 μ.

22. Ὁρθογώνια 0.41 X 0.64 ὑψ. 0.26 μ. Φέρει τόρμο 0.13 X 0.43, βάθ. 0.06 μ.

23. Ὁρθογώνια 0.48 X 0.65, ὑψ. 0.25 μ. Φέρει τόρμο 0.12 X 0.365, βάθ. 0.08 μ.

24. Ὁρθογώνια 0.46 X 0.575, ὑψ. 0.24 μ. Φέρει τόρμο 0.11 X 0.33, βάθ. 0.065 μ.

25. Ὁρθογώνια 0.36 X 0.70, ὑψ. 0.22 μ. Τόρμος 0.115 X 0.48, βάθ. 0.06 μ.

26. Ὁρθογώνια 0.28 X 0.44, ὑψ. 0.18 μ. Τόρμος 0.095 X 0.24, βάθ. 0.7 μ.

27. Ὁρθογώνια 0.37 X 0.53, ὑψ. 0.20 μ. Τόρμος 0.9 X 0.25· σώζει τὴ μολυβδοχόηση τῆς στήλης.

28. Ὁρθογώνια ἐπιμήκης 0.34 X 0.80, ὑψ. 0.34 μ. Τόρμος 0.10 X 0.42 μ.

Μετά τὴ συμβολὴ μὲ τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ βρίσκονται κατὰ χώραν ἑξὶ βάσεις στηλῶν (ΠΑΕ 1991, 16 πίν. 1).

29. Βάση ὀρθογώνια ἐλλειπῆς 0.30 X 0.55, ὑψ. 0.22 μ. Τόρμος 0.10 X 0.32, βάθ. 0.08 μ.

30. Βάση ὀρθογώνια 0.36X0.495, ὑψ. 0.21 μ. Τόρμος 0.118 X 0.285, βάθ. 0.075 μ.· σώζει ποσότητα μολυβιοῦ. Ἐξαίρετα ἐπεξεργασμένη.

31. Βάση ὀρθογώνια 0.30 X 0.61, ὑψ. 0.15 μ. Στὸν τόρμο σώζει τὸ κατώτατο μέρος τῆς στήλης μὲ τὴ μολυβδοχόηση.

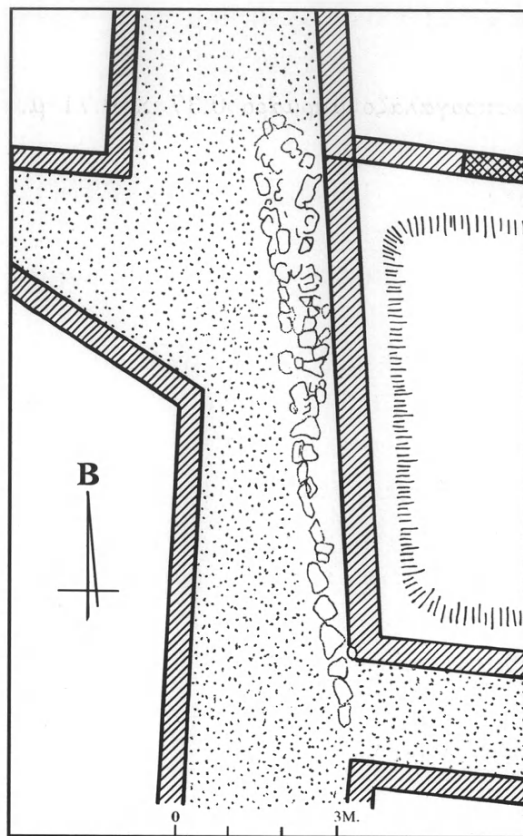
32. Βάση 0.40 X 0.68, ὑψ. 0.24 μ. Τόρμος 0.10 X 0.47, βάθ. 0.09 μ.

33. Βάση 0.39 X 0.50, ὑψ. 0.27 μ. Τόρμος 0.123 X 0.39, βάθ. 0.07 μ.

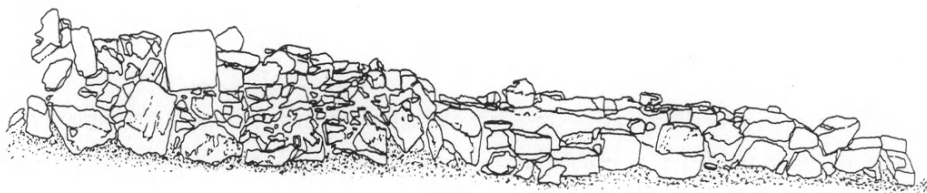
34. Βάση 0.42-0.44 X 0.67, ὑψ. 0.25 μ. Σώζει τὸ κατώτατο μέρος τῆς στήλης (0.125 X 0.435 μ.) μὲ τὴ μολυβδοχόηση.

Μεταγενέστερος τοῖχος

Σὲ ἀπόσταση 11 μ. ἀπὸ τὴν τελευταία βάση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν διαγωνίως ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοῖχος μήκους 11 μ., πρόχειρα κατασκευασμένος ἀπὸ κοινὲς πέτρες καὶ λίγους γωνιόλιθους, σωζόμενος σὲ ὀρισμένα σημεῖα μέχρις ὕψους 1 μ. Πιθανότερη ἐξήγηση τοῦ προορι-

Εἰκ. 1α. Μεταγενέστερος τοῖχος στὴν ἀνατολ. ὁδὸ τοῦ γυμνασίου (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

Εἰκ. 16. Ὁψη μεταγενέστερου τοῖχου στὴν ἀνατολ. ὁδὸ τοῦ γυμνασίου (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

σμοῦ του εἶναι ὅτι χρησίμευσε ὡς πρόχειρο ἀνάλημμα τῶν ἐρειπίων ποῦ βρίσκονταν ἀνατολικά κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ φρουρίου (εἰκ.1α-6).

Ἀναθήματα θεσμοθετῶν

Στὸ γέμισμα μεταξύ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῶν ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ οἰκημάτων βρέθηκαν θραύσματα δύο ἀναγλύφων, ἀναθημάτων θεσμοθετῶν. Τοῦ ἐνὸς ἀναγλύφου εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα τμήμα τῆς ἐνεπιγραφῆς ἐπίστεψης (ΠΑΕ 1981, 138, 1· SEG 33, 203), ἡ ὁποία αὐξήθηκε μὲ τὰ νέα εὐρήματα. Ἀπὸ τίς παραστάσεις τῶν ἀναγλύφων βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα μεταξύ τῶν ὁποίων πέντε κεφάλια θεῶν καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ Ἀθηνᾶς μὲ τὴν αἰγίδα. Τὰ δύο ἀνάγλυφα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν ἐπιστέψεων, ἦσαν τῶν ἰδίων σχεδὸν διαστάσεων. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώθηκε μέρος τοῦ πεδίου τῶν ἀναγλύφων καὶ μόνον λίγα τῶν σωματῶν τῶν μορφῶν, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδοθοῦν αὐτὲς στὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἀνάγλυφο καὶ νὰ ταυτιστοῦν οἱ θεότητες, πλὴν τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀναλυτικῶς ὅσα σώζονται εἶναι τὰ ἑξῆς:

1 (1279). Ὁξὶ συγκολλημένα θραύσματα ὀριζόντιας ἐπίστεψης ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο διακοσμημένης μὲ ἡγεμόνες καλυπτῆρες ὕψ. 0.9-0.12, μήκ. 0.51 μ. Στὸ ἐπιστύλιο φέρει ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.016 μ. τοῦ Τηλεσκόπου Ραμνουσίου, θεσμοθέτου τὸ 328/7 π.Χ. ἐπὶ Εὐθυκρίτου ἄρχοντος. Τιμήθηκε τὴν ἐπόμενη χρονιὰ 327/6 π.Χ., ἐπὶ Ἡγήμονος ἄρχοντος ἐπειδὴ «ἐπιμεμέληται τῆς τε κληρώσεως τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν δικαστηρίων τῆς πληρώσεως καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων τῶν περὶ τὴν Αἰαντίδα φυλὴν» (*Hesperia* 6, 1938, 94, 15). Ἐγγονός του εἶναι ὁ δμώνυμος ἔφηβος τὸ 267/6 π.Χ. (IG II² 66555).

2 (1303+476). Τρία συγκολλημένα θραύσματα ὀριζόντιας ἐπίστεψης ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο διακοσμημένης μὲ ἡγεμόνες καλυπτῆρες, ὕψ. 0.09-0.12, μήκ. 0.41, βάθ. 0.072 μ. Στὸ ἐπιστύλιο φέρει ἐπιγραφὴ ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε μερικῶς (ΠΑΕ 1981, 138, 1).

Ὁ τόπος εὕρεσης, ἡ ὁμοιότητα τῶν ἀναγλύφων, ὅσο εἶναι δυνατόν νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὰ θραύσματα, καὶ τὸ ὅτι τοῦ ἐνὸς ἀναγλύφου ἀναθέτης εἶναι ὁ

Τηλέσκοπος Ἀριστοκρίτου καὶ τοῦ δευτέρου θεσμοθέται, κάνει ἀναγκαστικὴ τὴν προσέγγιση τῶν δύο ἐπιγραφῶν τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησις, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε τὸ ψήφισμα ποὺ μνημονεύτηκε, γίνεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ τὴν τεχνοτροπία τῶν γλυπτῶν.

Ὁ Τηλέσκοπος, ὁ ὁποῖος εἶχε τιμηθεῖ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ δράση του ὡς θεσμοθέτης, ἔπεισε καὶ τοὺς συναδέλφους του νὰ τὸν μιμηθοῦν, μὲ τὸ νὰ ἀφιερώσουν καὶ αὐτοὶ σὲ ἄγνωστή μας θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸ φρούριο τοῦ Ραμνουῦντος, μεγάλο καὶ πολυτελὲς ἀνάγλυφο στὸ ὁποῖο εἰκονίζονταν θεότητες καὶ οἱ ἀναθέτες. Πιθανὲς θεότητες γιὰ νὰ δεχθοῦν ἀνάθημα στὸ φρούριο Ραμνουῦντος κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. εἶναι ὁ Διόνυσος, ὁ Ἥρως Ἀρχηγέτης, ὁ Ἑρμῆς. Ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, τοῦ Διὸς Σωτῆρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σώτειρας μαρτυροῦνται ἀπὸ τίς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸν ἐπόμενο, 3ο π.Χ. αἰώνα.

3 (1311). Πέντε συγκολλημένα θραύσματα ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία ἀναγλύφου. Σῶζεται τὸ γεῖσο, τὸ ἐπιστύλιο, τὸ ἄνω τῆς παραστάδας μὲ τὸ ἐπίκρανο. Στὴν ὄψι τῆς παραστάδας ἔξαγμα διαμ. 0.023, ἔσοχῆς 0.013, πιθανῶς στήριγμα κεφαλιοῦ. Ὑψ. 0.21 μ., πλ. 0.18, βάθ. 0.08 μ. Στὸ ἐπιστύλιο ἀρχὴ ἐπιγραφῆς, Ξε[---].

Τὸ θραῦσμα ἀνήκει μάλλον στὸ ἀριστερὸ ἄκρο ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα 1 καὶ 2. Τὰ δύο γράμματα ἀνήκουν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς, ἀδυνατῶ ὅμως νὰ ὑποθέσω ποῖο ἦταν, περίπου, τὸ κείμενό της. Ἴσως εἶναι ἀρχὴ ὀνόματος.

Ἀκολουθοῦν τὰ εὐρήματα τοῦ 1981 καὶ τὰ φετινά. Μερικὰ ἀπὸ τὰ παλαιότερα καταγράφηκαν καὶ πάλι, γιὰτὶ αὐξήθηκαν μὲ νέα θραύσματα κατὰ τὸ 1994.

4 (1304+487). Δύο συγκολλημένα θραύσματα δεξιῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ποδιοῦ ἀπὸ τὸν μηρὸ ἕως τὸν ἀστράγαλο ὕψ. 0.205 μ.

5 (1305+488). Δύο συγκολλημένα θραύσματα δεξιῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ποδιοῦ ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ μικροῦ ἕως τὸ μέσον τῆς κνήμης ὕψ. 0.21 μ.

6 (1306+489). Τέσσερα συγκολλημένα θραύσματα ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ὀρθίας ἐπάνω στὸν συμφυὴ στυλοβάτη, πλήρους ἀριστερά, δηλαδὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἄκρη τοῦ ἀναγλύφου, ὕψ. 0.365 μ.

7 (491). Γυναικεία κεφαλὴ μὲ κλίση πρὸς τ' ἀριστερὰ ὕψ. 0.117 μ. (πίν. 3α).

8 (492). Τὸ ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς κοιλίας καὶ ἄνω τμήμα ἀνδρικῆς μορφῆς ὕψ. 0.24 μ. (πίν. 26).

9 (1307+493). Δύο συγκολλημένα θραύσματα ἀπὸ τὸν στυλοβάτη ἀναγλύφου ἐπάνω στὸν ὁποῖο σώζονται δύο γυμνὰ ἄκρα πόδια, ἀριστεροῦ ποδιοῦ στὸ ἀριστερὸ θραῦσμα, δεξιῶ ποδιοῦ μορφῆς ποὺ στηρίζεται στὰ δάκτυλα, στὸ δεξιὸ θραῦσμα. Ὁ στυλοβάτης ἀκέραιος δεξιά, ἀνήκει στὸ ἀντίστοιχο ἄκρο τοῦ ἀναγλύφου. Μῆκος 0.20, ὀλικὸ ὕψ. 0.085 μ.

10 (1308+494). Θραῦσμα ἀπὸ στυλοβάτη ἀναγλύφου στὸν ὁποῖο σώζεται λείψανο πτυχῶν (;) ἢ ποδιοῦ ζώου (;). Μῆκ. 0.096, ὕψ. 0.082 μ.

11 (1309+495). Τρία συγκολλημένα θραύσματα στυλοβάτου ἀναγλύφου στὸν ὁποῖο σώζονται, στὴν ἄκρη ἀριστερὰ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ γυμνὸ ἀνδρικό πόδι, ἐπάνω σὲ ὑποπόδιο, δεξιά τὸ κατώτατο μέρος ἀπὸ τὸ πτυχωμένο ἱμάτιο μορφῆς ποὺ πέφτει ἐπάνω στὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι, μῆκ. 0.355, ὀλ. ὕψ. 0.115 μ.

12 (1310). Τρία συγκολλημένα θραύσματα ἀπὸ τὸν στυλοβάτη ἀναγλύφου πάνω στὸν ὁποῖο σώζονται τὰ ἄκρα πόδια δύο μορφῶν· ἀριστερὰ ὑποδεδεμένης (τοῦ δεξιῶ ἄκρου ποδιοῦ μόνον τμῆμα ἐμπρὸς) καὶ στὸ μέσον πολὺ μεγαλύτερης ἀνδρικής γυμνῆς μορφῆς μὲ διασταλμένα τὰ σκέλη. Μῆκ. 0.31, ὀλ. ὕψ. 0.14 μ.

13 (1312). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο μέρος ἀναγλύφου. Ἄνω σώζει ἡγεμόνα καλυπτῆρα, κάτω σώζει τὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου· ὕψ. 0.122 μ.

14 (1313). Κεφαλὴ ἀκέραιη γενειοφόρου θεοῦ, ὕψ. 0.115 (μὲ τὸν λαιμὸ 0.145) (πίν. 2α).

15 (1314). Κεφαλὴ γενειοφόρου θεοῦ (Ἑρμοῦ ἢ Διονύσου) ἐλλιπὴς ἀριστερὰ ὕψ. 0.12 μ. (πίν. 3γ).

16 (1315). Κεφαλὴ ἀκέραιη γυναίκας, ἴσως θεᾶς, μὲ στροφή πρὸς τ' ἀριστερά, ὕψ. 0.095 μ. (μὲ τὸν λαιμὸ 0.13) (πίν. 3β).

17 (1316). Θραῦσμα κορμοῦ Ἀθηνᾶς. Φέρει αἰγίδα μὲ γοργόνειο· ὕψ. 0.17 μ. (πίν. 3δ).

18 (1317). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ἀναγλύφου (λεῖτο ἀριστερά). Σώζεται τὸ δεξιὸ κεκαμμένο πρὸς τὰ ἄνω χέρι γυναίκας (θεᾶς) ἐλλιπὲς ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ πήχεως, ὕψ. 0.11 μ.

19 (1318). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος ἀνδρικής γυμνῆς μορφῆς· σώζεται ὁ δεξιὸς ὤμος καὶ ὁ δεξιὸς βραχίονας καὶ τμῆμα τοῦ στήθους καὶ τῆς ἐπεξεργασμένης ράχης ὕψ. 0.12 μ. Ἴσως ἡ μορφή στρεφόταν πρὸς τὰ δεξιά.

20 (1319). Τμῆμα δεξιῶ ποδιοῦ (γόνατος) ἀνδρικής γυμνῆς μορφῆς θεοῦ, ὕψ. 0.10 μ. Ἐντονη δόγωση τῶν μυῶν.

21 (1320). Δεξιὰ κνήμη ἀνδρικῆς γυμνῆς μορφῆς, ὕψ. 0.12 μ.

22 (1321). Τμημα δεξιοῦ μηροῦ καὶ κνήμης ἀνδρικῆς γυμνῆς μορφῆς, ὕψ. 0.103 μ.

23 (1322). Τμημα ἀριστεροῦ χεριοῦ γυμνῆς μορφῆς, τὸ τρίτο τοῦ βραχίονος καὶ τὸ μέγιστον τοῦ πήχεως, σὲ ὀρθή γωνία. Ὑψ. βραχίονος 0.05, ὕψ. πήχεως 0.075 μ.

24 (1323). Τμημα ἀπὸ τὸ δεξιὸ τῆς βουβωνικῆς περιοχῆς γυμνοῦ ἀνδρικοῦ κορμοῦ. Ὑψ. 0.13 μ.

25 (1324). Τμημα κνήμης ζώου (ἵππου;) ὕψ. 0.095 μ.

26 (1325). Θραῦσμα ἀκαθόριστης μορφῆς ὕψ. 0.06 μ.

27 (1326). Τὸ ἄνω μισὸ γυμνοῦ πήχεως (;) μορφῆς μήκους 0.072 μ.

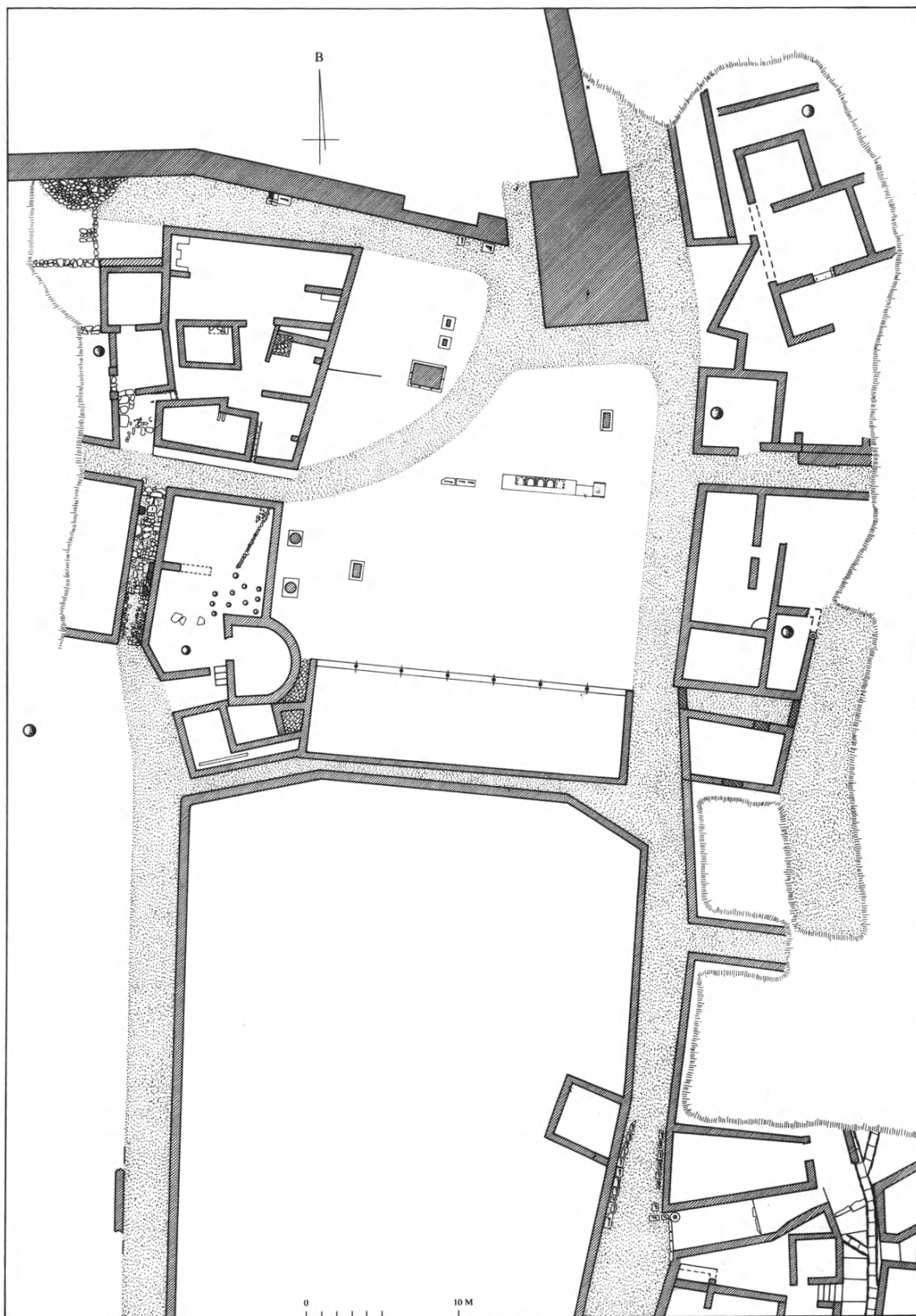
Δὲν ὑπάρχει δυνατότητα ἄλλων συγκολλήσεων τῶν θραυσμάτων τῶν ἀναγλύφων. Μικρὴ ἐλπίδα βελτίωσης τῆς μορφῆς τῶν λειψάνων ὑπάρχει μόνον ἐφ' ὅσον βρεθοῦν ἄλλα θραύσματα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν οἰκημάτων δυτικὰ τοῦ μεταγενέστερου τοίχου.

Ἀπὸ τὸ μέγεθος ὁρισμένων κεφαλιῶν θεῶν εἶναι φανερό πὺς τὰ ἀνάγλυφα ἦσαν μεγάλου μεγέθους καὶ χρειάζονταν ἀνάλογα βάθρα. Κατάλληλο μορφῆς βάθρο εἶναι τὸ ΠΑΕ 1981, 140 εἰκ. 13, ποὺ βρέθηκε στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου. Στὴν πλάγια ὄψη του ὁμῶς φέρει στεφάνωση τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

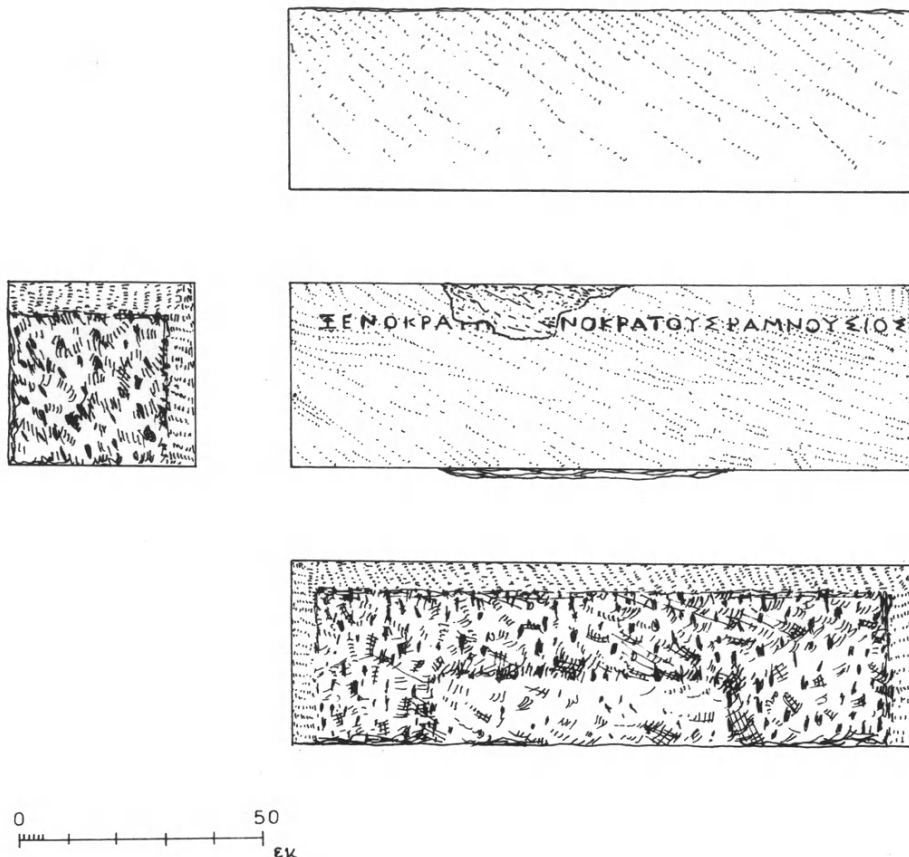
Τὸ θέατρο - ἀγορὰ

Σὲ παλαιότερη ἔκθεσή μου ἔδωσα περιγραφὴ τοῦ θεάτρου μὲ νέο σχέδιο (ΠΑΕ 1976, 41) καὶ τῆς πρὸ τῆς ὀρχήστρας στοᾶς (ΠΑΕ 1981, 138). Συστηματικὲς ἐργασίες συντήρησης τῶν μνημείων καὶ ἀποκατάστασής τους ἔκαναν δυνατὴ τὴν ταύτιση πολλῶν σκορπισμένων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάη μελῶν καὶ τὴν ἀκριβέστερη γνώση τῆς ἀρχαίας μορφῆς τῆς περιοχῆς τοῦ θεάτρου (εἰκ. 2).

Ἐχοντας ὡς σταθερὸ σημεῖο τὴν προεδρία τοῦ θεάτρου χαρακτηρίζουμε ὡς ὀρχήστρα τὴν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς νοτίως κειμένης στοᾶς ἔκταση, διαστάσεων 10 X 23 μ., ἥ ὁποία βορείως ὀρίζεται ἀπὸ τὴν προεδρία καὶ βάσεις στηλῶν γιὰ ψηφίσματα, δυτικῶς ἀπὸ τὰ ἀνώτερα μέρη τῶν οἰκοδομημάτων ἱεροῦ, νοτίως ἀπὸ τὴ στοᾶ -σκηνὴ καὶ ἀνατολικῶς ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς νότιας

Εἰχ. 2. Φρούριο. Ἡ περιοχή τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ θεάτρου (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

Εἰκ. 3. Ἀγορά. Ἡ βάση τοῦ Ξενοκράτους (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

πύλης. Ὁ χώρος αὐτὸς χρησίμευε κυριότατα ὡς ἀγορά, περισσότερο ὅμως ὡς τόπος συνάντησης, ὅπως οἱ πλατεῖες τῶν ἐλληνικῶν χωριῶν, καὶ λιγότερο ὡς πωλητήριο πραγμάτων. Ὁ Ραμνοῦς ὡς δῆμος κυρίως ἀγροτικός δὲν χρειαζόταν συστηματικὴ ἀγορά· ὁ καθένας προμηθευόταν τὰ καθημερινῶς ἀναγκαῖα ἀπὸ τὰ κτήματά του. Φυσικὰ ὑπῆρχαν μέσα στὸ φρούριο ἐργαστήρια ἢ ἀκόμη καὶ καταστήματα γιὰ τοὺς περαστικούς ξένους καὶ τοὺς στρατιῶτες. Τὰ προϊόντα τῆς θάλασσας οἱ Ραμνούσιοι τὰ προμηθεύονταν στὴν ἀκροθαλασσιὰ ὅπου προσορμίζονταν οἱ ἀλιευτικὲς βάρκες, ὅπως γινόταν παλαιότερα σὲ ὅλα τὰ παραθαλάσσια χωριὰ τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ψύξη δὲν ὑπῆρχαν καὶ συστηματικὰ ἰχθυοπωλεῖα.

Στὰ ἄκρα τῆς ὀρχήστρας ὑπῆρχαν στημένα βάθρα με ἀναθήματα τῶν ὁποίων τὴν ἀκριβὴ θέση δὲν γνωρίζουμε. Δύο μεγάλα βάθρα - κίονες με ὑπόβαθρα (ΠΑΕ 1993, 31-35) ἦσαν ἰδρυμένα στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας. Τὰ λοιπὰ βάθρα ποὺ θὰ μνημονευθοῦν βρέθηκαν σκορπισμένα καὶ θραυσμένα. Ὁ κατάλογος τους ἀκολουθεῖ:

1. Πλίνθος λευκοῦ μαρμάρου, μήκ. 1.29, ὕψ. 0.39, βάθ. 0.39 μ. Ἡ πρόσθια καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι λεία. Ἡ ἀποκάτω ἔχει ἐπεξεργασμένη με χτένι ταινία κατὰ τὴν παρυφὴ τῆς πρόσθιας καὶ τῶν πλάγιων ὀψεων ἐνῶ ἡ λοιπὴ ἐπιφάνεια ἔχει ὄψη λατομείου. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἄγρια, ἐπεξεργασμένη με χονδρὸ βελόνι. Οἱ πλάγιες φέρουν ἐπεξεργασμένη με χτένι ταινία στὴν ἄνω καὶ τὴν πρόσθια παρυφὴ· ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια εἶναι με τὸ βελόνι. Στὴν ὄψη φέρει τὴν ἐπιγραφὴ IG II² 2849 (στὸ ὑπόμνημα), τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Δὲν εἶναι δυνατὴ καμιὰ εἰκασία ὡς πρὸς τὴ μορφὴ τοῦ ἀναθήματος. Ἀπὸ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐνεπίγραφη μαρμαρόπλινθος ποὺ μᾶς σώθηκε ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο μεγαλύτερης κατασκευῆς ποὺ ἔφερε καὶ ὑπόβαθρο. Ὅπως δὲν ἔχει τεκτονικὴ σχέση με τοὺς θρόνους τῆς προεδρίας. Ὁ Ξενοκράτης τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα μνημονεύεται στὴ λιθόπλινθο, ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τοῦ Φανοκράτους ΠΑΕ 1978, 10 ἀρ. 1 καὶ 2 (εἰκ. 3).

2. Βάση εἰργασμένη με τὸ βελόνι 0.81 X 0.81-82, ὕψ. 0.05 μ. Ἄνω φέρει τὸρμο γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ ἐπόμενου μαρμαρίνου ἀγάλματος (ΠΑΕ 1976, 44 εἰκ. 18). Ἐξ ἀρχῆς ὑπέθεσα ὅτι ἡ βάση ἦταν ἰδρυμένη στὸ ἀκραῖο δεξιὸ μάρμαρο τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου.

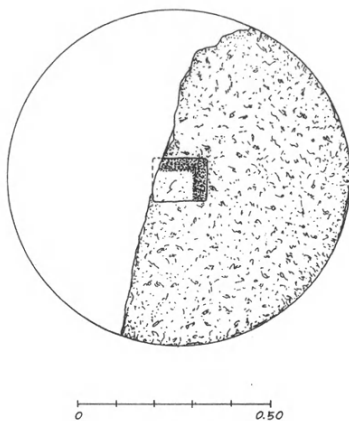
3 (607). Τὸ κατώτατο μέρος ἀνδρικοῦ ἀγάλματος με τὴ συμφυὴ πλίνθο του, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἑξὶ συγκολλημένα κομμάτια, ὕψ. 0.35, πλ. 0.40, βάθ. 0.32 μ. Ὅλα τὰ θραύσματα βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου. Σῶζονται τὰ δύο ἄκρα πόδια καὶ τμῆμα τοῦ ἱματίου. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ λειασμένη ἐπιφάνεια με λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.01-0.013 τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἴσως ἐπιγράμματος.

μνημ[---]

θεοι[----]

θνη[-----]

ψ[-----]

Εἰκ. 4. Ἀγορά. Βάθρο κυκλικὸ ἐλλιπές (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

Εἰκ. 5. Ἀγορά. Βάθρο κυκλικὸ
γιὰ Ἑρμῆ καὶ στήλη
(σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

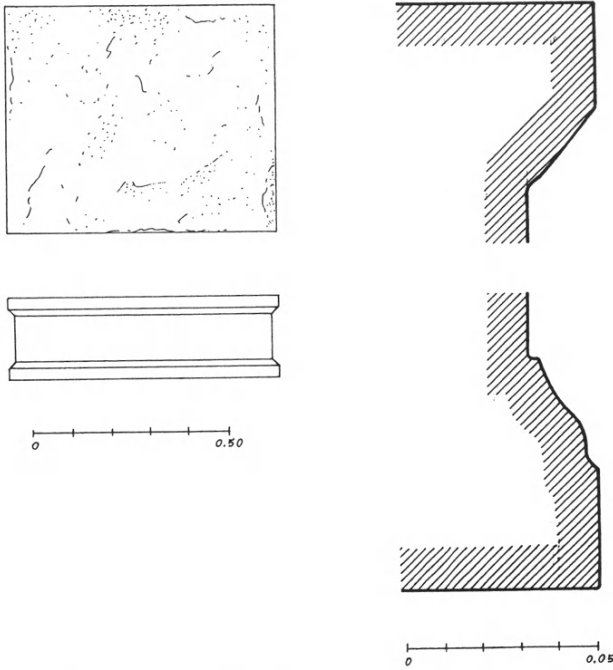

Εἰκ. 6. Ἀγορά. Ὑπό-
βαθρο κίονος - βάθρου
(σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

4 (1067). Ἀγαλμα ταύρου μήκ. 0.94 μ. Λείπει τὸ κεφάλι, τὰ πόδια καὶ ἡ οὐρά (ΠΑΕ 1975, 35 πίν. 146). Βρέθηκε στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου.

5 (527). Ἀγαλμα ντυμένου ἀνδρός (ΠΑΕ 1975, 34 πίν. 14α), τὸ ὁποῖο θεωρήθηκε ὅτι ἀνῆκε σὲ ντυμένο Ἑρμῆ, τετράγωνο κάτω.

6. Τὸ βάθρο ΠΑΕ 1981, 140 εἰκ. 13 ποὺ μνημονεύθηκε παραπάνω ὡς πιθανὴ βάση ἀναγλύφου θεσμοθετῶν. Σήμερα βρίσκεται ἰδρυμένο καὶ συμπλη-

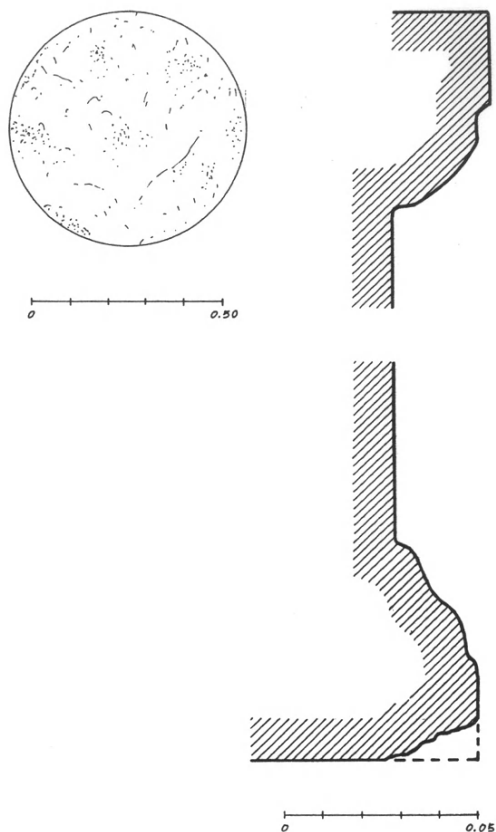
Εἰκ. 7. Ἀγορά. Βάθρο ὀρθογώνιο ἀνεπίγραφο (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

ρωμένο μὲ νέα θραύσματα, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, κατὰ τὴν εἴσοδο στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου.

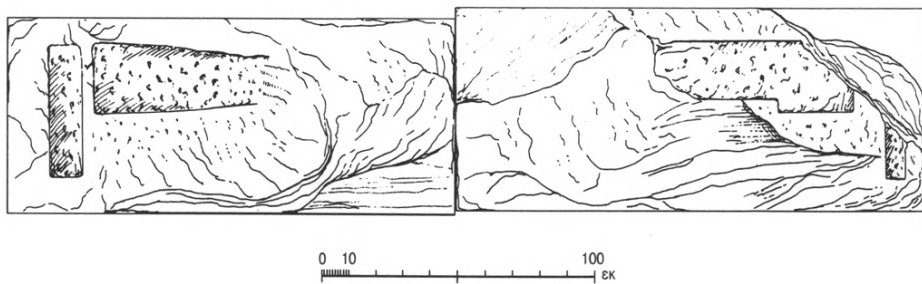
7. Βάθρο κυκλικὸ ἑλλιπές κατὰ τὸ μισὸ περίπου, διαμ. 0.88, ὕψ. 0.30, ἐργασμένο μὲ χονδρὸ βελόνι. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τὸρμος ὀρθογώνιος 0.11 X 0.145, βάθ. 0.09 μ. Βρισκόταν στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὀρχήστρας (εἰκ. 4).

8. Βάθρο κυκλικὸ θραυσμένο καὶ συγκολλημένο διαμ. 0.78, ὕψ. 0.52, ἐργασμένο μὲ χονδρὸ βελόνι. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, στὸ μέσον, τὸρμος ὀρθογώνιος 0.32 X 0.36, βάθ. 0.08 μ. γιὰ τετράγωνο Ἑρμῇ καὶ πρὸ αὐτοῦ ἄλλος ἐπιμήκης γιὰ στήλη 0.065 X 0.37, βάθ. 0.055 μ. Βρισκόταν στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας (εἰκ. 5).

9. Βάθρο ὀρθογώνιο ἐργασμένο χωρὶς ἐπιμέλεια ὕψ. 0.39, πλ. 0.41, βάθ. 0.51-0.59 μ. Ἀπὸ τίς γύρω ἐπιφάνειες ἢ μία πλατιὰ ἔχει μείνει ἀνεπεξέργαστη καὶ παρουσιάζει ἐπιφάνεια βράχου. Οἱ λοιπές εἶναι ἐργασμένες μὲ πικούνι.

Εἰκ. 8. Ἀγορά. Βάθρο κυκλικό ἐλλιπές (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

Εἰκ. 9. Ἀγορά. Βάση ἐπιτύμβιου ναῖσκου (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἀλλὰ ὄχι στὸ μέσον, κυκλικὸς τὸρμος διαμ. 0.28, βάθ. 0.02, γιὰ τὴν ἰδρυση κίονος - βάσης ἀναθήματος. Βρισκόταν ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς θρόνους (εἰκ. 6).

10 (1379). Βάθρο ὀρθογώνιο ἐλλιπὲς ἄνω, δεξιὰ καὶ πίσω ὕψ. 0.17-0.24, μήκ. 0.57, βάθ. 0.33-0.52 μ. Στὴν ἐμπρὸς λεία ἐπιφάνεια δύο χαρακτοὶ στέφανοι θαλλοῦ διαμ. 0.20. Δὲν σώζονται οἱ ἐπιγραφές τῶν στεφάνων. Βρισκόταν μέσα στὴ στοὰ τοῦ θεάτρου.

11. Βάθρο ἀνεπίγραφο χαμηλὸ μὲ κυρτὸ κυμάτιο καὶ ἄβακα ἄνω, κοιλόκυρτο καὶ πλίνθο κάτω, ὕψ. 0.21, πλ. 0.70, βάθ. 0.60 μ. Πίσω ὁμαλὸ χωρὶς κυμάτιο, ἄνω ἐντελῶς λεῖο (εἰκ. 7).

12. Βάθρο κυκλικὸ ἐλλιπὲς, ὕψ. 0.36, διαμ. ± 0.62 μ. μὲ ὄψη λεία. Ἄνω φέρει κυρτὸ κυμάτιο καὶ ἄβακα, κάτω κοιλόκυρτο καὶ πλίνθο (εἰκ. 8).

13. Στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας βρισκόταν, τοποθετημένο ἐπάνω σὲ ἀρχαία στρώση πλακῶν ἢ ὁποία δὲν τοῦ ἀνῆκε, τὸ μισὸ βάσης μεγάλου ἐπιτύμβιου ναῖσκου. Τὸ ἄλλο μισὸ βρισκόταν χαμηλότερα, στὸν χώρο τῆς αἴθουσας τοῦ δυτικὰ τῆς ὀρχήστρας ἱεροῦ (Στιβαδείου;) ἐπάνω σὲ σωρὸ χώματος. Ἐνωμένα ἔχουν μῆκος 3.34 μ., ὕψ. 0.33-0.38, βάθ. 0.61-0.63 μ. Σώζουν τὸρμους γιὰ τὶς παραστάδες καὶ τὴν πλάκα τοῦ ἀναγλύφου. Πιθανῶς προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς βόρειας ὁδοῦ εἴτε ἀπὸ τὸν περίβολο ποὺ ἐρίσκεται ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου (εἰκ. 9).

Οἱ θρόνοι

Οἱ θρόνοι τῆς κυρίως προεδρίας τοῦ θεάτρου ἦσαν πέντε· σώζονται μόνον τρεῖς (B-D), χωρὶς τὶς ἀνακλίσεις καὶ λείπουν οἱ δύο ἀκραῖοι Α καὶ Ε (ὡς συμβολίζονται ἐν IG II² 2849). Ὁ ἀνατολικὸς ἀκραῖος, ὁ Ε, σωζόταν ὅταν λήφθηκε ἡ φωτογραφία DAI Rhamnus 13 στὴν ὁποία εἰκονίζεται στὸ ἄκρον, ἐμπρὸς ἀριστερά. Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας ἐλλιπὲς θρόνος, ὁ F (Pouilloux, *La Forteresse* 141, ἀρ. 25), ὁ ὁποῖος αὐξήθηκε σημαντικὰ μὲ τὴ συγκόλληση θραυσμάτων (ΠΑΕ 1986, 19-20 ἀρ. 10 πίν. 4α)· ἓνα ἀπὸ αὐτὰ περιέχει δεύτερη στεφάνωση. Νέα θραύσματα κολλήθηκαν ἐμπρὸς, κάτω δεξιὰ.

Στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα θρόνων ἀπὸ τὰ ὁποῖα κανένα δὲν ἀρμόζει στοὺς τέσσερις ποὺ ὑπάρχουν (B, C, D, F). Ἡ

καταστροφή τῶν θρόνων εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα· κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ΝΑ συνοικίας τοῦ φρουρίου βρέθηκαν δύο μεγάλα θραύσματα θρόνων, τὸ ἓνα (1031) μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ μικροῦ ἱεροῦ ΟΕ' (ΠΑΕ 1991, 62 ἀρ. 41) καὶ τὸ δεύτερο (1019) ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ θέατρο, στὸν χῶρο ΜΖ'. Τὸ θραῦσμα τοῦτο φέρει στὴν πίσω ὄψη χάραγμα καὶ στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τόρμο γιὰ σύνδεσμο σχήματος Π μήκ. 0.045 γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ θραύσματος μὲ τὸν θρόνο, ὅταν θραύστηκε καὶ ἐπισκευάστηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Στοὺς θρόνους τῆς προεδρίας πρέπει νὰ ἀνήκουν πέντε συγκολλημένα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἄνω ἀριστερὸ ἄκρο θρόνου, τὰ ὁποῖα φέρουν στὴν ἐσωτερικὴ κοίλῃ ἐπιφάνεια χαρακτὸ στέφανο θαλλοῦ καὶ λείψανο ἐπιγραφῆς (ΠΑΕ 1986, 20 ἀρ. 11, μόνον τὰ τρία θραύσματα). Ἀριστερὰ δὲν φέρει ἀναθύρωση, ἄρα ἀνῆκε στὸν θρόνο Α. Σήμερα φέρει τὸν ἀριθμὸ 1282. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν θρόνων γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἄγνωστος ἱερεὺς - ἀναθέτης τοὺς πρόσφερε στὸν Διόνυσο ὡς εὐχαριστήριον γιὰ τρεῖς στεφανώσεις του. Ἴσως τὶς εἶχε χαράξει στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀνακλίσεων γιὰ νὰ δώσει μεγαλύτερη ἔμφαση στὴν τιμὴ πού τοῦ ἔγινε.

Συγκρότημα συνεχομένων θρόνων, τουλάχιστον τριῶν, ὑπῆρχε στὸ θέατρο σύμφωνα μὲ πληροφορίες ἀξιόπιστων προσώπων, τῶν Leake, Gandy, Raikes (βλ. ΑΕ 1979, 53 εἰκ. 40). Τὸ λείψανο τῆς ἐπιγραφῆς πού μαρτυρεῖται (IG II² 3108) δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθημα χορηγοῦ νικητοῦ στὰ Λήνια, ἴσως τοῦ Μεγακλέους (IG II² 3109):

[Μεγακλῆς] | [Μεγακλέους] | Παμνούσιος
[ἀνέθηκεν] | [νικήσας] | κωμωιδοῖς

Ἐκεῖνο πού προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῶν θρόνων εἶναι ὅτι ἐπάνω σὲ αὐτούς, στὶς ἐλεύθερες ἐπιφάνειές τους, τὶς πλάγιες καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ἀνακλίσεων, χαράζονταν ἐπιγραφές πού μνημόνευαν τιμὲς οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν τὸν ἀναθέτη τοῦ μνημείου. Ἀκόμη ὅτι στὸ θέατρο δὲν ὑπῆρχε μόνον ἡ προεδρία τῶν πέντε θρόνων πού γνωρίζουμε, ἀλλὰ ἄλλοι τέσσερεις, τουλάχιστον, θρόνοι.

Βάσεις στηλῶν

Δυτικὰ τῆς προεδρίας βρίσκονται στὴ θέση τους πέντε βάσεις στηλῶν ὀρθογώνιες καὶ ἐπιμήκεις. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι ἄνισες καὶ ἡ ἐπεξεργασία τους, τῶν περισσοτέρων ἀμελῆς. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι σὲ ὀρισμένες ἀνεπεξέργαστη. Ἡ περιγραφή τους γίνεται ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς.

1. Βάση δύο στηλῶν 1.26×0.425 , ὕψ. 0.40μ . Φέρει δύο τόρμους 0.043×0.10 , βάθ. 0.095 καὶ 0.048×0.10 , βάθ. 0.085μ .

2. Βάση 0.92×0.46 ὕψ. 0.35 . Τόρμος 0.10×0.49 , βάθ. 0.07μ .

3. Βάση 0.88×0.39 ὕψ. 0.30 . Τόρμος 0.485×0.12 , βάθ. 0.075μ .

4. Βάση δύο στηλῶν 1.34×0.43 , ὕψ. 0.41μ . Δύο τόρμοι 0.41×0.08 , βάθ. 0.08μ . καὶ 0.13×0.45 , βάθ. 0.08 . Ἐμπρὸς ἐργασμένη με βελόνι, ἄνω με χτένι.

5. Βάση $0.855 \times 0.31 \mu$., πίσω ἀκατέργαστη. Τόρμος 0.12×0.45 , βάθ. 0.07μ .

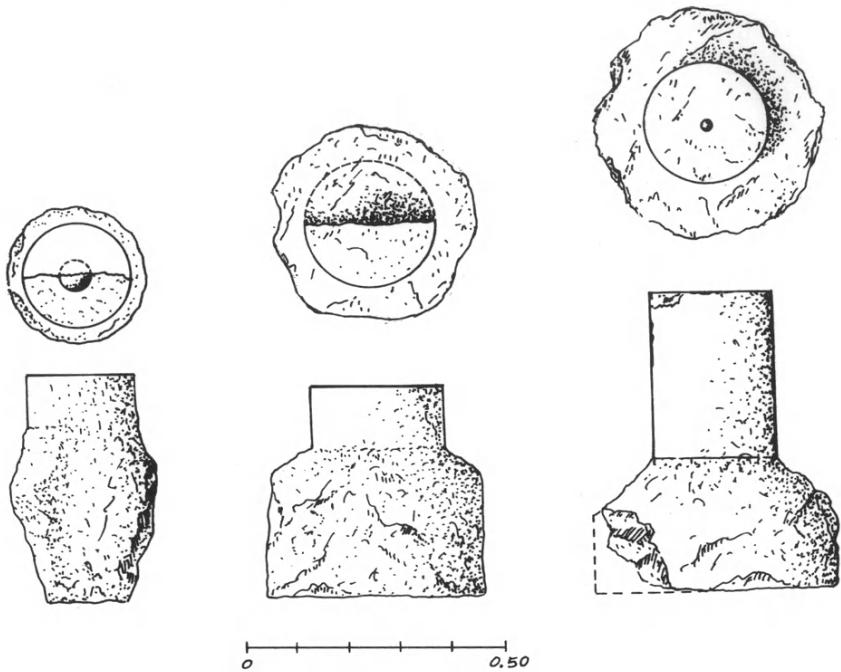
Ὅροι

Στὸν χώρο τοῦ θεάτρου βρέθηκαν τρεῖς ἀνεπίγραφοι ὅροι. Τὸ σχῆμα τους εἶναι ὅμοιο. Κάτω τμήμα ἐντελῶς ἀκατέργαστο καὶ ἄνω κίων ἀρράβδωτος ἐπεξεργασμένος.

1. Ἀκέραιος ὕψ. 0.60μ . Τὸ κατώτερο τμήμα ὕψ. 0.255μ . εἶναι ἀκατέργαστο κωνοειδές· κατὰ τὸ λοιπὸ ὕψος τῶν 0.345μ . εἶναι διαμορφωμένος σὲ λεῖο κίονα διαμ. 0.235μ . Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, ἐπίσης λεῖα, τόρμος κυκλικὸς διαμ. 0.045 , βάθ. 0.025μ . Βρισκόταν στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας (εἰκ. 10).

2. Ἐλλιπὴς κατὰ τμήμα τοῦ κίονος ὕψ. 0.45 (ὁ κίων ἔχει ὕψ. 0.11 μόνον) ἀκατέργαστος κατὰ τὸ κάτω μέρος. Διάμ. κίονος 0.21μ . Στὴν ἄνω λεῖα ἐπιφάνεια σώζεται μέρος τόρμου κυκλικοῦ διαμ. 0.06 , βάθ. 0.027μ . Βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως, ἀνατολικά τῆς βορειοδυτικῆς οἰκίας (εἰκ. 10).

3. Ἐλλιπὴς, κάτω κωνοειδής, ἀκατέργαστος ὕψ. 0.42 , ὕψ. κίονος 0.17 , διάμ. κίονος 0.45μ . Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζει μέρος τόρμου διαμ. 0.026μ . Βρισκόταν ἐπάνω στὸν νότιο τοῖχο τῆς στοᾶς τοῦ θεάτρου (εἰκ. 10).

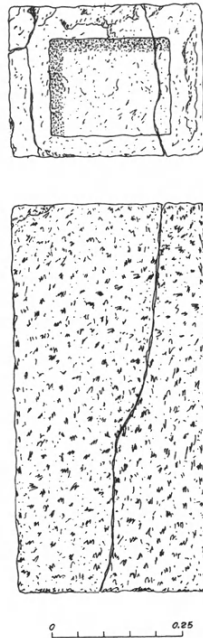
Εἰκ. 10. Ἀγορά. Τρεῖς ἀνεπίγραφοι ὄροι (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

Ὁδὸς κάτω τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως

Μεταξὺ τῆς ΒΔ οἰκίας καὶ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως ὑπάρχει στενὴ ὁδὸς πλ. 2.20 μ. στὴ ΒΑ γωνία τῆς οἰκίας, 3.60 μ. στὴ ΒΔ. Ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν πύλη τῆς ἀκροπόλεως καὶ προχωροῦσε πέραν τοῦ τέρματος τῆς οἰκίας, πρὸς τὰ δυτικά.

Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς οἰκίας ἡ ὁποία ὑψωνόταν ἀρκετὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ, γνωστοῦ ἀπὸ τὶς βάσεις πού διατηροῦνται κατὰ χώραν, καὶ δημιουργοῦσε στενωπὸ ἀκατάλληλη γιὰ τὴν ἀνακοίνωση τιμῶν ἢ τὴν ἔκθεση ἀναθημάτων, οἱ Ραμνοῦσιοι μεταχειρίστηκαν τὴν ὁδὸ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν.

Ἀριστερὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης τῆς ἀκροπόλεως καὶ σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ αὐτὸ βρίσκεται στὴν ἀρχαία του θέση ὑπόβαθρο καὶ βάθρο τετράγωνου Ἑρμοῦ, ἀνάθημα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Pouilloux, *La Forteresse*, ἀρ. 72,

Εἰκ. 11. Βάθρο ἀπὸ τῆ Βορειοδυτικῆ οἰκία (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

πίν. 39, 2· AE 1979, 65 εἰκ. 37). Ὁ Στάης βρῆκε τὸ βάθρο πεσμένο ἐμπρός· σήμερα εἶναι τοποθετημένο στὴ θέση του. Σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὸ βάθρο, πρὸς τὰ δυτικὰ πάντοτε, διατηρεῖται στὴ θέση του ὑπόδαθρο 0.47 X 0.53 μ. τὸ ὁποῖο, κρίνοντας ἀπὸ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία τῆς ἐπιφανείας του, ἔφερε μάρμαρο μήκ. 0.41 μ. πλ. 0.20 μ. Σὲ ἀπόσταση 14.30 μ. ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης βρίσκεται στὴ θέση τῆς βάσης στήλης 0.65 X 0.83, ὕψ. 0.32 μ. μὲ τόρμο 0.12 X 0.55 μ. βάθ. 0.9 μ. ἐξαιρετικῆς λιθουργικῆς ἐργασίας. Σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὴ βάση βρίσκεται τμῆμα κατωφλιοῦ 0.41 X 0.66 μ. μὲ τόρμους γιὰ τὶς ξύλινες παραστάδες τῆς θύρας καὶ τοῦ τοίχου, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε, προφανῶς, γιὰ ὑπόδαθρο χαμένου ἀναθήματος. Ἡ ὁδὸς αὐτὴ, ἀποκατεστημένη σήμερα, βρέθηκε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Τοῦτο ὀφείλεται στὴ διά-

βρωση τῶν χωμάτων ἀπὸ βροχὲς ἑκατονταετιῶν. Μέσα στὰ ἐρείπια τῆς ΒΔ οἰκίας, στὸ βόρειο μέρος τῆς, βρισκόταν βάθρο ὀρθογώνιο ὕψ. 0.74, βάθ. 0.29 μ. Ἡ ἐμπρὸς ἐπιφάνεια εἶναι ἐπεξεργασμένη μὲ χονδρὸ βελόνι, μάλιστα οἱ βελονιὲς εἶναι πυκνὲς καὶ ὀριζόντιες. Ἡ πίσω εἶναι ἀνώμαλη, ἡ λεγόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Στὸν Ραμνούντα ἡ λατόμευση γιὰ τὶς κοινὲς ἐργασίες γινόταν ἐπιφανειακῶς. Οἱ τεχνίτες ἄφηναν τὶς περισσότερες φορὲς τὶς ἐπιφάνειες αὐτὲς τῶν λίθων λειασμένες ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τὰ νερὰ ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀνώμαλες, στὴ φυσικὴ τους μορφή, τὴν ὁποία ἀποκαλοῦμε ἐπιφάνεια βράχου.

Ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ εἶναι ἐπεξεργασμένες μὲ λεπτὸ χτένι· στὴν ἐμπρόσθια παρυφὴ ὑπάρχει λεῖα ταινία πλ. 0.015 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τὸρμος 0.185 X 0.23, βάθ. 0.03 μ. πιθανῶς γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ. Ἡ ἔλλειψη ἐπεξεργασίας τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ βάθρου δείχνει ὅτι ἦταν ἰδρυμένο ἐμπρὸς σὲ τοῖχο, ἐμπρὸς στὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 11).

Στὴν ὁδὸ τοῦ τεῖχους εἶχε βρεῖ ὁ Στάης (ΠΑΕ 1891, 16· ΠΑΕ 1986, 36) τὸ ψήφισμα IG II² 1311· σ' αὐτὸ μνημονεύεται ὅτι ἡ στήλη στὴν ὁποία ἦταν χαραγμένο θὰ στηθεῖ ἐν τῷ θεάτρῳ.

Στὴν αὐτὴ ὁδὸ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, θὰ ἦταν ἰδρυμένο τὸ βάθρο IG II² 4594a (ΠΑΕ 1984, 209, ἀρ. 140, εἰκ. 34), τὸ ὁποῖο ἔφερε ἄγαλμα Ἑρμοῦ, ἀνάθημα τοῦ Θεοφάνους Ἱεροφάντος Ραμνουσίου.

Μέσα στὴ ΒΔ οἰκία εἶχε βρεθεῖ τὸ βάθρο *Hesperia* 28, 1959, 121-126 πίν. 25, τὸ ὁποῖο ἔφερε ἐφηβικὸ ἀνάθημα τῆς περιόδου 333/2-324/23 π.Χ.

Τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως

Τοῦ τεῖχους αὐτοῦ τῆς ἀκροπόλεως περιγραφὴ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὸν Pouil-loux (*La Forteresse* 39-40). Ἐφέτος ἔγινε καθαρισμὸς τῆς ἐπιφανείας τοῦ τεῖχους σὲ μῆκος 30 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ παραστάδα τῆς πύλης. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ τεῖχος ἐσωτερικὰ εἶναι ἐνιαῖο καὶ συνεχές, κατασκευάστηκε δηλαδὴ σὲ μία περίοδο. Οἱ ἐξωτερικὲς παραλλαγὲς τῆς τοιχοδομίας του, ἔξι συνολικὰ σὲ μῆκος 30 μ., δὲν δηλώνουν ἐποχὲς κατασκευῆς τοῦ τεῖχους ἀλλὰ μόνον ἐπισκευῆς τῆς πρόσοψής του. Ὅπως εἶναι διαπιστωμένο σὲ ἀναλήμματα ἱκανοῦ πάχους, σὲ περιπτώσεις φθορᾶς, καταρρέει πρώτη ἡ πρόσοψη, ἡ ἐπένδυση δηλαδὴ τοῦ ἀναλήμματος. Τὸ σωζόμενο νότιο τεῖχος, ὅπως συνήθως

λέγεται, τῆς ἀκροπόλεως εἶναι ἀνάλημμα πού συνεχιζόταν καθ' ὕψος μὲ ὠμές πλίνθους. Ἡ ἐπιφάνεια πού καθαρίστηκε, ἐκτός ἀπὸ ἐνιαία, εἶναι καὶ ἐπίπεδη.

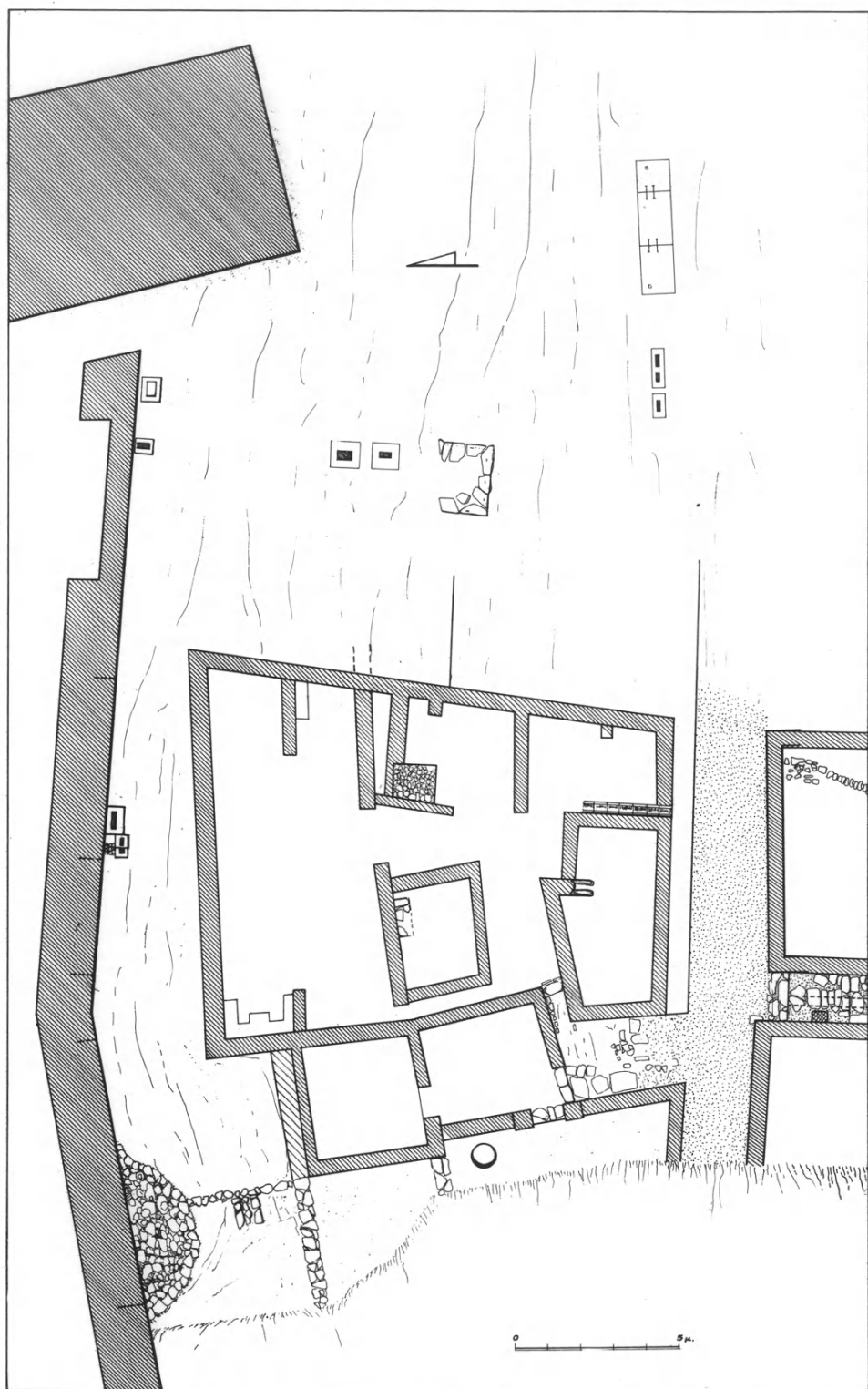
Τὰ παλαιότερα τμήματα τῆς πρόσοψης φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται στὸν 5ο π.Χ. αἰ. καὶ τὰ νεώτερα τὸ ἐνωρίτερο στὰ ἐλληνιστικά χρόνια, μάλιστα στὰ ὕστερα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ἀμελές τῆς κατασκευῆς πού δὲν προσιδιάζει σὲ ὀχυρώσεις ἢ ἀναλήμματα οὔτε ἔχει μνημειώδη χαρακτήρα.

Ἡ Βορειοδυτικὴ οἰκία

Τὰ ἐρείπια τοῦ κτιρίου αὐτοῦ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸ ὁποῖο χωρίζονται ἀπὸ τὴν ὁδὸ πού περιγράφηκε. Εἶχαν ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη ὁ ὁποῖος τὸ ὀνόμασε γυμνάσιο, ὠδεῖο ἢ θέατρο (ΠΑΕ 1891, 16) χωρὶς νὰ δώσει οἰαδῆποτε περιγραφή. Τὸ σκαρίφημά του (ΠΑΕ 1986, 36 εἰκ. 11) εἶναι ἐντελῶς ἀπατηλό· ἐλλιπές καὶ λανθασμένο ἐπίσης εἶναι τὸ σχέδιο τῆς οἰκίας στὸ τοπογραφικὸ τοῦ φρουρίου στὸ βιβλίο τοῦ Pouilloux καὶ ἐπίσης ἀνακριβές εἶναι τὸ λεπτομερέστερο σχέδιο στὸ βιβλίο τοῦ Ἰω. Τραυλοῦ, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, εἰκ. 507.

Ὅπως φαίνεται τὸ νέο καὶ ἀκριβές σχέδιο πού ἐκπονήθηκε μετὰ ἀπὸ συστηματικὸ καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων (εἰκ. 12), τὸ κτίριο παρουσιάζει κεντρικὴ αὐλὴ καὶ γύρω δωμάτια χωρὶς ἐνότητα καὶ ἄρμονία. Τὸ οἰκοδόμημα εἶναι παράγωνο καὶ παρουσιάζει προσθήκες. Ἡ βόρεια πλευρά του ἔχει ἐξωτερικὸ μῆκος 12.85 μ. (ἔσωτ. 11.60 μ.), ἡ ἀνατολικὴ 15.50 μ. (ἔσωτ. 14 μ.), ἡ νοτιά ἔχει ἐξωτ. μῆκος 9.50 μ. Στὸ κτίριο περιλαμβάνονται ἐξ ἀρχῆς οἱ δύο δυτικοὶ χῶροι. Μὲ αὐτοὺς τὸ Α-Δ μῆκος τοῦ κτιρίου γίνεται 16.30 μ.

Ἐσωτερικὰ εἶχε στὸ βορειότερο τμήμα της, κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ τείχους, στοὰ πλ. 2.40 μ. ἡ ὁποία στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο στὴ θέση τῆς ὑποθετικῆς σειρᾶς ξύλινων στύλων ἔφερε τοῖχο μήκ. 2.45 μ. Ἐξ ἀπὸ τὸν τοῖχο ὑπῆρχε κτιστὸ θρανίον 0.45 X 1.10 μ. Στὸ δυτικὸ ἄκρο ἄλλος τοῖχος μήκ. 1.20 μ. σχηματίζει κόγχη ἀβαθέστερη. Στὴν κόγχη αὐτὴ τῆς στοᾶς ὑπάρχει κτιστὸ θρανίον (;) σωζ. ὕψ. 0.30 μ. ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο τὸ θρανίον αὐτὸ πλ. 0.40 μ. καὶ σχήματος Π σχηματίζει στὸ μέσον ἐσοχὴν 0.30 X 0.60 μ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ στοὰ ὑπάρχει ἑκτασὴ ἐλεύθερη, παράγωνη 1.80 μ. (Α)-2.90 μ. (Δ) X 10.90 μ. καὶ νοτιότερα ὀρθογώνια κατασκευὴ καὶ δωμάτια.

Είχ. 12. Ἡ Βορειοδυτικὴ οἰκία (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

Στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου ἡ ὀρθογώνια κατασκευὴ εἶναι ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο 2.60-2.90 X 4 μ., πού ὀρίζεται ἀπὸ μία σειρά λίθων τοποθετημένων στὸ ἔδαφος, χωρὶς θεμέλιο. Ὁ βόρειος τοῖχος εἶναι παλαιότερος καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 0.45 μ. Εἶναι σφαλερὴ ἡ ἐρμηνεία του ὡς βάση τετρακιονίου (Travlos, ὁ.π.), γιατί ὁ βόρειος τοῖχος ἐξαιτίας τοῦ ὕψους του δὲν μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ὡς στυλοβάτης· ἡ νότια σειρά τῆς στρώσης τῶν λίθων εἶναι ἐλλιπής, ἀκριβῶς στὴ θέση τῶν ὑποθετικῶν κιόνων. Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ ἐπιπέδου σώζονται λείψανα κτιστοῦ θρανίου 0.47 X 1.15 μ., ὕψ. 0.38 μ.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ οἱ δύο χώροι πού μὲ σαφήνεια σχηματίζονται δὲν φαίνονται χρήσιμοι γιὰ κατοίκηση. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου εἶναι πλ. 2 μ. Ὁ βόρειος σώζει παλαιότερο τοῖχο ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἀντηρίδα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Προσαρτημένο στὸν δυτικὸ τοῖχο εἶναι ὀρθογώνιο 1.10 X 1.20 μ. κατασκευασμένο ἀπὸ κοινούς λίθους καὶ ὑπερυψωμένο. Χρησίμευε ἄραγε, καλυμμένο φυσικὰ ἀπὸ πλάκες πού δὲν διατηροῦνται, ὡς πάγκος γιὰ ἐπαγγελματικὴ χρῆση ἢ εἶχαν κτίσει ἐπάνω στὸ λίθινο αὐτὸ βάθρο λ.χ. κλίβανο ἀρτοποιίας τοῦ ὁποίου δὲν σώθηκαν λείψανα;

Στὸν δεύτερο χώρο, τὸν νοτιότερο, τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου εἶναι πλ. 1 μ. καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὑπάρχει ἀντηρίδα. Προσκολλημένα στὸν δυτικὸ τοῖχο εἶναι λείψανα ὕδραγωγείου πού φέρει ὀριζόντιες πλάκες στὸν πυθμένα· ἄλλες κάθετα τοποθετημένες χρησίμευαν ὡς πλευρές. Τὸ ὕδραγωγεῖο αὐτὸ διακόπτεται, πιθανῶς ὅμως συνέχειά του εἶναι ἐκεῖνο πού περνάει στὸ μέσον τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ δυτικοῦ κλάδου τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης. Τὸ δωμάτιο πού βρίσκεται δυτικά, 2.30 X 5.60 μ., παράγων καὶ εὐρυνόμενο στὸ βόρειο μέρος, δὲν ἔχει φανερὴ εἴσοδο καὶ τὸ μόνο ἀξιομνημόνευτο σ' αὐτὸ εἶναι δύο πλακοειδεῖς ὄρθιοι παράλληλοι λίθοι προσκολλημένοι στὸν βόρειο τοῖχο, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν κατασκευὴ 0.40 X 0.50 μ. Πιθανῶς τρίτη πλάκα ἔστεφε τίς δύο καὶ σχηματίζοταν μικρὴ τράπεζα. Τράπεζες, μᾶλλον διευθέτηση λίθων δίκην ποδιῶν, ἔχουν βρεθεῖ στοὺς ναῖσκους ΛΘ' καὶ ΞΕ'. Χρησίμευε ἄραγε τὸ δωμάτιο αὐτὸ γιὰ τὴν τέλεση λατρείας κάποιας θεότητας;

Τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κτιρίου καταλαμβάνει λιθόστρωτη εἴσοδος - μικρὴ αὐλὴ ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν προσιτὸ τὸ συγκρότημα πού περιγράφηκε. Μικρὴ δίοδος πλ. 0.60 μ. πού ὑπάρχει ἐκεῖ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελεῖ τὴν εἴσοδο στὴν οἰκία οὔτε φαίνεται πουθενὰ ἄνοιγμα θύρας, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ βρίσκεται στὴ νότια πλευρά. Θύρα πλ. 1 μ. στὸ βόρειο μέρος τῆς

μικρῆς αὐλῆς ὁδηγεῖ σὲ δωμάτιο 3-3.25 X 3.10-3.75 μ. συνεχόμενο πρὸς τὸ ὁποῖο βορείως καὶ προσιτὸ μὲ θύρα πλ. 0.90 μ. βρίσκεται δεύτερο δωμάτιο 3.40 X 3.50 μ. Μικρὸς λάκκος στὸ κέντρον περίπου τοῦωματίου, μὲ τρεῖς μικροὺς λίθους - σφῆνες μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξη κεντρικοῦ ξύλινου στύλου ποὺ ὑποστήριζε τὴ στέγη.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο δωμάτιο, μὲ θύρα ποὺ βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι προσιτὴ αὐλὴ μὲ ὑπόγεια δεξαμενὴ νεροῦ ἢ ὁποία δὲν ἐρευνήθηκε. Μὲ πρόχειρες βαθμίδες μπορούσε κανεὶς νὰ φθάσει ἕως τὸν δρόμο τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως καὶ νὰ πάει στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ φρουρίου.

Μέσα στὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας βρισκόταν κυκλικὸ βάθρο θραυσμένο σὲ τρία μεγάλα κομμάτια, ὕψ. 0.40 μ. ἄνω διαμ. ± 0.47 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι λεία· γύρω εἶναι ἐργασμένο μὲ βελόνι. Ἄνω καὶ κάτω ἐξοχὴ ἀκατέργαστη, προφανῶς γιὰ μελλοντικὰ κυμάτια. Ὁ ἄβακας ὕψ. 0.03 μ. δηλώνεται χονδροειδῶς σ' ἓνα σημεῖο. Ἐὰν δὲν εἶναι ἡμιτελὲς βάθρο, ἴσως χρησίμευε ὡς βωμός.

Ἡ τοιχοδομία τῆς οἰκίας εἶναι παντοῦ ἴδια, κοινὴ, χωρὶς ἐφαρμογὴ οἰουδήποτε συστήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ προκύψει ἡ χρονολόγηση. Γιὰ συντήρηση τῶν ἐρειπίων ὀρισμένοι τοῖχοι συμπληρώθηκαν. Τὸ παλαιὸ ἀπὸ τὸ νέο τμήμα χωρίζεται πάντοτε μὲ λωρίδα ἀπὸ φύλλο μολύβδου.

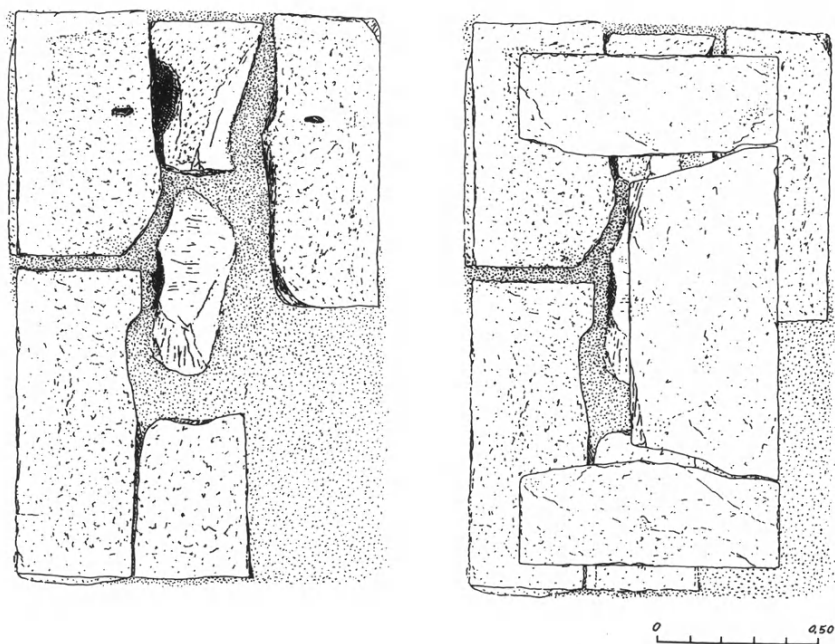
Οἱ βωμοὶ

Ἀπὸ τίς ἐπιγραφὰς κυρίως γνωρίζουμε ὅτι στὸ φρούριο λατρεύονταν ἀρκετὲς θεότητες, σημαντικὲς μάλιστα γιὰ τὸν δῆμο. Τῶν περισσοτέρων μᾶς εἶναι ἄγνωστοι οἱ τόποι λατρείας, οὔτε ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ ἀντικείμενα ποὺ ἀνήκουν σὲ αὐτοὺς, κυρίως βωμοί. Κατὰ τὴ μελέτη τοῦ χώρου τοῦ θεάτρου ἀναγνωρίστηκαν τρεῖς μεγάλοι, μνημειώδεις, βωμοί. Ὁ πρῶτος, τὸν ὁποῖο συμβατικῶς ἀποκαλῶ τοῦ Διονύσου, βρίσκεται στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου. Ὁ δεύτερος, τοῦ Ἑρμοῦ, βρίσκεται πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους τῆς προεδρίας, δίπλα σὲ δύο βάθρα τετραγώνων Ἑρμῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα φέρει καὶ τὴν ἐπιγραφὴ Ἑρμῶ (ΠΑΕ 1975, 34 πίν. 126). Εἶναι φυσικὸ ὁ βωμὸς νὰ ἀνήκει στὴ θεότητα αὐτὴ ἐφ' ὅσον πλάι του ὑπάρχουν ἀναθήματα ποὺ προσφέρθηκαν στὸν Ἑρμῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε πρωτεύουσα θέση στὶς λατρεῖες τοῦ φρουρίου.

Τρίτου βωμοῦ τὰ μέλη περισυνελέγησαν ἀκριβῶς κάτω, νοτίως τοῦ πύργου τῆς πύλης τῆς ἀκροπόλεως. Βρίσκονται ἐκεῖ σκορπισμένα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάη. Ὁ βωμὸς ἀπαρτίστηκε ὁλόκληρος, ὑποδομὴ καὶ ἀνωδομή, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς θέσις στὴν ὁποία ἦταν ἰδρυμένος δὲν εἶναι γνωστή.

Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου (εἰκ. 13, πίν. 4)

Ἡ θεμελίωσις τοῦ βωμοῦ, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὀρχήστρας, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη καὶ εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Pouilloux (*La Forteresse* 77 πίν. 39, 1) ὡς θεμελίωσις βάσεων στηλῶν. Ἀποτελεῖ ὀρθογώνιο διαστάσεων 1.13 X 1.82 μ. μὲ τὸν μακρὸ ἄξονα ἀπὸ Β πρὸς Ν. Σῶζονται ἕξι πλακοειδεῖς λίθοι, λείπει ὁ ΝΑ γωνιαῖος, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν θεμελίωσις καὶ εὐθυντηρία τοῦ βωμοῦ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους εἶναι ἐπεξεργασμένη πλήρως, λεία ταινία γύρω-γύρω πλ. 0.07 καὶ βελόνι γιὰ τὴ λοιπὴ ἔκτασι. Οἱ κάθετες φαινόμενες

Εἰκ. 13. Θέατρο. Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη καὶ Εὐ. Ὀλυμπίου).

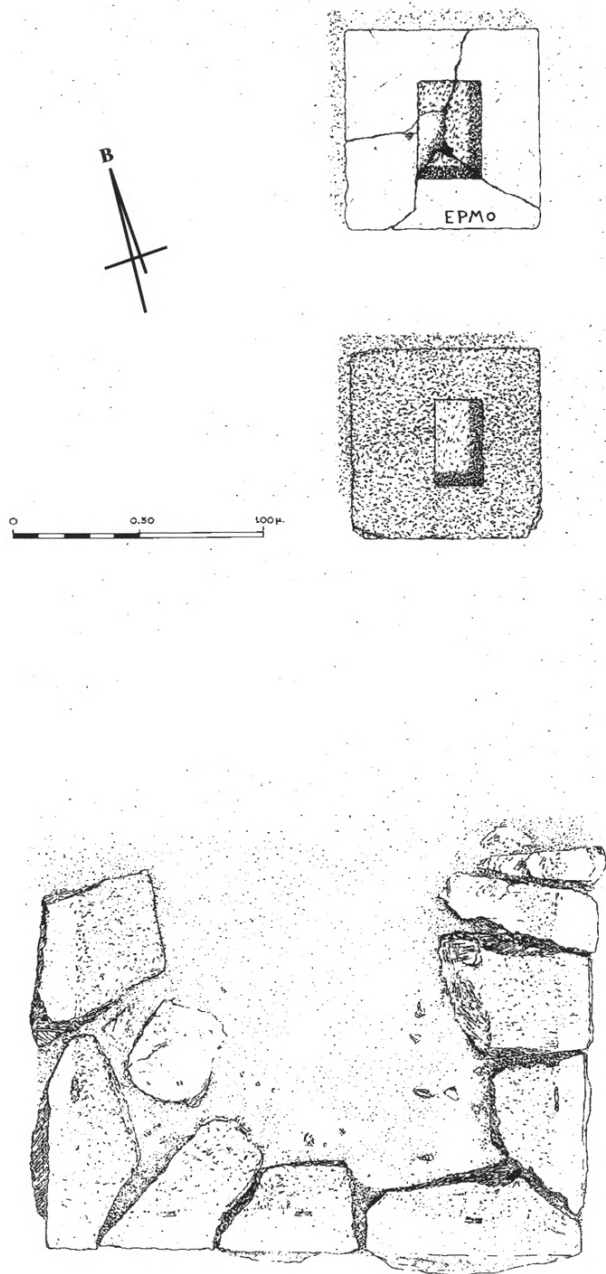
πλευρὲς τῶν πλακῶν πάχ. ± 0.21 μ. εἶναι ἐπεξεργασμένες μὲ βελόνι κατὰ τὰ ἀνώτερα 0.065 μ. τοῦ ὕψους τους. Τὸ λοιπὸ ἔχει μείνει ἀκατέργαστο, γιατί κρυβόταν στὸ ἔδαφος. Οἱ δύο γωνιαῖες βόρειες πλάκες φέρουν ἀπὸ ἓνα μοχλο-βόθριο, σὲ ἀπόσταση 0.31 μ. ἀπὸ τὸ Β ἄκρο τῆς θεμελίωσης.

Τὴν ἀνωδομὴ τοῦ βωμοῦ ἀποτελοῦσαν τέσσερις ὀρθοστάτες, ἀπὸ ἓνας σὲ κάθε στενὴ πλευρὰ πλ. 0.81 μ. καὶ ἀπὸ ἓνας σὲ κάθε μακρὰ πλ. 1.085 μ., ἀνάμεσα στοὺς στενοὺς. Δὲν σώζεται ὁ μακρὸς ὀρθοστάτης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Οἱ διατηρούμενοι βρέθηκαν θραυσμένοι καὶ σκορπισμένοι, σὲ τέσσερα ὁ νότιος, σὲ δύο καὶ μὲ ἐλλείψεις ὁ ἀνατολικός, σὲ δύο ὁ βόρειος. Τὸ ὕψος τῶν ὀρθοστατῶν εἶναι 0.81 μ. καὶ οἱ φαινόμενες πλευρὲς τους εἶναι διακοσμημένες μὲ πυκνὲς βελονίες, ὅπως τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνόδωρου καὶ Δρομοκλῆ (ΠΑΕ 1976, 34-37 εἰκ. 15-16). Ἡ χρονολόγησή του στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνον τὸ στοιχεῖο, φαίνεται πιθανή. Στὶς στενὲς πλευρὲς τοῦ βωμοῦ θὰ ἦσαν τοποθετημένοι ἀπὸ ἓνας κρατευτής, ὅπως στὸν βωμὸ πρὸ τοῦ στρατηγείου ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως καὶ στὸν βωμὸ τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ραμνοῦντος. Στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου παρὰ τὴν ὕπαρξιν τριῶν βωμῶν δὲν βρέθηκαν κρατευτές. Τμῆμα κρατευτοῦ ἔχει βρεθεῖ καὶ κεῖται πρὸ τοῦ γυμνασίου· διατηρεῖται σὲ μῆκος 0.33 μ., τὸ πλήρες ὕψος του κατὰ τὸ ἄκρον εἶναι 0.18 μ. καὶ τὸ πάχος του 0.12-0.15 μ. Ἡ ἔξω πλευρὰ εἶναι λεία καὶ ἡ μέσα ἀνώμαλη, ἀνεπεξέργαστη. Ἡ νότια ἄκρη τῆς θεμελίωσης τοῦ βωμοῦ εἶναι ἐντελῶς λεία ἀπὸ πατήματα, χαρακτηριστικὸ ποὺ θὰ ἰδοῦμε καὶ ἄλλοῦ (εἰκ. 13, πίν. 4).

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν βωμό, 2.35 μ. στὰ ΒΔ, σώζονται στὴ θέση τους τρεῖς ἀνωμάλου σχήματος λίθοι, ἐπεξεργασμένοι κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια, ποὺ ἀπαρτίζουν στρώση ± 0.40 μ. Πιθανῶς ἀποτελοῦν θεμελίωση γιὰ τὴν τοποθέτηση βάθρου.

Ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ (εἰκ. 14, πίν. 5α)

Πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους τῆς προεδρίας, πρὸς Βορρά, σὲ ἀπόσταση 5 μ., σώζονται στὴν ἀρχαία τους θέση τὰ λείψανα τριῶν μνημείων. Τὸ ἓνα, τὸ βορειότερο, εἶναι βάση τετράγωνου Ἑρμοῦ τὴν ὁποία μνημόνευσε ὁ Στάης (ΠΑΕ 1891, 16) χωρὶς νὰ τὴν περιγράψει. Ὁ Pouilloux, παρὰ τὸ ὅτι ἡ βάση αὐτῆς

Εἰκ. 14. Ἀγορά. Ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

καὶ ἡ πλαϊνὴ τῆς σημειώνονται στὸ τοπογραφικὸ τοῦ φρουρίου τοῦ Tousloukoff, δὲν διέκρινε τὴν ἐπιγραφή (*La Forteresse* ἀρ. 73) καὶ διερωτήθηκε μήπως εἶχε χαθεῖ. Τὴ βάση δημοσίευσα πλήρως στὴν πρώτη ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς (ΠΑΕ 1975, 34 πίν. 126). Οὔτε ὁ Στάης, οὔτε ὁ Pouilloux μνημόνευσαν τὰ θεμέλια ποὺ βρίσκονται 2.50 μ. νότια τῆς βάσης τοῦ Ἑρμοῦ καὶ 1.20 μ. ἀπὸ τὴ δευτέρη βάση. Σχηματίζεται τρίπλευρο ὀρθογώνιο 1.64 (B-N) X 2.18(A-Δ), ἀνοικτὸ πρὸς τὴ βόρεια πλευρά. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες μαρμαροπλίνθους (τῆς νότιας πλευρᾶς ἔχουν μῆκος 0.48, 0.58, 0.90· τῆς δυτικῆς 0.84, 0.55· τῆς ἀνατολικῆς 0.61, 0.37, 0.25) ἀκατέργαστες κατὰ τὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς καὶ ἐργασμένες μόνον κατὰ τοὺς ἄρμους, μάλιστα κατὰ τὸ ἐξωτερικὸ τοὺς ἄκρο. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια, μὲ βελόνι κατὰ τὸ ἐσωτερικὸ μέρος, λεία κατὰ τὸ ἐξώτερο πλ. 0.10 (A καὶ Δ πλευρᾶ) 1.16 (νότια πλευρᾶ). Ἡ στενὴ αὐτὴ ζώνη ἔχει λειανθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ πατήματα, μάλιστα ἡ νότια πλευρᾶ ἔχει γίνεи ἐπικλινῆς ἀπὸ τὴν τριβὴ ἐπὶ πολλὰς ἑκατοντάδες χρόνια. Κατὰ τὸ ὄριο τῆς ἀλλαγῆς λιθουργικῆς ἐργασίας ὑπάρχουν μοχλοδόθρια τρία στὴ νότια πλευρᾶ καὶ ἀπὸ ἓνα στὶς λοιπές.

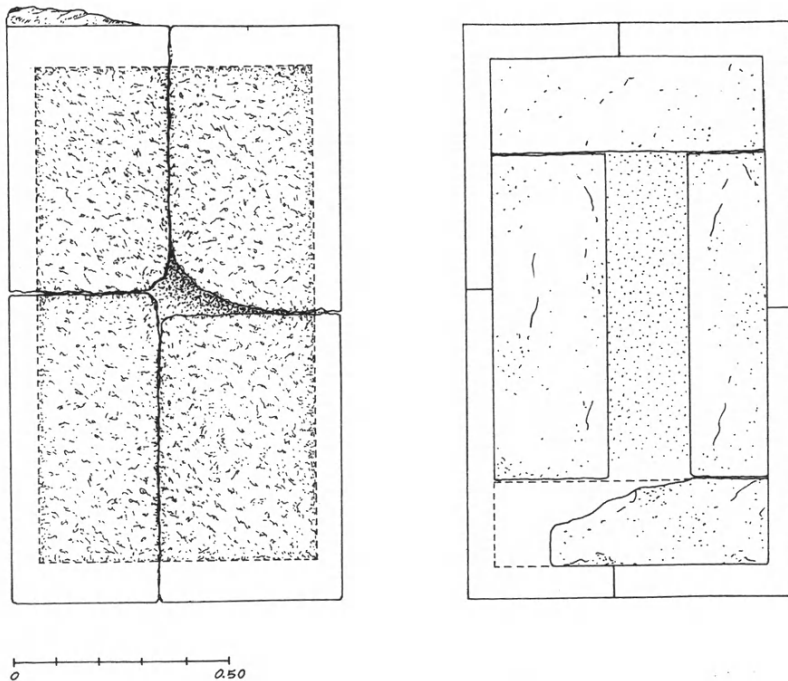
Ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ μνημείου δὲν σώζεται τίποτε. Ἡ μεγάλη φθορὰ τῆς φαινόμενης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπιφανείας δείχνει ὅτι πολλοὶ ἄνθρωποι καὶ πολὺ συχνὰ πατοῦσαν ἐπάνω στὶς ἄκρες ποὺ ἐξεῖχαν. Τοῦτο μόνον σ' ἓνα βωμὸ θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει. Οἱ θυσίες καὶ οἱ τελετουργίες προκαλοῦσαν συνωστισμό τῶν ἐνδιαφερομένων γύρω ἀπὸ τὸν βωμό. Ἄν ἡ κατασκευὴ ἦταν βᾶθρο ἀναθήματος, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ παρουσιάξει φθορὰ ἀλλὰ μικρὴ καὶ ὅχι τὴν ἰσχυρὴ καὶ χαρακτηριστικὴ τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ κυρίως τῆς ἀνατολικῆς (πίν. 5α).

Ἡ ἔλλειψη βόρειας πλευρᾶς ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ἔδαφος ἐκεῖ βρίσκει-ται στὸ ἐπιθυμητὸ ὕψος γιὰ τὴν ἀνωδομὴ. Ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους ἔκαμε ἀναγκαίᾳ τὴν κατασκευὴ ἡ ὁποία ἔχει ὕψος 0.47 μ. στὴ νότια πλευρᾶ καὶ 0.24 στὰ πρὸς Βορρᾶ ἄκρα. Ἐχοντας ὡς ὁδηγὸ τὰ μοχλοδόθρια ὑπολογίζεται ὅτι ὁ βωμὸς στὴν ἀνωδομὴ του εἶχε μῆκος 1.90 μ. (A-Δ). Τὸ πλάτος του δὲν εἶναι φανερό ἀλλὰ δὲν θὰ ἦταν μεγαλύτερο τοῦ 1 μ. Γιὰ τὴ δικαιολόγησι τῆς ἀπόδοσης τοῦ βωμοῦ στὴ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ κάμω λόγο προηγουμένως (εἰκ. 14).

Τρίτος βωμός (εἰκ. 15, πίν. 56)

Ὁ βωμός τοῦτος σώζεται ὁλόκληρος, θεμελίωση καὶ ἀνωδομία, με ἀρκετὲς ἐλλείψεις καὶ βλάβες στοὺς ὀρθοστάτες. Ὅλα τὰ μέλη βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὴν περιοχὴ μεταξύ τοῦ πύργου τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης καὶ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου. Ἡ θέση του δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ, γιατί καὶ στὴν ἀρχαιότητα οἱ λίθοι τῆς θεμελίωσης - εὐθυντηρίας εἶχαν τοποθετηθεῖ κατ' εὐθεῖαν στὸ ἔδαφος χωρὶς καμία ἐκσκαφή. Σήμερα ἀναστηλωμένοι βρίσκονται πίσω καὶ ἀνατολικά τῶν θρόνων, πιθανῶς ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία του θέση.

Ἡ εὐθυντηρία ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πλάκες συνολικοῦ πλάτους 0.775 (0.35, 0.425 καὶ 0.37, 0.41 μ.) καὶ μήκους 1.31 μ. (0.74, 0.65 καὶ 0.675, 0.71 μ.). Ἡ εὐθυντηρία τοῦ βωμοῦ τοῦ Διονύσου εἶναι 1.13 X 1.82 μ. Οἱ κάθετες ἐξωτερικὲς πλευρὲς εἶναι ἐργασμένες ὅπως τοῦ βωμοῦ τοῦ Διονύσου καὶ ἔχουν ὕψος 0.63 μ.

Εἰκ. 15. Ἀγορά. Ὁ τρίτος βωμός (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

Ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες ἓνας, ὁ σήμερα νότιος, βρέθηκε ἀκέραιος καὶ ἔχει ὕψος 0.64 καὶ πλ. 0.64 μ. Εἶναι δηλαδὴ τετράγωνος, ὅπως καὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Διονύσου (0.81 x 0.81 μ.). Οἱ ὀρθοστάτες τῶν μακρῶν πλευρῶν βρίσκονται μεταξὺ τῶν ὀρθοστατῶν τῶν στενῶν καὶ ἔχουν μῆκος 0.78 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπεξεργασία εἶναι μὲ τὸ λεπτὸ βελόνι καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια λεία. Ἐσωτερικὰ εἶναι ἐπεξεργασμένοι χονδρικά. Στὸ μέσον, μεταξὺ τῶν ὀρθοστατῶν, ὑπάρχει κενὸ πλ. 0.16 τὸ ὁποῖο γέμιζε μὲ πέτρες καὶ χῶμα (εἰκ.15, πίν. 56).

Ναοὶ στὸ φρούριο

Παρά τίς συστηματικὲς ἔρευνες ποὺ ἔχουν γίνεи στὸ φρούριο, δὲν ἔχει βρεθεῖ ὁ ναὸς καμιάς ἀπὸ τίς σημαντικὲς θεότητες ποὺ λατρεύονταν μέσα στὰ τεῖχη του, ἐνῶ οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες εἶναι πολλές. Μικρὰ εὐτελὴ κτίρια ἀναγνωρίζονται ὡς ναῖσχοι ἀγνώστων θεοτήτων καὶ μόνον ὁ ναὸς τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, μικροῦ καὶ αὐτὸς μεγέθους, ἔγινε δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ. Ὁ Ἑρμῆς, ὁ Διόνυσος, ὁ Ἥρωος Ἀρχηγέτης, ὁ Ζεὺς Σωτὴρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα εἶχαν ἀνάλογους, τουλάχιστον, ναοὺς οἱ ὁποῖοι δὲν ἀναγνωρίζονται στὸ σημαντικό ἀπὸ τοπογραφικὴ ἄποψη τμήμα τοῦ φρουρίου ποὺ ἔχει ἐρευνηθεῖ. Φαίνεται πιθανὸ λοιπόν, ὅτι οἱ ναοὶ τῶν θεοτήτων αὐτῶν ἦσαν μικροὶ καὶ εὐτελεῖς καὶ ὅτι τὰ ἀναθήματα ποὺ προσφέρονταν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τοποθετοῦνταν σὲ κοινὴ θέα στὸ κέντρο τοῦ φρουρίου, δηλαδὴ στὴν ἀγορά - θέατρο, ὅπου ἐπίσης εἶχαν ἰδρύσει οἱ Ραμνούσιοι καὶ βωμοὺς γιὰ τίς θεότητες ποὺ μνημόνευσα. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπίσημη ἔκταση τοῦ φρουρίου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς κοινῆς χρήσης γιὰ τοὺς θεοὺς, τοὺς δημότες καὶ τοὺς στρατιωτικούς. Οἱ ναοὶ δὲν θὰ στέγαζαν ἀγάλματα - δὲν ἔχει σωθεῖ κανένα πλὴν μικροῦ ἀγάλματος γυμνοῦ Διονύσου - καὶ κύριο στοιχεῖο τους θὰ ἦταν ἡ τράπεζα ὅπως στοὺς ναῖσχους ΛΘ', ΞΕ' καὶ σὲ χῶρο τῆς Βορειοδυτικῆς οἰκίας. Τοῦ Ἡρωος Ἀρχηγέτου τὸ ἱερὸ εἶχε καὶ αὐλὴ ποὺ τὴν ὀρίζαν ὅροι (ΠΑΕ 1991, 43 ἀρ. 16), οἱ ὁποῖοι βρέθηκαν μέσα καὶ πολὺ κοντὰ στὸ ἱερὸ ἥρωος, ὅπως τὸ χαρακτηριστὴ (ΠΑΕ 1991, 12 εἰκ. 6· ΠΑΕ 1993, 24-28). Δὲν κρίνω ἀπίθανο ὁ ἄγνωστος Ἡρωος νὰ ἦταν ὁ Ἡρωος Ἀρχηγέτης.

Ὁ δυτικὸς δρόμος τῆς νοτίας πύλης

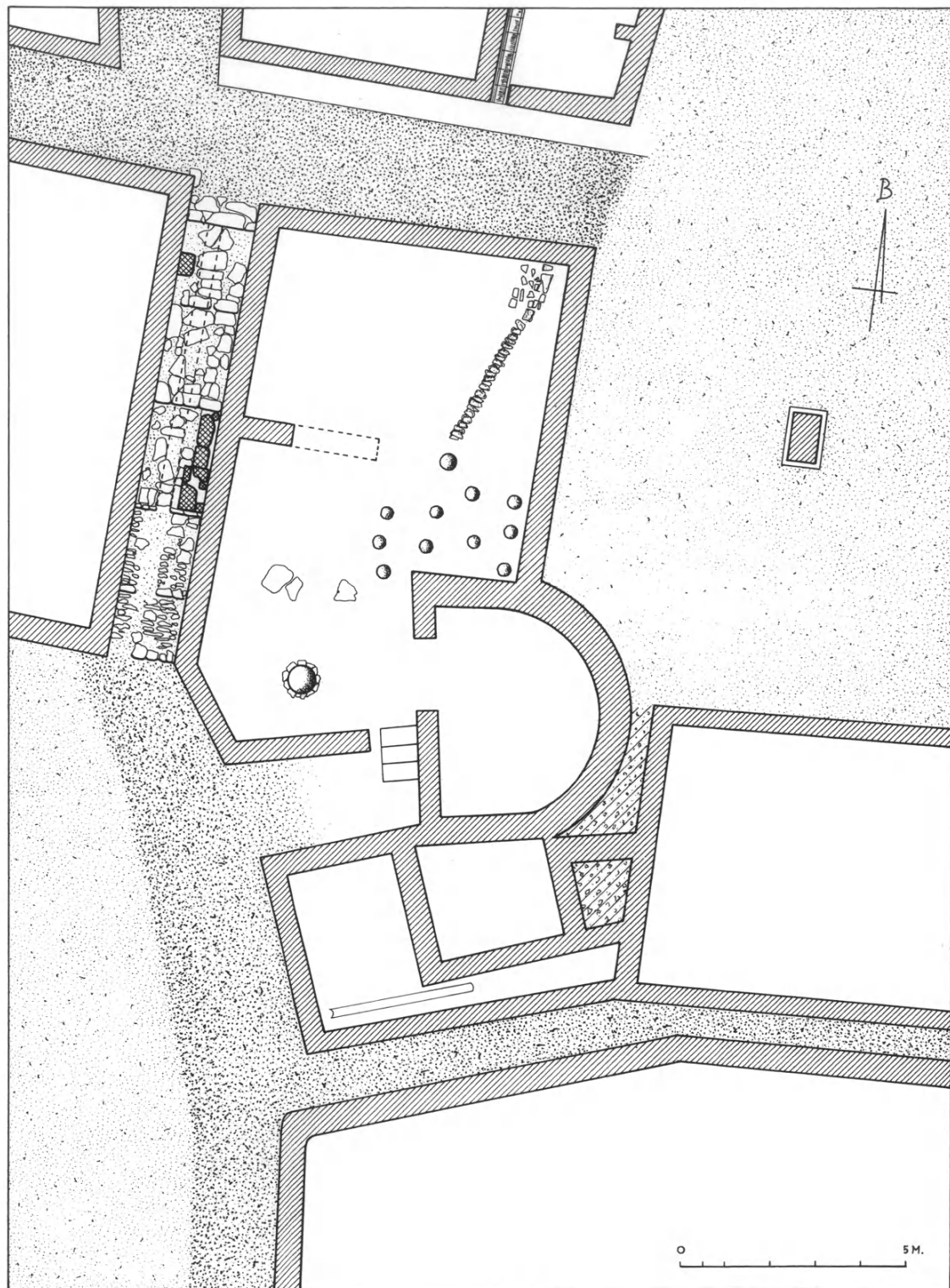
Δέκα μέτρα μετὰ τὴ νότια πύλη, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου ὑπάρχει ἀριστερά (δυτικὰ) ἀνοιγμα, ἀρχὴ στενῆς ὁδοῦ πλ. 1.90 μ., ἡ ὁποία ὁδηγεῖ πρὸς

τὰ δυτικά ἐπὶ 5 μ. περίπου καὶ κατόπιν κάμπτεται πρὸς Βορρά. Ἀπὸ δοκιμὲς ποὺ ἔγιναν προκύπτει ὅτι ὁ κύριος κλάδος τῆς ἔβαινε κατὰ μῆκος (δυτικά) τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ γυμνασίου, ἀφοῦ προηγουμένως διασταυρωνόταν μὲ τὴ στενὴν κάθοδο πρὸς τὴ δυτικὴ πύλη ἢ ὁποῖα ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ γυμνασίου. Μετὰ 85 μ. περίπου ἡ ὁδὸς φθάνει στὸ λεγόμενον «στιβάδειον» καὶ ἀφοῦ συνεχίσει στενότερη καὶ περικλεισθῇ ἐπὶ 11 μ., μάλιστα ἀνωφερῆς, λιθόστρωτη καὶ μὲ βαθμίδες (πλ. νότιου ἄκρου 1.65 μ., βόρειου 1.40 μ.), τερματίζει στὴν ὁδὸ τῶν θρόνων τοῦ θεάτρου. Ἡ ὁδὸς αὕτῃ μέχρι τοῦ «στιβαδείου» εἶναι ἀνεξερεύνητη, μάλιστα τὸ κατὰ μῆκος τοῦ γυμνασίου τμήμα δὲν διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ του ἐπίχωση καὶ εἶναι ἔντονα ἐπικλινὲς πρὸς τὰ δυτικά. Τοῦτο ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων ἀναλημμάτων ποὺ τὴν στήριζαν. Ἀναλήμματα στηρίζουν καὶ τὴν ἀνατολικὴ ὁδὸ τοῦ γυμνασίου τὰ ὁποῖα εὐτυχῶς διατηρήθηκαν σὲ μεγάλο βαθμό. Τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς δυτικῆς ὁδοῦ μῆκους 10.50 μ. διατηρεῖται πολὺ καλὰ καὶ εἶναι διδακτικὸ γιὰ τὸν τρόπο κυκλοφορίας τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου. Ἐντονα ἀνωφερὲς καὶ διηρημένο σὲ βαθμίδες πλατιεὲς εἶναι στρωμένο μὲ λίθους ποὺ ἔχουν γίνεαι λειοὶ καὶ ὀλισθηροὶ ἀπὸ τὴ μακρότατη χρῆση τῆς ὁδοῦ. Σὲ δύο σημεία φέρει κυβοειδεῖς κατασκευὲς προσαρτημένες, ἢ μία στὸν τοῖχο τοῦ στιβαδείου (0.50 X 1.05 ὕψ. 0.40), ἢ δευτέρῃ βορειότερα, στὸν τοῖχο τοῦ ἔναντι (δυτικά) παρόδιου οἰκοδομήματος (μονόλιθος 0.35 X 0.50, ὕψ. 0.35). Χρησίμευαν ὡς θρανία ἀναπαύσεως, ὅχι ἀναγκαῖα ἄλλωστε, ἢ γιὰ νὰ τοποθετοῦνται προσφορές; Ἡ ὕπαρξή τους ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιὰ τοὺς διαβάτες, ἄρα ἡ κατασκευὴ τους ἦταν σκόπιμη καὶ ἐξυηρετοῦσε κάποιον σκοπὸ. Ὅμοιας μορφῆς κυβοειδεῖς κατασκευὲς ὑπάρχουν στὴν εἴσοδο τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀφροδισίου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ νότιου σκέλους τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

Στὸ μέσον τῆς λιθόστρωτης ὁδοῦ ὑπάρχει κρυπτός ὀχετὸς τοῦ ὁποίου διακρίνεται μόνον τὸ νότιο ἄκρο, ἀχρηστευμένος ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Πιθανῶς ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ὀχετοῦ τῆς βορειοδυτικῆς οἰκίας.

Τὸ «στιβάδειον»

Μὲ τὴν ὀνομασία αὕτῃ δηλώνω ἐντελῶς συμβατικά, τὸ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα καὶ τὰ προσκτίσματά του ποὺ ἐρεύνησε ὁ Στάης (ΙΑΕ 1891, 15) καὶ χαρακτήρισε ὡς γυμνάσιο (εἰκ. 16). Στὴ δημοσιευμένη ἔκθεσή του μνημονεύει «κυκλικὴν ἐξέδραν». Χάρη στὴ μνεῖα αὕτῃ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀψιδωτὸ χῶρο

Εἰκ. 16. Τό «στιβάδειον» (σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου).

πού θὰ περιγράψω. Ὁ Στάης μνημονεύει, μαζί μὲ τὴν ἐξέδρα, καὶ δύο «τετράγωνα δώματα (14 X 12 καὶ 7 X 7)», τὰ ὅποια δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ποιοὶ χώροι εἶναι ἀπὸ τοὺς σήμερα σωζόμενους. Σὲ ἄλλη ἔκθεσή του (ΠΑΕ 1986, 34) περιγράφει «ἡμικυκλικὸν οἰκοδόμημα (ἀκτῖνος 2 μ.) ἐκτισμένον ἐπιμελῶς δι' ὀρθογωνίων ὀγκολίθων, σωζόμενον εἰς ὕψος ἑνὸς μέτρου· τὸ ἡμικυκλικὸν τοῦτο κτήριον ὁμοιάζει θολωτῷ τάφῳ κατεστραμμένῳ· τοιαύτην τοῦλάχιστον μοι ἔκαμε τοῦτο ἐντύπωσιν πρὸ τῆς ἐντελοῦς αὐτοῦ ἀνασκαφῆς, ἥτις ὅμως κατέδειξεν ὅτι τὸ κτήριο εἶναι συνδεδεμένον πρὸς ἄλλα οἰκοδομήματα, τῶν ὁποίων τὴν συνάφειαν δὲν ἠδυνήθη ἐισέτι νὰ καθορίσω, ἅτε μὴ εἰσέτι ἐντελῶς ἀνασκαφέντα. Ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλικοῦ τούτου κτηρίου εὔρον εἰς δύο μέρη ἴχνη ἱκανὰ ἀνθράκων καὶ ὀστέων· εἰς γωνίαν δέ τινα περὶ τοὺς ἐνενήκοντα ἥλους ὀστεῖνους». Ὁ Στάης παρέχει καὶ ἀνακριβὲς σκαρίφημα (αὐτ. 35, εἰκ. 11), τὸ ὁποῖο εἰκονίζει τὸ οἰκοδόμημα πού ἐξετάζεται ἐδῶ. Δὲν εἶναι σαφὲς ποῖο ὑπῆρξε τὸ συμπέρασμα τοῦ Στάη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή του. Ἀναγκαστικὰ θὰ λάβουμε ὡς βάση τῆς ἐρμηνείας του τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου ὡς ἐξέδρας, ὁ ὁποῖος δὲν δικαιολογεῖται, διότι θὰ περίμενε κανεὶς λίθινο βάθρο καὶ θρανίον γιὰ τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη.

Ὁ Pouilloux (*La Forteresse* 72) πρῶτος ὑπέθεσε ὅτι τὸ ἀψιδωτὸ δωμάτιο καὶ τὰ παραρτήματά του πιθανῶς νὰ ἀνήκουν στὴ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ ἢ τοῦ Διονύσου Ληναίου, θεωρώντας ὅτι ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ θέατρο καταλαμβάνεται ἀπὸ δημόσια ἢ θρησκευτικὰ οἰκοδομήματα. Σὲ τοῦτο τὸν ὥθησε καὶ ἡ συγκεκριμένη διατύπωση τοῦ Στάη (ΠΑΕ 1891, 15) ὅτι βρῆκε τὴν ἐπιγραφή IG II² 4594a «ὑπερθεν τοῦ οἰκοδομήματος», δηλ. τοῦ ἀψιδωτοῦ. Τοῦ βαρύτατου αὐτοῦ βάθρου τὸ μεγαλύτερο μέρος βρέθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια κοντὰ στὴν πύλη τῆς ἀκροπόλεως, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ τείχους (ΠΑΕ 1984, 208-9, εἰκ. 34). Ὁ προσδιορισμὸς «ὑπερθεν» δηλώνει τὸν χώρο ὅπου βρέθηκε καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βάθρου. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἡ ἔστω καὶ ὑποθετικὴ σχέση τοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου μὲ τὸν Ἑρμῆ.

Ἡ δεύτερη ὑπόθεση τοῦ Pouilloux, ὅτι τὸ ἀψιδωτὸ κτίριο μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὴ λατρεία τοῦ Διονύσου εἶναι πιθανότερη. Καὶ πάλι πρέπει νὰ ἀποσυνδέσουμε τὸν χώρο αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή IG II² 2854, ἀνάθεση στὸν Διόνυσο Ληναῖο, ἡ ὁποία βρέθηκε στὴν ἴδια μὲ τὴν προηγούμενη ἐπιγραφή θέση ἀπὸ τὸν Στάη. Τὴν ξαναβρῆκα τὸ 1975 ἀφοῦ ἐπὶ πολλὰ χρόνια θεωρήθηκε χαμένη (ΑΕ 1979, 57-59 εἰκ. 24). Πρέπει μόνον νὰ ἐπαναλάβω, ὅτι τὸ

ἐπιστύλιο σώζει μόνον τὴ δίστιχη ἀνάθεση καὶ ὅχι τὶς ἔξι στεφανώσεις, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ποτὲ χαραχτεῖ σ' αὐτό.

Νεώτερος μελετητής, ὁ F. Kolb (*Agora und Theater*, 66-72) πραγματεύεται διὰ μακρῶν τὸ ζήτημα τῆς ἀπόδοσης οἰκοδομημάτων τοῦ φρουρίου σὲ λατρεῖες ἢ χρήσεις. Ἡ μελέτη του βασισμένη στὰ στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη καὶ στὴν ἐντελῶς λανθασμένη γνώση τῆς τοπογραφίας τοῦ φρουρίου, ἢ ὁποία εἰκονίζεται στὰ ἐπίσης ἐσφαλμένα καὶ παραπλανητικὰ σχέδια ποὺ παραθέτει (εἰκ. 9-11) δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ. Ἀκολουθώντας ὁμως τὴν ὑπόθεση τοῦ Pouilloux, χαρακτηρίζει τὸ ἀψιδωτὸ κτίριο ὡς στιβάδειο, ἄποψη ἢ ὁποία θὰ ἐξεταστεῖ.

Τὸ ἀψιδωτὸ κτίριο εἶναι μέρος συγκροτήματος τοῦ ὁποίου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀποτελεῖ ἀνάλημμα τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου. Τὸ δάπεδο τοῦ ἀψιδωτοῦ βρίσκεται ± 2 μ. χαμηλότερα τῆς ὀρχήστρας, τῆς ὁποίας τὸ σταθερὸ ἐπίπεδο εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τῶν μαρμάρων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζονται οἱ θρόνοι. Βόρειο ὄριο τοῦ συγκροτήματος εἶναι ἡ στενὴ ὁδὸς τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου, δυτικὸ ἢ δυτικὴ ὁδὸς τοῦ γυμνασίου καὶ νότιο ὁ στενὸς διάδρομος ποὺ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ γυμνασίου. Τὸ κτίριο λοιπὸν σαφῶς ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ γύρω μὲ τὰ ὁποία δὲν ἔχει συνάφεια.

Ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὁδὸ τοῦ γυμνασίου μὲ πρόχειρη κλίμακα πλ. 0.90 μ. ὁ ἐπισκέπτης βρισκόταν σὲ χῶρο 6.40 X 11.15 μ. περίπου, στὸ νότιο ἄκρο τῆς ὁποίας βρίσκεται ἡ ὑπόγεια κωνικὴ δεξαμενὴ ποὺ ἔχω ἤδη περιγράψει (ΠΑΕ 1993, 28-31). Ἀνατολικά τῆς δεξαμενῆς βρίσκεται τὸ ἀψιδωτὸ δωμάτιο 3.64 X 4.80 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, πλ. 1.33 μ., δὲν βρίσκεται στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀλλὰ βορειότερα.

Ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα εἶχε ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη ἕως τὸ στερεό. Ὁ χῶρος τῆς αὐλῆς διατηροῦσε μικρὴ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία βρέθηκε κρυπτὸς ὀχετὸς πλ. καθαροῦ 0.14, σκεπασμένος μὲ κοινούς ἀργοὺς λίθους. Ὁ ὀχετὸς ἀρχίζει σχεδὸν ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου (ἡ ἀρχὴ ἀπέχει μόλις 0.27 ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο) καὶ βαίνει ἐπὶ 4.30 μ. πρὸς τὰ ΝΔ. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ὀχετοῦ, ποὺ θὰ κατέληγε στὴ δεξαμενὴ, ἔχει καταστραφεῖ στὴν ἀρχαιότητα. Τὴν ἀρχὴ τοῦ ὀχετοῦ ἀποτελεῖ λακωνικὸς στρωτήρας στὸν ὁποῖο θὰ κατέληγε μολύβδινος κάθετος σωλήνας ποὺ παρελάμβανε τὰ νερὰ τῆς στέγης. Ἡ κλίση τῆς λοιπὸν θὰ ἦταν πρὸς τὰ βόρεια. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθεῖ πόση ἔκταση ἦταν στεγασμένη. Ἀσήμαντα λείψανα τοίχου μήκ. 1.10 μ. καὶ πάχ.

0.50 σέ απόσταση 4.40 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ πιθανῶς ὑποδηλώνει ὅτι τὸ βόρειο τμῆμα 4.40 X 6.40 μ. μόνο ἦταν στεγασμένο. Σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς τὸν τοῖχο αὐτὸν καὶ κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ λάκκου ἀρχαίου διαμ. 0.32 καὶ βάθ. 0.30 στὸν ὁποῖο ἦταν, ἴσως, στερεωμένος χοντρὸς ξύλινος στύλος γιὰ τὴ στήριξη τῆς στέγης (ἀπέχει 1.95 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο). Γύρω ὅμως ἀπὸ τὸν λάκκο αὐτὸν βρέθηκαν καὶ ἄλλοι τῆς ἴδιας περίπου διαμέτρου (0.30-0.35) ἀλλὰ ἀβαθέστεροι. Χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση ἀγγείων; Σὲ ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς βρέθηκε τὸ κομβιοειδὲς ἄκρο μεγάλου πίθου, δύο μολυβένια βαρύδια, μία κωνικὴ πήλινη ἀγνύθα καὶ λύχνος ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Δὲν φαίνεται ὅτι ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἀρχικὸ προορισμὸ τοῦ ὅλου συγκροτήματος. Ἐπάνω στὶς λίγες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου βρέθηκε τὸ μισὸ τῆς βάσης τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου ποὺ περιέγραψα στὰ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου καὶ ἄλλα μάρμαρα τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα.

Τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τῶν στιβαδείων, ἱερῶν διονυσιακῶν οἰκοδομημάτων, ἔχει περιγράψει καὶ ἐρμηνεύσει ὁ Ch. Picard (*CRAI* 1944, 127-157· *BCH* 68/69, 1944/45, 240-270· βλ. καὶ Fr. Poland *RE* λ. *στιβάδειον* καὶ *στιβάς*). Ἡ ὑπόθεση τοῦ Pouilloux φαίνεται νὰ στηρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου, τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου, τὸν βωμὸ τῆς ὀρχήστρας ποὺ ἀπέχει λιγότερο ἀπὸ 5 μ. καὶ τὴ μορφή τοῦ συγκροτήματος τὸ ὁποῖο δὲν ἀποτελεῖ κατοικία, εἶναι περικλειστο καὶ διαθέτει δεξαμενὴ νεροῦ ἀπαραίτητη στὰ ἱερά. Ὁ βόρειος χώρος ἢ τμῆμα του, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη ἐξαφάνισε κάθε στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει στὴν ταύτισή του, ἦταν στεγασμένος καὶ χρησίμευε ὡς αἴθουσα συγκεντρώσεων. Στὸ πρόπυλο τοῦ γυμνασίου σὲ απόσταση 60 μ. περίπου ἀπὸ τὸ στιβάδειο, ἔχει βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη (*ΠΑΕ* 1891, 15· *ΑΔ* 1891, 116, ἀρ. 15) γυμνὸς κορμὸς ἀγάλματος Διονύσου (*ΠΑΕ* 1976, 56 ἀρ. 30 πίν. 23α), ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερό του. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἱεροῦ ὑπονοεῖται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ἀλλὰ ἡ θέση του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὁρισθεῖ. Τὸ ὑποθετικῶς λοιπὸν θεωρούμενο ὡς στιβάδειο κτίριο κατασκευασμένο σὲ κεντρικότατο σημεῖο τοῦ φρουρίου εἶναι, πιθανῶς, τὸ ἱερό τοῦ Διονύσου. Ἡ εὐτελὴς μορφή του δὲν πρέπει νὰ ξενίζει· κανένα οἰκοδόμημα στὸ φρούριο, πλὴν τοῦ δυτικῶ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης δὲν παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ κατασκευῆς ἢ τοιχοδομίας ποὺ νὰ τὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ λοιπὰ ἰδιωτικά. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ

γίνεται ἀδύνατη ἡ ταύτιση τῶν ἱερῶν οἰκοδομημάτων, τὰ ὅποια ἦσαν ἀρκετά. Ἡ καταστροφή τους κατὰ τοὺς μεταγενέστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους δὲν εἶναι ικανοποιητικὴ ἐξήγηση.

Νότια τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου ὑπάρχει ἄλλος μικρότερος, τετράπλευρος 2-2.35 X 3.10 μ. Δὲν παρουσιάζει ἄνοιγμα εἰσόδου ἢ ὅποια θὰ ἦταν στὴ δυτικὴ πλευρά. Ὁ χώρος αὐτὸς περιλαμβάνεται σὲ ἄλλον, μεγαλύτερο, ἐπιμήκη 3.10 X 7.90 μ., τοῦ ὁποίου ὁ νότιος τοῖχος ἐκκινᾷ ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς στοᾶς καὶ ὁ βόρειος ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου. Τοῦ δυτικοῦ τοίχου τὰ λίγα λείψανα δὲν παρουσιάζουν ἄνοιγμα. Ἐσωτερικὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, σώζονται λείψανα πῆλινου, κυλινδρικοῦ, ὑδραγωγείου. Ἴσως μὲ αὐτὸ διοχετεύονταν τὰ νερά τῆς στέγης τῆς στοᾶς σὲ δεξαμενὲς πού βρίσκονταν πέραν τῆς ὁδοῦ, πρὸς Δυσμᾶς. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ.

Χρονολόγηση τοῦ κεντρικοῦ φρουρίου

Ἡ χρονολόγηση τοῦ συγκροτήματος τοῦ «στιβαδείου» δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν ἢ ὅποια ἀρμόζει σὲ κοινὰ οἰκοδομήματα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀλλὰ ἐξίσου καὶ στοὺς ἐπόμενους ἐλληνιστικούς. Τὸ μόνο ἀξιόλογο εὑρημα ἀπὸ τὴν ἔρευνά του, ὁ λύχνος πού μνημονεύτηκε, χρονολογεῖται σὲ χρόνια πού τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ φρουρίου εἶχε ἤδη ἀπὸ μακροῦ διαμορφωθεῖ. Ἡ χρονολόγησή του λοιπὸν μόνον ἐμμέσως μπορεῖ νὰ γίνῃ. Τὸ «στιβάδειο», τὸ θέατρο, τὸ γυμνάσιον, ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία, οἱ θωμοί, ἀποτελοῦν ἐνιαῖο σύνολο καὶ τὸ ἓνα προϋποθέτει τὸ ἄλλο. Ἡ ἀναμόρφωση τῆς ἐφηβείας μετὰ τὴ Χαιρώνεια κατέστησε ἀναγκαστικὴ τὴν ὑπαρξὴ στοῦ φρουρίου χώρου γιὰ τίς συστηματικὰς ἀσκήσεις τῶν ἐφήβων, οἱ ὁποῖες δὲν γίνονταν ὅταν τὴ φρουρὰ ἀποτελοῦσαν στρατιῶτες τῶν περιπολίων. Τότε θὰ διαμορφώθηκε πλήρως ὁ ἐλεύθερος χώρος τοῦ γυμνασίου (κατὰ τὴν ἔρευνά του δὲν βρέθηκαν λείψανα προηγούμενης οἰκοδομικῆς χρήσης) καὶ κατασκευάστηκε ὁ περίβολος καὶ τὸ πρόπυλο, τοῦ ὁποίου ἡ λιθουργικὴ ἐργασία μᾶς ὁδηγεῖ στοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1977, 18-19· ΠΑΕ 1981, 130-136 πίν. 100α). Τοῦ θεάτρου ἡ χρονολόγηση γίνεται ἀπὸ τοὺς ἐνεπίγραφους θρόνους οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στὰ μετὰ τὸ 333 π.Χ. χρόνια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Φυσικὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν γινόταν χρῆση τοῦ χώρου τὰ παλαιότερα χρόνια γιὰ παραστά-

σεις. Τό «στιβάδειο» καὶ ἡ πρὸ τῆς ὀρχήστρας στοὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἐξαρτήματα τοῦ θεάτρου. Τὸ ἓνα ἀποτελοῦσε τὸ δυτικὸ ὄριο καὶ συγχρόνως τὸ ἀνάλημμα τῆς ὀρχήστρας, ἡ ἄλλη ἦταν ἀναγκαία καὶ ὡς σκηνὴ ἀλλὰ καὶ ὡς κύριο πρακτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀγορᾶς. Πιστεύω λοιπόν, κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὰ ἀναθήματα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. πού βρίσκονταν στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας καὶ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴ δεξαμενὴ τοῦ «στιβαδείου» (ΠΑΕ 1993, 28-31), ὅτι ὁλόκληρο τὸ κεντρικὸ συγκρότημα τοῦ φρουρίου – θέατρο, γυμνάσιο, στοά, «στιβάδειο», Βορειοδυτικὴ οἰκία, βωμοὶ – ἀνήκει στὰ μετὰ τὴ Χαιρώνεια χρόνια καὶ ἡ κατασκευὴ ὀρισμένων ἀπὸ αὐτά – γυμνασίου, θεάτρου, βωμῶν –, ἐπιβλήθηκε στοὺς δημότες λόγῳ τῆς ἀνάγκης συστηματικῆς ἐκπαίδευσης τῶν πολυπληθῶν ἐφήβων καὶ τῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν δημοτῶν σὲ σχέσιν πάντοτε μὲ αὐτοὺς. Ὅτι ὁ περίβολος τοῦ γυμνασίου ὑπῆρχε ἤδη κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἴδρυση, ἐμπρὸς στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο του, βάθρου μὲ ἀνάθημα τοῦ 304/3 π.Χ. (ἀρ. 20 τοῦ καταλόγου βάσεων στηλῶν πού προηγεῖται).

Πυλῶριο

Τοῦ κτιρίου πού βρίσκεται ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, βόρεια τῆς ὁδοῦ, μερικὴ ἔρευνα ἔγινε στὸ παρελθόν (ΠΑΕ 1989, 11-4, εἰκ. 4-5). Προκειμένης τῆς ὁλοκλήρωσης τῆς ἀνασκαφῆς ἐρευνήθηκε τὸ κατεστραμμένο ἀνάλημμα πού ὀρίζει τὸν χώρου τοῦ οἰκήματος δυτικὰ καὶ βόρεια καὶ στηρίζει συγχρόνως τὸ ἄνδρρο πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένο τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης.

Τὸ ἀνάλημμα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ ὕψος ± 1.30 μ. ἐπὶ μήκους 5 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνδρρο τοῦ ἱεροῦ. Τμῆμα μέχρι μήκους 10 μ. σωζόταν σὲ μικρότερο ὕψος καὶ τὸ λοιπὸ ἔλειπε ἐντελῶς. Ἀπὸ τὴ νέα ἔρευνα προκύπτει ὅτι τὸ ἀνάλημμα μέχρι μήκους 10.10 μ. baίνει σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς Βορρά μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὰ δυτικά, κατόπιν κάμπτεται πρὸς τ' ἀνατολικά. Τὸ δεύτερο αὐτὸ τμῆμα μήκους 10 μ., ἀπὸ τῆς καμπῆς, εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς κατεστραμμένο καὶ σώζεται μόνον μικρὸ μέρος τοῦ θεμελίου του. Τὸ βόρειο μέρος του μάλιστα κόπηκε γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ πάνω σὲ αὐτὸν τοῖχος μεταγενέστερου οἰκήματος. Ὅλοκληρο τὸ κατεστραμμένο τμῆμα τοῦ ἀναλήματος ἀνακατασκευάστηκε προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ τὸ ἄνδρρο τοῦ Ἀφροδισίου.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο ἀνάλημμα τοποθετημένο σὲ θέση κατακόρυφη βρέθηκε μαρμάρينو πιεστήριο ἐλλιπὲς κατὰ μικρὸ τμήμα, διαμ. 1.10 μ. Λίγο ἀνατολικότερα, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο βρέθηκε μεγάλη πλάκα 0.87 X 1.05 μ. πάχ. 0.16 σὲ θέση ὀριζόντια καὶ ἔμπρὸς ἀπὸ αὐτὴν μεγάλο ἀνοικτὸ λίθινο δοχεῖο, μέσα στὸ ἔδαφος, θραυσμένο στὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ ἀκέραιο, ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο, ἔξωτ. διαμ. 0.70 ἔσωτ. 0.54, ἔσωτ. βάθ. 0.58 μ. Στὸν ἴδιο χῶρο εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα μεγάλο λίθινο ἀγγεῖο μὲ πόδι, ἄρα ἦταν θεατό, ὕψ. 0.71, διαμ. ἔξωτ. 0.61, ἔσωτ. 0.49, βάθ. 0.62 μ. Ἀπὸ βάθους 0.45 ἢ ἑσωτερικὴ διάμετρος μειοῦται ἀπότομα. Τμήμα τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ βρέθηκε στὰ ΝΔ, στὸν χῶρο Ο΄.

Φαίνεται πιθανὸν ὅτι τὸ πιεστήριο ἦταν τοποθετημένο ἐπάνω στὴν πλάκα καὶ τὸ γλεῦκος κυλοῦσε κατ' εὐθείαν στὸ λίθινο δοχεῖο. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ φρουρίου. Τὸ ἐπίπεδό της βρίσκεται ± 1 μ. ὑψηλότερα τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου ποὺ χαρακτηρίζω ὡς πυλῶριο.

Στὶς ἐπιχώσεις τοῦ πιεστηρίου βρέθηκαν: 1 (1327). Πλάκα πάχ. 0.10 μ. διαμορφωμένη σὲ κρίκο διαμ. 0.30 μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο διαμ. 0.10 μ. 2 (1330). Λίθος γρανίτης σχήματος ἐλλειψοειδοῦς, διαμ. 0.21 καὶ 0.28 πάχ. 0.10 μ. μὲ βαθὺ ἀρμονικὸ κοίλωμα καὶ στὶς δύο ὀψεις, τὸ ὁποῖο στὸ κέντρο του φέρει ὀπὴ διαμ. 0.03 μ. 3 (1328). Δύο τμήματα λίθινου κρίκου κυκλικῆς διατομῆς διαμ. 0.10 μ., μήκους 0.20 καὶ 0.28 μ. Καὶ τὰ τρία ἀντικείμενα φαίνεται πὼς ἦσαν ἀλιευτικὰ ἐξαρτήματα σύνεργα ἀπεμπλοκῆς ἀπὸ τὸν βυθὸ τῶν παραγαδιῶν.

Συνέδριον

Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, νότια τοῦ πυλωρίου εἶχε ἐπισημανθεῖ μεγάλο κτίριο τοῦ ὁποῖου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴ θέση της ἡ μονόλιθη παραστάδα θύρας καὶ συγχρόνως ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου διαστ. 0.27 X 0.38 ὕψ. 2.16 μ. (ΠΑΕ 1992, 29-31, πίν. 4α). Τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἔγινε ἡ πλήρης ἀποκάλυψη, ἀπομένει μόνο ἔρευνα μικροῦ στρώματος, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ μετὰ τῆ μελέτῃ τῶν ὧσων βρέθηκαν ἕως τώρα. Τὰ κατὰ χώραν ἐρείπια καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἐπιτρέπουν ὅμως τὴ διατύπωση μερικῶν συμπερασμάτων.

Τὸ οἶκμα ποὺ ἐρευνήθηκε ἔχει κατασκευαστεῖ στὸν χῶρο τῆς ἐκσκαφῆς ποὺ ἔγινε κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

Εἶναι ὀρθογώνιο, ἐπίμηκες, μήκους ἐσωτ. 8.87 μ., ἐξωτ. 9.80 μ. - 10 μ. καὶ πλάτους ἐσωτ. 4.90 μ. ἐξωτ. 6 μ. καὶ ἡ εἴσοδος του εἶναι στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου. Φέρει μαρμάρينو κατώφλι πλ. 1.42 μ. γιὰ μονόφυλη θύρα, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει μεγάλη φθορὰ ἀπὸ πατήματα.

Στὸ ἐσωτερικό, δίπλα ἀκριβῶς στὴν εἴσοδο (ἀνατολικά) σώζονται λείψανα τζακιού (0.35 X 0.45, ὕψ. 0.24 μ.) γιὰ μαγεῖρεμα κατασκευασμένο ἀπὸ ὄρθιους πλακοειδεῖς λίθους καὶ δίπλα του (δυτικά) πρόχειρη πολὺ χαμηλὴ τράπεζα 0.54 X 0.58 μ. ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλάκα τοποθετημένη ἐπάνω σὲ πέτρες. Ἐνδείξεις ὑπαρξῆς ἐστίας γιὰ μαγεῖρεμα διαπιστώθηκαν ἀπέναντι ἀκριβῶς, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο· πρόκειται γιὰ στάχτες καὶ κάρβουνα καὶ θραύσματα μαγειρικῶν σκευῶν. Δὲν βρέθηκαν λείψανα μόνιμης κατασκευῆς· φαίνεται ὅτι γινόταν χρῆση σιδερένιας πυροστιᾶς. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου βρέθηκαν, κυρίως κοντὰ στοὺς τοίχους, ἀρκετὰ νομίσματα, ἓνα ζάρι καὶ πῆλινα ὑφαντικὰ θάρη.

Σὲ ἐποχὴ πού δὲν ἔχει προσδιοριστεῖ ἀκόμη τὸ κτίριο χωρίστηκε σὲ δύο σχεδὸν ἴσα μέρη καὶ ἀνοίχτηκε δεύτερη θύρα σὲ θέσιν ἀνάλογη μὲ τὴν ἀρχικὴ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ οἰκήματος. Νότια τοῦ κτιρίου ὑπάρχει αὐλὴ τῆς ὁποίας ἡ ἔκτασι θὰ γίνῃ γνωστὴ ὅταν βρεθεῖ τὸ πρὸς Νότο καὶ Δυσμὰς ἀνάλημμα τῆς ἐκσκαφῆς, ἀντίστοιχο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἀφροδισίου. Τμῆμα τῆς αὐλῆς ἔχει ἐρευνηθεῖ καὶ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατασκευές καὶ κτίσματα στὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκσκαφῆς. Ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα λάσπης πού κάλυπτε τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου καὶ τῆς σύγχρονης αὐλῆς, προκύπτει ὅτι ὁ χώρος ἐγκαταλείφθηκε ἔπειτα ἀπὸ συνεχεῖς βροχές οἱ ὁποῖες ἴσως προκάλεσαν καὶ τὴν κατάρρευση τῶν κτισμάτων. Ἡ τοιχοδομία τοῦ οἰκήματος εἶναι κοινὴ, χωρὶς κανένα χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο νὰ ἐξάγεται ἡ ἐποχὴ κατασκευῆς του. Τὸ ψήφισμα ΠΑΕ 1989, 34-7 ἀρ. 16 πίν. 14, τοῦ 252/1 π.Χ., μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ στρατηγὸς Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος [ἀν]ατέθηκε καὶ συνέδριον πρὸς τῷ στρατηγ[ίῳ] [κα]τεσκεύασε δὲ καὶ πυλῶριον καὶ πύλας ἐκ τῶν ἰδ[ίῳν].

Πρόκειται περὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (ἡ νότια ὑπῆρχε ἀπὸ μακροῦ) καὶ πιθανῶς τῆς δυτικῆς. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πύλης ἔγινε, ὅπως εἰπώθηκε, μεγάλη ἐκσκαφή. Στὸν χώρο τῆς ἐκσκαφῆς κατασκευάστηκε βόρεια τὸ πυλῶριο καὶ νότια τὸ κτίριο πού περιέγραψα, τὸ ὁποῖο, πιστεύω ὅτι εἶναι τὸ συνέδριον, στρατιωτικὴ λέσχη. Ἡ ταύτιση αὐτὴ στηρίζεται στὰ νομίσματα καὶ τὸ

ζάρι πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή του, στίς ἐστίες καί στά ἄφθονα μαγειρικά σκεύη καί στὸν βαθμὸ φθορᾶς τοῦ κατωφλιοῦ, μαρτυρία ὅτι σύχναζαν πολλοὶ ἄνθρωποι ἐπὶ μακρὸ διάστημα. Ἡ θέση ἄλλωστε τοῦ κτιρίου δίπλα στήν πύλη ἀποκλείει τὴ χρήση του ἀπὸ μὴ στρατιωτικούς, ἢ τουλάχιστον τὸν μὴ ἀπόλυτο ἔλεγχό του ἀπὸ αὐτοῦς. Ἡ πρὸς Νότον αὐλὴ εἶναι στοιχεῖο πού δείχνει ὅτι γίνονταν συγκεντρώσεις πολλῶν ἀνθρώπων. Πρέπει νὰ ἔχουμε πάντοτε ὑπόψη ὅτι οἱ αὐλές καί οἱ πλατεῖες εἶναι σπάνιες μέσα στὸ φρούριο καί ὅπου ὑπάρχουν συνδέονται πάντοτε μὲ τοὺς στρατιωτικούς. Ἡ θέση τους κοντὰ στὸ τεῖχος καί σὲ πύλη εἶναι ἀπόλυτο τεκμήριο γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ στρατιωτικὸ ἔλεγχο. Ἡ χρήση τοῦ κτιρίου ὡς λέσχης καθαρὰ στρατιωτικῆς ἢ τουλάχιστον ὡς ταβέρνας ἢ ἐστιατορίου γιὰ στρατιωτικούς εἶναι πιθανή. Πιθανὸν εἶναι ἐπίσης γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους νὰ εἶναι τὸ συνέδριον πού κατασκεύασε μὲ ἑξοδὰ τοῦ ὁ Θούκριτος.

Τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης

Εἰς τὰ περὶ τοῦ πυλωρίου τῆς ἔκθεσης τούτης ἔγινε λόγος γιὰ τὸ ἀνάλημμα τοῦ δυτικῶς αὐτοῦ χώρου, τοῦ ὁποίου βρέθηκαν λείψανα τοῦ κατεστραμμένου τμήματος καί καθορίστηκε ἡ μορφή τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἀφροδισίου.

Τὸ ὕψος τοῦ ἀνδῆρου ἀπὸ τῆς εἰσόδου τῆς ἀνατολικῆς πύλης εἶναι 3 μ. Ὡς σταθερὰ σημεῖα λαμβάνονται ὁ λίθος τῆς ἀνατολικῆς πύλης (ΠΑΕ 1989, 10 εἰκ. 3) καί ἡ εὐθυνητρία τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης ἢ ὁποία ἐξέχει τοῦ λοιποῦ. Ἡ πρόσοδος στὸ ἱερὸ γινόταν ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Μετὰ τὴ δεύτερη καμπή της, στὴ γωνία τοῦ οἰκήματος 9Α' εὐρύνεται σὲ μῆκος 5.50 μ. καί στενὸ τμήμα πλ. ± 1 μ. μεταξὺ τοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὁδοῦ καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ οἰκήματος 9Α' γίνεται βαθμιδωτό. Ἡ εἴσοδος στὸ ἱερὸ εἶναι πλ. 2 μ., καί δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ποτὲ θύρα. Τὸ ἀνοιγμα σὲ μεταγενέστερα χρόνια εἶχε φραχθεῖ μὲ τοῖχο κτισμένο μὲ μικρὲς λιθοπλίνθους πού προέρχονταν ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ τότε κατεστραμμένου ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης.

Στὴν ἀριστερή (βόρεια) πλευρὰ τοῦ ἀνοιγματος ὑπάρχει κτιστὸς κύβος $\pm 0.60 \times 1.20$ μ. ὕψ. 0.50, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο τῆς εἰσόδου· δὲν γνωρίζω σὲ τί χρησίμευε. Μετὰ τὴν εἴσοδο ὑπάρχει πλατύσκαλο μήκους 1.30 μ. καί μὲ βαθμίδα συνεχίζεται ὁ στενὸς λιθόστρωτος

διάδρομος μήκ. ± 4.30 μ. πλ. 2.10 μ. Ἐπάνω στὸ λιθόστρωτο βρέθηκε ἡ στήλη μὲ τὸ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Νικόμαχο Αἰνιάδου Παιανία τοῦ 222/1 π.Χ. (ΠΑΕ 1990, 21-24), χάρη στὸ ὁποῖο ἀποδόθηκε τὸ μικρὸ ἱερὸ στὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. Ἀριστερά (βόρεια) τοῦ διαδρόμου βρίσκεται ὁ ναῖσκος τῆς Ἀφροδίτης τοῦ ὁποῖου ἔχω δώσει περιγραφή (ΠΑΕ 1990, 6-10, εἰκ. 3-4). Στὸ δεξιὸ τοῦ διαδρόμου (νότια) ὑπάρχει μικρὸ οἶκημα (ΠΑΕ 1990, 10-11), τὸ ὁποῖο καθαρίστηκε πλήρως. Εἶναι ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.30 X 4 μ. μὲ ἄνοιγμα θύρας πλ. 1 μ. Ὁ νότιος τοῖχος του καὶ ὁ δυτικὸς ἦταν ἡ ἄνω τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἐπέκταση τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρου. Κατὰ τὴν ἔρευνά του βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα χρηστικῶν ἀγγείων καὶ στὸ ἀνατολικὸ μισό του θραύσματα πίθων· μάλιστα σὲ λάκκο διαμ. ± 1.30 μ. ποὺ εἶχε ἀνοιχτεῖ ἐπίτηδες στὴν ἀρχαιότητα βρέθηκε ὁ πυθμένος μεγάλου πίθου θραυσμένος βέβαια καὶ αὐτός. Ἄλλου πίθου λείψανα διαμ. 0.55 βρέθηκαν στὴ ΒΔ γωνία του. Χρησίμευε λοιπὸν ὁ χώρος 9Α' ὡς ἀποθήκη τοῦ ἱεροῦ.

Ἐξωτερικά, σὲ ἐπαφή μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ 9Α' ὑπάρχει αὐλάκι πλ. 0.10 μ. μεταξὺ τοίχου καὶ τοῦ λιθοστρώτου. Στὸ ἄκρο τοῦ τοίχου ὑπάρχει καὶ ὄρθιος σχιστόλιθος ὡς ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἐξωτερικά καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπάρχει ἄλλος ἀγωγὸς ἔντονα κατωφερής, στρωμένος μὲ πλάκες σχιστολίθου καὶ κτισμένος στὰ πλάγια σὲ μῆκος 1.90 μ. Κατόπιν σχηματίζεται βαθμίδα ὕψ. 0.20 μ. καὶ πλ. 0.17 καὶ ὁ ἀγωγὸς γίνεται κλειστός, κατακόρυφος, ὕψ. 0.55 καὶ πλ. 0.33 μ. Τέλος, ἐκβάλλει ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τοῦ νότιου ἀναλήμματος τοῦ Ἀφροδισίου στὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, μέσα στὸν παρόδιο ἀγωγό.

Τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ ἀνδῆρου διαστ. 5.50 X 8.15 μ. ἀποτελεῖ τὴν αὐλὴ τοῦ ἱεροῦ, τῆς ὁποίας τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀποτελοῦσε ὁ ἀπὸ ὠμὲς πλίθες τοῖχος τοῦ ὀρόφου τοῦ πυλωρίου. Τοῦτο διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Εὐθύς μετὰ τὴν εἴσοδο τοῦ πυλωρίου ὑπάρχει λίθινη κτιστὴ κλίμαξ τῆς ὁποίας σώζονται τέσσερις βαθμίδες καὶ πλατύσκαλο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς κλίμακος ποὺ συνεχιζόταν ὡς ξύλινη καὶ ὠδηγοῦσε στὸν ὄροφο. Ἐπάνω στὰ λείψανα τῆς κλίμακος καὶ βορειότερα βρέθηκαν μάζες ἀργίλου ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν πλίνθινο τοῖχο τοῦ ὀρόφου. Ἄν στὸν τοῖχο αὐτὸν ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὄριο τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀφροδισίου στηριζόταν καὶ μικρὴ, μὲ ξύλινους στύλους, στοὰ στὴν αὐλὴ τοῦ ἱεροῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθεῖ.

Κατὰ τὴ διευθέτηση τῶν χωμάτων τοῦ Ἀφροδισίου καὶ τὴ συντήρηση τῶν τοίχων τῶν κτισμάτων του, βρέθηκε τὸ κάτω δεξιὸ τμήμα ἡμίεργου ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (1280) πίσω ἐργασμένου μὲ βελόνι, ὕψ. 0.17 πλ. 0.43 πάχ. 0.06, ἀπὸ μάρμαρο τῆς περιοχῆς. Εἰκονίζεται ἐμπρός, σὲ μικρὸ μέγεθος, ἄντρας καθισμένος στὸ ἔδαφος ποὺ στρέφει πίσω καὶ ἀτενίζει ἄντρα μὲ ἱμάτιο μὲ ἀκάλυπτη τὴν κοιλιά καὶ τὸ στῆθος καὶ μισοξαπλωμένο.

Ἡ ἀναστήλωση τοῦ πύργου C

Σημαντικότατο ἔργο ἐφέτος ὑπῆρξε ἡ ἀναστήλωση τοῦ δεξιὰ τῆς νοτίας πύλης πύργου, τοῦ C, κατὰ τὸν ἀρχικὸ συμβολισμό τοῦ Pouilloux, τὸν ὁποῖο διατηρῶ. Τὰ σύμβολα τῶν κυρίων σημείων τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου βλ. ΠΑΕ 1990, 15 εἰκ. 5. Γκρεμισμένοι κυρίως ἐξαιτίας τῆς φυτείας ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐπάνω σ' αὐτόν, ἀναστηλώθηκε μὲ τοὺς πρὸ αὐτοῦ σκορπισμένους λιθοπλίνθους. Ὁ καθαρισμὸς τῆς βάσεώς του ἔδειξε, ὅτι παρὰ τὸν ὄγκο καὶ τὸ βάρος του, δὲν ἔχει ὑποστῇ μεταβολὴ ἢ καθίζηση (πίν. 6-7).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Στὸ βιβλίο τῆς Κυρίας ANNE BIELMAN, *Études Épigraphiques* 1, *Retour à la Liberté*, EFA 1994, σελ. 95, ἀναφέρεται ὅτι τῆς στήλης μὲ τὸ ψήφισμα AΔ 22, 1967, 38-52 «selon le Conservateur, les deux fragments [ἀρ. Ραμουῦντος 2 καὶ 3] ne s'y trouvent plus...».

Δὲν γνωρίζω ποιὸς ἐννοεῖται ὡς Conservateur· ἀπὸ τὸ 1975 εἶμαι ὁ ἐπιστημονικὸς ἀρμόδιος γιὰ τὰ ζητήματα τοῦ Ραμουῦντος καὶ ποτὲ δὲν ρωτήθηκα γιὰ τὰ δύο θραύσματα, τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὴ συλλογὴ τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Δὲν δόθηκαν στὸ ΕΜ, μαζί μὲ τὴ στήλη, διότι πάντα ἐλπίζω νὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλα θραύσματα στὰ ὁποῖα θὰ ἀρμόζουν τὰ ὑπ' ἀριθμ. 2 καὶ 3.

Στὸ ΕΜ βρίσκεται, κολλημένο στὴ στήλη, τὸ θραῦσμα μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν στίχων 12-15, τὸ ὁποῖο ἡ κυρία Bielman ἐμφανίζει ἐπίσης ὡς χαμένο.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

(Πίν. 8-9)

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1994 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διενήργησε ὑπὸ τῇ διεύθυνσιν τοῦ ὑπογραφομένου στρωματογραφικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Ἐλευσίνα, στὰ πλαίσια τοῦ εὐρύτερου προγράμματος μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ κρίθηκε ἀπαραίτητη λόγω τῆς σχεδὸν παντελοῦς ἐλλείψεως ἡμερολογίων, στρωματογραφικῶν ἐνδείξεων τῶν εὐρημάτων, καὶ βοτανικῶν καὶ ὀστεολογικῶν καταλοίπων, τὰ ὅποια εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας οἰκονομίας. Ἡ ἀνασκαφὴ θὰ ὀλοκληρωθεῖ σὲ δύο περιόδους (1994 καὶ 1995) καὶ διεξάγεται μὲ τὴν εὐγενῆ ἄδεια τῆς Γ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων¹ σὲ συνεργασία μὲ τὸ Τμῆμα Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba (Καναδᾶς). χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Manitoba καὶ τὸ Καναδικὸ Συμβούλιο Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Πανεπι-

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴ διευθύντρια τῆς Γ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Θεοδώρα Καραγιωργα γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἀνασκαφῆς. Πολύτιμη καὶ ἀμέριστη ὑπῆρξε ἡ συμπαράστασις τῆς κ. Καλλιόπης Παπαγγελῆ, Ἐπιμελήτριας τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας, τὴν ὅποια εὐχαριστῶ ἰδιαίτερος. Εἶμαι εὐγνώμων πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαιτέρα πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν ἔγκρισιν τῆς ἔρευνας. Ἰδιαιτέρες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τοὺς συναδέλφους τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba, ἰδιαιτέρα τὸν Πρόεδρο τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν κ. Rory Egan καὶ τὸν Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς κ. Raymond Currie γιὰ τὴ συνεχὴ συμπαράστασίν τους στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Ἐλευσίνας. Τέλος, θερμότατα εὐχαριστῶ ὅλους τοὺς συνεργάτες καὶ φοιτητὲς πού ἔλαβαν μέρος στὴν ἀνασκαφὴ.

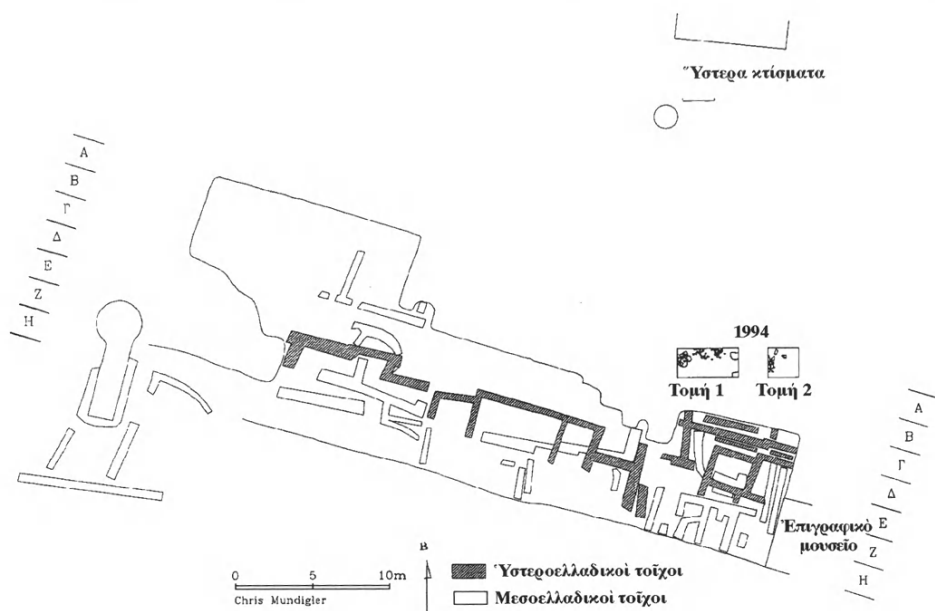
στημίου Manitoba Larry Stene (γεωλογικές - γεωφυσικές ἔρευνες), Tom καὶ Jennifer Shay (βοτανικές ἀναλύσεις) καὶ Haskel Greenfield (ὀστεολογικές ἀναλύσεις). Ὑπεύθυνοι γιὰ τὰ σχέδια εἶναι οἱ ἀρχιτέκτονες - σχεδιαστὲς Chris Mundigler (INCA Services, Victoria) καὶ Brett Gerecke (Πανεπιστήμιο τῆς Alberta). Κατὰ τὴν περίοδο 1994 στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba Rachel Rusen, Carla Veenhuizen, Kent Fowler, David Herfst, καὶ Dawson Ives.

Στόχοι καὶ μεθοδολογία ἀνασκαφῆς

Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ στὰ δυτικὰ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου κατὰ τὴ δεκαετία 1930² εἶχαν φέρεи στὸ φῶς μεσοελλαδικὰ καὶ ὕστερο-ελλαδικὰ κτίσματα, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἀνασκαφῇ πλήρως (εἰκ. 1). Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1994 ἦταν νὰ ἀνοιχθοῦν νέες τομὲς σὲ μὴ ἀνασκαμμένα σημεῖα τῶν κτισμάτων αὐτῶν, οὕτως ὥστε νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ προϊστορικὴ στρωματογραφία. Γιὰ νὰ καθορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ θέσις τῆς ἀνασκαφῆς, ἔγινε ἔρευνα μαγνητομετρίας (proton magnetometer survey) σὲ ὀρθογώνια περιοχὴ διαστάσεων 12 X 20 μ., στὰ βόρεια τῶν ἀνασκαφῶν Μυλωνᾶ. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας κατέδειξαν δύο ἰσχυρὲς μαγνητικὲς ἀνωμαλίες, στὴ νοτιοδυτικὴ καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κανάβου. Ἡ ἀνωμαλία στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ὀφειλόταν σὲ σύγχρονο μεταλλικὸ ἀγωγὸ διαμέτρου 0.10 μ., παράλληλο πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κανάβου. Ἡ ἀνωμαλία στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία θεωρήθηκε ἐνδεικτικὴ τῆς ὑπαρξῆς κτισμάτων, συμπέρασμα ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴ διενέργεια λεπτομερέστερης μαγνητομετρικῆς ἔρευνας σὲ μικρότερο παραλληλόγραμμο διαστάσεων 2.54 X 4 μ., ἀκριβῶς στὰ νότια τοῦ πρώτου.

Ἀκολούθως, δύο τομὲς διανοίχθηκαν σὲ ἀπόσταση 15 μ. ἀπὸ τὸ σημερινὸ Μουσεῖο καὶ 5 μ. ἀπὸ τὸ Ἐπιγραφικὸ (εἰκ. 1). Τὸ σταθερὸ σημεῖο (datum) καθορίσθηκε σὲ ἀπόσταση 4.75 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια καὶ 8.65 μ. ἀπὸ τὴ νότια

2. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Προϊστορικὴ Ἐλευσίς* (Ἀθῆναι 1932). Τοῦ ἴδιου, *Eleusis in the Bronze Age*, *AJA* 36, 1932, 104-117 καὶ *Eleusiniaka*, *AJA* 40, 1936, 415-431.

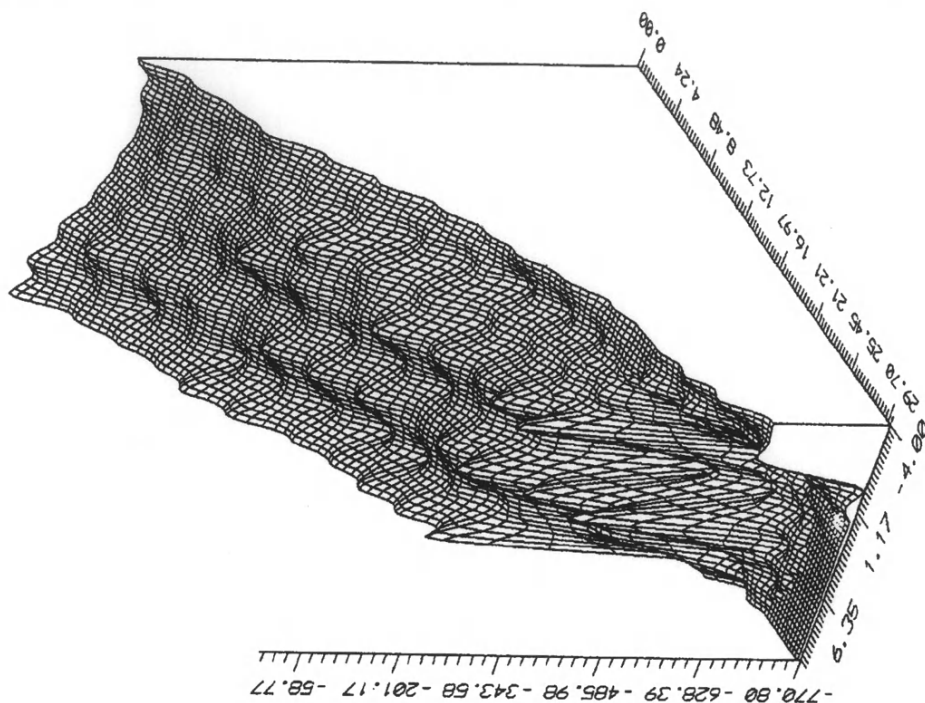

Είκ. 1. Γενικό σχέδιο της νοτιοδυτικής πλαγιάς. Διακρίνονται τὰ προϊστορικά κτίσματα τῶν ἀνασκαφῶν Μυλωνᾶ καὶ οἱ τομές 1994.

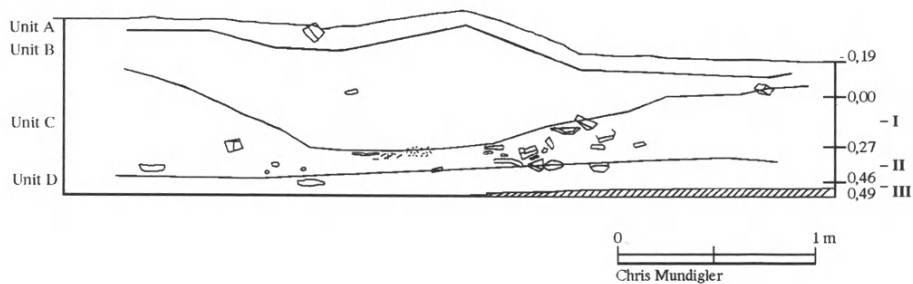
γωνία τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου καὶ σὲ ὑψόμετρο 1.54 μ. ἀπὸ τὴν ὀροφὴ του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ κλίση τῆς πλαγιάς εἶναι 40 ἐκ. ἐπὶ μήκους 2 μ. (εἰκ. 2). Οἱ γεωλογικὲς ἀναλύσεις στὶς τομές ὁδήγησαν στὸν διαχωρισμὸ τεσσάρων γεωλογικῶν στρωμάτων (Units A, B, C, D στὴν εἰκ. 3).

Τὸ γεωλογικὸ στρῶμα Α ἔχει μέγιστο πάχος 0.10 μ., φέρει ἴχνη φυσικῆς καὶ τεχνητῆς διάβρωσης καὶ περιέχει λίγες ρίζες καὶ καθόλου ἄνθρακα ἢ ὀστά. Τὸ χῶμα στὴν ἐπιφάνεια εἶναι ξηρό, ἐλαφρὸ καστανέρυθρο (light yellowish brown 10YR 6/4), ἀκολουθούμενο πιὸ βαθιὰ ἀπὸ ἓνα λεπτὸ ἀμμῶδες στρῶμα σκούρου κιτρινοκάστανου χρώματος (dark yellowish brown, 10YR 4/4).

Τὸ γεωλογικὸ στρῶμα Β κυμαίνεται σὲ πάχος ἀπὸ 0.10 μέχρι 0.60 μ. καὶ ἔχει πηλῶδες ἐρυθροκίτρινο χῶμα (reddish yellow 7.5YR 6/6)· τὸ λοβῶδες σχῆμα καὶ ἡ πηλῶδης σύσταση τοῦ ἐδάφους ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ χῶματα ποὺ κατρακύλησαν ἀπὸ ψηλότερα σημεῖα τῆς πλαγιάς καὶ σχετίζονται μὲ ἓνα στρῶμα καταστροφῆς τῆς περιόδου τῆς Ρωμαιοκρατίας (βλ. κατωτέρω, ἀρχαιολογικὸ στρῶμα II).

Εἰκ. 2. Τρισδιάστατο τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγιάς.

Εἰκ. 3. Σκάμμα 1, τομὴ βορείας παρειᾶς.

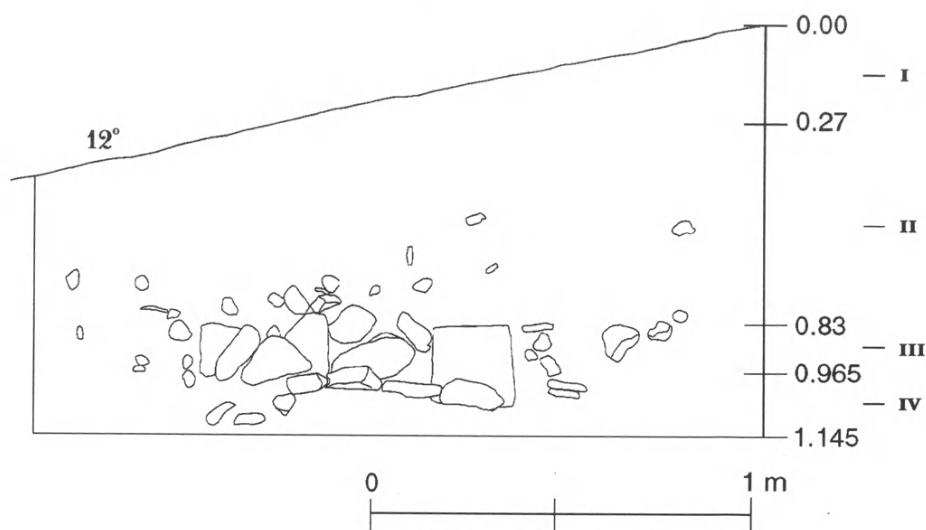
Τὸ στρώμα Γ κυμαίνεται σὲ πάχος ἀπὸ 0.15 ὠς 0.55 μ. καὶ ἔχει χῶμα ἀφράτο, χρώματος κιτρινοκάστανου (yellowish brown 10YR 5/6) ὡς σκούρου ἐρυθροκάστανου (dark reddish brown 5YR 3/4).

Τὸ στρώμα Δ ἀρχίζει σὲ βάθος 0.46 ἐκ. (ἡ ἀνασκαφή του δὲν ὀλοκληρώθηκε). Ἔχει πηλῶδες χῶμα, χρώματος κιτρινέρυθρου (yellowish red 5YR 4/6) καὶ περιέχει λιγοστά ὑπολείμματα ἄνθρακα καὶ ὀστέων.

Τομή 1

Στὴν τομή 1 διαχωρίσθηκαν τρία ἀρχαιολογικά στρώματα (εἰκ. 3). Τὸ στρώμα I ἦταν τὸ ἐπιφανειακὸ μέχρι βάθους 0.27 μ. (ὁμάδα 1) καὶ περιέλαβε τὰ γεωλογικὰ στρώματα Α καὶ Β. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁμάδα 1 ἦταν ἀνάμικτη: ΜΕ, ΥΕ, γεωμετρικά, ρωμαϊκά, καὶ τουρκικά ὄστρακα (σύνολο 350 ὄστρακα, βάρος 4.6 χλγρ.). Ἐπίσης θραύσματα κεραμίδων, πλίνθων, καὶ ὑάλων. Σὲ βάθος 0.20 μ. καὶ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καὶ 0.30 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρεὶα τῆς τομῆς τὸ ἔδαφος ἄλλαξε χρῶμα (μαῦρο πρὸς γκριζο, 7.5YR 2.5) καὶ περιεῖχε ἀπανθρακωμένα ὑπολείμματα ριζῶν σὲ ἐπιφάνεια 0.50 X 0.20 μ. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ στρώμα I συγκαταλέχθηκαν δύο τεμάχια σιδερένιων καρφιῶν (α. μῆκος 0.41 μ., διάμετρος 0.1, β. μῆκος 0.55 μ., διάμετρος 0.09) καὶ ὁ πυθμῆνας ἐνὸς λίθινου ἀγγείου.

Τὸ στρώμα II (ὁμάδες 2-6) ἔφθασε σὲ βάθος 0.46 μ. καὶ ἀνῆκε στὸ χαμηλότερο τμῆμα τοῦ γεωλογικοῦ στρώματος Β καὶ στὸ Γ. Τὰ περισσότερα ὄστρακα χρονολογήθηκαν στὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας. Ἡ ὁμάδα 2 περιεῖχε ἀνάμικτη κεραμεικὴ (ΥΕ, γεωμετρικὴ, ἀρχαϊκὴ, κλασικὴ, ρωμαϊκὴ, καὶ τουρκικὴ (σύνολο 104 ὄστρακα, βάρος 3 χλγρ.). Σὲ ἀπόσταση 0.65 μ. ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 0.37 μ. βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς (ὁμάδα 3, γεωλογικὸ στρώμα Γ, πίν. 8α), ἀποτελούμενο ἀπὸ σωροὺς σπασμένων κεραμίδων, πλίνθων, ὀστράκων, καὶ θραυσμάτων ὑάλων καὶ σιδήρου. Τὸ στρώμα καταστροφῆς φαίνεται νὰ σκεπάσθηκε ἀπὸ τὰ χῶματα τοῦ γεωλογικοῦ στρώματος Β (βλ. ἀνωτέρω). Ἀρχίζοντας ἀπὸ βάθος 0.39 μ. καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς σωροὺς αὐτοὺς βρέθηκε στρώμα τέφρας ποὺ κάλυπτε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τῆς τομῆς. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς καὶ σὲ βάθος 0.41 μ. ἔνα λεπτὸ στρώμα σκούρου γκριζοποῦ χρώματος (10YR 4/2) ἐκτεινόταν σὲ ἐπιφάνεια 0.44 X 0.80 μ. Ἡ κεραμεικὴ

Εἰκ. 4. Σκάμμα 2, τομή δυτικῆς παρειᾶς.

ἦταν ἀνάμικτη (τὰ περισσότερα ὄστρακα ἦταν ΜΕ καὶ ρωμαϊκά: 20 ὄστρακα, βάρος 150 γρ.). Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς συγκαταλέχθηκαν θραύσματα λευκοῦ κονιάματος μὲ κίτρινο ἢ γκρίζο ἐπίχρυσμα, δύο θραύσματα σιδερένιων καρφιῶν (διαμ. 0.07-0.11, μῆκος 0.48-0.58), τρεῖς σιδερένιες λεπίδες (μῆκος 0.6-0.68, πλάτος 0.22, πάχος 0.13), ἓνα χάλκινο δακτυλίδι (ἐξωτ. διάμ. 0.13, ἐσωτ. 0.08, πάχος 0.02-0.04), ἓνα σιδερένιο καρφί (μῆκος 0.26, διάμ. κεφαλῆς 0.19, διάμ. σώματος 0.1-0.12) καὶ ἓνα τεμάχιο μολύβου (μῆκος 0.3 μ., πλάτος 0.08 μ.).

Οἱ ομάδες 4, 5 καὶ 6 περιέλαβαν τὸν σωρὸ τῶν κεραμίδων καὶ πλίνθων. Ἡ ομάδα 4 ἀποτελέστηκε ἀπὸ στρώμα σκούρου γκριζοκάστανου (dark greyish brown 10YR 4/2) χώματος ἐκτάσεως 0.44 X 0.80 μ., περίπου 0.25 μ. στὰ δυτικά τῆς ομάδας 3, πάνω στὸ ὁποῖο βρέθηκε κυκλικὴ σειρὰ λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Στὴν ομάδα 4 βρέθηκαν κλασικά, ρωμαϊκά, καὶ τουρκικά ὄστρακα (13 ὄστρακα, βάρος 70 γρ.), δύο λυγισμένα σιδερένια καρφιά (α. μῆκος 0.78, διάμ. κεφαλῆς 0.11, διάμ. σώματος 0.06, β. μῆκος 0.78, διάμ. κεφαλῆς 0.1, διάμ. σώματος 0.05), καθὼς καὶ 30 τεμάχια λευκοῦ κονιάματος μὲ κίτρινο ἐπίχρυσμα (yellow 10YR 8/8). Μία περιοχὴ μὲ σπασμένα κεραμίδια

καὶ πλίνθους, ἀκριβῶς στὰ δυτικά τῆς ομάδας 4 διαχωρίσθηκε ὡς ομάδα 5. Περιεῖχε δύο μεγάλες ἐπίπεδες πέτρες, τῶν ὁποίων ἡ ἀνώτατη ἐπιφάνεια θρισκόταν σὲ βάθος 0.34 μ., καὶ πολυάριθμα σπασμένα κεραμίδια. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν κλασικὴ, ρωμαϊκὴ, καὶ τουρκικὴ (6 ὄστρακα, 25 γρ.). Στὴν ἴδια ομάδα ἀνῆκαν ἓνας σβῶλος σιδήρου (διαμ. 0.18 μ.) καὶ ἓνα θραῦσμα σιδερένιου καρφιοῦ (μῆκος 0.22 μ., διαμ. 0.09 μ.). Ἡ δυτικὴ γωνία τῆς τομῆς σὲ βάθος 0.41 μ. διαχωρίσθηκε ὡς ομάδα 6 καὶ περιεῖχε κλασικὴ, ρωμαϊκὴ καὶ τουρκικὴ κεραμεικὴ (110 ὄστρακα, 2.5 χλγρ.), ἓνα σβῶλο σιδήρου (διάμ. 0.2 μ.), ἓνα κυλινδρικό τμῆμα μολύβδου (μῆκος 0.24 μ., διάμ. 0.08), σαράντα τεμάχια ἐλασμάτων σιδήρου (μέσες διαστάσεις 0.3 X 0.3 X 0.02 μ.), δέκα τεμάχια πορώδους λευκοῦ κονιάματος μὲ κίτρινο ἐπίχρυσμα (10YR 8/8, μέσο πάχος 0.9) καὶ ἓνα τεμάχιο λευκοῦ κονιάματος μὲ ὑπολείμματα ἀνοικτῆς ἐρυθρῆς βαφῆς (2.5 YR 7/6).

Τὸ στρώμα III (ομάδα 7, γεωλογικὸ στρώμα Δ) ἄρχισε σὲ βάθος 0.46 μ. καὶ περιεῖχε καθαρὰ ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ (41 ὄστρακα, 250 γρ.). Τὸ χῶμα ἦταν πηλῶδες, χρώματος κιτρινέρυθρου (yellowish red 5YR 4/6) καὶ περιεῖχε λιγοστὰ ὑπολείμματα ἄνθρακα καὶ ὀστέων. Σὲ βάθος 0.49 μ. βρέθηκε δάπεδο κατασκευασμένο ἀπὸ σκληρὸ κονίαμα καὶ χαλίκια, πάχους περίπου 0.10 μ. (πίν. 86). Ἐπὶ τοῦ δαπέδου βρέθηκαν ἑξι κομμάτια φύλλων σιδήρου. Σὲ ἀπόσταση 0.92 μ. ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ καὶ 1 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος τὸ δάπεδο ἔφερε κυκλικὴ ὀπή διαμέτρου 0.60 μ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς 1 σταμάτησε, καθὼς θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ προχωρήσουμε βαθύτερα χωρὶς νὰ καταστρέψουμε τὸ δάπεδο.

Τομὴ 2

Στὴν τομὴ 2, ἡ ὁποία ἀνοίχθηκε σὲ ἀπόσταση 2 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς 1 (εἰκ. 1), διακρίθηκαν τέσσερα στρώματα (εἰκ. 4).

Τὸ στρώμα I (ομάδα 1) ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα μέχρις βάθους 0.27 μ. καὶ περιεῖχε ἀνάμικτη κεραμεικὴ, ἀπὸ ΜΕ μέχρι καὶ τουρκικὴ (σύνολο 160 ὄστρακα, βάρος 1.8 χλγ.).

Τὸ στρώμα II (ομάδες 2 καὶ 3) χρονολογήθηκε στὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας. Ἡ ομάδα 2 ἔφθασε ἕως τὸ βάθος τῶν 0.60 μ. καὶ περιεῖχε λίγα λιθά-

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΒΟΤΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΜΗΣ 2

ΟΜΑΔΑ 2 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ	
1	Medicago sp. (pods)	Leguminosae	0	7
2	Ἀδιάγνωστο		55	2
3	Primulaceae	Primulaceae	20	8
4	Malva sp.	Malvaceae	5	0
5	Lithospermum sp.	Boraginaceae	1	2
6	Labiatae	Labiatae	31	4
7	Chrysanthemum sp.	Compositae	26	1
8	Ambrosia sp.	Compositae	11	0
9	Erodium sp.	Geraniaeae	19	8
11	Calendula sp.	Compositae	21	2
14	Chenopodium sp.	Chenopodiaceae	31	23
15	Astragalus sp.	Leguminosae	2	0
16	Euphorbia sp.	Euphorbiaceae	5	0
17	Onopordum sp.	Compositae	0	1
18	Gramineae (ἀδιάγν.)	Gramineae	2	0
19	Leguminosae (ἀδιάγν.)	Leguminosae	6	0
20	Compositae (ἀδιάγν.)	Compositae	2	0
26	Ἀδιάγν.		25	4
	Σύνολο		262	62

ΟΜΑΔΑ 2 - ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ	
10	Gallium sp.	Rubiaceae	1	0
12	Ambrosia sp.	Compositae	0	3
13	Chrysanthemum sp.	Compositae	2	0
21	Gramineae (Ἀδιάγν.)	Gramineae	2	12
22	Bromus sp.	Gramineae	7	0
23	cf. Medicago	Leguminosae	9	5
24	Ἀδιάγνωστοι σπόροι		7	11
25	Calendula sp.	Compositae	0	1
	Σύνολο		28	32
27	Ἀνθρακας			γρ. 0,85

ΟΜΑΔΑ 3 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ
1	Primulaceae (ἀδιάγν.)	Primulaceae	30
2	Chenopodium sp.	Chenopodiaceae	43
3	Labiatae (Ἀδιάγν.)	Labiatae	101
4	Lithospermum sp.	Boraginaceae	24
5	Euphorbia sp.	Euphorbiaceae	10
6	Eurodium sp.	Geraniaceae	1
7	Chrysanthemum sp.	Compositae	1
8	Ἀδιάγνωστοι σπόροι		0
9	Leguminosae (Ἀδιάγν.)	Leguminosae	9
10	Rumex sp.	Polygonaceae	1
11	Ἀδιάγνωστοι σπόροι		7
	Σύνολο		202

ΟΜΑΔΑ 3 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.

12	Ἀνθρακας	0,65 γρ.
----	----------	----------

ΟΜΑΔΑ 5 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ
1	Sesamum indicum	Pedaliaceae	1
2	Vitis sp.	Vitaceae	1
	Σύνολο		2

ΟΜΑΔΑ 5 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ
3	Leguminosae (Ἀδιάγν.)	Leguminosae	1
	Σύνολο		1

ΟΜΑΔΑ 7 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ
2	Chenopodium sp.	Chenopodiaceae	35
3	Primulaceae (Ἀδιάγν.)	Primulaceae	2
4	Malva sp.	Malvaceae	1
5	Labiatae (Ἀδιάγν.)	Labiatae	6
6	Eurodium sp.	Geraniaceae	2
7	Euphorbia sp.	Euphorbiaceae	3
8	Chrysanthemum sp.	Compositae	1
9	Ἀδιάγνωστος σπόρος		3
	Σύνολο		53

ΟΜΑΔΑ 7 - ΜΗ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΠΟΡΩΝ

ΔΕΙΓΜΑ

ΥΠ' ΑΡ.	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΟΙ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ
1	Ἀνθρακας		0,02 γρ.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΟΣΤΩΝ ΚΑΙ ΟΣΤΡΕΩΝ ΑΝΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ

	Ὅμαδα	Ἀρ. Ὅστ.	Ποσοστὸ	Ἀρ. Ὀστρέων	Ποσοστὸ	Συν. ἀρ.	Συν. %
TOMH 1	1	11	7 %	130	61 %	141	
TOMH 1	2	38	23 %	19	9 %	57	
TOMH 1	3	0	0 %	1	0 %	1	
TOMH 1	4	2	1 %	0	0 %	2	
TOMH 1	5	5	3 %	3	1 %	8	
TOMH 1	6	16	10 %	8	4 %	24	
TOMH 1	7	20	12 %	14	7 %	34	
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ		92	56 %	175	82 %	267	
TOMH 2	3	1	1 %	4	2 %	5	
TOMH 2	4	0	0 %	0	0 %	0	
TOMH 2	5	16	10 %	27	13 %	43	
TOMH 2	7	40	24 %	0	0 %	40	
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ		73	44 %	38	18 %	111	
Σύνολο		165	100 %	213	100 %	378	

ΣΧΕΤΙΚΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΟΣΤΩΝ ΚΑΙ ΟΣΤΡΕΩΝ ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΔΟ

Κλασικὴ	109	66 %	186	87 %	295	78 %
Μυκηναϊκὴ	56	34 %	27	13 %	83	22 %

ΣΧΕΤΙΚΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΟΣΤΩΝ ΚΑΙ ΟΣΤΡΕΩΝ ΜΕΣΑ ΣΕ ΚΑΘΕ ΠΕΡΙΟΔΟ

Κλασικὴ	37 %	63 %	100 %
Μυκηναϊκὴ	67 %	33 %	100 %

ρια καὶ θραύσματα κεραμίδων καὶ πλίνθων. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν ἀνάμικτη, ὕψους γεωμετρικὴ, κλασικὴ, ρωμαϊκὴ, καὶ τουρκικὴ (75 ὄστρακα, 230 γρ.). Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα περιλαμβάνονται καὶ ἓνα θραῦσμα σιδερένιου καρφιοῦ (πάχος 0.2 μ., διάμ. κεφαλῆς 0.15 μ., διάμ. σώματος 0.06 μ.), δύο τεμάχια σιδερένιου σύρματος (διάμ. 0.03 μ., μήκος 0.155-0.18 μ.), καὶ ἓνα τεμάχιο μολύβου (μήκος 0.31 μ., διάμ. 0.08 μ.). Ἡ ὁμάδα 3 ἐκτεινόταν ἕως τὸ βάθος τῶν 0.83 μ. καὶ περιεῖχε ἓνα στρώμα λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, τὸ ὁποῖο ἦταν περιορισμένο στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς καὶ ἐκτεινόταν πάνω σὲ λεπτὸ στρώμα μαλακοῦ χώματος μὲ πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων καὶ πλίνθων. Μόνο ἑπτὰ ὄστρακα βρέθηκαν ἐδῶ (κλασικὰ καὶ ρωμαϊκά), ἓνα τριγωνικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ πρασινόλιθο (ἴσως περίαπτο, μήκος 0.19, πάχος 0.05, ὕψος 0.11) καὶ τέσσερα τεμάχια ἀπὸ ἀκατέργαστο πρασινόλιθο.

Τὸ στρώμα III (ὁμάδες 4, 5, 6, εἰκ. 4) ἄρχισε σὲ βάθος 0.83 μ., ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα λίθων τῆς στρώσης 3 καὶ χρονολογήθηκε στὸν 5ο π.Χ.

αἰώνα. Ἡ ομάδα 4 περιέλαβε ἓνα δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ χαλίγια, τὸ ὁποῖο ἐκτείνονταν στὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς. Τὸ χῶμα ἦταν συμπαγὲς ἐρυθροκάστανο (reddish brown 5YR 4/4) καὶ περιεῖχε δύο μελαμβάφη ὄστρακα. Τὸ μέσο πάχος τῆς ομάδας ἦταν 0.06 μ. Ἡ ομάδα 5 ἄρχισε σὲ βάθος 0.89 μ. καὶ κάλυψε ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς τομῆς, ἕως τὸ βάθος τῶν 0.965 μ. Τὸ χῶμα ἦταν σκοῦρο καστανὸ μὲ πολλὰ λιθάρια μέσων διαστάσεων 0.5 X 0.10 μ. Σὲ ἀπόσταση 0.27 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία καὶ σὲ ἔκταση 0.50 X 0.60 μ. βρέθηκαν πολλοὶ πεσμένοι λίθοι ἐντοιχισμένοι στὸν τοῖχο τῆς τομῆς. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν ΜΕ, ΥΕ, κλασικὴ, ρωμαϊκὴ καὶ τουρκικὴ (150 ὄστρακα, 2 χλγρ.). Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα περιλαμβάνονται τέσσερα τεμάχια χονδροειδοῦς κονιάματος (πάχος 1.8) μὲ λευκὰ λίθινα ἐγκλείσματα (διαστ. 0.03-0.14), ἓνα θραῦσμα ἀπὸ λαβὴ καθρέπτη καὶ ἓνα θραῦσμα λυχναριοῦ. Στὸ ἴδιο βάθος καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ τῶν λίθων τῆς ομάδας 5 βρέθηκε ἓνα στρώμα σκληροῦ ἐρυθροκάστανου (reddish brown 5YR 4/4) στρώματος (ομάδα 6). Σὲ ἀπόσταση 1.05 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀποκαλύφθηκε ἡ κάθετη ἐπιφάνεια ὀρθογώνιου γωνιόλιθου διαστάσεων 0.22 X 0.24 μ. Τὸ ἔδαφος γύρω ἀπὸ τὴν ομάδα 6 ἀνῆκε σὲ δάπεδο. Σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 1.09 μ. φάνηκε τμῆμα τοῦ χεῖλους φρέατος (ἔξωτ. διάμ. 1.20, ἔσωτ. 1.06, εἰκ. 5, πίν. 9). Ἡ κεραμεικὴ τῆς ομάδας ἦταν ΜΕ, ΥΕ, καὶ κλασικὴ (συμπεριλαμβανομένου καὶ θραύσματος παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα – σύνολο 64 ὄστρακα, 200 γρ.).

Τὸ στρώμα 4 (ομάδες 7-8) ἄρχισε σὲ βάθος 0.965 μ. καὶ περιεῖχε κυρίως μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ. Ἡ ομάδα 7 ἔφθασε σὲ βάθος 1.145 μ. γύρω ἀπὸ τὴν ομάδα 6. Τὸ ἔδαφος ἦταν σκοῦρο καστανὸ καὶ ἡ κεραμεικὴ κυρίως προϊστορικὴ (1 ΠΕ, ἀρκετὰ ΜΕ ἀμαυρόχρωμα, καὶ κυρίως ΥΕ ΠΙΑ1 ὄστρακα). Ἀκριβῶς

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΠΟΣΟΣΤΑ ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΣ ΠΕΡΙΟΔΩΝ

ΟΣΤΑ	Σύνολο		Ἀγρια - Ἐξημερωμένα
	Ἀριθμὸς	Ποσοστὸ	Ποσοστὸ
Ἀγρια			
Πτηνὰ (ἄγρια)	2	1%	3%
Χελῶνες	4	2%	6%
Capreolus capreolus	1	1%	2%
Ὑποσύνολο	7	4%	11%

Ἐξημερωμένα

Ovis aries	6	4%	9%
Ovis/Capra	37	22%	57%
Sus scrofa	4	2%	6%
Bos taurus	9	5%	14%
Canis familiaris	1	1%	2%
Equus caballus	1	1%	2%
Υποσύνολο	58	35%	89%

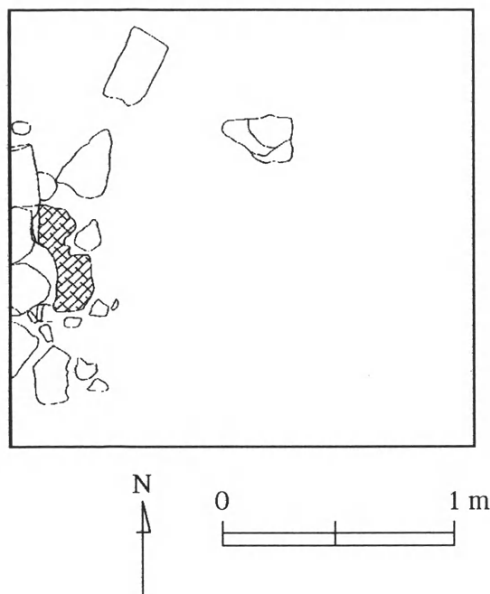
Κατηγορίες μεγέθους

Μεγάλα θηλαστικά	28	17%	
Μεσαῖα θηλαστικά	66	40%	
Ἀδιάγνωστα θηλαστικά	6	4%	
Υποσύνολο	100	61%	
Σύνολο ὀστῶν	165	100%	

Ὀστρεα

Pelecypoda	1	0%	
Ἀδιάγνωστος τύπος 1	42	20%	
Pectenidae 1	2	1%	
Pectenidae 2	3	1%	
Υποσύνολο	48	23%	
Helix 1	27	13%	
Helix 2	3	1%	
Helix 3	6	3%	
Helix 4	1	0%	
Helix 5	6	3%	
Helix sp.	31	15%	
Murex sp	20	9%	
Patella 1	2	1%	
Patella 2	1	0%	
Υποσύνολο	97	46%	
Arca arca	2	1%	
Arca noae	1	0%	
Cerastoderma glaucum	18	8%	
Cerithium vulgatum	3	1%	
Murex brandaris	16	8%	
Murex trunculus	2	1%	
Tapes decussatus	3	1%	
Υποσύνολο	45	21%	
Ἀδιάγνωστα ὀστρεα	10	5%	
Unidentifiable bivalve	1	0%	
Ἀδιάγνωστα γαστρόποδα	1	0%	
Ἀδιάγνωστος τύπος 1	5	2%	
Unidentifiable mussel	1	0%	
Unidentifiable oyster	4	2%	
Unidentifiable oyster 1	12	0%	
Υποσύνολο	23	11%	

Σύνολο ὀστρέων 213 100%

Εἰκ. 5. Σκάμμα 2, κάτοψη στρώματος III.

κάτω ἀπὸ τὴν ὁμάδα 7 ἄρχισε ὁ καθαρισμὸς τῆς στρώσης 8, τῆς ὁποίας ἡ ἀνασκαφή θὰ ὁλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1995. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ στῶμα χαλίκων καὶ πατημένου χώματος, ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου συλλέχθηκαν 14 ΜΕ καὶ ὕΕ ὄστρακα.

Βοτανικὲς καὶ ὀστεολογικὲς ἀναλύσεις

Τὰ βοτανικὰ καὶ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα ποὺ συλλέχθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1994 ἐστάλησαν στὸν Καναδᾶ, ὅπου μελετήθηκαν στὰ ἐργαστήρια τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba. Ἀκολουθοῦν τὰ προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων.

Βοτανικὲς ἀναλύσεις (TOM καὶ JENNIFER SHAY)

Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς 1 σταμάτησε πρόωρα, ἐστάλησαν γιὰ ἀνάλυση μόνο τὰ βοτανικὰ κατάλοιπα τῆς τομῆς 2. Στους πίνακες I-IV τῶν σελ. 52, 53, 54, 55-56, 58 παρουσιάζονται τὰ ἀναλυτικὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης. Τὰ γενικὰ συμπεράσματα θὰ ἐξαχθοῦν μετὰ τὸ πέρασ τῆς δεύτερης περιόδου καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὀστεολογικὲς ἀναλύσεις (HASKEL GREENFIELD)

Τὰ κατάλοιπα ὀστῶν καὶ ὀστέων ποὺ περισυλλέχθηκαν τὸ 1994 στὴν Ἑλευσίνα εἶναι τὰ πρῶτα ἀπὸ συστηματικὴ περισυλλογὴ τοῦ χώρου. Ἡ συλλογὴ τους ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κατὰ τὸ κοσκίνισμα τῶν

χωμάτων, μὲ κόσκινο ἀνοίγματος 10 χιλιοστῶν. Τὰ περισσότερα εὐρήματα βρέθηκαν στὸ κλασικὸ στρῶμα τῆς τομῆς 2 (78% τοῦ συνόλου, 66% ὀστῶν καὶ 87% ὀστρέων). Ἡ σχετικὴ συχνότητα ὀστῶν πρὸς θαλάσσια ὄστρεα φαίνεται νὰ ἀναστρέφεται ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ στῆν κλασικὴ περίοδο. Τὸ ποσοστὸ τῶν ὀστῶν ἐλαττώνεται ἀπὸ 67% στὴ μυκηναϊκὴ σὲ 37% στῆν κλασικὴ περίοδο καὶ τὸ ἀντίστροφο ἰσχύει γιὰ τὰ ὄστρεα, τὰ ὁποῖα αὐξάνονται ἀπὸ 33% στὸ μυκηναϊκὸ σὲ 63% στὸ κλασικὸ στρῶμα. Τὸ κατὰ πόσον τὰ παραπάνω ποσοστὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν περιόδων θὰ φανεῖ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1995. Ἐκτὸς τούτου, οἱ συχνότερες ὀστῶν καὶ ὀστρέων μέσα σὲ κάθε ὁμάδα εἶναι σταθερές (n= 0-40 ὀστὰ καὶ 0-38 ὄστρεα). Τὰ περισσότερα κατὰ λοιπα ὀστρέων προέρχονται ἀπὸ τὸ στρῶμα I τῆς τομῆς 1 (ὁμάδα 1. n=130) καὶ δὲν ἐμφανίζονται σὲ μεγάλα βάθη.

Γενικὰ ταυτίσθηκαν δύο βασικὲς κατηγορίες εἰδῶν: 1) σπονδυλωτά, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν θηλαστικά, ἀμφίβια, καὶ πουλιὰ καὶ 2) ὄστρεα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν γαστροπόδα (gastropods) καὶ δίθυρα (bivalves). Τὰ σπονδυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ IV
ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΕΙΔΩΝ ΑΝΑ ΤΟΜΗ ΚΑΙ ΟΜΑΔΑ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

ΟΣΤΑ	Τομή	Όμ. Εύρ.	Αριθμός	Ποσοστό	Εἶδος	Species
	1	1	1	9%	Πτηνὸ	Πουλὶ
	1	1	2	18%	Θηλαστικὸ	Bos taurus
	1	1	1	9%	Θηλαστικὸ	Μεγάλο Θηλαστικὸ
	1	1	2	18%	Θηλαστικὸ	Μεσαῖο Θηλαστικὸ
	1	1	1	9%	Θηλαστικὸ	Ovis aries
	1	1	4	36%	Θηλαστικὸ	Ovis/Capra
		Σύνολο	11			
	1	2	2	5%	Θηλαστικὸ	Μεγάλο Θηλαστικὸ
	1	2	26	68%	Θηλαστικὸ	Μεσαῖο Θηλαστικὸ
	1	2	3	8%	Θηλαστικὸ	Ovis aries
	1	2	7	18%	Θηλαστικὸ	Ovis/Capra
		Σύνολο	38			
	1	4	1	50%	Θηλαστικὸ	Bos taurus
	1	4	1	50%	Θηλαστικὸ	Sus scrofa
		Σύνολο	2			
	1	5	5		Θηλαστικὸ	Μεσαῖο Θηλαστικὸ
		Σύνολο	5			
	1	6	3	19%	Θηλαστικὸ	?
	1	6	4	25%	Θηλαστικὸ	Bos taurus
	1	6	4	25%	Θηλαστικὸ	Μεγάλο Θηλαστικὸ
	1	6	2	13%	Θηλαστικὸ	Μεσαῖο Θηλαστικὸ
	1	6	3	19%	Θηλαστικὸ	Ovis/Capra
		Σύνολο	16			

1	7	1	5%	Πτηνό	Bird
1	7	2	10%	Θηλαστικό	Bos taurus
1	7	6	30%	Θηλαστικό	Μεγάλο Θηλαστικό
1	7	6	30%	Θηλαστικό	Μεσαίο Θηλαστικό
1	7	1	5%	Θηλαστικό	Ovis aries
1	7	4	20%	Θηλαστικό	Ovis/Capra
	Σύνολο	20			
2	3	1		Θηλαστικό	Μεσαίο Θηλαστικό
	Σύνολο	1			
2	5	1	6%	Άμφιβιο	Turtle
2	5	1	6%	Θηλαστικό	Capreolus capreolus
2	5	1	6%	Θηλαστικό	Equus caballus
2	5	5	31%	Θηλαστικό	Μεγάλο Θηλαστικό
2	5	7	44%	Θηλαστικό	Μεσαίο Θηλαστικό
2	5	1	6%	Θηλαστικό	Ovis/Capra
	Σύνολο	16			
2	6	4	25%	Θηλαστικό	Μεγάλο Θηλαστικό
2	6	2	13%	Θηλαστικό	Μεσαίο Θηλαστικό
2	6	1	6%	Θηλαστικό	Ovis aries
2	6	7	44%	Θηλαστικό	Ovis/Capra
2	6	2	13%	Θηλαστικό	Sus scrofa
	Σύνολο	16			
2	7	3	8%	Άμφιβιο	Turtle
2	7	3	8%	Θηλαστικό	?
2	7	1	3%	Θηλαστικό	Canis familiaris
2	7	6	15%	Θηλαστικό	Μεγάλο Θηλαστικό
2	7	15	38%	Θηλαστικό	Μεσαίο Θηλαστικό
2	7	11	28%	Θηλαστικό	Ovis/Capra
2	7	1	3%	Θηλαστικό	Sus scrofa
	Σύνολο	40			

λωτά μπορούν να κατανεμηθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες: 1) άγρια (4% του συνόλου), τα όποια περιλαμβάνουν πουλιά, χελώνες, και ελάφια, 2) εξημερωμένα (35% του συνόλου), τα όποια περιλαμβάνουν αίγοειδή-πρόβατα, χοίρους, βοοειδή, σκύλους, και ίπποειδή, και 3) μη ταυτισμένα, τα όποια αντιπροσωπεύουν 61% του συνολικού αριθμού όστων, ποσοστό αναμενόμενο για παρόμοιο υλικό. Διαφορές παρατηρούνται στην κατανομή των σπονδυλωτών ειδών από τη μυκηναϊκή στην κλασική περίοδο. Όσον αφορά τα άγρια είδη παρατηρείται ελάττωση της συχνότητάς τους από 25% σε 4% και διαφοροποίηση τύπων (χελώνες και ελάφια στο μυκηναϊκό και πτηνά στο κλασικό στρώμα). Το ποσοστό των εξημερωμένων ειδών αυξάνεται από 75% στην κλασική περίοδο σε 96% στη μυκηναϊκή. Στο μυκηναϊκό στρώμα παρουσιάζεται απο-

σία βοοειδῶν καὶ στὸ κλασικὸ στρώμα ἀπουσία σκύλων καὶ ἵπποιδῶν. Ἡ κατανομὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ μικροῦ μεγέθους τοῦ δείγματος, γιατί ὅλα αὐτὰ τὰ εἶδη εἶναι γνωστὸ ὅτι βρίσκονται σὲ ἄλλες μυκηναϊκὲς καὶ κλασικὲς θέσεις.

Τὰ ὅστρεα ἀνήκουν σὲ ἑπτὰ κατηγορίες: *Arca arca*, *Arca noae*, *Cerastoderma glaucum*, *Ceithhium*, *vulgatum*, *Murex brandaris*, *Murex trunculus*, καὶ *Tapes decussatus*. Εἰδικότερα ταυτίσθηκαν 9 γένη (5 τύποι *Helix*, 2 τύποι *Patella* καὶ *Murex*), ποσοστὸ 46% (n=97) τῶν ὁστρέων. Ἀρκετὰ ὅστρεα ταυτίσθηκαν ὡς πρὸς τὸ γένος (π.χ. 2 τύποι *Pactenidae*, ἓνας *Pelecypoda*, καὶ ἓνα γαστρόποδο), ποσοστὸ 23% (n=48). Τὰ ὑπόλοιπα δὲν ἀναγνωρίσθηκαν ἀκόμα, ἐν ἀναμονῇ συγκριτικῶν δειγμάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἐπομένης χρονιᾶς (n=23, 7 τύποι, 11% τῶν ὁστρέων).

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

Συνεχίστηκε κατά τὸ θέρος τοῦ 1994 καὶ ἐτελείωσε ἡ χαρτογράφηση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἄδεια ὑπ' ἀρ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ./Α3/Φ51/23224/337/1-6-94. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες, στὶς ὁποῖες ἔλαβαν μέρος ὑπὸ τὴν ἐποπτεία μου ἡ διευθύντρια τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κυρία Elizabeth French καὶ ἡ ἀρχαιολόγος δρ. Kim Shelton περιορίστηκαν στὸν ἔλεγχο τῶν ἐπισημανθέντων καὶ καταμετρηθέντων σημείων καὶ στὴν προσθήκη ὀλίγων ἀκόμη τοποθεσιῶν ποὺ εἶχαν διαπιστωθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν παρελθόντων μηνῶν. Οἱ ἐπὶ τοῦ πεδίου ἐργασίες αὐτὲς κατέληξαν στὸν καταρτισμὸ σειρᾶς ἀκριβῶν μὲν ἀλλὰ πρόχειρα σχεδιασμένων χαρτῶν βασισμένων σὲ τοπογραφικὲς ἀποτυπώσεις ποὺ μᾶς παρεχώρησε εὐγενῶς ἡ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ σὲ μία τράπεζα δεδομένων ποὺ εἶναι ἀκόμη ὑπὸ συμπλήρωση καὶ σὲ σειρὰ δοκιμαστικῶν περιγραφικῶν κειμένων ποὺ χρειάζονται ἀκόμη ἐπεξεργασία. Τὸ ἐπόμενο βῆμα, τὸ ὁποῖο εἶναι τώρα ὑπὸ πραγματοποίηση, εἶναι ἡ ὀριστικὴ σχεδίαση τῶν φύλλων τοῦ χάρτη καὶ ἡ τελικὴ διατύπωση τῶν κειμένων ποὺ θὰ τὰ συνοδεύουν.

ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

4. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 10-18)

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1994 οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, συντήρησης, διαμόρφωσης καὶ μερικῆς ἀποκατάστασης ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος καὶ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδη. Τὸ Ἰδρυμα Ψύχα συνέδραμε καὶ πάλι οἰκονομικὰ τὸ ἔργο.

Οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ ἔγιναν: α) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς σκανᾶς καὶ στὰ ἀνατολικά τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου, β) στὸν ρωμαϊκὸ καὶ ἐλληνιστικὸ περίβολο τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ, ἀμέσως νότια τοῦ νυμφαίου καὶ γ) στὸ νότιο συγκρότημα τῶν λουτρῶν.

Σκανὰ

Γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς σκανᾶς καθαρίστηκε ὁ στενὸς διάδρομος μεταξὺ τοῦ τοίχου ἀφ' ἑνὸς ποὺ συγκρατοῦσε τὴν ἐπίχωση πίσω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Ἀντωνίνου στὰ νότιά του καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ βράχου, ποὺ ὑψώνεται ἐδῶ ἀπότομα, στὰ ἀνατολικά του (πίν. 10α, χῶρος T)¹. Σ' αὐτὸν διακρίθηκαν τέσσερις φάσεις: Ἀρχικὰ στὰ νοτιοανατολικά τοῦ συγκροτήματος ἡ ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς (νότια) καὶ τὸ χαλαρὸ χῶμα τῆς κατωφέρειας (ἀνατολικά) συγκρατήθηκε ἀπὸ ἓναν ἴσου μὲ τὸ ἰσόγειο τῆς σκανᾶς ὕψους ἀναλημματικὸ τοῖχο, ὁ ὁποῖος περιέτρεχε ἀκριβῶς τὸ νότιο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ τελετουργικοῦ λουτροῦ, σχηματίζοντας μὲ αὐτοὺς ἓναν ὁπωσδήποτε στεγασμένο διάδρομο πλάτους 0.80 μ. Στὸν διάδρομο αὐτὸ κατέβαινε κανεὶς μὲ κλίμακα ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο ποὺ ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ τελετουργικοῦ λουτροῦ² στὸν

1. Βλ. τὴν προηγούμενη ἔκθεση στὰ ΠΑΕ τοῦ 1993.

2. ΠΑΕ 1992, 44.

ὄροφο πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ. Ἀπὸ τὴν κλίμακα αὕτῃ διατηρήθηκαν τὰ λείψανα τῆς ὑποδομῆς τῆς. Στὴν ἀρχικὴ αὕτῃ φάση τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Β μέρος τῆς ἀνατολικῆς ὀπίσθιας μακρᾶς πλευρᾶς τῆς σκανᾶς ὑψωνόταν ἐλεύθερο μπροστὰ στὸν ἀπότομο καὶ κομμένο γιὰ τὴ θεμελίωσή του βράχο. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου ἐπιχρίσθηκε γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὑγρασίας μὲ διπλὸ στρώμα παχέος κονιάματος (πίν. 106). Σὲ μία δευτέρη φάση κατασκευάσθηκαν στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο οἱ βορειοανατολικοὶ χῶροι τῆς σκανᾶς καὶ τὸ κλιμακοστάσιο, τὸ ὁποῖο ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν ἰσόγειο χῶρο Δ πρὸς αὐτούς³. Τότε ὁ διάδρομος προεκτάθηκε ἀκάλυπτος μέχρι τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ συνδέθηκε μὲ τὸ κλιμακοστάσιο μὲ τέσσερις βαθμίδες. Στὸ ὑψηλότερο αὐτὸ ἐπίπεδο προεκτάθηκε μέσα ἀπὸ τὸν χῶρο Ρ ἕως τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς σκανᾶς. Σὲ μία τρίτη φάση ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας προεκτάθηκε μέχρι τὸ κλιμακοστάσιο τῶν χώρων Δ/Ρ καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ διαδρόμου στεγάσθηκε ἐπίσης (πίν. 11α). Συγχρόνως τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου ἀνυψώθηκε αἰσθητὰ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ εὐρύτερο θεμέλιο τῆς προέκτασης τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, πὺ κάλυψε τότε τίς δύο πρῶτες βαθμίδες τῆς κλίμακας πρὸς τὸν χῶρο Ρ. Σὲ μία τέταρτη φάση, στὸ νεώτερο αὐτὸ τμήμα τοῦ διαδρόμου, πιθανῶς ὕστερα ἀπὸ κατάρρευση τῆς στέγης, κατασκευάσθηκε στὸ σημεῖο τῆς ἑνώσεως μὲ τὸ ἀρχικὸ πρόχειρο φράγμα ἀπὸ λίθους, γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὰ χῶματα καὶ τὸ νερό (πίν. 116).

Ἀπὸ τὴν πρώτη τῶν ἀνωτέρω φάσεων προέρχεται ἓνα μακρὸ θεμέλιο (πίν. 12α), πὺ τρέχει παράλληλα μὲ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Ἀντωνίνου πρὸς τὰ νότια στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς, ὀπίσθιας πλευρᾶς τῆς σκανᾶς. Μετὰ τὸ νότιο πέρασ τῆς δεξαμενῆς σχηματίζει μὲ ὀρθές γωνίες ἐσοχὴ πρὸς τὰ δυτικά. Πιθανῶς ἔφθανε μέχρι τίς δεξαμενές τῶν νοτίων λουτρῶν καὶ ἀποτελοῦσε τὸ πρὸς Δυσμᾶς ὄριο τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας.

Περίβολος λόφου

Στὰ νότια τοῦ νυμφαίου (πίν. 126) κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου τοῦ λόφου ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα τριῶν δόμων τοῦ πώρινου

3. ΠΑΕ 1992, 48-49. Ἔργον 1993, 10-12.

ἐλληνιστικοῦ προδρόμου του⁴, ὁ ὁποῖος ἔτρεχε ἀνατολικότερα καὶ χαμηλότερα, παράλληλα πρὸς αὐτόν. Ὁ πώρινος αὐτὸς περιβόλος εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Καββαδία κατὰ τὸ βόρειο, παράλληλο μὲ τὸ μυκηναϊκὸ ἀνδρὸν τμήμα του, ἐνῶ καὶ ἄλλο, μικρὸ μέρος του, πού ἐνσωματώθηκε στὸν τοῖχο τοῦ κυκλικοῦ χώρου τοῦ νυμφαίου καὶ ἐξέχει ἐλαφρῶς στὴν ἐσωτερικὴ του ὄψη, ἦταν πάντα γνωστό. Ἡ ἐρευνητικὴ τομὴ πού προέκυψε στὸν χώρο αὐτὸ ἦταν καὶ γιὰ ἄλλο λόγο ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, γιατί ἐπέτρεπε νὰ ἐρευνηθοῦν ἐδῶ, κοντὰ στὴν κοίτη τῆς κοιλάδας πού θεωροῦμε ὅτι προϋπήρξε στὴ θέση τοῦ νυμφαίου καὶ τοῦ τεμένους τῶν μουσῶν, τὰ βαθύτερα στρώματα⁵.

Σὲ ἓνα ἐπίπεδο στὴ βάση τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν οἱ θεμέλιες πλάκες δύο θάθρων, ἀναθημάτων πιθανῶς (πίν. 13α). Μέχρι τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἡ ἐπίχωση (λεπτὸ ἐλληνιστικὸ-ρωμαϊκὸ στρώμα καὶ πάνω του παχιᾶς στρώσεις γεμίσματος τοῦ χώρου κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νυμφαίου καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου) ἦταν ἀνατολικότερα ταραγμένη ἀπὸ ἓνα ἀσβεστοκάμινο ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκμετάλλευσης τῶν λίθων τοῦ ἱεροῦ.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ ἐπίπεδο διαπιστώθηκε ὅτι ὑπῆρχε τὸ ἴδιο στρώμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ μαῦρο χῶμα πού ἐντοπίσθηκε καὶ στὸ ὑπέδαφος τοῦ τεμένους τῶν μουσῶν. Καὶ ἐδῶ ἡ κεραμεικὴ (ἄφθονα ΠΕ καὶ ΜΕ ὄστρακα καὶ λιγότερα μυκηναϊκὰ) συνδέει τὸ στρώμα αὐτὸ μὲ τὴν εὐρύτερη διαμόρφωση τοῦ χώρου πού ἔγινε στὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὸ στρώμα αὐτὸ περίπου 1 μ. ἀνατολικά τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβόλου φθάνει μέχρι τὸν βράχο, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπίπεδο ± 1.44 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (ἢ 10 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ κλασικοῦ ναοῦ) παρουσιάζει μικρὴ κατωφέρεια πρὸς τὰ Α. Τὰ βαθύτερα στρώματα ἐδῶ ἦταν ἰδιαίτερα ὑγρά καὶ εἰκάζεται ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνῆκε στὴν κοίτη τῆς μικρῆς κοιλάδας, πού ἀργότερα κατέλαβαν τὸ νυμφαῖο, τὸ μουσεῖο καὶ τὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ.

4. ΠΑΕ 1992, 50. Ἔργον 1993, 18-19.

5. Ἔργον 1993, 17-19. V. LAMBRINOUDAKIS, L'eau médicale à Épidaure, *BCH* Suppl. 28, 1994, 225-236.

Συντήρηση - ἀποκατάσταση

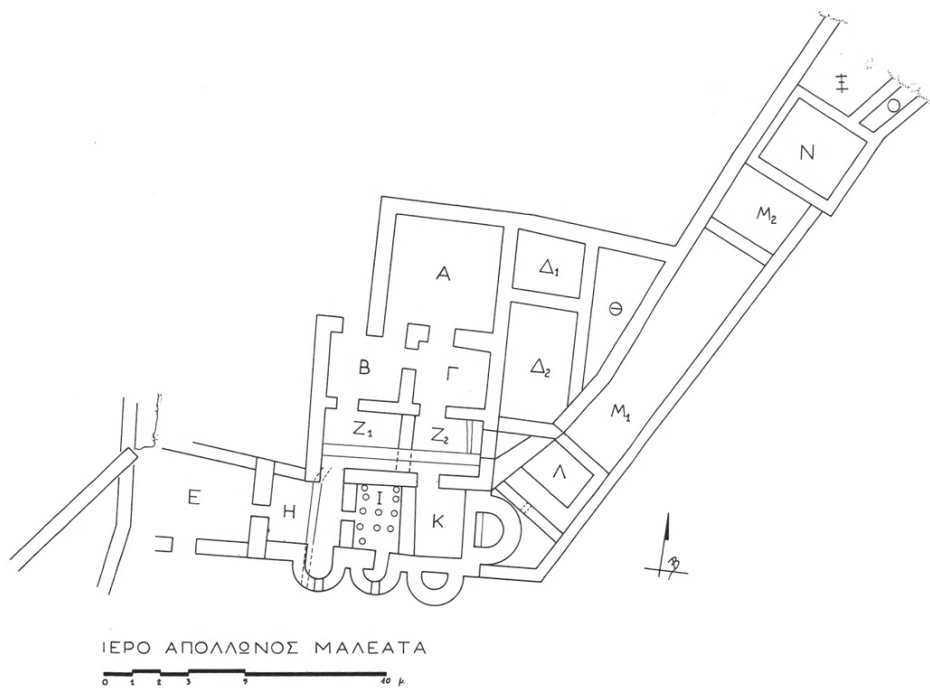
Στὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ ἄρχισαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴ μερική του ἀποκατάσταση. Οἱ τέσσερις βαθμίδες καὶ ὁ στυλοβάτης τῆς ἐξωτερικῆς πρόσοψης σώθηκαν κατὰ χώραν, ἔντονα ὅμως παραμορφωμένοι ἀπὸ τὶς ἰσχυρὲς ρίζες πουρναριῶν, ποὺ ἐξουδετερώθηκαν μὲ ἐπίμονο ραντισμὸ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη (πίν. 136). Οἱ βαριὲς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ἀποσυναρμολογήθηκαν, οἱ ἐδράσεις καθαρίστηκαν καὶ τὸ ὕλικὸ ἀνατάχθηκε (πίν. 14α) γιὰ νὰ συνεχισθεῖ ἡ μερική ἀποκατάσταση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ προπύλου σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη τοῦ Ἰ. Μαυρομματίδη.

Στὴν πρόσοψη τῆς σκανᾶς ἀποκαταστάθηκαν στὴ θέση τους οἱ ὀκτὼ ἀσβεστολιθικοὶ ὀρθοστάτες ποὺ ταυτίσθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰ. Μαυρομματίδη. Τὰ κενὰ συμπληρώθηκαν μὲ πέντε νέους λίθους (πίν. 146).

Στὸ συγκρότημα τῶν νοτίων λουτρῶν⁶ ἡ συντήρηση τῶν σωζομένων τμημάτων τοίχων προχώρησε θεαματικά (πίν. 15). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τους γιὰ τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴ συντήρηση ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες διαπιστώσεις: α) Ἡ κύρια εἴσοδος ἀνοιγόταν στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου (πίν. 16α). β) Ὁ μακρὸς ἐγκάρσιος διάδρομος πρὶν ἀπὸ τοὺς κύριους χώρους τῶν λουτρῶν χωριζόταν στὴ μέση, καὶ στὸ ἀνατολικὸ του μέρος σώθηκαν τὰ λείψανα ἀποχέτευσης ἀποχωρητηρίου πρὸς τὸν βαθύ, κτιστὸ ἀγωγὸ ποὺ ὀδηγοῦσε κάτω ἀπὸ τὰ ὑπόκαυστα πρὸς τὴν κατωφέρεια στὰ νότια (πίν. 166, 17α). γ) Ὁ μεγάλος χώρος στὰ ΝΔ, ποὺ ἀκουμποῦσε στὸν ἐλληνιστικὸ περίβολο τοῦ λόφου (πίν. 176) καὶ καταστράφηκε λόγω τοῦ ἀπότημου πρानοῦς περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, διέθετε *prae-furnium*, τοῦ ὁποίου διατηρήθηκαν μόλις οἱ βάσεις τοῦ ἀνοίγματος ἐπάνω σὲ μπάζωμα ἀπὸ πέτρες. δ) Στὴ μεγάλη δεξαμενὴ καθιζήσεως στὰ ΝΑ τοῦ συγκροτήματος ἀποκαλύφθηκε στὸ βάθος παλαιότερος τοίχος (πίν. 18α), ποὺ προφανῶς συνανῆκε μὲ τὸν νοτιότερο «διπλὸ» τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, ὁ ὁποῖος διέθετε μάλιστα καὶ ἄνοιγμα γιὰ τὴν ἀπορροή τοῦ νεροῦ (πίν. 186). Ἡ ἀρχικὴ δεξαμενὴ ἦταν ἐπομένως ἀπλή, χωρὶς πρόβλεψη γιὰ καθίζηση.

Μετὰ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις ἡ χρῆση τῶν λουτρῶν (εἰκ. 1) μορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς ἀκολούθως: Ἀπὸ τὸν χώρο ὑποδοχῆς Β ὁ χρήστης, ἀφοῦ

6. ΠΑΕ 1990, 49. 1991, 75-78. 1992, 50-51. Ἔργον 1993, 19-21.

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τοῦ συγκροτήματος τῶν νοτιοανατολικῶν λουτρῶν.

ἄφηνε τὰ ροῦχα του στὸ βεστιάριο Α, προχωροῦσε στὸν ἐγκάρσιο διάδρομο Ζ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔμπαινε στὸ tepidarium Η. Κατόπιν εἰσερχόταν στὸν δυτικὸ μεγάλο χῶρο Ε, πὺ πρέπει νὰ ἦταν τὸ caldarium, γιὰ νὰ γυρίσει ἀμέσως μετὰ πάλι στὸ tepidarium Η. Ὁ ἐπόμενος μικρότερος χῶρος Ι πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸν ὁποῖο σώθηκαν οἱ στυλίσκοι, πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἐφιδρωτήριον, καὶ ὁ ἐπόμενος Κ μετὰ τοὺς λουτήρες τὸ frigidarium. Ἀπὸ αὐτὸ μπορούσε κανεὶς νὰ περάσει στὸ ἀποχωρητήριον ἢ πάλι στὸν ἐγκάρσιο διάδρομο Ζ, ἀπ' ὅπου εἶχε πρόσβαση στὸ ἀλειπτῆριον Γ ἢ τὸ βεστιάριον καὶ τὴν ἔξοδο.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 19-48)

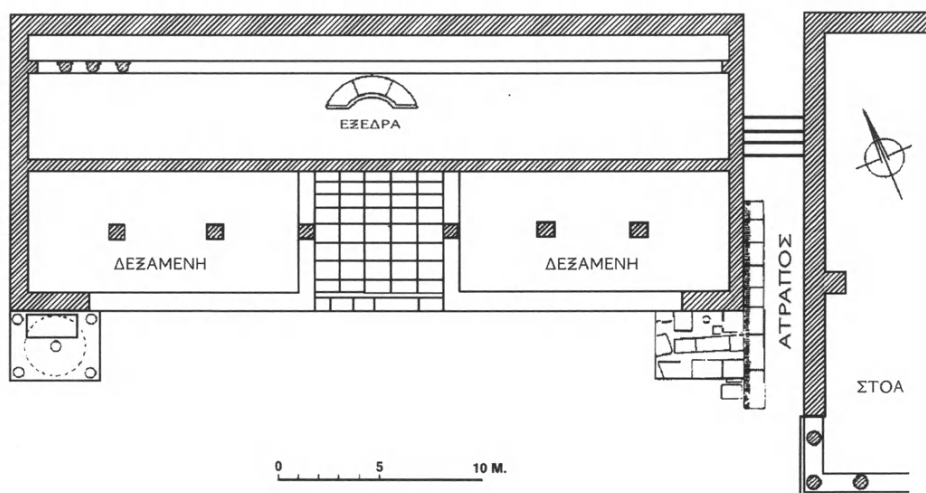
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίσθηκε κατὰ τὸ 1994 ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἔλαβαν μέρος ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg Florens Felten καὶ ἡ ἀρχαιολόγος Βασιλικὴ Felten μὲ τοὺς συνεργάτες τους C. Reinholdt, W. Gauss, B. Grimm, M. Seebacher καὶ B. Tober, οἱ συνεργάτες μου Fr.-Wilhelm Hamdorf, Σοφία Ἀσουχίδου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Ἀμαλία Γιαννακοπούλου, Τάσος Ζόμπολας, Αἰκατερίνη Τζαμουράνη, Καλλιόπη Νικήτα καὶ Meike Droste, οἱ φοιτήτριες Χαρίκλεια Μπρεκουλάκη, Δήμητρα Κᾶη, Εἰρήνη Ἀναγνωστοπούλου, Εἰρήνη Παπαδοπούλου, Εἰρήνη Μαγκανιώτη, Εὐαγγελία Ξανθοπούλου, Βασιλικὴ Σιγαλοῦ, Βασιλικὴ Τσαντήλα καὶ Isabella Villares Matamala. Συμμετεῖχαν ἐπίσης ὡς ἐκπαιδευόμενοι οἱ Σουηδοὶ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Στοκχόλμης Katarina Hernhult, Richard Nordquist, Emanuel Tsobanoglou, Anders Gilberg, Per Sundell καὶ Marie-Louise Aredal. Τῇ συντήρηση τῶν εὕρημάτων ἀνέλαβαν οἱ σπουδαστὲς τοῦ ΤΕΙ Ἀθηνῶν Ἀθανάσιος Καραμπότσος, Νικόλαος Μυλωνᾶς καὶ Κασσιανὴ Πανταζίδου. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος Νακάσης καὶ Ἑλένη - Ἄννα Χλέπα ἀσχολήθηκαν μὲ ἀποτυπώσεις καὶ μελέτες ἀναστήλωσης μνημείων, ὁ Βασίλης Σταματόπουλος μὲ τὴ φωτογράφηση ἀντικειμένων, ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος μὲ τίς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση. Ὁ Ἀγγελος Ματθαίου καὶ ἡ Βούλα Μπαρδάνη συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ καθηγητὴς Frederic Cooper τὴ μελέτη τοῦ Ἡρώου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ καθηγητὴς Günter Nobis ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ὁστῶν τῶν ζώων. Τὴν ἐπιστάσια τῶν ἐργατῶν εἶχε ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) ἡ Κρήνη Ἀρσινόη, β) ἡ ἀνατολικὴ ὁδὸς καὶ ὁ χριστιανισμὸς οἰκισμὸς, γ) τὸ Ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διο-

σκούρων, δ) τὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου, ε) τὸ Ἱεροθύσιον καὶ ζ') τὸ Ἡρώο τοῦ Σταδίου.

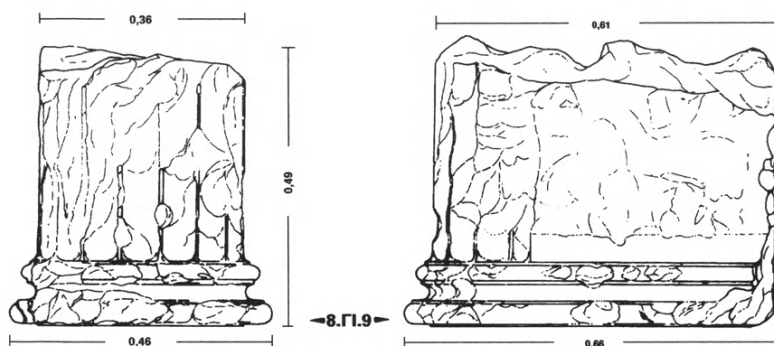
Κρήνη Ἀρσινόη (εἰκ. 1)

Ἡ περιγραφή πού ἀκολουθεῖ ἀποδίδει στὰ ἑλληνικὰ τὸ κείμενο τῆς ἐκθεσης τοῦ καθηγητῆ Florens Felten πού εἶχε τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἔρευνας. Πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἐπιχρισμένο παρόλιθο, ἀνήκοντα στὴν ἰωνικὴ στοὰ ἡμικιόνων πού ἔστεφε τὸν πίσω τοῖχο τῆς ἄνω δεξαμενῆς, μετα-

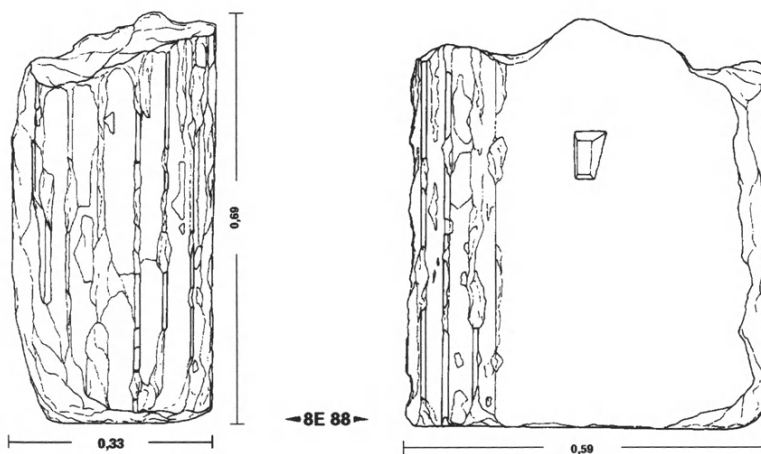

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς κρήνης Ἀρσινόης.

φέρθηκαν ἐκτὸς τῆς Κρήνης καὶ σχεδιάστηκαν. Μεταξὺ ἄλλων περιλαμβάνονται βάσεις (εἰκ. 2), σπόνδυλοι (εἰκ. 3) καὶ ἐπίκρανα (εἰκ. 4) ἰωνικῶν ἡμικιόνων, καθὼς καὶ ἰωνικὰ γεῖσα (εἰκ. 5). Τὸ σημεῖο πτώσης τους (μπροστὰ ἀπὸ τὸν πίσω τοῖχο τῆς ἄνω δεξαμενῆς) δηλώνει ὅτι βρίσκονταν στὴ θέση τους καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας οἰκοδομικῆς φάσης τῆς Κρήνης. Δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ κατακερματισμένα θραύσματα δωρικῶν κιόνων καὶ κιονοκράνων (εἰκ. 6) καὶ γιὰ ἓνα δωρικὸ ἐπιστύλιο, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν χρησιμοπονημένα ὡς γέμισμα ἢ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό στὶς κατασκευές τῆς δεύτερης φάσης. Ἡ δωρικὴ κιονοστοιχία, στὴν ὁποία ἀνῆκαν τὰ κομματιασμένα αὐτὰ

Εἰκ. 2. Βάση ἰωνικοῦ ἡμικίονος.

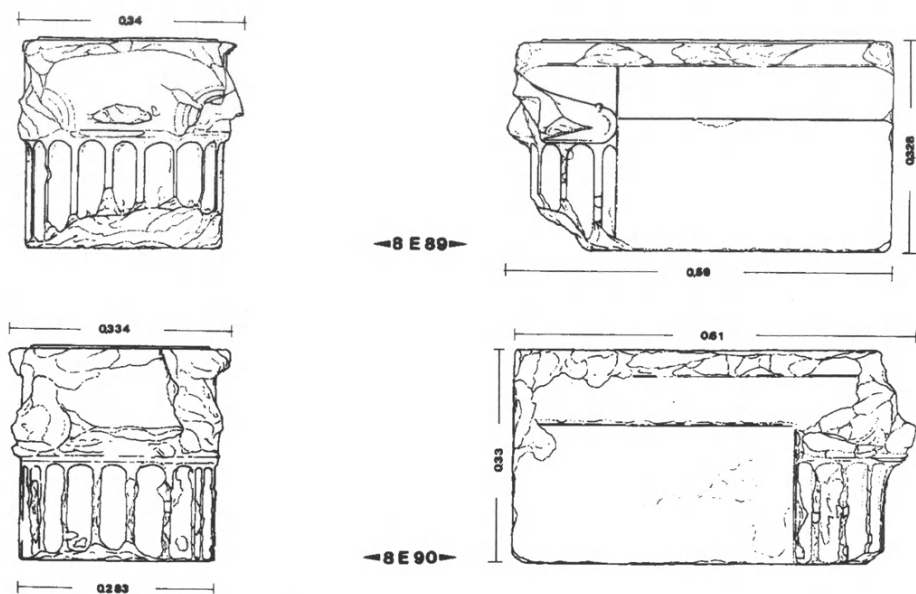

Εἰκ. 3. Σπόνδυλος ἰωνικοῦ ἡμικίονος.

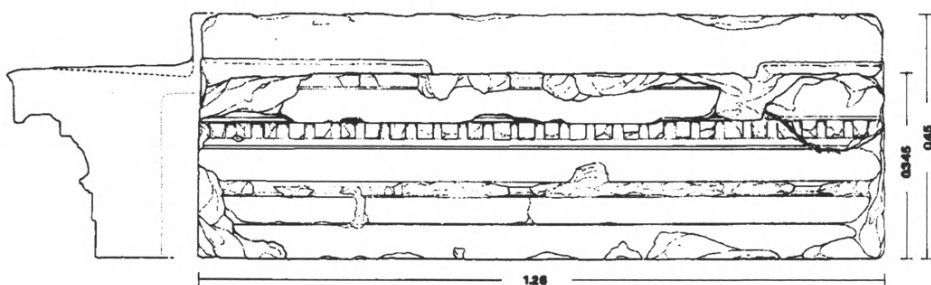
μέλη, εἰκάζεται ὅτι ἐδραζόταν στὸν ἀσβεστολιθικὸ στυλοβάτη μὲ τὰ τεκτονικὰ σημεία¹ καὶ ἀποτελοῦσε τὴ στεγασμένη πρόσοψη τῆς πρώτης φάσης τῆς ἐλληνιστικῆς Κρήνης, ἡ ὁποία ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ στηθαῖο ἀσβεστολιθικῶν ὀρθοστατῶν κατὰ τὴ δεύτερη, μὴ στεγασμένη, φάση².

1. ΠΑΕ 1992, 79, εἰκ. 11.

2. Αὐτόθι 81.

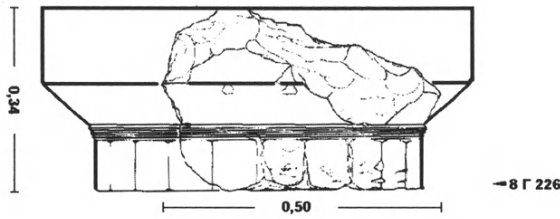

Εἰκ. 4. Ἐπίκρανα ἰωνικῶν ἡμικιόνων.

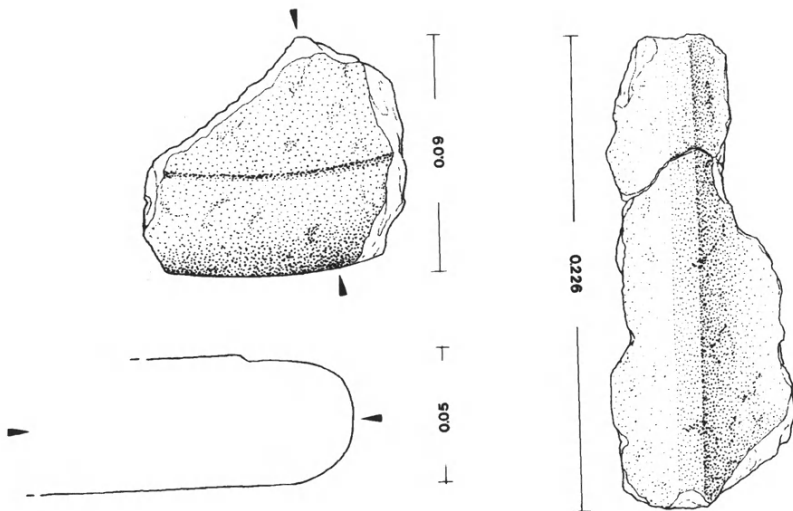

Εἰκ. 5. Ἴωνικὸ γείσο.

Ἀδιευκρίνιστη πρὸς τὸ παρὸν παραμένει δεύτερη ὁμάδα θραυσμάτων ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ ἐπιχρισμένο πωρόλιθο (εἰκ. 7α-β), ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης στὸ γέμισμα τοῦ ὑποστρώματος τῶν δεξαμενῶν τῆς δεύτερης φάσης. Ἐνδέχεται νὰ ἀνήκουν σὲ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία τῆς ἐλληνιστικῆς Κρήνης,

Εἰκ. 6. Δωρικό κιονόκρανο.

Εἰκ. 7α - 6. Θραύσματα ἰωνικῶν κιόνων.

ἡ ὁποία καταργήθηκε κατὰ τὴ μετασκευὴ μὲ τὶς ἀστέγαστες δεξαμενές. Πληρὲστερη ἀποκάλυψη καὶ ἔρευνα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς Κρήνης ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ ὀρθοστάτες τοῦ στηθαίου πού περιέβαλε τὸ μεσαῖο ἐπίπεδο ἀνήκουν στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση. Ὁ τοιχοβάτης ἐντούτοις τοῦ δυτικοῦ τοίχου μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ ἀποδοθεῖ στὴν πρώτη φάση, στοιχείο πού συμβάλλει στὴν ἀποκατάσταση τῶν διαστάσεων τοῦ μεσαίου ἐπιπέδου τῆς Κρήνης κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση. Ἡ ἔρευνα στὸ καλὰ διατηρημένο προεξέχον δυτικὸ πόδιο (πίν. 19α) ἀπέδειξε ὅτι αὐτὸ προσαρτήθηκε κατὰ τὴ δεύτερη

φάση, ὅταν ἡ Κρήνη μετατράπηκε σὲ Νυμφαῖο. Τὶς ἴδιες διαστάσεις καὶ τὸ ἴδιο σύστημα δόμησης (ἄπεργες ὀφείει λιθοπλίνθων σὲ δεύτερη χρήση) πρέπει νὰ δεχθοῦμε καὶ γιὰ τὸ ἀνατολικὸ πόδιο.

Ἡ Ἀξία ἰδιαίτερης μνείας εἶναι κατηφορικὴ ὁδὸς ΝΑ κατεύθυνσης, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δυτικὸ πόδιο (πίν. 196). Εἶναι στρωμένη μὲ πλάκες ἀσβεστολίθου ποὺ φέρουν ἐγκάρσιες «ἀντιολισθητικές» νευρώσεις. Καμπύλος τοῖχος πωροπλίνθων μὲ ἀντηρίδες, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ νότια τῆς ὁδοῦ, πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ ἡμικυκλικὸ πίσω ἀνάλημμα τοῦ θεάτρου.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος δυτικὰ τοῦ μεσαιῶ ἄξονα τῆς Κρήνης μὲ στόχο νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς πρόσβασης (σὲ μορφὴ κλιμακοστασίου ἢ ράμπας), ἡ ὁποία κατέληγε στὸ κεντρικὸ πλακοστρωμένο αἶθριο τῆς Κρήνης³. Ἀποδείχθηκε ὅτι μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις καὶ κατασκευές μὲ βασιεῖς θεμελιώσεις εἶχαν καταστρέψει πλήρως τὶς πρωιμότερες οἰκοδομικὲς φάσεις αὐτῆς τῆς περιοχῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς πρόσβασης. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ σύνολο τῶν τοίχων μπροστὰ ἀπὸ τὴν Κρήνη (πίν. 20α), τῶν χτισμένων ἐξ ὀλοκλήρου μὲ παλαιότερο ὕλικὸ καὶ μὲ θεμελιώσεις ποὺ ἐδράζονται στὸ φυσικὸ πέτρωμα, ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα (ὕδρόμυλο;) τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ χρονολόγηση στηρίζεται σὲ θησαυρὸ χαλκῶν νομισμάτων.

Ἀνατολικὴ ὁδός. Χριστιανικὸς οἰκισμὸς

Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου ἀποκάλυψε σὲ μῆκος ὀγδόντα μέτρων περίπου εὐρεία ὁδὸ Β-Ν κατεύθυνσης. Ἡ ὁδός, ποὺ φέρει κτιστὸ ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ καλυπτόμενο ἀπὸ ὀγκώδεις ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ὀρίζεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἐνῶ δυτικὰ ἀπὸ νέο οἰκοδομικὸ τετράγωνο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ. Στὴ διασταύρωσή της μὲ τὴν ὁδὸ Α-Δ κατεύθυνσης, ποὺ βαίνει μεταξὺ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἀγορᾶς, ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν, σὲ ἀπόσταση 6.50 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Ὤδείου, ὀρθογώνια ἀσβεστολιθικὴ βάση, διαστ. 0.645 X 0.645 μ. καὶ ὕψ. 0.325 μ. (ΑΕΜ

3. ΠΑΕ 1992, ἔ.ἀ. 79, πίν. 27.

5145), μὲ κυκλικὴ στὸ μέσο τῆς ἄνω πλευρᾶς ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση ἀρράβωτου κίονα. Ὁ κίονας βρέθηκε παραπλευρῶς καὶ στήθηκε στὴ βάση του (πίν. 206): ἔχει ὕψος 1.358 μ., διάμ. κάτω 0.48 μ. καὶ φέρει στὸ ἄνω μέρος τὴν ἐξῆς τετράστιχη ἐπιγραφὴ (πίν. 21):

Ἀρτέμιτι
Διονύσιος
3 Δωρίας
Διονυσόδωρος

Γράμματα ὕψους 0.03 τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (AEM 5144).

Λίθινο Ἑκαταῖο, AEM 5147, ὕψους 0.73 μ., ποὺ εἰκονίζει τὴν Ἀρτέμιδα σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τύπους πέριξ κιονίσκου (πίν. 22α-β) βρέθηκε δίπλα στὸν ἐνεπίγραφο κίονα, πάνω στὸν ὁποῖο ἦταν προφανῶς ἀνιδρυμένο μὲ τὴν παρεμβολὴ ἐπικράνου. Τμῆμα ἀπὸ τὴν περιφέρεια ἀσβεστολιθικῆς λεκάνης ποὺ βρέθηκε στὴν ἴδια θέση φέρει κυκλικὴ ἐγκοπὴ στὴν κάτω ἐπιφάνεια, στὴν ὁποία ἐφαρμόζει ἀκριβῶς ἡ ἄνω ἀπόληξη τοῦ συμφυοῦς κιονίσκου τοῦ Ἑκαταίου (πίν. 23). Τὸ ἀνάθημα τῶν τριῶν ἀνωτέρω ἀναθετῶν εἶχε ἐπομένως τὴ μορφή περιρραντηρίου ὑποβασταζόμενου ἀπὸ τρία ὅμοια Ἑκαταῖα μὲ στραμμένο πρὸς τὸν θεατὴ διαφορετικὸ τὸν καθένα τύπο Ἀρτέμιδος⁴. Φθαρμένο καὶ ἐλλιπὲς ἀσβεστολιθικὸ Ἑκαταῖο τοῦ Μουσείου Μαυροματίου (AEM 265) μὲ τὶς ἴδιες διαστάσεις καὶ τρεῖς παρόμοιους τύπους Ἀρτέμιδος⁵ εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκει στὸ ἴδιο σύνθετο ἔργο.

Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν, ΒΑ καὶ Α τοῦ Ὠδείου, ἦλθε στὸ φῶς πυκνὰ δομημένο οἰκιστικὸ σύνολο (πίν. 24), ποὺ φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος συνοικισμοῦ τοῦ 5ου-7ου αἰ. μ.Χ., ἐκτεινόμενου καὶ μέσα στὴν αἶθουσα

4. TATJANA BRAHMS, *Archaismus. Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (Wien 1995) 180, IV, 2 = Hekate und Artemis.

5. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ὁ Δαμοφῶν καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀρκαδία, στό: Ο. PALAGIA, W. COULSON (ἐκδ.) *Sculpture from Arcadia and Laconia* (Oxford 1993) 107, εἰκ. 10.

ΓΓ τοῦ Ἀσκληπιείου⁶. Ὁ συνοικισμὸς συνεχίζεται πρὸς Ν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς νέας ὁδοῦ, καθὼς καὶ πρὸς Β στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς, ὅπου σύμφωνα μὲ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πρέπει νὰ θρίσκονταν μία ἢ περισσότερες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές. Στὸν συνοικισμό αὐτὸ ἀνήκουν οἱ 40 καὶ πλέον χριστιανικοὶ τάφοι, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ καιροὺς ΒΔ καὶ Β τοῦ Ἀσκληπιείου, μὲ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀγγεῖα καὶ χάλκινες πόρπες ὡς κτερίσματα⁷. Ἐλάχιστοι διάσπαρτοι χριστιανικοὶ τάφοι σημειώθηκαν καὶ φέτος μεταξὺ τῶν κτισμάτων, ὅπου βρέθηκαν καὶ δύο θραύσματα μαρμάρινων ἐπιτύμβιων χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν, ΑΕΜ 5109 καὶ 5196 (πίν. 25α-β), καθὼς καὶ ἰδιόμορφη χάλκινη πόρπη, ΑΕΜ 6214, μὲ ἐπίμηκες γλωσσίδι (πίν. 25γ).

Οἱ τοῖχοι τῶν χριστιανικῶν οἰκημάτων ἦταν πρόχειρα χτισμένοι (πίν. 24) μὲ παντοειδεῖς λίθους, θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (προερχόμενα ἀπὸ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῶν πρὸς Β καὶ Α ἐλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων) καὶ θραύσματα ποικίλων λίθινων ἀντικειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τρία ἀνήκοντα σὲ ἰσάριθμα ἀσβεστολιθικὰ σηκώματα (ΑΕΜ 5205, 5206 καὶ 5209) προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ τὸν παρακείμενο χῶρο τῆς ἀγορᾶς⁸. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐντοιχισμένες στοὺς παραπάνω τοίχους ἐπιγραφές, καθὼς καὶ γλυπτὰ:

1. ΑΕΜ 5002. Ἀσβεστολιθικὸ βάθρο ἀγάλματος ἀθλητῆ, σπασμένο δεξιὰ μὲ ἀδρὰ δουλεμένη τὴν πίσω ὄψη, ἐπιφάνεια διαβρωμένη μὲ ρηγματώσεις. Ὑψ. 0.255 μ., μέγ. μῆκ. 0.385 μ., πάχ. 0.255 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς τρίστιχη ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή σὲ ἐλεγεῖακὸ δίστιχο: (πίν. 25γ):

- 1 [ca.5] νόλα εἰμί Θίων Ν[ca.7]
[-vv-] vv - vv - [vv - vv - v]
- 2 [ca.3] εἰ γὰρ παῖδας Πύθ[ια ca.4]
[- v] v-- - || - [vv - vv -]
- 3 [ca.5] Ἡραιεύς ἐποίησ[ε]

6. ΠΑΕ 1991, 110-112, εἰκ. 7, ὅπου τὰ κτίσματα χρονολογοῦνται ἐκ λάθους στὸν 3ο/4ο αἰ. μ.Χ.

7. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 76-79, εἰκ. 9, πίν. 53. ΠΑΕ 1991, 91.

8. Πρβ. αὐτόθι 106 ἀρ. 7, πίν. 70α.

Ὑψος γραμμάτων 0.01 μ. (=0) ἕως 0.016 μ. Ἐπιμελημένη γραφὴ 4ου αἰ. π.Χ. με ὀδηγούς. Τὸ ἀγώνισμα στὸ ὁποῖο κατήγαγε νίκη ὁ Θίων ἦταν πιθανῶς ἀναγραμμένο στὸ τέλος τοῦ στίχου 2. Παρόμοιο βᾶθρο ἀγάλματος ἀθλητῆ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔχει βρεθεῖ στὸν χώρο τοῦ Ἀσκληπιείου⁹. Ὁ ἀρχικὸς χώρος ἔκθεσής τους ἦταν πιθανῶς ἡ ἀγορά.

2. AEM 6636. Βρέθηκε κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ Πρόπυλο τοῦ Ἀσκληπιείου. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, ὕψ. μέγ. 0.335 μ., πλ. μέγ. 0.09 μ., πάχ. μέγ. 0.14 μ. σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσθια, ὅπου τὸ ἐξῆς τιμητικὸ ψήφισμα (πίν. 26α):

[- - - - - Μ - - - - -]
 [- - - -]νον ἀπέχ[ε - - - - -]
 [- - - -]άμενος αὐ[τὸς - - - - -]
 [- - - -]συνέδρων προ[- - - - -]
 5 [- - εἰκόν]ας γραπτὰς [- - - - -]
 [- - -]ν δὲ ΑΙΑΝ[- - - - - - -]
 [- - - -]ν αὐτῶν [- - - - - - -]
 10 [- - - -]αὐτὸς π[- - - - - - -]
 [- - - -]δι καὶ εἰς [- - - - - - -]
 [- - - -]ς ταῦτα [- - - - - - -]
 11 [- - - -]τ[ιμὰν [- - - - - - -]
 vacat

Ὑψος γραμμάτων 0.010-0.012 μ. Τύπος γραμμάτων 1ου π.Χ.-1ου μ.Χ. αἰ. Σχετίζεται με τὸ ψήφισμα IG V¹ 1432, ὅπου ἀποδίδονται τιμές (μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται ἡ ἀνίδρυση ἀνδριάντος καὶ γραπτῶν εἰκόνων του) στὸν Γραμματέα τῶν Συνέδρων Ἀριστοκλῆ Καλλικράτεος, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀγαθῶν πράξεων εἰσηγήθηκε καὶ τὴν «ὀκτώβολον εἰσφοράν». Σχετίζεται ἐπίσης με τὶς ἐπιγραφὲς IG V¹ 1433, 1433α, 1434 καὶ ΠΑΕ 1991, 106 ἀρ. 8 (AEM 3541), πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, παρουσιάζουν τὸν ἴδιο τύπο γραμμάτων καὶ ἀφοροῦν σὲ εἰσφορὲς κατὰ συνοικίαις (:) ἢ περιοχάς.

Ἐξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ Πρόπυλο καὶ τὸ Βουλευτήριον τοῦ Ἀσκληπιείου βρέθηκε φέτος καὶ τμῆμα ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης (AEM 6635)

9. SEG 2, 1968, 228.

πού ἀφορᾷ ἐπίσης σέ εἰσφορές ἀτόμων ἢ κοινωνικῶν ομάδων κατὰ περιοχές καί συνοικίες (Ἀνδανίαις, Ἀρτεμιταίωι, Θερμύδραι, Θωρακείωι, Καλέαι, Κλεόλαι, Κλεψύδραι, Κολούροις, Μεσόλαι, Ποικιλίαις, Σταδίωι, Τρικαράνοις, Φαγῶι κλπ.) καί πρέπει νά συνανήκει (μολονότι δὲν συγκολλᾶται) μὲ τὴν παραπάνω ἐπιγραφή AEM 3541. Χῶρος ἐκθεσης τοῦ συνόλου τῶν ὡς ἄνω ἐπιγραφικῶν μνημείων φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἀνατολικῆς πρὸς τὴν αἴθουσα ΓΓ¹⁰. Ἡ αἴθουσα αὐτὴ ταυτίζεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα μὲ τὸ «Ἀρχεῖον τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων», ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφή IG V¹ 1432 στ. 17-18, εἶχε στηθεῖ καὶ ἄγαλμα τιμητικὸ τοῦ Γραμματέως Ἀριστοκλῆ Καλλικράτεος.

3. AEM 5380. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, ὕψ. μέγ. 0.21 μ., πλ. μέγ. 0.23 μ., πάχ. 0.125 μ., σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Φέρει τὴν ἐπιγραφή (πίν. 266):

[Ἐπ]ι ἱερέως Ἀγα[πήτου]
[. . .]του Δαμ[.]
3 [. . . .]ους Ε[.]

Ὑψος γραμμάτων: Ὁ Ἀγάπητος Ἀγαπήτου ἦταν Ἱεροθύτης ἐπὶ ἱερέως Ζευσιδάμου (96 μ.Χ.)¹¹, λίγο ἀργότερο πρέπει νά κατέλαβε τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τοῦ ἐπωνύμου ἱερέως τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα.

4. AEM 5403. Τμῆμα ἀσβεστολιθικῆς λιθοπλίνθου (βάθρου;), ὕψ. μέγ. 0.24 μ., πλ. μέγ. 0.21 μ., πάχ. 0.185 μ., σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάτω (ὅπου ἀναθύρωση) καί τὴν πρόσθια πού φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 27α):

[- - - - - ἐκ τῶ]ν ἰδί[- - - -]
[- - - το]ῖς πᾶσι [- - - - -]
3 [- - -] λιθίνων [- - - - -]
vacat

10. Ἡ ἀνατολικὴ κύρια εἴσοδος πρὸς τὴν αἴθουσα ΓΓ ἦλθε στὸ φῶς μὲ τὶς πρόσφατες ἐρευνες. Πρβ. P. THEMELIS, *Damophon of Messene. New Evidence*, στὸ K. SHEEDY (ἐκδ.), *Archaeology in the Peloponnese* (Oxford 1994) εἰκ. 2, ΓΓ: ὅπου ἡ αἴθουσα χαρακτηρίζεται ὡς Ἀρχεῖο ἢ κύρια εἴσοδος ὅμως δὲν δηλώνεται.

11. Βλ. ἐπιγραφή AEM 1056 (=IG VI, 1467).

Ὑψος γραμμάτων 0.03 μ. 1ος/2ος αἰ. μ.Χ. Ἀφορᾷ σὲ ἐπισκευὴ πιθανῶς οἰκοδομήματος δαπάναις πολίτη τῆς Μεσσήνης, ὁ ὁποῖος τιμᾶται γιὰ τὴν προσφορά του.

5. AEM 5042. Ἄνω τμήμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ κυματοφόρο στέψη, ἐλλιπὴς κάτω καὶ ἀριστερὰ μὲ ἔντονες φθορὲς καὶ σπασίματα σὲ πολλὰ σημεῖα. Ὑψ. μέγ. 0.25 μ., πλ. ἄνω 0.33 μ., πλ. κάτω 0.315 μ., πάχ. 0.13 μ. Φέρει ἐπιγραφὴ πού ἔχει σχέση μὲ σιτηρά.

Ὑψος γραμμάτων 0.011 μ.

6. AEM 6375. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στέψης βάθρου, ὕψ. 0.12 μ., μῆκ. μέγ. 0.16 μ., πάχ. μέγ. 0.21 μ. Φέρει στὸ μέτωπο τὴ μονόστιχὴ ἐπιγραφὴ (πίν. 276):

[- - -]είου [- - -]

Ὑψος γραμμάτων 0.08 μ. Ἀπὸ τὸ Ὑ διακρίνεται μόνο ὁ κάτω ἀκρέμων μὲ μέρος τῆς κατακόρυφης κεραίας.

7. AEM 6634. Ἀριστερὴ κνήμη μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, σπασμένη λίγῳ πάνω ἀπὸ τὰ σφυρὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο, ὕψ. μέγ. 0.495 μ. (πίν. 28α). Μάρμαρο λευκὸ λεπτόκοκκο. Ἡ ἐπιφάνεια σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση. Μέγεθος, ποιότητα ἐργασίας, συγκρίσεις καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιη τὴν ἀπόδοσή του στὴν Ἀρτέμιδα Φωσφόρο - Ὀρθία τοῦ Δαμοφῶντος. Στὸ ἴδιο ἔργο ἔχουν ἀποδοθεῖ μέχρι στιγμῆς: α) ἀριστερὸ τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ (AEM 55), β) δύο παρειές (AEM 1188, 3308), γ) δεξιὸ χέρι μὲ δάδα (AEM 317), δ) δεξιὸ γόνατο (AEM 2635) καὶ ε) τμήματα ἀπὸ τὸν δεξιὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τῆς θεᾶς (AEM 921, 451)¹².

8. AEM 5379. Δεξιὸς βραχίων μὲ μέρος τῆς ὠμοπλάτης καὶ τοῦ στήθους ἀπὸ μαρμάρينو ἄγαλμα ὥριμου ἄνδρα, φυσικοῦ μεγέθους. Ὑψ. μέγ. 0.40 μ. Ἐντονα διαβρωμένη ἐπιφάνεια μὲ ρηγματώσεις καὶ ἀποκρούσεις. Ὁ βραχίων συμπίεζεται μὲ ἔνταση στὰ πλευρά. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα γύρω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα φαίνεται ὅτι καμπτόταν λοξὰ πρὸς τὸ στήθος. Παρὰ τὴ φθορὰ εἶναι προφανὴς ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας (πίν. 286). Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

12. P. THEMELIS, στὸ K. SHEEDY (ἐκδ.), *Archaeology in the Peloponnese*, ἔ.ἀ. 21-22, πίν. 16a-17f.

9. AEM 5796. Κάτω μέρος κορμού ἀπὸ μαρμάρينو ἀγαλμάτιο παιδιοῦ, ἔντονα διαβρωμένο. Ὑψ. μέγ. 0.19 μ. Σώζεται καλύτερα ἢ πίσω ἐπιφάνεια μὲ τοὺς γυμνοὺς γλουτοὺς καὶ μέρος τῆς πλάτης ποὺ καλύπεται ἀπὸ χονδρὸ ἐπίβλημα χωρὶς πτυχώσεις (πίν. 28γ-δ).

10. AEM 4890. Μαρμάρينو πρόστυπο ἀνάγλυφο μὲ μετωπικὸ γοργόνειο τοῦ «ὠραίου τύπου» (εἰκ. 29γ). Ὑψ. 0.275 μ., πλ. 0.205, πάχ. 0.105 μ. Ἐντονα διαβρωμένο μὲ ἐλλείψεις στὴ μύτη, τὰ χεῖλη καὶ τὸ πηγούνι. Ἡ κόμη χωρὶς δῆλωση βοστρύχων. Ἡ λεπτὴ, πάχ. 0.045 μ., πλάκα τοῦ ἀναγλύφου εἶναι κομμένη σύρριζα στὸ περίγραμμα τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀποτελοῦσε πιθανῶς ἐπίσημα μαρμαρίνης ἀσπίδας ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους πολεμιστοῦ (ἥρωος) ἢ θεότητας (Ἀθηνᾶς;).

11. AEM 5234. Τετράγωνο πλακίδιο, 0.15 x 0.15 μ. καὶ πάχ. 0.03 μ., ἀπὸ ἐρυθρωπὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 29α). Βρέθηκε βόρεια τοῦ Ὡδείου κοντὰ στὸ οἰκοδόμημα Ψ-Ψ. Δύο ἐπ'ἀλλήλα ἀργὰ λέσθια κυμάτια (τὸ ὑπερκεῖμενο εἰσέχει κλιμακωτὰ) περιθέουν τὶς κάθετες στενὲς πλευρές. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια φέρει ἐγγράρακτη διακόσμηση: σπειροκύμα στὶς παρυφές τοῦ τετραγώνου περιβάλλει κύκλο μαιάνδρου, ὁ ὁποῖος περικλείει πέντε ἔγκοιλα (ἓνα μεσαῖο κυκλικὸ καὶ πέριξ αὐτοῦ λαχουρόσχημο, φλογόσχημο, φυλλόσχημο καὶ μικρότερο κυκλικὸ ἔγκοιλο). Στὰ τρία τρίγωνα, ποὺ δημιουργοῦνται μεταξὺ μαιάνδρου καὶ σπειροκύματος, ἀνὰ ἓνα ἐξάκτινο ἀστέρι, στὸ τέταρτο τρίγωνο ἐγγράρακτο τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου(;) σὲ γενική:

Διο-
κλέ-
ος

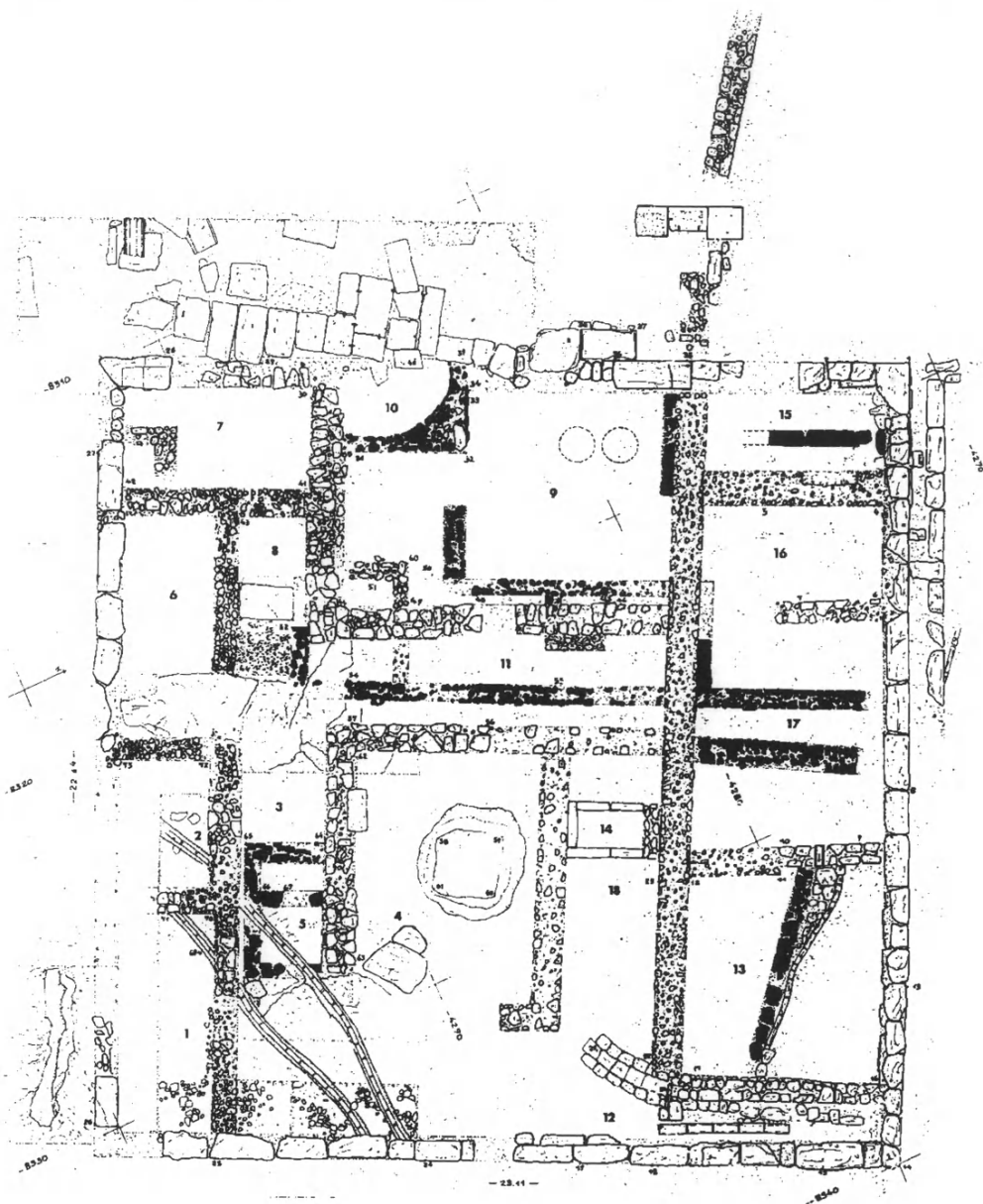
Τὸ Σ μηνοειδές. Πιθανῶς 1ου αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα Διοκλῆς μαρτυρεῖται στὴ Λακωνία. Ἡ χρῆση τῆς λίθινης αὐτῆς μικρῆς τετράγωνης πλάκας μὲ τὴν περίτεχνη διακόσμηση εἶναι ἄγνωστη, τὸ ἴδιο καὶ ἡ λειτουργία τῶν τεσσάρων ποικιλόσχημων ἔγκοιλων.

12. AEM 5235. Παρόμοιο μὲ τὸ προηγούμενο, ἀπὸ τὴν ἴδια θέση, ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό καὶ μὲ τὶς ἴδιες διαστάσεις, ἔντονα φθαρμένο καὶ ἐλλιπές, συμπληρωμένο μὲ γύψο (πίν. 296). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει πέντε παρεμφερῆ ἔγκοιλα ποὺ περιβάλλονται ὅμως ἀπὸ ἐγγράρακτο στεφάνι δάφνης(;) καὶ ὄχι μαιάνδρου. Τὸ σπειροκύμα λείπει, ὑπάρχουν ὅμως τὰ ἀστέρια στὶς γωνίες, ὄνομα κατόχου δὲν διακρίνεται.

Ἡ κοινὴ προέλευση, ἡ ταυτότητα τοῦ σχήματος καὶ τοῦ ὕλικου, τὰ ἴδια ἔγχοιλα δείχνουν ὅτι μὲ τὴν προηγούμενη ἀποτελοῦσαν μέρος συνόλου, σχετιζόμενου εἴτε μὲ τὴ λατρεία εἴτε μὲ θρησκευτικούς ἢ πολιτικούς ἀξιωματούχους κατόχους. Ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν εὕρεση, στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου, ἐνὸς τρίτου φθαρμένου θραύσματος λίθινου πλακιδίου (ΑΕΜ 7207) ὅμοιου μὲ τὸ ΑΕΜ 5234.

Ἱερὸ Δήμητρος, Ἡρώος καὶ Διοσκούρων

Τὸ ἱερὸ Ω-Ω στὰ ΒΔ τοῦ Ἀσκληπιείου ἀποκαλύφθηκε πλήρως καὶ κατέστη δυνατὸ νὰ διασαφηνισθοῦν οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις (εἰκ. 8). Ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (εἰκ. 8, φάση μελανή) διατηροῦνται δύο τοῖχοι στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ συγκροτήματος (στοὺς χώρους 17 καὶ 13), οἱ ὁποῖοι κόπηκαν ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν δωματίων τῆς τελευταίας φάσης. Ὁ νοτιότερος ἀπὸ αὐτοὺς στὸν χώρο 13 (πίν. 30α) φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ τεμένους, πὺ περιέβαλε τὸ φυσικὸ ρηγματῶδες κοίλωμα (χάσμα γῆς) στὸν χώρο 4, καθὼς καὶ τὸ μικρὸ κτίσμα 5 σὲ μορφὴ ἀπλοῦ οἴκου. Στὴ δεύτερη, τὴν μετὰ τὴν Ἰδρυση τῆς πόλεως Μεσσήνης, φάση τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 8, φάση διαγραμμισμένη) τὸ ἱερὸ διευρύνεται καὶ ἀλλάζει μορφή. Οἰκοδομεῖται τὸ ἐπίμηκες διμερὲς κτίσμα (11) μὲ προσκτίσματα (πίν. 30β), ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται κατάλοιπα τοίχων στοὺς χώρους 15 καὶ 16, ἐνῶ τὸ μικρὸ κτίσμα 5 καὶ ὁ ἀρχικὸς περίβολος διατηροῦνται. Στὴν ἴδια φάση ἀνήκουν δύο πῆλινοι ἀγωγοὶ πόσιμου νεροῦ, ὁ ἓνας, ΒΑ-ΝΔ κατεύθυνσης, διέρχεται κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου, ἐνῶ ὁ ἄλλος, ΒΔ-ΝΑ κατεύθυνσης ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτίσματος 5 (εἰκ. 8). Ὁ τρίτος παρόμοιος ἀγωγός, πὺ θαίνει παράλληλα πρὸς τὸν δεύτερο καὶ κόβει τὸ νότιο τμήμα τοῦ κτίσματος 5, ἀνήκει στὴν ἐπόμενη φάση. Ἡ φάση αὕτη διατηρήθηκε ὡς τὰ τέλη τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ., ὁπότε τὸ ἱερὸ ἀνακαινίζεται ριζικὰ ὕστερα ἀπὸ καταστροφὴ. Πάνω στὰ προγενέστερα κτίσματα, πὺ ἰσοπεδώθηκαν καὶ ἐπιχώσθηκαν, κατασκευάσθηκε κατὰ τὴν τρίτη τελευταία φάση τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο πολύχωρο οἰκοδομικὸ συγκρότημα Ω-Ω, πὺ διατηρήθηκε ὡς τὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια. Ἰσχυροὶ τοῖχοι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἀνατολικός, λόγω κλίσης τοῦ ἐδάφους, λειτουργοῦσε καὶ ὡς ἀνάλημμα, ὀρίζουν τὸ σχεδὸν τετράγωνο σχῆμα του. Ἡ

Εἰκ. 8. Κάτοψη ἱεροῦ Δήμητρος, Ἡρώος καὶ Διοσκούρων.

εἵσοδός του βρισκόταν στὴ βόρεια, τὴν πρὸς τὴν ἀγορὰ πλευρά. Δίπλα στὴν εἵσοδο, στὰ δυτικὰ της, στήθηκε κατὰ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. πολύμορφο σύνταγμα χάλκινων ἀνδριάντων εὐεργετῶν τῆς πόλεως, καθὼς καὶ μαρμάρينو σύμπλεγμα Διοσκούρων, ποὺ εἶδε ὁ Πausanías πρὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος. Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου λαμβάνουν χώραν ἐπισκευές ποὺ μαρτυροῦνται ἐπιγραφικά¹³.

Μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων σὲ θραύσματα, μικροσκοπικοὶ σκύφοι καὶ κἀν-
θαροι (πίν. 32α), νομίσματα, μεταλλικὰ ἀντικείμενα καὶ κυρίως πῆλινα
εἰδώλια καὶ πλακίδια μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις βρέθηκαν κατὰ χιλιάδες στὶς
ἐπιχώσεις, κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τοῦ τελευταίου ἱεροῦ καὶ μέσα σὲ δύο ἀποθέ-
τες. Ἀποτελοῦν μάρτυρες τῆς σύνθετης λατρείας ποὺ ἀσκούνταν ἐπὶ σειρὰ
αἰώνων στὸν ἴδιο χῶρο. Τὸ θεματολόγιο τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν πλακιδίων
πλουτίσθηκε φέτος μὲ νέους τύπους, ποὺ ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ἀκέραια
ἄριστης ποιότητος παραδείγματα. Ὁ μεσσήνιος Ἡρῶς παριστάνεται, ὅπως
ἔχει σημειωθεῖ ἤδη στὶς προηγούμενες ἐκθέσεις μας¹⁴, ὡς συμποσιαστής,
ὀπλίτης, ἱππέας, ἔφιππος κυνηγός, ἢ σὲ σκηνὴ σπονδῆς. Στὴ σειρὰ τῶν πλα-
κιδίων μὲ πολεμιστὲς ξεχωρίζει ἓνας τύπος ἥρωα - πολεμιστῆ ἄριστης ποιότη-
τας, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ φέρει θώρακα, δόρυ, ἀσπίδα καὶ κράνος σὲ μορφὴ
πίλου μὲ ὑψηλὸ λοφίο, ἐνῶ πίσω του ἐλίσσεται φίδι (πίν. 31α). Στούς τύπους
τῶν συμποσιαστῶν προστέθηκε φέτος ἓνας ἀκόμη (πίν. 31δ), ὅπου ὁ ἥρως
κρατεῖ κἀνθαρο, ἔχει πλούσια γενειάδα καὶ φορεῖ πόλο ὡς Ἀγαθὸς Δαίμων.
Νέος σπάνιος τύπος πλακιδίου τοῦ 5ου αἰ., εἰκονίζει ἱματιοφόρο ἄνδρα μὲ
σκῆπτρο καὶ νεαρὴ γυναῖκα μὲ σταφύλι καὶ πετεινό, ποὺ χρωματίζει ἐρωτικά
τὴ σκηνή (πίν. 31γ). Συχνὸ ἦταν καὶ πάλι τὸ θέμα δυάδων ἢ τριάδων
γυναικῶν σὲ διάφορες παραλλαγές. Ἡ γυναικεία θεότητα εἰκονίζεται γενικῶς
στὰ πλακίδια ὄρθια ἢ καθιστὴ δεχόμενη προσφορές, ὡς κουροτρόφος, μὲ πόλο
ἢ στεφάνη. Σὲ ἓνα σπάνιο τύπο εἰκονίζεται γυμνὴ συνοδευόμενη ἀπὸ δύο κα-
θιστὲς θεραπαινίδες (πίν. 32β). Ἐνας ἐπίσης σπάνιος τύπος εἰδωλίου, ἐκπροσω-
πούμενος ἀπὸ ἐλάχιστα παραδείγματα, εἰκονίζει τὴν Ἀθηνα Πρόμαχο (πίν.

13. Βλ. ΠΑΕ 1992, 77-79 καὶ ΠΑΕ 1993, 54. Γιά τὴν ἐπισκευὴ βλ. SEG 23, 1968, 207.

14. ΠΑΕ 1992, 75, πίν. 24-25. ΠΑΕ 1993, 52.

316). Χωρίς νὰ ὑποστηρίζουμε ὅτι στὸ ἴδιο ἱερὸ λατρευόταν καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Κυπαρισσία, σημειώνουμε ὅτι ἡ πλειονότης τῶν καταλόγων τοῦ 4ου/3ου αἰ. π.Χ. μὲ ἀξιωματούχους (κιστιοκόσμους καὶ προστάτες) τῆς θεᾶς αὐτῆς βρέθηκαν στὴ γύρω ἀπὸ τὸ Ω-Ω περιοχὴ¹⁵.

Σὲ εὐρὺ ἀλλὰ ρηχὸ ἀποθέτη τοῦ χώρου 9, μαζί μὲ παντοειδῆ ὕλικά (πέτρες, κεραμίδια στέγης, κάρβουνα) προερχόμενα ἀπὸ τὴν καταστροφή (στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) τοῦ δεύτερου ἱεροῦ, βρέθηκαν ἑκατοντάδες πλακίδια καὶ εἰδώλια, λίγα σιδερένια καὶ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ τῶν κεραμίδων στέγης λακωνικοῦ τύπου σημειώθηκαν καὶ δύο μὲ ὀρθογώνια σφραγίσματα ποὺ φέρουν τὶς ἐπιγραφές:

α) AEM 6049 (πίν. 33α):

ἱ ε ρ [ᾶ]
ἐπὶ Φιλ[.]

6) AEM 6050 (πίν. 336):

[.]ΚΑΔ
[.]ΙΝΟΣ

Στὸν ἴδιο ἀποθέτη τοῦ χώρου 9 βρέθηκαν καὶ δύο χάλκινες ἀσπίδες, διαμ. 1 μ. περίπου (εἰκ. 9) σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης. Ἔντονα διαβρωμένες, στρεβλωμένες καὶ συμπίεσμένες ἀπὸ τοὺς λίθους καὶ τὰ λοιπὰ ὕλικά τοῦ ἀποθέτη. Θραύσματα ἀπὸ τὰ ὄχανα, τὴν ἄντυγα καὶ τὶς ἀντιλαβές τους κείτονταν σπασμένα γύρω. Ἡ μία φέρει στὸ τύμπανο πεντάστιχη στικτὴ ἐπιγραφὴ μὲ γράμματα τέλους 4ου - ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 9):

Τῶι Πολυδ-
ε<ύ>κῃ ἀνέθηκε
Καλλιπίδας
καὶ τοὶ συμπειθ[όμεν-]
οι.

Ἐφηβος Καλλιπίδας μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Θουρίας (IG V¹, 1385, στ. 32). Ὁ ἀναθέτης φαίνεται ὅτι συνέπραξε μὲ τοὺς Μεσσήνιους σὲ μάχῃ ἐπικεφαλῆς ἐκστρατευτικοῦ σώματος, ἀπαρτιζόμενου ἀπὸ συμπολίτες

15. Γεγονὸς ποὺ μᾶς εἶχε ὀδηγήσει ἀρχικὰ νὰ ἀποδώσουμε τὸ ἱερὸ στὴ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς: ΠΑΕ 1992, 74.

του, πὺ πείστηκαν νὰ τὸν ἀκολουθήσουν ἐθελοντικά(;). Στὴν ἐπιγραφή IG V¹, 1426 τοῦ 4ου/3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τῆ Μεσσήνη AEM 1016 τιμῶνται τριάντα ἵππεῖς μὲ τὸν ἵππαρχό τους, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι βοήθησαν τοὺς Μεσσηνίους σὲ μάχη. Ἡ μαρτυρημένη φιλολογικά (Πλουτάρχου, Δημήτριος 33, 3-4·

Εἰκ. 9. Ἡ ἐνεπίγραφη χάλκινη ἀσπίδα.

Δημοσθένης 13, 4) ἀνεπιτυχῆς πολιορκία τῆς Μεσσήνης ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητὴ τὸ 295 π.Χ. συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὸ παραπάνω συμβάν καὶ ἔρχεται σὲ συμφωνία μὲ τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα¹⁶. Ἀξία μνείας ὡς πολεμικὰ ἀναθήματα εἶναι χάλκινη αἰχμή βέλους καὶ θραύσματα σιδερένιου θώρακα μὲ γιγγλίμους AEM 6563 ἀπὸ τὸν χῶρο 17.

Ἡ ταύτιση τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω μὲ ἐκεῖνο τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης, στὸ ὁποῖο συλλατρεύονταν Μεσσηνίος Ἥρως μὲ τὴ σύντροφό του, καθὼς καὶ οἱ Διόσκουροι, δὲν ἀποτελεῖ πλέον ὑπόθεση ἀλλὰ βεβαιότητα. Μπροστὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος εἶδε ὁ Πausanias, ὅπως σημειώσαμε, ἀγαλματικὸ σύμπλεγμα πὺ εἰκόνιζε τοὺς Διόσκουρους νὰ ἀρπάζουν τὶς κόρες τοῦ Λευκίππου. Σ' αὐτὸ

16. Πρβ. Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *HOPOΣ* 8-9, 1990-1, 269-270. *SEG* 41, 1991, 321.

ἀνήκουν πιθανότατα μικρά μαρμάρινα θραύσματα ἀπὸ πόδια ἀλόγων, ποὺ βρέθηκαν πέρυσι. Ὁ ἐλληνιστικὸς ἀκέφαλος κορμὸς ἐφίππου AEM 261, ὕψ. 0.67 μ. (πίν. 34α) ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ Ἀσκληπείου¹⁷ παριστάνει πιθανῶς ἕναν ἀπὸ τοὺς Διοσκούρους. Πρόκειται γιὰ ἔργο ἀριστῆς τέχνης τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἔφιππος ἦρως φορεῖ χιτῶνα καὶ χλαμύδα πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ σφιγμένη μὲ ζωστήρα στὴ μέση. Τὸ δεξιὸ χέρι ἦταν ἐνθετο. Ἡ πίσω πλευρὰ ἔντονα διαβρωμένη λόγῳ μακροχρόνιας ἐκθεσης τοῦ ἔργου στὸ ὑπαιθρο καὶ ἀδρομερέστερα δουλεμένη μὲ δύο βαθεῖς κυκλικοὺς τόρμους γιὰ ὀριζόντια σύνδεση. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι τὸ ἔργο ἦταν στημένο μπροστὰ σὲ τοῖχο μὲ μὴ ὀλοκληρωμένη τὴν πίσω πλευρά του, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς ἀετωματικές συνθέσεις.

Σὲ ἐπιβεβαίωση τῆς λατρείας τῶν Διοσκούρων στὴ Μεσσήνη ἔρχεται τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο AEM 2678, ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.34 μ., πάχ. 0.08 μ., ἐλλιπὲς κάτω καὶ ἀριστερὰ καὶ φθαρμένο στὴν ἐπιφάνεια (πίν. 34β). Παριστάνει τοὺς Διοσκούρους, σὲ γνωστὸ ἀπὸ τὴ Λακωνικὴ καὶ ἄλλου τύπο, ὄρθιους, γυμνοὺς νέους μὲ δόρατα στὸ ἀριστερὸ νὰ κρατοῦν ἀπὸ τὸν χαλινὸ τοὺς ἵππους, ἐραλδικὰ τοποθετημένους ἐκατέρωθεν ὀμφαλοῦ ἢ οὐράνιου συμβόλου¹⁸. Ἡ σημασία, ἀλλὰ καὶ ἡ παλαιότητα τῆς λατρείας τῶν δίδυμων λευκόπωλων καὶ σωτήρων πολεμιστῶν ἀλλὰ καὶ τῶν Μεγάλων Θεαινῶν προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν ἰδρυση τῆς Μεσσήνης τὸ 369 π.Χ., οἱ Μεσσήνιοι προσφεραν θυσία στὸν Δία Ἰθωμάτα καὶ τοὺς Διοσκούρους, ἐνῶ οἱ ἱερεῖς στίς Μεγάλες Θεές καὶ τὸν Καύκωνα (Παυσ. 4, 27, 6). Τὰ ἱερά τῶν θεοτήτων αὐτῶν (Διὸς Ἰθωμάτα καὶ Ω-Ω), ὅπως διαπιστώνεται ἀνασκαφικά, ὑπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο/7ο αἰ. π.Χ. καὶ διατηρήθηκαν στὴν ἴδια θέση ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα.

Αἶθριο Ἀσκληπείου

Ἀμέσως Ν ἀπὸ τὸν μεγάλο ὀωρικὸ ναό, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ αἰθρίου, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1993 μέρος στοᾶς ἱεροῦ τεμένους, προγενέστερου

17. ΠΑΕ 1971, 161, πίν. 2006-γ.

18. F. CHAPOUTHIER, Les Dioscures au service d'une déesse (1935), 54-56 ἀρ. 37-39, πίν. 3-6. LIMC III 2, 467 ἀρ. 139.

τοῦ Ἀσκληπιείου¹⁹. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 35α) ἔφερε στὸ φῶς οἰκοδομικὰ κατάλοιπα λατρευτικοῦ κτίσματος σὲ τρεῖς ἐπ'ἀλλήλες οἰκοδομικὲς φάσεις (πίν. 35β). Ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχαίικη σῶζονται πενιχρὰ λείψανα τοίχου Α-Δ κατεύθυνσης, χτισμένου μὲ μεγάλες ἀκανόνιστες ἀσβεστολιθικὲς πέτρες (πίν. 35β, 1). Ἡ δεύτερη κλασικὴ φάση τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα μὲ ὀρισμένα ὄστρακα (πίν. 36α-β), περιλαμβάνει διμερὲς λατρευτικὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο καταστράφηκε (ἀπὸ φωτιά;) στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., κατὰ τὴν ἴδια δηλαδὴ περίοδο μὲ τὴ δεύτερη φάση τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω. Κατὰ τὴν τρίτη φάση (πίν. 35β, 3) τὸ κτίσμα ἐπισκευάζεται μερικῶς, ὥσπου καταστρέφεται καὶ ἐγκαταλείπεται ὀριστικὰ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Σὲ εὐρὺ καὶ ἀβαθὴ ἀποθέτη (πίν. 37α), παρόμοιο μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω, εἶχαν ἀπορριφθεῖ τὰ προϊόντα καταστροφῆς τοῦ δεύτερου κλασικοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος μαζί μὲ ὅσα ζῶν'καὶ πολυάριθμα ἀναθήματα (πίν. 37β): δεκάδες ἄωτα σκυφίδια καὶ κανθαρίσκοι (πίν. 36ε), εἰδῶλια καὶ πλακίδια, τὰ περισσότερα πανομοιότυπα μὲ ἐκεῖνα τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος μὲ παραστάσεις ἥρωος καὶ ἡρώισσας σὲ ποικίλες σκηνές. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τρεῖς ἐλαφρῶς ἐλαττωματικὲς μῆτρες εἰδῶλιων. Ἡ μία ἀποδίδει τὴ Λήδα μὲ τὸν κύκνο στὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης Genetrix (πίν. 36γ-δ). Ἀπὸ τὰ εἰδῶλια ξεχωρίζουμε, λόγῳ τῆς μοναδικότητάς του, ἓνα ποὺ εἰκονίζει Παπποσιληνὸ (πίν. 39α).

Μεταξὺ τῶν πλακιδίων ξεχωρίζουν δύο τύποι μεγάλων πήλινων πινάκων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καλῆς ποιότητος²⁰. Ὁ πρῶτος, τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἰκονίζει ἔνθρονο χθόνιο ἥρωα μὲ σκῆπτρο στὸ δεξιὸ καὶ κἀνθαρο στὸ ἀριστερό, ὅπου προσεγγίζει ἐλισσόμενος ὄφις (πίν. 38α). Ὁ δεύτερος πίνακας εἰκονίζει ζεῦγος σεβιζόντων ἐνώπιον καθισμένου ἔνθρονου ἥρωα δεξιά (πίν. 38β).

Ὁ χαρακτήρας τῶν ἀναθημάτων ἀποκαλύπτει ὅτι καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἱεροῦ στὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπως καὶ σὲ ἐκείνην τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω, ἡ λατρεία ἀπευθυνόταν σὲ Ἡρώα καὶ Ἡρώισσα, πιθανότατα στὴν προδωρικὴ ἄνασσα Μεσσήνη, καθὼς καὶ τὸν Μεσσήνιο μυθικὸ ἄνακτα καὶ ἱατρὸ Ἀσκλη-

19. ΠΑΕ 1993, 57-59.

20. Παρόμοιοι πίνακες σὲ θραύσματα περιλαμβάνονται καὶ στὰ πλακίδια τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω.

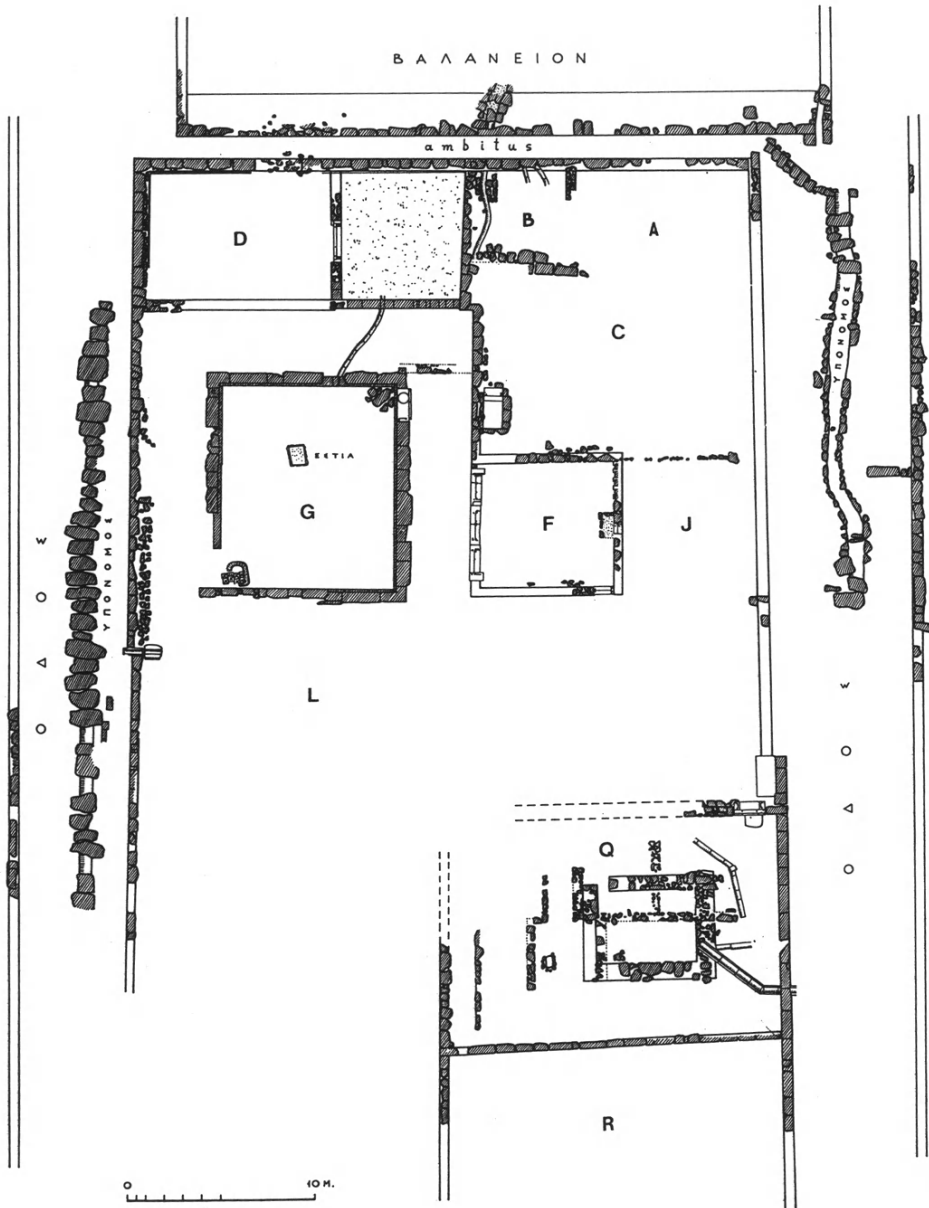
πιό. Ἡ Ἀξία μνείας εἶναι τέσσερα ὁμοιώματα ἀνθρώπινων μελῶν: χάλκινη χυτὴ ἀριστερὴ κόγχη ὀφθαλμοῦ ἐλλειψοειδοῦς σχήματος (ΑΕΜ 5528), ποὺ περιλαμβάνει τὸ φρύδι καὶ μέρος τῆς μύτης (πίν. 39γ), πῆλινο πέλμα ἀριστεροῦ ποδιοῦ μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα (ΑΕΜ 5527), ἴσως γυναικεῖο καὶ πῆλινο δεξιὸ χέρι (ΑΕΜ 5759) ἐπίσης ἐπιχρισμένο (πίν. 396), καθὼς καὶ ἀνδρικὰ γεννητικὰ ὄργανα φυσικοῦ μεγέθους (ΑΕΜ 5910) μὲ πλαστικότητα καὶ ρεαλισμὸ ἀποδοσμένα (πίν. 39ε). Ἀποτελοῦν μάρτυρες τῆς θεραπευτικῆς ὑπόστασης τοῦ λατρευόμενου χθόνιου θεοῦ, ὑπόσταση ποὺ ἐμφανίζεται ὑποθαμισμένη ἔναντι τῆς πολιτικῆς στὸ νεώτερο Ἀσκληπιεῖο.

Εἰδώλια, ἀνάγλυφα πλακίδια καὶ μικροσκοπικὰ ἀγγεῖα, κυρίως κανθαρίσκοι καὶ σκυφίδια, βρέθηκαν ἄτακτα ριγμένα παρὰ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς τρίτης φάσης τοῦ τελευταίου ἱεροῦ. Εἶχαν προφανῶς σαρωθεῖ κατὰ τὶς ἐργασίες θεμελίωσης τοῦ μεγάλου δωρικοῦ ναοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Μεταξὺ τῶν ἐπιφανειακῶν εὕρημάτων ἀπὸ τὸ νότιο αἶθριο περιλαμβάνεται ἀριστερὴ παλάμη μαρμαρίνου ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους (ΑΕΜ 5229), σῶζ. μήκ. 0.122 μ., φθαρμένη καὶ ἐλλιπὴς κατὰ τὰ ἔνθετα ἄκρα τῶν δακτύλων (πίν. 39δ). Ἀνήκει μάλλον σὲ γλυπτὸ τοῦ Δαμοφῶντος.

Ἱεροθύσιον

Ἀμέσως Ν τοῦ Ἀσκληπιείου ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται οἰκοδομικὸ συγκρότημα (φέρει τὸν κωδικὸ XVI/36), πλάτους 50 μέτρων καὶ ἄγνωστου μήκους, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία δὲν εἶναι σαφής (εἰκ. 10). Θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς τὸ Ἱεροθύσιον, λόγῳ μνείας του ἀπὸ τὸν Πausanias ἀμέσως νότια τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ Στάδιο καὶ τὸ Γυμνάσιο. Ὁ βόρειος τοῖχος του βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Βαλανεῖο, ἐνῶ ἀπὸ Α καὶ Δ περιβάλλεται ἀπὸ δρόμους. Ἡ πλήρης μορφή του δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ, ἀποτελεῖται πάντως ἀπὸ περισσότερες ἀπὸ τέσσερις αὐτοτελεῖς ἀρχιτεκτονικὲς ἐνότητες σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, κάθε μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες περιλαμβάνει χώρους ἄγνωστους πρὸς τὸ παρὸν χρήσης. Ἡ ΒΔ ἐνότητα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν προυσία εὐμεγέθους περιστυλίου μὲ ὀρθογώνια ἐστία στὸ μέσο (εἰκ. 10, G καὶ 40α). Στὰ Α τοῦ αἵθριου μνημειακὸ τρίθυρο (πίν. 41α) ὁδηγεῖ σὲ αἶθουσα, τῆς ὁποίας τὸ δάπεδο εἶναι ἐπιστρωμένο μὲ μίγμα ἐρυθρωπῆς κονίας. Δεύτερη αἶθουσα μὲ παρόμοιο δάπεδο ἦλθε στὸ φῶς Β τοῦ αἵθριου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς, διατηρούμενος σὲ ὕψος 2 μ. περίπου, σώζει στὸ κατώτατο ἐπιχρί-

Εἰκ. 10. Κάτοψη τοῦ Ἱεροθυσίου.

σμένο τμήμα του χρωματικά καὶ με ἐλαφρὲς ἐγχαράξεις δηλωμένες λιθοπλίνθους (πίν. 406). Σύμφωνα με τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα τὸ οἰκοδόμημα χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. Τόσο ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, ὅσο καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς λατρευτικῆς χρήσης του, ἀλλὰ τὸ χαρακτηρίζουν μάλλον ὡς δημόσιο ἐνδιαίτημα ἀξιωματούχων τῆς πόλεως.

Στὸ Ν τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι μαρμάρينو ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης τοῦ τύπου τῆς Ἀναδυομένης. Παρὰ τὴν δυτικὴ πρὸς τὴν ὁδὸ πλευρὰ του, εἶχε βρεθεῖ ἐλλιπὲς ἀσβεστολιθικὴ στήλη με μουσικὸ κείμενο σὲ δύο στίχους, πὺ συμπληρώθηκε φέτος με νέο θραῦσμα:

AEM 2769. Ἀσβεστολιθικὴ στήλη με ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἄνω μείωση σὲ δύο συνανήκοντα θραύσματα, ἐλλιπὲς ἄνω δεξιὰ καὶ κάτω, ὕψ. 0.64 μ. πλ. 0.32 μ., πάχ. 0.12 μ. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς πρόσθιας λειασμένης ἐπιφάνειας φέρει ἴχνη κατεργασίας με ὀδοντωτὴ ξοῖδα. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

vac. Λ Μ Ο Χ Α Γ Π Ψ
2 Λ Υ vacat Ν Χ Λ Ι Ρ
vacat

Ὑψος συμβόλων 0.02 μ.

Σχόλια (τοῦ μουσικολόγου ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΜΕΛΗ)

Πρόκειται γιὰ γράμματα τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου πὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς μουσικὰ σύμβολα καὶ ἀποδίδουν μουσικοὺς φθόγγους. Σύμφωνα με τοὺς πίνακες τοῦ μουσικοθεωρητικοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἀλύπιου, ἀποτελοῦν στὴν πλειονότητά τους βαθμίδες τοῦ ἀρχαίου Δωρίου χρωματικοῦ τρόπου. Με ἐξαίρεση τὸ τελευταῖο σύμβολο στὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου (Κ ἀπεστραμμένον), πὺ ἀνήκει στὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ὀργανικῆς σημειογραφίας, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στὴ φωνητικὴ σημειογραφία, μολοντί δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ποιητικὸ κείμενο. Ἡ Ἀξία προσοχῆς εἶναι τὰ δύο κενά, κενὸ δύο συμβόλων στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου, καὶ δεύτερο κενὸ τριῶν συμβόλων στὸ μέσο περίπου τοῦ δεύτερου στίχου. Τὸ προτελευταῖο σύμβολο ΓΠ τοῦ πρώτου στίχου πρέπει μάλλον νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἔνωση δύο συμβόλων, ἐνὸς Γ καὶ ἐνὸς

II, τῶν ὁποίων οἱ ὀριζόντιες κεραῖες ἐφάπτονται. Ἡ ἀναγνώρισή τους ὡς χωριστῶν συμβόλων ἐπιβάλλεται καὶ ἀπὸ τὸ μελωδικὸ ἀποτέλεσμα, ὅπως ἀναλύεται παρακάτω.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο τελευταῖα σύμβολα τοῦ δεύτερου στίχου, τὰ ὑπόλοιπα ἀποτελοῦν βαθμίδες τοῦ χρωματικοῦ Δώριου ὡς ἐξῆς:

X Y Π O M N >| Λ Γ Α

g a s b des c' c' c' des' f' g'

Ἀπὸ τίς βαθμίδες αὐτὲς βέβαια τὸ ΥἾ ἀποτελεῖ ἀπόκλιση στὸν Ὑποδώριον, ἐνῶ τὸ O καὶ τὸ N, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχό του ὀργανικὸ >| (Κάππα ἀπεστραμμένον), ἀνήκουν στὸ συνημμένο τετράχορδο τοῦ Δώριου.

Τὰ δύο τελευταῖα σύμβολα τοῦ δεύτερου στίχου: I P

d' b ἀνήκουν στὸν διατονικὸ

Λύδιον καὶ ἀποτελοῦν μετατροπία (μεταβολή) σὲ αὐτὸν τὸν τρόπο.

Οἱ παραπάνω βαθμίδες μεταφερόμενες στὸ πεντάγραμμο δίνουν τὴν ἐξῆς μελωδίαν:

Παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι οἱ τρεῖς πρῶτες νότες τοῦ πρώτου στίχου, ποὺ θρίσκονται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κενὸ τοῦ δεύτερου στίχου, σχηματίζουν ἓνα μελωδικὸ μοτίβο, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ συμπληρώσει τὸ ἀντίστοιχο κενὸ τοῦ δεύτερου στίχου. Βρίσκεται ἄλλωστε μέσα στὰ νόμιμα ὅρια τοῦ πλαισίου τῆς Δωρίας σειρᾶς. Τίθεται τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ κενὸ στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου, κατὰ πόσο δηλαδὴ τὸ δίφθογγο μοτίβο τῆς ἀρχῆς τοῦ δεύτερου στίχου θὰ μπορούσε νὰ συμπληρώσει τὸ ἀντί-

στοιχο κενὸ τοῦ πρώτου στίχου. Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐδῶ καταφατική, ὅποτε αὐτὰ τὰ δύο μοτίβα, ἓνα δίφθογγο καὶ ἓνα τρίφθογγο, καταλαμβάνουν τὸ πρῶτο μισὸ καὶ τῶν δύο στίχων. Προκύπτουν ἔτσι δύο συνολικὰ μελωδικές φράσεις, ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι κατὰ τὸ πρῶτο ἥμισυ ἐπανάληψη τῆς πρώτης. Ἡ δεύτερη μελωδικὴ φράση διαφοροποιεῖται ἀπόλυτα στὸ δεύτερο μισό της, ὅπου καταλήγει μὲ τὴν ἐντελῶς ἀπροσδόκητη μετατροπία στὸν διατονικὸ Λύδιο.

Μὲ τὴν ἀντίστοιχη συμπλήρωση τῶν κενῶν ποὺ προτείνουμε, οἱ δύο μελωδικές φράσεις τῆς μουσικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Μεσσήνης παρουσιάζουν μία ἀπόλυτα ἰσορροπημένη συμμετρικὴ μελωδικὴ διάρθρωση, ἡ ὁποία κινεῖται στὰ ὅρια τῆς ὀκτάβας g-g¹. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν πρώτη μελωδικὴ φράση, ὁ ὑψηλότερος τόνος (g) τοῦ μουσικοῦ δίστιχου βρίσκεται ἑβδομος κατὰ σειρά, ἐνῶ ὁ ἀντίστοιχος ἑβδομος (g¹) τῆς δεύτερης μελωδικῆς φράσης εἶναι ὁ χαμηλότερος.

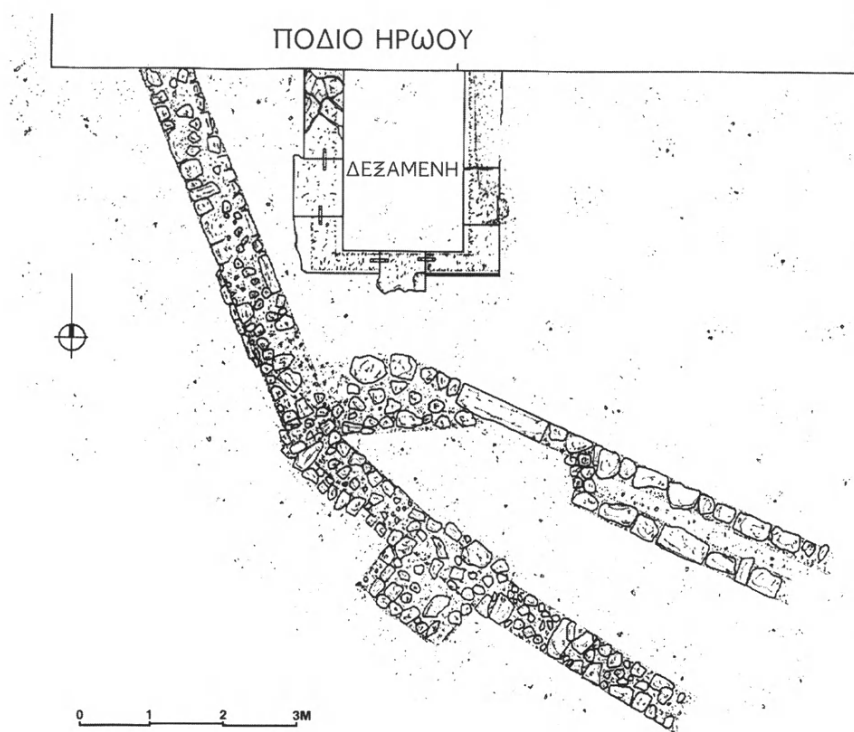
Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ δίστιχο τῆς Μεσσήνης εἶναι τὸ τέταρτο κατὰ σειρά κείμενο ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ φωνητικὰ στὴν πλειονότητα σύμβολα, μὴ συνδεόμενα μὲ ἀντίστοιχο ποιητικὸ κείμενο. Οἱ τρεῖς προηγούμενες ἀνάλογες μουσικὲς ἐπιγραφές εἶναι: α) τῆς Λαυρεωτικῆς, β) τοῦ Πηλίου καὶ γ) τοῦ Ἡρακλῆ Παγκράτη στὴν Ἀθήνα²¹.

Ἡρῶο Σταδίου

Ἡ προεξέχουσα πίσω ἀπὸ τὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου ὀρθογώνια κατασκευὴ²² ἔχει τὴ μορφὴ δεξαμενῆς μὲ κτιστὲς παρειές, ποὺ προχωροῦν σὲ βάθος 2.50 μ. περίπου καὶ περατοῦνται σὲ πλακόστρωτο δάπεδο. Βρέθηκε γεμάτη μὲ τέφρα, πέτρες, ὅστὰ ζῶων καὶ ὅστρακα ἀγγείων τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, ποὺ χρονολογοῦν τὴν κατάχωσή της καὶ χαρακτηρίζουν τὴν ὕστερογενὴ χρήση της ὡς λάκκου ἀπορριμμάτων. Ἡ χρονολόγηση κατάχωσης τῆς δεξαμενῆς πρὸς τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἀπὸ τὴν

21. D. THEMELIS, Zwei neue Funde altgriechischer Musik aus Laureotike und aus Pelion, *Die Musikforschung* 42, 1989, 307-325. Ὁ ἴδιος, Eine antike Musikinschrift aus dem Heiligtum des Herakles Pankrates, *Musikforschung* 47, 1994, 349-364.

22. Ἔργον 1993, 39, εἰκ. 48.

Εἰκ. 11. Κάτοψη στομίου δεξαμενῆς.

εὔρεση, σὲ βάθος 2.40 μ., μαρμάρινης ἐπιτύμβιας πλάκας, ΑΕΜ 6637, ὕψ. 0.14 μ., πλ. 0.21 μ., πάχ. 0.022 μ., πού φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 416):

Μᾶρκε
πάντων
3 φίλε χαῖρε

Ὑψος γραμμάτων: 0.025-0.03 μ. Δύο ἀκόμη θραύσματα χριστιανικῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν βρέθηκαν τυχαῖα στὰ νότια τοῦ Ἡρώου.

Ἡ περίξ τοῦ στομίου τῆς δεξαμενῆς κατασκευή (εἰκ. 11), πρόχειρα κτισμένη μὲ ἀκανόνιστες πέτρες χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα, ἀνήκει σὲ ἐγκατάσταση τῆς πρωτοχριστιανικῆς περιόδου, σχετιζόμενη μὲ ἐργαστηριακὲς δρα-

στηριότητες, γιατί ἡ τέφρα ἐπικάλυπτε ὅχι μόνο τὴ δεξαμενὴ, ἀλλὰ καὶ τὸν γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς κατασκευῆς χώρο. Πυρακτωμένο στρώμα ἀργίλου σημειώθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΑ τῆς κατασκευῆς.

Ἀκανόνιστο ἄνοιγμα στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ ποδίου, πάνω ἀπὸ τὸ στόμιο τῆς δεξαμενῆς, ὁδηγεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συμπαγοῦς καὶ πλήρους μὲ ἀκανόνιστες πέτρες καὶ χαλαροῦ συνδετικῷ κονιάματος ποδίου. Δὲν κατέστη ἐντούτοις δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ, ἂν ὁδηγεῖ σὲ νεκρικὸ θάλαμο, διότι τὸ ἐσωτερικὸ ἔχει καταρρεύσει καὶ κατακλύζεται ἀπὸ ἀναβλύζοντα νερά, ποὺ ἐμποδίζουν τὴν ἔρευνα. Ἡ χρονολόγηση κατασκευῆς τοῦ Ἡρώου στὴν περίοδο τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν εὔρεση ἐπιτύμβιων ἐνεπίγραφων στηλῶν μὲ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν περίοδο 1ος αἰ. π.Χ.-1ος αἰ. μ.Χ. τύπο γραμμάτων, οἱ ὁποῖες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὶς ὀριζόντιες ἐξωτερικὲς στρώσεις λιθοπλίνθων τοῦ ποδίου.

Τυχαῖα εὐρήματα

Κατὰ τίς ἐργασίες ἀποψίλωσης τῶν ἐξαγορασθέντων ἀγροτεμαχίων καὶ ἀποξήλωσης τῶν διαχωριστικῶν μανδροτοίχων τους, σημειώθηκαν τὸ 1994 ἀξιόλογα ἐπιγραφικὰ κείμενα καὶ γλυπτὰ, τὰ σημαντικότερα τῶν ὁποίων ἦταν τὰ ἑξῆς:

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

1. AEM 5006. Ἄνω τμήμα ἀσβεστολιθικοῦ πεσσίσκου, φθαρμένο καὶ μὲ μικρὰ κατὰ τόπους σπασίματα (πίν. 42α). Ὑψ. 0.28 μ., πλ. 0.15 μ., πάχ. 0.115 μ. Βρέθηκε στὰ νότια τῆς Κρήνης Ἀρσινόης κατὰ ἐργασίες καθαρισμοῦ τὸν χειμῶνα τοῦ 1993. Φέρει κάτω ἀπὸ τὴ στέψη τὴν ἐπιγραφή:

Ἀγεσὼ
ἀνέθηκ-
3 {ε} Ἐλευθίαι.

Ὑψος γραμμάτων: 0.015-0.018 μ. 3ου αἰ. π.Χ. Εἶναι ἡ τρίτη ἀναθηματικὴ στὴν Ἐλεύθια πεσσόσχημη ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται στὴ Μεσσήνη. Ἡ πρώτη, IG V¹, 1445, ἀπὸ τὴ θέση Ἀγκορτσιά, ἀπὸ τὸν γύρω τοῦ Βαλανείου

(XVI/2E) ἡ δεύτερη²³. Ἡ θέση εὔρεσης τῆς νέας ἐπιγραφῆς δηλώνει ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς θεότητος αὐτῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μάλλον στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀγορᾶς, ὅπου ὁ Πausanias (IV, 31, 9) ἀναφέρει «ναὸν Εἰλειθυίας καὶ ἄγαλμα λίθου».

2. AEM 2681. Κάτω τμήμα πεσσόσχημης ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ ἔξεργο κανόνα στῇ βάσει καὶ ὀρθογώνια ἐγκοπὴ 0.05 X 0.13 μ. στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἐνθεση ἀναθήματος. Ὑψ. 0.31 μ., πλ. 0.22 μ., πάχ. 0.16 μ. Βρέθηκε σὲ σωρὸ λίθων ΝΔ τοῦ Μουσείου, προσερχόμενο ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῆς οἰκίας Σ. Παπαβασιλείου. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 426):

- 1 [Ποσι]δᾶνι Πα[ν]-
[τει]μία Στεφά-
[ν]ω ὑπὲρ τῶ ἄν-
δρός καὶ τῶ υἱῶ
5 [λα]χῶσα
[σ]ωιθέντων.

Ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τοῦ μνημονευόμενου ἀπὸ τὸν Pausanias ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τρίγλυφα καὶ ἀνάγλυφες μετόπες μὲ θαλάσσιο θεματολόγιο (Ἀνδρομέδα, Τρίτωνες)²⁴.

3. AEM 5664. Ἀσβεστολιθικὴ στήλη σπασμένη ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερή. Ὑψ. μέγ. 0.39 μ., πλ. μέγ. 0.23 μ., πάχ. 0.05 μ. Βρέθηκε σὲ σωρὸ λίθων δυτικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου. Φέρει τὸ παρακάτω ψήφισμα:

- 1 [.]αμο[.]
Δόγ[μα]
Ἐλθόντων ἐπὶ τὸν [. τ]
ᾱς Οὐπείσας κατὰ τὰν δ[. καὶ διαλεχθ-]
5 ἐντος ὑπὲρ αὐτῶν Κλε[.]
κατὰ τὸν νόμον τᾱς ἐ[. ἔδο-]
ξε τοῖς Συνέδοροις κα[.]
[.]τᾱς ἰδίας κεφαλᾱς [.]
[.]τοῖς Συνέδοροις ἐ[.]

vacat

23. ΠΑΕ 1989, 90-91, εἰκ. 20, πίν. 696.

24. ΠΑΕ 1990, 79-80, πίν. 56α. ΠΑΕ 1991, 105, ἀρ. 4-5, πίν. 686-69α, γ.

Ὑψ. γραμμ. 0.016 μ., δύο πρώτων στίχων 0.025-0.03 μ. 2ος-3ος αἰ. μ.Χ.(;). Τὸ ψήφισμα σχετίζεται με τοὺς ἱεροὺς γέροντες τῆς Οὐπησίας, γερουσίας ἀπαρτιζομένης ἀπὸ 75 μέλη με διοικητικὰ καὶ θρησκευτικὰ καθήκοντα²⁵. Στὸν πρώτο στίχο ἀναφερόταν τὸ ὄνομα τοῦ γραμματέως τῶν Συνέδρων. Ὁ δεύτερος στίχος θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ: Ἐλθόντων ἐπὶ τὸν [Γραμματέα τῶν ἐπιμελητῶν τ] ἰᾶς Οὐπεισίας κλπ. Γιά τὴ λέξη κεφαλὰ βλ. IG V¹, 1433.

4. AEM 5453. Θραῦσμα ἀμφίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης ποὺ σώζει πέρας στὴν ἀριστερὴ μόνον πλευρά. Ὑψ. μέγ. 0.39 μ., πλ. μέγ. 0.21 μ., πᾶχ. 0.145 μ. Γράμματα 4ου αἰ. π.Χ. Βρέθηκε σὲ λιθοσωρὸ ἐξαγορασθέντος ἀγροῦ ἀμέσως ΒΔ τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω. Ἡ ἐπιγραφή τῆς μιᾶς καλύπτεται σῶζει 21 στίχους σημαντικοῦ γιὰ τὴν πρώιμη φάση τῆς πόλεως κειμένου, ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἐπισκευὴ ἢ κατασκευὴ οἰκοδομημάτων δημόσιου καὶ λατρευτικοῦ χαρακτήρα. Περιλαμβάνει ποσότητες ὑλικῶν καὶ χρημάτων.

5. AEM 4910 + 1044. Δύο συνανήκοντα θραύσματα κάτω τμήματος ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου. Τὸ θραῦσμα 4910, ὕψ. μέγ. 0.35 μ., πλ. 0.28 μ. πᾶχ. 0.18 μ., βρέθηκε στὰ ἀνατολικά τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ συγκολλήθηκε μετὰ τὸ 1044. Τὸ κείμενο (πίν. 43α):

[Ἄ πόλις]

[- - - nomen cognomen - - -]

3 [τὸν αὐ]τὰς [εὐεργέτα]ν ἀρετῆς

[ἔ]νεκεν. vacat

Ἐλλίς.

Γράμματα 2ου αἰ. π.Χ. Παρόμοιο τιμητικὸ βάθρο τῆς Ἐλλίδος φυλῆς βλ. IG V¹, 1459. Παρόμοιας μορφῆς εἶναι καὶ τὸ ἀδημοσίευτο βάθρο AEM 1053 μετὰ τὸ ὁποῖο τιμᾷ ἡ Δαίφοντις φυλὴ εὐεργέτην ἢ εὐεργέτιδα [- - -] ἀρετῆς χάριν.

6. AEM 4976. Ἐνεπίγραφο θραῦσμα μαρμαρίνης στήλης ἀπὸ τὴν ἴδια μετὰ τὴν παραπάνω ἐπιγραφή θέση, ὕψ. 0.145 μ., πλ. 0.155 μ., πᾶχ. 0.085 μ. ὕψ. γραμμ. 0.035-0.04 μ. Ἡ ἐπιγραφή (πίν. 43β):

[- - - - - - - - - - -]

[- - - - - ἔν]εκεν [- - -]

25. P. THEMELIS, Artemis Orthia at Messene. The Epigraphical and Archaeological Evidence, στὸ R. HÄGG (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence* (Stockholm 1994) 101-122.

7. AEM 4892. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου σῶζον πέρας στὴν κάτω μόνο πλευρά, ὕψ. μέγ. 0.18 μ., πλ. μέγ. 0.295 μ., πάχ. 0.16 μ. Βρέθηκε στὰ ἀνατολικά τῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Φέρει τὴν ἐπιγραφή (πίν. 44α):

[-----]

ΣΙ[-----]

Ἀσκληπιῶι καὶ]

Υἱαίαι *vacat*

Γράμματα 2ου αἰ. π.Χ. Εἶναι ἡ τέταρτη ἀναθηματικὴ στὸν Ἀσκληπιῶ καὶ τὴν Υἱαίαι ἐπιγραφή πού βρίσκεται στὴ Μεσσήνη. Ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες τρεῖς ἡ AEM 1038 (38 (1988) 339) τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., εἶναι ἀναγραμμένη στὴ στέψη ἐξέδρας στὴ ΒΑ γωνία τοῦ αἱθρίου τοῦ Ἀσκληπιείου, ἡ AEM 223 (23 (1968) 214) τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., βρέθηκε στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου, ἐνῶ ἡ AEM 3084, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἀδημοσίευτη, σὲ στέψη βάθρου ἀγάλματος, βρέθηκε ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου.

8. AEM 4893. Θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου. Ὑψ. μέγ. 0.28 μ., πλ. μέγ. 0.34 μ., πάχ. 0.125 μ. Βρέθηκε ΝΑ τῆς βόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Φέρει τὴν ἐπιγραφή (πίν. 44β):

[---ι]ππος

9. AEM 5011. Ἐνεπίγραφο θραῦσμα ἀπὸ τὴ στέψη ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου χάλκινου ἀνδριάντα. Βρέθηκε στὴν ἴδια μὲ τὸ προηγούμενο θέση. Ὑψ. 0.17 μ., πλ. 0.305 μ., πάχ. 0.21 μ., ὕψ. γραμμ. 0.025-0.03 μ. Ἡ ἐπιγραφή (πίν. 45α):

[---]σμος

10. AEM 4891. Ἑρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, λείπει τὸ ἄνω τμήμα μὲ τὸ κεφάλι, ὕψ. 0.425 μ., πλ. 0.14 μ., πάχ. 0.13 μ. (πίν. 45β). Ἀπὸ τὴν ἴδια μὲ τὰ παραπάνω θέση. Στὴν πρόσθια ὄψη τὸ γράμμα Ο. Πιθανὸν Ὁ[ρος] τῆς ἀγορᾶς.

ΓΑΥΠΤΑ

1. AEM 5003. Ἀκέφαλο μαρμάρينو ἄγαλμα γυναικός, ὕψ. 0.63 μ. Λεῖπουν τὰ ἄκρα πόδια, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ δεξιὸ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ βραχίονος καὶ κάτω (πίν. 46-47). Τὸ κεφάλι ἦταν ἐνθετο. Ἐντονα διαβρωμένη ἡ ἐπιφάνεια.

νεια. Ἡ μορφή στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ φέρει πρὸς τὰ πίσω τὸ ἄνετο δεξί. Φορεῖ πορπωμένο στοὺς ὤμους χιτῶνα καὶ εἶναι τυλιγμένη μὲ βαρὺ πλούσια πτυχωμένο ἱμάτιο, τὴν ἄκρη τοῦ ὁποίου συγκρατοῦσε μὲ τὸ λυγισμένο πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀριστερὸ χέρι. Τὸ δεξί χέρι φερόταν πρὸς τὰ κάτω. Ἀξιόλογο ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸν τύπο τῆς δεομένης. Στὸ ἴδιο ἔργο ἀνήκουν καὶ τρία μὴ συγκολληθέντα ἀκόμη θραύσματα AEM 4902, 4904 καὶ 4906. Εἰκονίζεται θεὰ ἢ ἰέρεια, σύμφωνα μὲ τὰ γνωστὰ παράλληλα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος²⁶.

2. AEM 2946. Μαρμάρينو γυναικεῖο κεφάλι ἀπὸ τὴν ἴδια μὲ τὸ παραπάνω γυναικεῖο ἄγαλμα θόρεια περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, ὕψ. 0.16 μ. Ἔντονα διαβρωμένο. Ἦταν χωριστὰ δουλεμένο γιὰ ἔνθεση σὲ κορμὸ ἀγάλματος. Τέλος 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 48α). Διαστάσεις, τεχνικὴ ἔνθεσης, θέση εὑρεσης, χρονολόγηση, συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ συσχετισμοῦ του μὲ τὸ παραπάνω γυναικεῖο ἄγαλμα.

3. AEM 4894. Τμῆμα ἀπὸ τὸν κορμὸ μαρμάρινου γυναικεῖου ἀγάλματιοῦ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὑψ. 0.188 μ. (πίν. 48β). Ἀπὸ τὴν ἴδια μὲ τὰ παραπάνω θέση καὶ τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τὸ ἀρ. 5003. Εἰκονίζεται ἰέρεια.

Ἡ θέση εὑρεσης ὅλων τῶν παραπάνω γλυπτῶν (θόρειο μέρος ἀγορᾶς) καὶ ὁ ἀγαλματικός τύπος συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισής τους ὡς ἱερειῶν τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ἱερὸ τῆς ὁποίας εἶδε ὁ Πausanias (IV, 31, 6) στὴν ἀγορά, ἀμέσως μετὰ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη καὶ κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνα.

Λοιπὲς ἐργασίες

Συνεχίστηκαν παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς οἱ ἀναστηλωτικὲς - στερεωτικὲς ἐργασίες σὲ ἐφαρμογὴ ἐγκεκκριμένων ἀπὸ τὸ ΚΑΣ μελετῶν. Ἡ πρώτη φάση ἐργασιῶν στερέωσης - ἀποκατάστασης τοῦ Πύργου 17 παρὰ τὴν Ἀρχαδικὴ Πύλη ὁλοκληρώθηκε ἤδη μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Ἰ. Φ. Κωστοπούλου καὶ τῆς Τράπεζας Πίστεως. Ἡ δεύτερη φάση ποὺ περιλαμβάνει ὑποστήριξη τῶν θεμελίων καὶ σταθεροποίηση τοῦ ὑπεδάφους βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη. Περαιτώθηκε ἐπίσης ἡ κατασκευὴ μεταλλικοῦ στεγάστρου στὸ Ἀρτε-

26. P. THEMELIS, ὁ.π. (βλ. σημ. 24) 118, εἰκ. 23α-β.

μίσιο τοῦ Ἀσκληπιείου, καθὼς καὶ ἡ ἀνακαίνιση τοῦ κτιρίου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Μαυροματίου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κατασκευῆς λιθόκτιστου περιβόλου τοῦ αἰθρίου καὶ ὑπόγειας ἀποθήκης.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

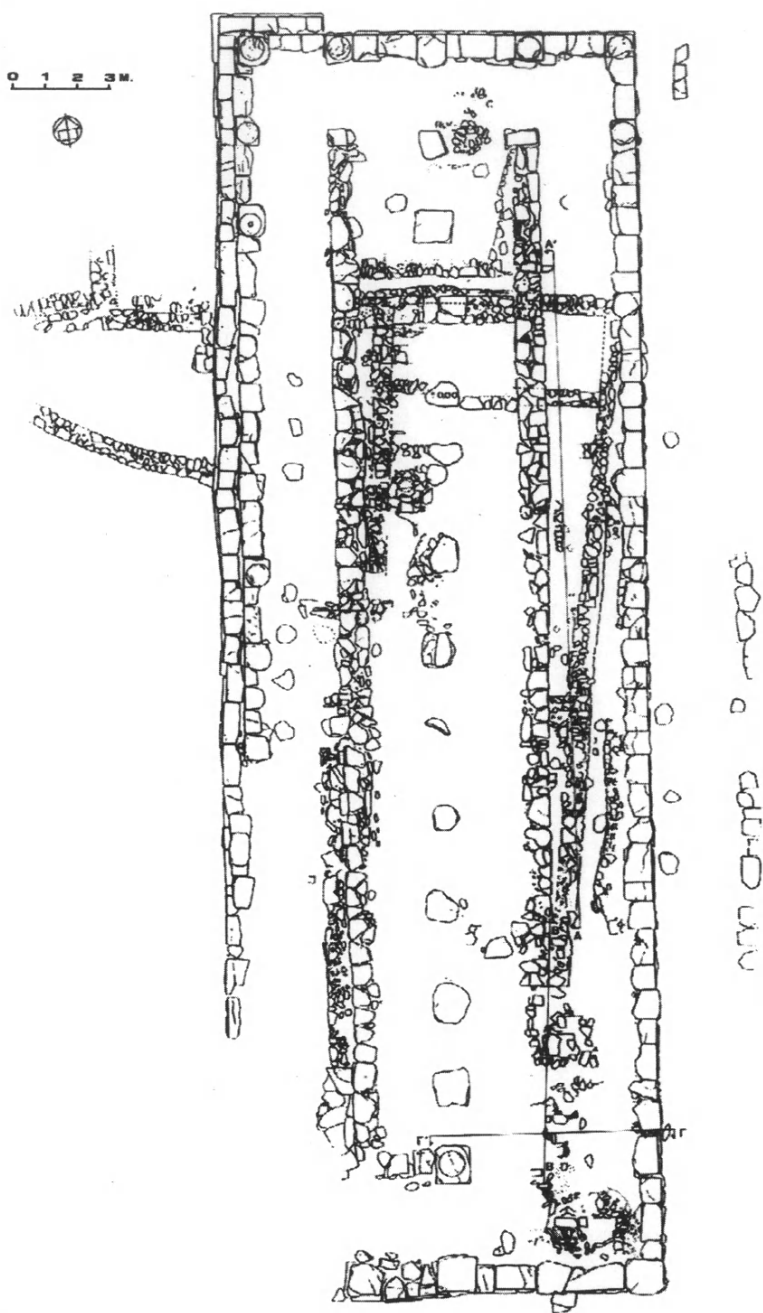
(Πίν. 49-59)

Στόν Θέρμο έγιναν συμπληρωματικές στρωματογραφικές έρευνες στην άθικτη επίχωση κάτω από τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 1, 2α-γ), ποὺ ἄρχισαν πέρυσι καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε πρὸς Ν καὶ πρὸς Α τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς (εἰκ. 3). Ἐρευνήθηκε ἐπίσης τμῆμα τοῦ χώρου μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ **Μεγάλου Β** καὶ συντάχθηκε ἡ στρωματογραφία 14 ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Βοηθὸς στὴν ἀνασκαφὴ ἦταν ἡ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας Βάσω Νούλα. Ἐργάσθηκε μαζί μας ὁ τεχνίτης Δημ. Νίτερος καὶ ὁ σχεδιαστὴς Γιάννης Διαμαντόπουλος. Ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ Θέρμου Χρῆστος Κοσμᾶς ἐβοήθησε καὶ πάλι ἀποτελεσματικὰ τὸ ἔργο μας. Ὑπογραμμίζω τέλος τὴ συνεχὴ συμπαράσταση τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τὸν Λάζαρο Κολώνα.

Ἐπίχωση ὑπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ

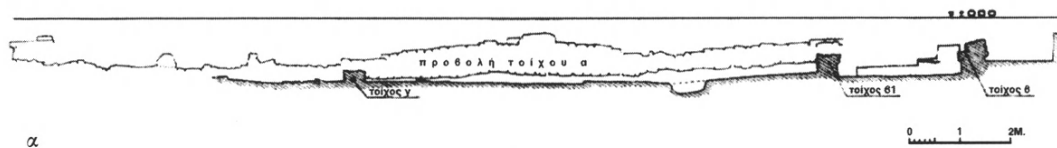
Τὸ 1993 εἶχε ἐρευνηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 1η καὶ τὴ 2η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, σειρὰ ἄθικτων στρωμάτων (στρωματογραφία 9 καὶ 10)¹. Διαπιστώθηκε καὶ πάλι ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα μὲ τίς μεγάλες πέτρες εἶχε σχηματισθεῖ ἐπίπεδο χρήσεως στὸ ὁποῖο ἀνήκουν ἡ στάχτη, τὸ ὄρυγμα τοῦ 1993 καὶ τὰ σιδερένια ὄπλα. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἐκαλύφθη ἀπὸ χῶμα μὲ λατύπη μέσα στὸ ὁποῖο εἶναι σφηνωμένη ἡ ὀρθία πλάκα (εἰκ. 26-γ). Τελευταία φάση πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦν τὰ δύο ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα

1. ΠΑΕ 1993, 94-99, εἰκ. 9.

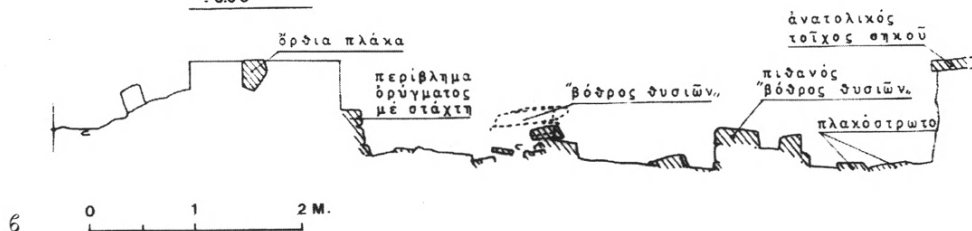
Εἰχ. 1. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ μέγαρο Β, παλαιότερα λείψανα. Φθινόπωρο 1994.

ΤΟΜΗ Α-Α'

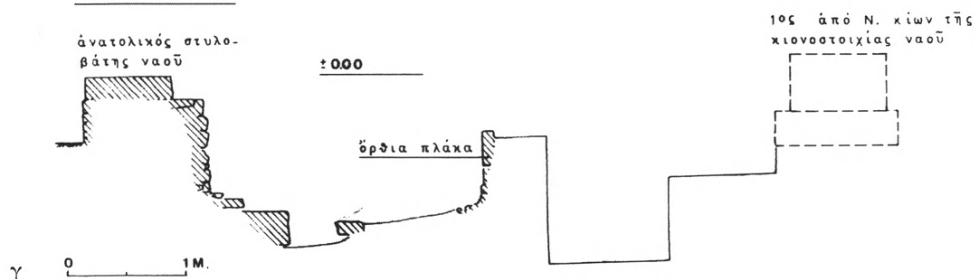
ΤΟΜΗ Β-Β'

±0.00

ΤΟΜΗ Γ-Γ'

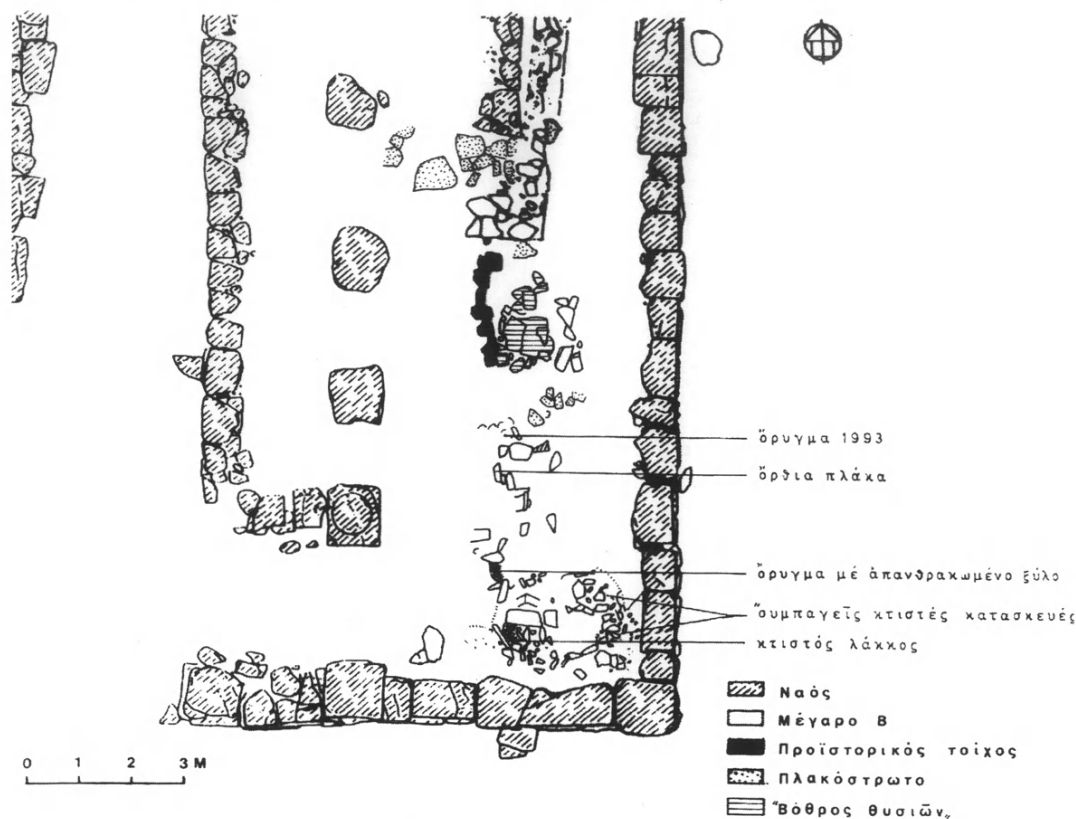
±0.00

Εἰκ. 2α - γ. Τομές κατὰ μῆκος καὶ κατὰ πλάτος.

χρήσεως γύρω ἀπὸ τὴν πλάκα. Ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα ὑπῆρχαν σὲ ὅλα τὰ στρώματα². Στὸ χαμηλότερο ἀπαντοῦν σπάνια καὶ μυκηναϊκὰ ἐντόπια ποὺ δὲν συναντῶνται στὰ ἀνώτερα στρώματα. Ἐκεῖ βρέθηκαν καὶ ὄστρακα τροχήλατα, λεπτότερα, ποὺ ἴσως φθάνουν ἕως τὴ γεωμετρικὴ ἢ τὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο, χωρὶς νὰ ταυτίζονται μὲ γνωστὲς κατηγορίες κεραμεικῆς.

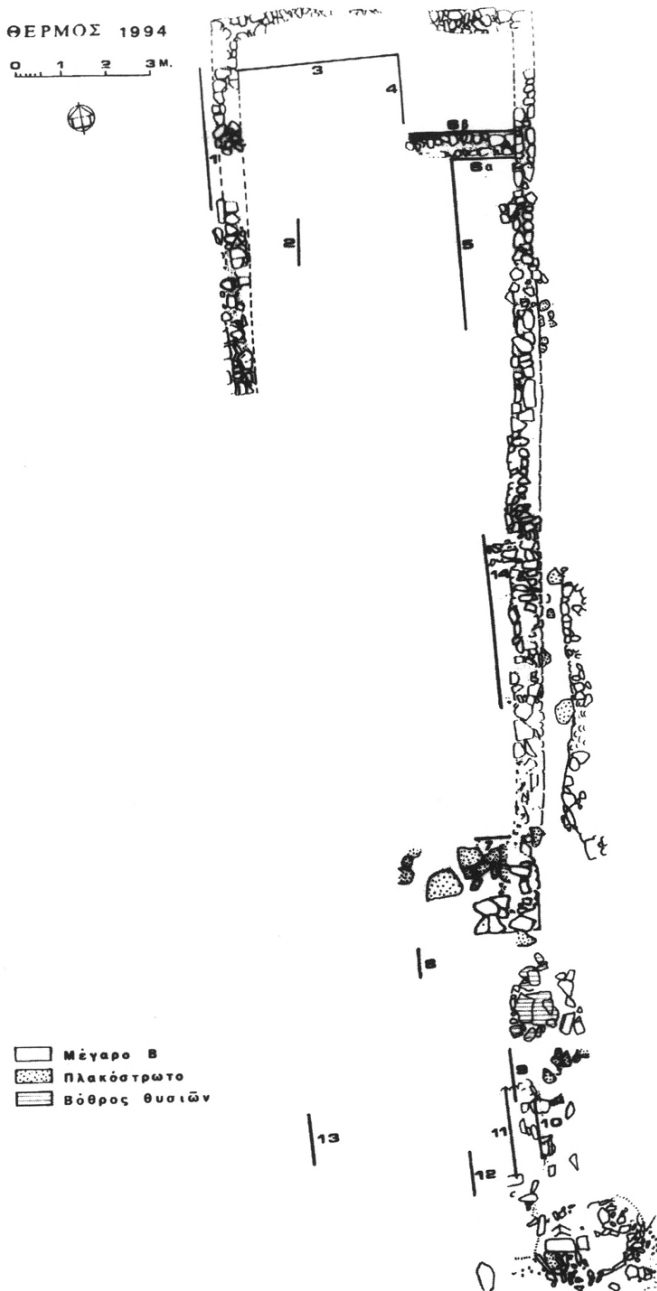
2. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1993, 100.

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ.1. Ἡ ἀνασκαφή 1993-1994 πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β.

Πέρυσι ἀφαιρέθηκαν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους, τὸ ἀνατολικό, οἱ ἄθικτες στρώσεις γύρω ἀπὸ τὴν πλάκα. Ἐφέτος ἀνασκάφηκε μέρος τοῦ ἄλλου μισοῦ, τοῦ δυτικοῦ, χωρὶς νὰ θιγῇ καὶ πάλι ἡ ὄρθια πλάκα (πίν. 49α-β, 51α). Μετακινήθηκαν οἱ πέτρες XV καὶ XVI³ τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ ἐγίνε ἡ ἀκόλουθη στρωματογραφία στὴ δυτικὴ παρεῖα τῆς ἐπίχωσης (εἰκ. 4, 5, πίν. 50α).

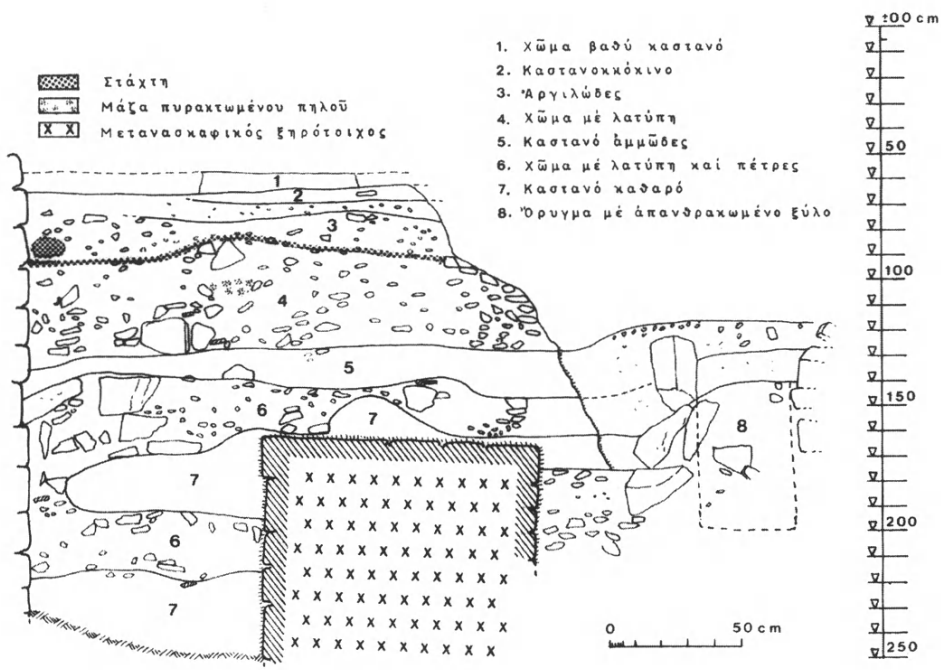
3. ΠΑΕ 1993, 94, εἰκ. 8, πίν. 57α.

Εἰκ. 4. Μέγαρο Β, πρὸς Ν εὐρήματα καὶ οἱ θέσεις τῶν στρωματογραφιῶν.

Στρωματογραφία 11

Κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα στὸ ὁποῖο πατοῦσαν οἱ πλάκες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, σὲ βάθος 0.63/0.65 μ. διαπιστώθηκε ἡ ἴδια λεπτή, πάχους 3-5 ἐκ. στρώση καστανοκόκκινου χρώματος τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνώτερη σκληρὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδο χρήσεως. Λίγο βαθύτερα, 0.69/0.70 μ. σημειώθηκε ἄλλη σκληρὴ στρώση (εἰκ. 5). Ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ δύο στὰ ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα χρήσεως

Εἰκ. 5. Στρωματογραφία 11.

πού σημειώθηκαν στὸ ἴδιο περίπου βάθος στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς ἄθικτης λωρίδας στὴ στρωματογραφία 10 (πίν. 49α, ἀρ. 2, 49β ἀρ. 1). Δὲν μποροῦν πιστεύω νὰ σχετισθοῦν μέ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ἀπὸ πυρακτωμένο πηλὸ πὺ ἔφερε τὸ στρώμα τέφρας παρὰ τὸν τοῖχο α τοῦ μεγάρου Β σὲ βάθος 0.85-0.90 μ. (στρωματογραφία 7, ε-ε Ρωμαίου)⁴, ἀλλὰ μέ νεώτερη φάση, πρὶν ἀπὸ τὴν

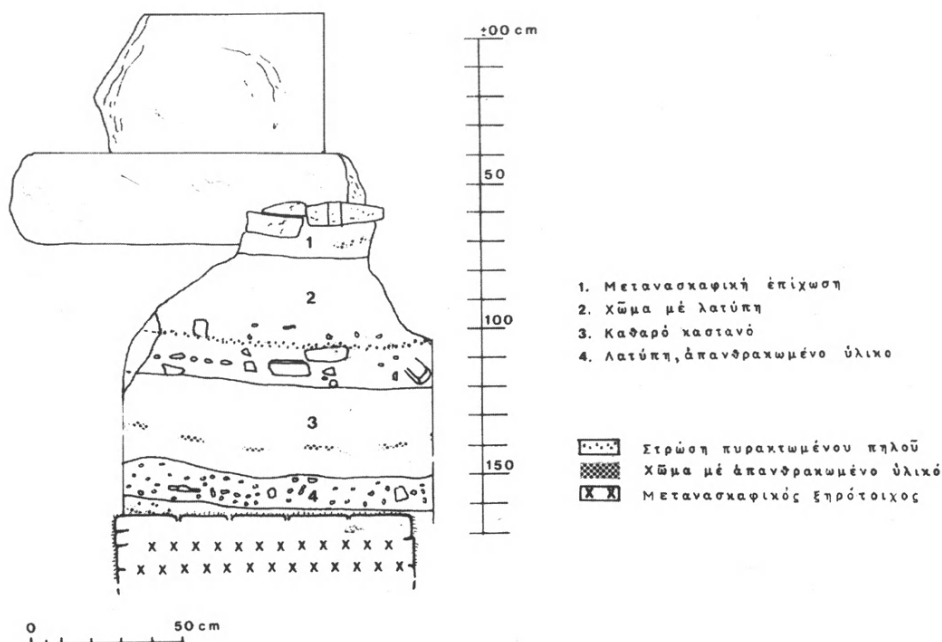
4. ΠΑΕ 1993, 80, εἰκ. 5. ΑΔ 1, 1915, 245, εἰκ. 10.

οικοδόμηση του ναού, με την οποία ίσως πρέπει να σχετισθῇ καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν «βάσεων τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης». Ἀπὸ βάθους 0.67 ἕως 0.76 μ. ὑπάρχει ἀργιλωδὲς χῶμα. Ἀκολουθεῖ ἀπὸ 0.76 μ. ἕως 1.21 μ. βαθὺ καστανὸ χῶμα μὲ πολὺ λατύπη. Εἶναι τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ποὺ σημειώθηκε καὶ στὴν ἀνατολικὴ παρειά⁵. Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ σὲ βάθος ± 1 μ. διακρίνεται λεπτὴ στρώση στάχτης. Ἀκολουθοῦν καθαρὰ ἀμμώδη καστανὰ χρώματα ποὺ φθάνουν μέχρι βάθους 1.38/1.40 μ. Τὸ κατώτερο στρώμα, ἕως 2.16, περιέχει ἀραιότερη λατύπη καὶ πέτρες μὲ παρεμβολὴ λωρίδας καθαροῦ καστανοῦ χρώματος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ βάθους 1.45 ἕως 1.92 μ. Σὲ βάθος 1.60 μ. περίπου ὑπάρχει πιθανὸ ὑπόλοιπο λιθοστρώτου.

Στρωματογραφία 12

Μέρος ἄσκαφης γῆς προεξέχει πρὸς Α τῆς 1ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 496, ἀρ. 2, 51α ἀρ. 1). Ἐδῶ εἴχαμε πάλι τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε ἄθικτα στρώματα (εἰκ. 6). Ἡ στρωματογραφικὴ αὐτὴ τομὴ θρίσκεται πρὸς Δ, ἀπέναντι καὶ σὲ ἀπόσταση 0.95 μ. τῆς προηγούμενης (εἰκ. 4). Στὸ ἐπάνω μέρος, ἀπὸ βάθους 0.57 ἕως 0.75 μ. σώζονται πέτρες μετὰ ἀνασκαφικῆς ξερολιθιάς ποὺ ἔνωνε τὴν πρώτη βάση μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἀπὸ βάθους 0.75 μ. ἀρχίζει καὶ ἐδῶ τὸ βαθὺ καστανὸ χῶμα μὲ χαλίκια καὶ λατύπη, περισσότερη πρὸς τὰ κάτω. Σὲ βάθος 1.07 μ. παρατηρεῖται πατημένη γῆ μὲ ἐπίστρωση πηλοῦ ποὺ ἔχει πυρακτωθεῖ καὶ φέρει ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα. Μέχρι βάθους 1.17/1.19 μ. τὸ χῶμα εἶναι μελανό, περιέχει λατύπη καὶ μοιάζει μὲ ὑπόστρωμα τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως. Μετὰ ἀρχίζει τὸ στρώμα τοῦ καθαροῦ καστανοῦ χρώματος ποὺ φθάνει μέχρι βάθους 1.49 μ., τὸ ὁποῖο περιεῖχε σὲ βάθος 1.40 μ. λείψανα διακεκομμένης λεπτῆς, στακτώδους στρώσεως. Τὰ ὑπόλοιπα στρώματα ποὺ διακρίθηκαν πρὸς τὰ κάτω, μέχρι βάθους 1.75 μ., περιέχουν λατύπη, ἀπανθρακωμένο ὕλικὸ καὶ τρίμματα κεραμιδιῶν. Στὰ βασικὰ στοιχεῖα ἡ στρωματογραφία αὐτὴ εἶναι ἴδια μὲ τίς δύο προηγούμενες, 10 καὶ 11, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς τῆς ἄσκαφης ἐπίχωσης, κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ

5. ΠΑΕ 1993, 98.

Εἰκ. 6. Στρωματογραφία 12.

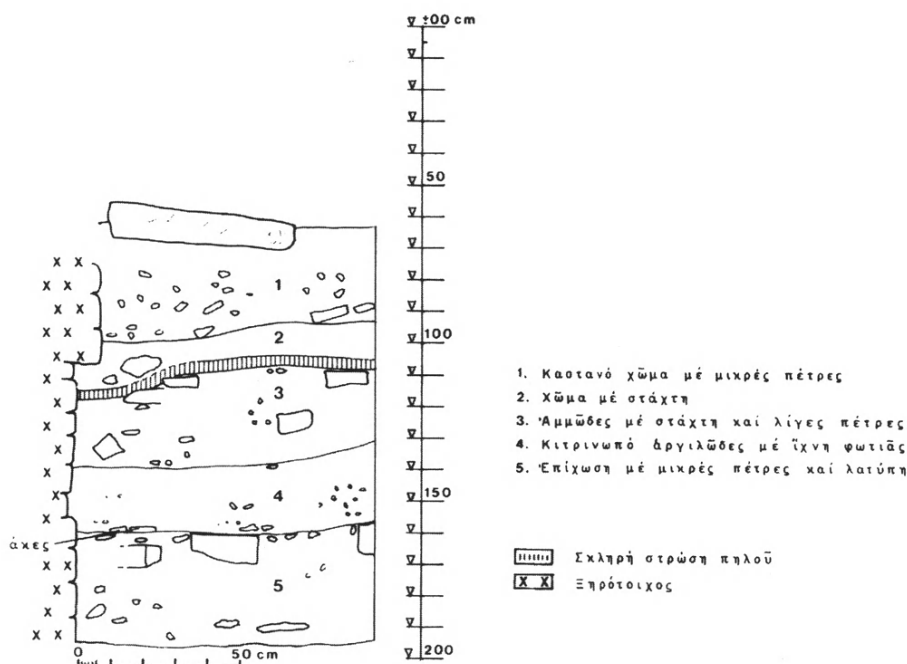
σηκοῦ. Λείπουν τὰ ἀνώτερα περὶ τὴν ὄρθια πλάκα ἐπίπεδα χρήσεως, γιατί ἔχουν προφανῶς καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ξερολιθία. Τὸ ἐπίπεδο χρήσεως σὲ βάθος 1.07 μ. εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου ἵχνη σημειώθηκαν στὸ ἴδιο περίπου βάθος καὶ στίς τέσσερις προηγούμενες στρωματογραφίες⁶. Εἶχε διαμορφωθεῖ στὸν πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β χώρο, προφανῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρήσεως τοῦ ἐπιπέδου τῆς πυρακτωμένης πῆλης ἐστίας τῶν στρωματογραφιῶν 7 καὶ 14.

Στρωματογραφία 13

Ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 1η καὶ 2η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 56α ἀρ. 1) ἔγινε ἔρευνα τῶν στρωμάτων καὶ

6. ΠΑΕ 1993, 86, 94, 96 καὶ στρωματογραφία 11 (βλ. πιοπάνω).

συντάχθηκε ή παρούσα στρωματογραφία (είκ. 4, 7). Κάτω από τις πλάκες του τοίχου υπάρχει χῶμα καστανό με μικρές πέτρες και ακολουθεῖ τό «μελανό» στρώμα με στάχτη που φέρεται στο γνωστό, προς Ν του μεγάρου Β επίπεδο χρήσεως σέ βάθος 1.07 μ. Έδῶ εἶναι πῆλινη στρώση πάχους 0.02-0.04 μ. Κάτω από τό επίπεδο αὐτό σημειώθηκαν δύο στρώματα, τό πρώτο με στάχτη

Εἰκ. 7. Στρωματογραφία 13.

και πέτρες, τό δεύτερο κιτρινωπό με ἴχνη φωτιᾶς. Πιθανῶς περιέχουν υπόλοιπα καταστροφῆς μέχρι βάθους 1.60 μ. ὅπου υπάρχουν τρεῖς πλάκες που προφανῶς ἀνήκουν σέ πλακόστρωτο. Στο ἴδιο περίπου βάθος σημειώσαμε πιθανά λείψανα λιθόστρωσης και στις στρωματογραφίες 8⁷ και 11.

Ὀρύγματα καὶ κατασκευές πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β

Κάτω ἀπὸ τὴν πρὸς Ν προέκταση τοῦ χώματος μετὰ τὴ λατύπη (πίν. 496, 51α, εἰκ. 3, 4)⁸ κατὰ τὴ δυτικὴ παρεὶα τῆς ἄθικτης ἐπίχωσης, σὲ ἀπόσταση 2.10 πρὸς Ν τοῦ ὀρύγματος μετὰ τὴ στάχτη καὶ τὸ σιδερένιο μαχαιρίδιο⁹ βρέθηκε νέο ὄρυγμα τὸ ὁποῖο ὀρίζουν, ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του, ἀκανόνιστες πέτρες. Τὸ παλαιὸ σκάμμα παρέσυρε μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρύγματος (πίν. 516, εἰκ. 3). Ἦχει διαστάσεις 0.24 X 0.24 μ. περίπου, βάθος 0.50 μ. καὶ ἡ σωζόμενη ἀρχὴ του βρίσκεται σὲ βάθος 1.16 μ. Στὸ ἀνώτερο μέρος εἶχε μαῦρα στακτώδη χρώματα μετὰ ὑπόλοιπα ἀπανθρακωμένων ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ ὀστέων. Τμῆμα πρόχου μετὰ ἀμαυρόχρωμη «γεωμετρικὴ» διακόσμηση βρισκόταν σὲ βάθος 1.47 ἐπάνω σὲ ἀπανθρακωμένο κατάλοιπο ξύλινου στύλου (;) πάχους 0.10 μ. καὶ ὕψους 0.15 - 0.20 μ. Μικρὲς πλακοειδεῖς πέτρες σφηνωμένες στὸ κάτω μέρος, ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, φανερώουν ὅτι ὁ ξύλινος κορμὸς ἔστεκε ὀρθίος, στερεωμένος μέσα στὸν λάκκο. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ξύλου (πίν. 506) τὸ ὄρυγμα, ἀπὸ βάθους 1.67 μ. περίπου περιεῖχε χῶμα καὶ λατύπη. Βαθύτερα ἕως 1.98 μ. (πίν. 53α) συλλέξαμε ὄστρακα, ἐπίσης μετὰ ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῆς ἀμαυρόχρωμης κεραμικῆς συναρμόζει μετὰ ἄλλο πού εἶχε βρεθεῖ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ σκληρὴ πατημένη γῆ πού προσδιορίσαμε ὡς ἐπίπεδο χρήσεως περὶ τὴν ὀρθία πλάκα, σὲ βάθος 0.65-0.70 στὴ στρωματογραφία 10^{9α}. Ἀνήκουν καὶ τὰ δύο στὸν ὅμο πρόχου. Τὸ γεγονός ὅτι ὄστρακα τοῦ ἴδιου ἀγγείου βρέθηκαν σὲ τόσο διαφορετικὰ βάθη δείχνει ὅτι τὰ στρώματα στὴν ἄθικτη λωρίδα ὑπὸ τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ σχηματίσθηκαν ἀπὸ φερτὰ χρώματα πού κατὰ καιροὺς χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐπιχωσθεῖ ὁ χώρος γιὰ νέα κάθε φορὰ χρήση. Ἔτσι εἶναι δυνατό θραύσματα τοῦ ἴδιου ἀγγείου νὰ ἀνευρίσκονται τυχαῖα σὲ διαφορετικῆς περιόδου στρώματα.

Πρὸς Ν τοῦ ὀρύγματος αὐτοῦ σὲ ἀπόσταση 0.90 μ. περίπου ἀποκαλύφθηκε λάκκος, πιθανῶς νεώτερος τοῦ προηγούμενου, μετὰ κτιστὰ τοιχώματα

8. ΠΑΕ 1993, 99-100.

9. ΠΑΕ 1993, 98.

9α. ΠΑΕ 1993, 96.

ἀπὸ μεγάλους ἀπελέκητους πλακοειδεῖς λίθους κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος καὶ ἀκανόνιστους κυβόλιθους κάτω (πίν. 52α, εἰκ. 3). Παρὰ τῇ βόρεια πλευρὰ του στέκουν ὄρθιες δύο μεγάλες παράλληλες μεταξύ τους,γωνιώδεις πλάκες πού χωρίζουν σήμερα τὴν κατασκευὴ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μὲ τὴ λατύπη, ἡ ὁποία εἶναι ἄγνωστο ἂν συνεχιζόταν ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὄρυγμα, γιὰτὶ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή ἐδῶ ἔφθασε σὲ ὁρισμένα σημεῖα μέχρι βάθους 1.14 μ.¹⁰. Ἀλλες ὁμοιες, ἀλλὰ μικρότερες πλάκες ἔχουν τοποθετηθεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Τὸ ἐσωτερικὸ ἄνοιγμα τοῦ λάκκου (πίν. 52β), τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση μεγάλων ριχτῶν λίθων (πίν. 53β, ἀρ. 1), ἴσως μετανασκαφικῶν, στενεύει πρὸς τὸ κάτω (διαστ. ἐπάνω 0.45 X 0.37-0.27 μ., κάτω 0.30 X 0.30 μ., βάθος 0.60 μ.). Περιεῖχε μαῦρο ἐπίσης χῶμα, καμένες ὀργανικὲς ὕλες καὶ λίγα ὀστὰ ζώων. Στὰ ὄστρακα περιλαμβάνονται καὶ λεπτότερα τροχήλατα, ἴσως ὕστερα γεωμετρικά - πρῶιμα ἀρχαῖκά. Σὲ βάθος 1.23 μ. παρὰ τῇ δυτικῇ παρεῖᾳ βρέθηκε σιδερένια αἰχμὴ δόρατος. Ὁ λάκκος ἐρευνήθηκε μέχρι βάθους 1.59 μ. ὅπου φθάνουν οἱ πέτρες τῶν τοιχωμάτων του.

Καὶ οἱ δύο πιοπάνω κατασκευές εἶναι πιθανῶς βόθροι μὲ ὑπόλοιπα θυσιῶν. Κεῖνται σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο ἀπὸ τὸ ὄρυγμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1993. Τὸ ὄρυγμα μὲ τὸ καμένο ξύλο εἶχε καταχωσθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μὲ τὴ λατύπη ὅπως καὶ τὸ ὄρυγμα τοῦ 1993. Μεταξὺ τῶν δύο ἐφετινῶν ὀρυγμάτων, σὲ βάθος 1.17 μ. καὶ μάλιστα μεταξύ τοῦ νότιου ἄκρου τῆς ἐπίχωσης μὲ λατύπη καὶ τῶν ὄρθιων πλακῶν τοῦ κτιστοῦ λάκκου εἶναι στρωμένη πλάκα καὶ σκληρὴ γῆ σὲ μικρὴ σωζόμενη ἔκταση πού δίνει τὴν ἐντύπωση ἐπιπέδου χρήσεως (πίν. 53β ἀρ. 3, 51β ἀρ. 2). Ἀντιστοιχία σὲ καμία ἀπὸ τίς πλησιόχωρες στρωματογραφίες δὲν διαπιστώθηκε.

Προεκτεῖναμε τὴν ἀνασκαφὴ ἀμέσως πρὸς Α τῆς κτιστῆς αὐτῆς κατασκευῆς ἕως καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ (πίν. 53β ἀρ. 2, εἰκ. 3) μὲ μία τομὴ διαστ. 2.00 X 1.50 μ. Τὸ ἄσκαφο συναντήσαμε σὲ βάθος 1.10 μ. (ἀμέσως πρὸς Α τοῦ λάκκου) καὶ 0.74 μ. (παρὰ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη). Εἶναι χῶμα κοκκινωπὸ μὲ τρίμματα κεραμιδιῶν, ὄστρακα καὶ πολλὲς πέτρες. Σὲ βάθος 0.90 μ. περίπου παρὰ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο κτιστῶν συμπαγῶν, ἴσως κυκλο-

10. Σὲ παλαιὰ φωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδῃ διακρίνονται οἱ ὄρθιες γωνιώδεις πλάκες.

τερῶν κατασκευῶν ἀπὸ μικρὲς πέτρες (πίν. 54α ἀρ. 2, 54β ἀρ. 1). Καλύτερα διατηρεῖται ἡ νότια μὲ τέσσερις - πέντε δόμους. Φέρονται σὲ βάθος 1.29-1.35 μ., ἐπομένως στὸ ἐπίπεδο τοῦ γνωστοῦ πλακοστρώτου ἐπάνω στὸ ὁποῖο σχηματίσθηκε ἡ ἐπίχωση μὲ τὶς μεγάλες πέτρες τῆς ἄθικτης λωρίδας ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἡ ἐπίχωση ἡ ὁποία ἐκάλυψε τὶς κατασκευὲς αὐτὲς εἶναι ἀπὸ χῶμα κοκκινωπό, ἔχει στὸ ἀνώτερο μέρος της πολλὰ ὅσθα ζώων καὶ λείψανα πυρᾶς, λίγα θραύσματα πιθαριῶν καὶ κατὰ τόπους μάζες κίτρινου χρώματος. Ἄν καὶ ἔχει γίνῃ διαταραχὴ καὶ ἀφαίρεση χωμάτων μεταξὺ τῶν δύο χώρων, φαίνεται ὅτι καὶ οἱ κατασκευὲς αὐτὲς ἐπιχώσθηκαν ταυτοχρόνως μὲ τὰ πρὸς Δ εὐρισκόμενα ὀρύγματα. Γιὰ πληρέστερη διερεύνηση τῶν κατασκευῶν αὐτῶν θὰ ἔπρεπε νὰ προχωρήσουμε κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ.

Μικρὸ τμήμα ἐπίχωσης πλευρᾶς 0.60 μ. ἀκριβῶς στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη ἦταν ἄσκαφη ἀπὸ βάθους 0.66 μ., δηλ. ἀκριβῶς ὅπου πατοῦν οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη (πίν. 54β, 55α ἀρ. 2). Μέχρι 0.80 μ. περιεῖχε λατύπη καὶ πολλὰ ὅστρακα καὶ μετὰ ὑπῆρχε τὸ στρώμα τῶν κοκκινωπῶν χωμάτων μὲ τὰ τρίμματα τῶν κεραμιδιῶν, πού ὅπως σημειώσαμε πιοπάνω, ἐκάλυψε τὶς «κυκλοτερεῖς» κατασκευές. Ἐπάνω στὸ στρώμα αὐτὸ θὰ φερόταν τὸ πλακόστρωτο πού σημείωσε ὁ Σωτηριάδης στὴν πρώτη κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀργότερα ἀφαίρεσε ὡς νεώτερο¹¹.

Ἔρευνα στὸν χώρο μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β

Πρόκειται γιὰ τὸ τμήμα ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 1, 2α, πίν. 55β, 56β, 57α-β). Στὸν στενὸ αὐτὸν χώρο, σὲ ἀπόσταση 12 μ. ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ μεγάρου εἶχε ἀνιχνευθεῖ τὸ 1992, χωρὶς νὰ ἀποκαλυφθεῖ, ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος γ πού ἐσημείωσε ὁ Ρωμαῖος¹² (εἰκ. 4). Κατὰ τὸ παλαιὸ σχέδιο τοῦ μεγάρου Β ὁ τοῖχος γ χωρίζει τὸ πρόσθιο ἀπὸ τὸ κύριο δωμάτιο. Ἀπὸ τὶς δύο πλευρές του

11. AE 1900, 176, παρένθ. πίν. σελ. 175. AE 1990, 193. ΠΑΕ 1993, 91.

12. ΠΑΕ 1992, 120, ΑΔ 1, 1915, 243.

ὑπῆρχε μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση καὶ πολλοὶ λίθοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὀρισμένοι πιθανῶς κατέπεσαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς τοίχους τοῦ μεγάρου μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀποκάλυψη.

Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου γ βρίσκεται σὲ βάθος 0.70 μ. Ὁ τοίχος συνεχίζεται ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἐλπίζαμε ὅτι ἐδῶ ἡ παλαιὰ σκαπάνη δὲν θὰ εἶχε προχωρήσει σὲ μεγάλο βάθος ἐξαιτίας τῆς στενότητος τοῦ χώρου. Καὶ πράγματι παρὰ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου γ ἐπὶ μήκους 0.60 μ. ὑπῆρχε μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση μόνο μέχρι τοῦ βάθους ἐδράσεως τοῦ τοίχου (1.27 μ.). Ἀμέσως πρὸς Β τὸ ἄσκαφο χῶμα ἄρχιζε σὲ βάθος 1.07-1.20 μ. (πίν. 566 ἀρ. 1), ἐνῶ βορειότερα σὲ βάθος 1.34 μ., προφανῶς γιατί ὁ Ρωμαῖος εἶχε φθάσει ἕως τὸ βάθος αὐτὸ γιὰ τὴ βόρεια στρωματογραφικὴ τομὴ¹³ καὶ τὴν κατασκευὴ στὴ συνέχεια τῆς ξερολιθιάς γιὰ νὰ στηρίξει τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ (πίν. 566, 57α ἀρ. 4). Στὸν χώρο αὐτὸν πρὸς Β τοῦ τοίχου γ, κάτω ἀπὸ στρώση σκληρῶν χωμάτων μὲ πολλὴ κατὰ τόπους λατύπη καὶ ὑπόλοιπα ἀπανθρακωμένων στοιχείων πού ὑπῆρχαν σὲ βάθος 1.07-1.20 μ. (πίν. 566 ἀρ. 1), διαπιστώσαμε ὑπόλοιπα τοῦ γνωστοῦ παλαιότερου πλακοστρώτου σὲ βάθος 1.23 μ. περίπου (πίν. 57α ἀρ. 1, 556, 576). Σῶζονται κατὰ τόπους τέσσερις ἀκέραιες πλάκες ἀκανόνιστου σχήματος καὶ θραύσματα ἄλλων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀρισμένα χωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο α. Ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἢ δὲν εἶχαν σωθεῖ πλάκες, ὅπως κατὰ τὸ βορειότερο μέρος τοῦ χώρου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7η καὶ 8η ἐσωτερικὴ βάση, ὑπῆρχε στρώση σκληρῆς πατημένης γῆς ἢ ὁποῖα ἐκάλυπτε ἐν μέρει καὶ δύο ἀπὸ τίς σωζόμενες πλάκες, ἐνῶ σὲ ἄλλα σημεῖα ὑπῆρχαν λείψανα ἐπάλειψης πηλοῦ. Κατὰ τόπους τὸ φερτὸ αὐτὸ χῶμα εἶναι κοκκινωπὸ ἢ κίτρινο. Τὸ πάχος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.06 μ. ἕως 0.09 μ. Μετρήθηκαν βάθη τῆς ἄνω ἐπιφανείας του παρὰ τὸν τοῖχο α 1.11, 1.15, 1.20 μ. Ἐπάνω στὴν ἀνισόπεδη αὐτὴ στρώση πού ἐκάλυψε ἢ συμπλήρωσε τὸ ἐλλειπῶς τότε σωζόμενο πλακόστρωτο ἐπάτησε ὁ τοίχος α (εἰκ. 2α). Στὸ ἐρώτημα ἐὰν τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ εἶχε χρησιμεύσει καὶ ὡς πρῶτο δάπεδο τοῦ κτιρίου δὲν ἦταν δυνατό ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ δοθεῖ ἀσφαλὲς ἀπάντηση.

13. ΑΔ 1, 1915, 246, εἰκ. 12.

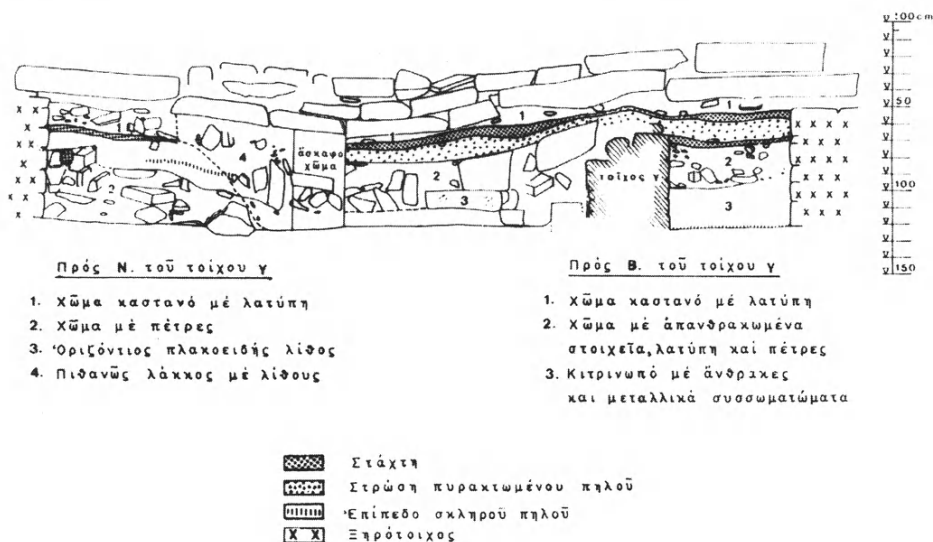
Σὲ βάθος 1.27 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 0.35 μ. πρὸς Δ τοῦ τοίχου α καὶ 1.95 πρὸς Β τοῦ τοίχου γ βρέθηκαν συγκεντρωμένα τρία ὄστρακα ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς καὶ τρία ἀδιάγνωστα, μάλλον μεταμυκηναϊκά, καὶ ἴσως πρωτογεωμετρικῆς ἢ γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἦταν μέσα στὴ στρώση τῆς σκληρῆς γῆς πού σχετίσαμε μὲ πιθανὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου καὶ ἴσως βοηθήσουν στὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς του. Πρὸς Ν τοῦ τοίχου γ στὸν περιορισμένο χώρο πού ἦταν γεμάτος πέτρες δὲν ἦταν δυνατό νὰ γίνεи ἀνασκαφὴ λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου (πίν. 576).

Στρωματογραφία 14

Γιὰ νὰ ἐξετασθοῦν τὰ ζητήματα τῶν ἐπιπέδων χρήσεως τοῦ μεγάρου Β καὶ τῆς ἐπίχωσης μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ναοῦ, ἔγιναν νέες στρωματογραφικὲς ἔρευνες κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, χωρὶς νὰ μετακινήθοῦν οἱ λίθοι του, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ 7η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 1). Τὸ τμήμα αὐτὸ ἐκτείνεται ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς τοῦ τοίχου γ, ἀνάμεσα στὶς στρωματογραφίες πού ἔκανε ὁ Ρωμαῖος, ἀφοῦ μετακίνησε τοὺς λίθους τοῦ σηκοῦ. Τὶς θέσεις ἐκεῖνες μαρτυροῦν σήμερα οἱ ξερολιθιὲς πού κατασκευάσθηκαν γιὰ νὰ στηρίζουν τίς πλάκες τοῦ τοίχου μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Κάτω ἀπὸ τὸ βορειότερο μέρος τοῦ ἴδιου τοίχου ἔγιναν τὸ 1992 δύο ἄλλες στρωματογραφικὲς τομές, ἡ 4 καὶ ἡ 5¹⁴. Ἡ συνολικὴ ἔκταση τῆς στρωματογραφίας 14 εἶναι 4.40 μ.

Πρὸς Ν τοῦ τοίχου γ ἐπὶ μήκους 3.20 μ. ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 8, πίν. 58α-β) διαπιστώθηκε, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, στρώμα χώματος μὲ λατύπη καὶ πέτρες. Σὲ περιορισμένη ἔκταση στὸ νοτιότερο μέρος μεσολαβεῖ λεπτὸ στρώμα καθαροῦ καστανοῦ χώματος. Ἀκολουθεῖ στρώμα στάχτης ἀνοιχτόχρωμης μὲ πολλὰ θρυμματισμένα ὅστὰ ζώων, ἡ ὁποία φέρεται ἐπάνω σὲ στρώση κίτρινου, ἥ καὶ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ πυρακτωμένου μὲ λατύπη καὶ ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα στὸ ἐπάνω μέρος. Ἀκολουθεῖ χαμηλότερα χῶμα μὲ μεγάλες πέτρες μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν λειψάνων τοῦ πλακοτρώτου καὶ τῆς συμπληρωματικῆς ἐπίστρωσης. Πλακοειδῆς λίθος ὀριζοντίως κείμενος σὲ

14. ΠΑΕ 1992, 105 κέ.

Εἰκ. 8. Στρωματογραφία 14.

βάθος 1.14 μ. ἀνάμεσα σέ ἄλλους ριχτούς λίθους στό στρώμα αὐτό, ἴσως ἀνήκει σέ κατασκευή (πίν. 58α-β, ἀρ. 1, εἰκ. 8, ἀρ. 3). Στό νοτιότερο μέρος τῆς στρωματογραφίας παρὰ τήν ξερολιθιά τοῦ Ρωμαίου τὰ στρώματα ἔχουν διατραχηθεῖ ἀπό τήν παλαιά ἀνασκαφή.

Ἡ διαστρωμάτωση πού περιγράψαμε εἶναι ἡ ἴδια μέ ἐκείνη πού σημειώθηκε καί στή στρωματογραφία 7¹⁵. Ἡ στάχτη ἐπάνω στό πήλινο πυρακτωμένο ἐπίπεδο χρήσεως (ἐστία;) εἶναι συνέχεια ἐκείνης πού σημειώθηκε ἐκεῖ, καί ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο αὐτὲς στρώσεις ἐμφανίζονται τώρα ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου γ. Εἶναι ἐπομένως ἀναγκαῖο νὰ δεχθοῦμε ὅτι καί τῆς στρωματογραφίας 7 τὸ πυρακτωμένο ἐπίπεδο μέ τὴ στάχτη συνεχιζόταν ἐπάνω στό ἐρείπιο τοῦ τοίχου α, γεγονός γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ 1993 ἀμφιβάλαμε ἐξαιτίας τῆς κακῆς κατάστασης διατήρησής¹⁶. Τὸ γεγονός ὅτι ἐδῶ τὰ στρώματα αὐτὰ βρίσκονται λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα, ἴδια ὡς πρὸς τὴ σύσταση καί τὴ μορφή, τῆς στρωματογραφίας 7, δὲν πρέπει νὰ

15. ΠΑΕ 1993, 80-85.

16. ΠΑΕ 1993, 84.

ἐμποδίζει τὴν ταύτισή τους μὲ ἐκεῖνα. Οἱ ὑψομετρικὲς διαφορὲς ὀφείλονται σὲ πιέσεις τῶν ὑπερκειμένων οἰκοδομικῶν στοιχείων καὶ διάφορες κατὰ καιροῦς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῶν στρωμάτων. Πρὸς Β μάλιστα τοῦ τοίχου γ οἱ στρώσεις (εἰκ. 8, πίν. 59) διατηροῦνται ἀκόμη ὑψηλότερα ἀπὸ τίς πρὸς Ν καὶ χωρὶς διακύμανση, γιατί ὁ ὑπερκείμενος τοῖχος τοῦ σηκοῦ βρίσκει στήριγμα στὴν κοντινὴ ξερολιθιά καὶ δὲν ἔχει ὑποστῆ καθίζηση. Ἐδῶ συναντήσαμε τὴ συνέχεια τῶν ἴδιων στρωμάτων, τοῦ ἀνώτερου καστανοῦ κάτω ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, τῆς ἀνοιχτόχρωμης στάχτης μὲ θρύμματα ὀστῶν καὶ τὸ πυρακτωμένο ἐπίπεδο. Κάτω ἀπὸ αὐτό, σὲ βάθος 0.735 εἶχε σχηματισθεῖ στρώση λεπτῆς βαθύχρωμης στάχτης ἐπάνω σὲ χρώματα κοκκινωπά μὲ ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα, λατύπη, πέτρες καὶ θραύσματα πίθων. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ συναντᾶται σὲ ὅλο τὸ μᾶκρος τῆς στρωματογραφίας καὶ φθάνει ἐδῶ μέχρι βάθους 1 μ. Ἴσως πρόκειται γιὰ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἴδιου τοῦ μεγάρου Β. Ἀκολουθεῖ κάτω κιτρινωπὸ χῶμα μὲ λείψανα ἀπανθράκωσης καὶ μεταλλικά συσσωματώματα μέχρι βάθους 1.27 μ., ὅπου σημειώνεται ἐπίπεδο πήλινης σκληρῆς στρώσης, προφανῶς δαπέδου. Πρόκειται γιὰ τὴ στάθμη τοῦ παλιότερου πλακοστρώτου καὶ τῆς συμπληρωματικῆς ἐπίστρωσης ποὺ σημειώσαμε προηγουμένως, στὴν ὁποία ἐδράζεται καὶ ὁ τοῖχος γ. Μέχρι αὐτῆς τῆς στάθμης δὲν ἦταν δυνατό νὰ φθάσουμε στὴ στενὴ λωρίδα πρὸς Ν τοῦ τοίχου γ (πίν. 576). Καὶ πάλι δὲν διαπιστώνεται ἀντιστοιχία μὲ τὴ βόρεια στρωματογραφία (ζ-ε) τοῦ Ρωμαίου¹⁷, τῆς ὁποίας τὰ στρώματα ὅπως λέγει παρατήρησε σὲ ὅλο τὸ «ἐρευνηθὲν μῆκος τῶν 5.60 μ.», τὸ ὁποῖο σήμερα κατέχει ξερολιθιά κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 7ῃ ἕως τὴν 9ῃ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, δηλ. στὴ συνέχεια πρὸς Β τῆς στρωματογραφίας 14. Οὔτε μὲ τὴ δική μας παρὰ τὸν βόρειο χωριστικὸ τοῖχο, ἀρ. 5 τοῦ 1992¹⁸ ἀντιστοιχεῖ ἡ παρούσα στρωματογραφία. Πιθανότατα μόνον ἡ κατώτερη στρώση δαπέδου εἶναι ἡ ἴδια καὶ στίς τρεῖς. Ἴσως ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται σὲ διαφορετικὴ χρῆση τοῦ χώρου. Στοιχεῖα ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τῆς στρωματογραφίας ζ-η τοῦ Ρωμαίου πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε στὸ ἀντίστοιχο δυτικὸ μέρος τοῦ μεγάρου Β.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

17. ΑΔ 1, 1915, 247, εἰκ. 12.

18. ΠΑΕ 1992, 109.

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 60-63)

Συνεχίσθηκαν τὸ 1994 στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος οἱ ἐργασίες πού διευθύνει ὁ ὑπογράφων μὲ βασικὸ συνεργάτη τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιο Βελένη¹.

Στὴ νότια στοά, πού εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1976, ἀναστηλώθηκαν οἱ δύο σωζόμενοι κίονες – ὁ βορειοδυτικὸς καὶ ὁ νοτιοδυτικὸς – καὶ τὰ κιονόκρανά τους (πίν. 60α). Οἱ κίονες εἶναι καὶ οἱ δύο ἀρράβδωτοι. Ὁ νοτιοδυτικὸς ἔχει ὕψος 2.37 μ., καὶ διάμετρο 0.35 μ. κάτω καὶ 0.30 μ. ἐπάνω· ὁ βορειοδυτικὸς ὕψος 2.47 μ., κάτω διάμετρο 0.405 μ. καὶ ἄνω διάμετρο 0.36 μ. Στὸν κίονα αὐτὸν καὶ σὲ ὕψος 1.08 μ. ἔχουν ἀνοιγεῖ δύο πρόχειρες ἀντιθετικές ὀπές διαμέτρου καὶ βάθους 2.5 ἐκ. Ὁ βορειοδυτικὸς κίων φέρει δίζωνο ὑστερορρωμαϊκὸ κιονόκρανο², ἐνῶ τὸ κιονόκρανο τοῦ νοτιοδυτικοῦ εἶναι κορινθιακόν, καὶ χρονο-

1. Στὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχι ἀλ-Σααγιάχ, οἱ πτυχιῶχοι ἀρχαιολογίας Ἰωάννης Βαραλῆς, Γεώργιος Ἰωάννου, Μαριάννα Οἰκονόμου καὶ Δημήτριος Παπαγιάννης, καὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Οὐρανία Καραγιάννη καὶ Εὐτέρπη Μπαμπανάσιου. Τὴν κεραμεικὴ μελετᾶ ἡ κυρία Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στίς Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων τῶν Ἰωαννίνων (8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ IB' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων) γιὰ τὴν πολλαπλὴ βοήθειά τους. Ἐκθέσεις γιὰ τίς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ AAA V.1, 1972, 87-97· VI. 3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-164, καὶ στὰ ΠΑΕ 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164· 1991, 169-177· 1992, 150-154· 1993, 111-116.

2. AAA X.2, 1977, 159, εἰκ. 13. Ἔχει ὕψος 56.5 ἐκ., ὕψος ἄβακος 9 - 9.5 ἐκ., διάμ. βάσεως 41 ἐκ. καὶ πλευρὰ ἄβακος 64.5-65 ἐκ.

λογεῖται πιθανότατα στή δεύτερη πενηνταετία τοῦ 6ου αἰ.³ Στὸν νοτιοδυτικὸ κίονα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χαράγματα ποὺ ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ ⁴, σώζεται σὲ ὕψος 1.225-1.325 ἀπὸ τῇ βάσει ἓνα ἀμυδρὸ ἀκιδογράφημα μὲ τὸ ὄνομα *ΝΗΚΗΦΟ/ΡΟΥ*, ποὺ ἀναφέρεται πιθανῶς στὸν δεσπότη τῆς Ἡπείρου Νικηφόρο τὸν Α' (1267-1296) (πίν. 61α). Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων κυμαίνεται μεταξύ 1.3 καὶ 0.25 ἐκ. Τὸ καλὰ διατηρημένο τμήμα τῆς ὀροφῆς τῆς νότιας στοᾶς ποὺ εἶχε ἀφαιρεθῇ ἐπὶ τόπου καθαρίσθηκε, ἀρμολογήθηκε σὲ μερικά σημεῖα ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη, στηρίχθηκε σὲ ὀκτὼ πλίνθινους πεσσίσκους, καὶ ἔγινε ἔτσι δυνατὴ ἡ ἀπομάκρυνση τῶν χρωμάτων, πάνω στὰ ὁποῖα στηριζόταν, καὶ ἡ ἀποτύπωση τοῦ δαπέδου. Ἡ ἐγκάρσια αὐτὴ καμάρα ἐκάλυπτε τὸν χώρο μεταξύ τοῦ ΒΔ, καὶ τοῦ ΒΑ κίονος καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος τοῦ ναοῦ⁵. Τὰ πλίνθινα τόξα ποὺ ἔνωσαν τὸν ΒΔ κίονα μὲ τὸν ΝΔ καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχη παραστάδα τῆς νότιας στοᾶς ἔχουν πλάτος 0.66 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς παραστάδας εἶναι 0.73 μ.

Στὸν κυρίως ναὸ ἔγιναν τομὲς ποὺ ὁδήγησαν σὲ ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Τὰ θεμέλια εἶναι κτισμένα μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαμα. Ἡ θεμελίωση στὸν βόρειο τοῖχο, καὶ συγκεκριμένα στὴν παραστάδα τοῦ βόρειου τοίχου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ΒΔ κίονα, φθάνει σὲ βάθος 1.40 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τὰ τοιχώματά της δὲν εἶναι κάθετα ἀλλὰ εἰσέχουν ὅσο προχωροῦμε βαθύτερα⁶. Συνεπῶς εἶχε ἀνοιχθεῖ ἓνας λάκκος καὶ γέμισε μὲ λίθους καὶ κονίαμα, χωρὶς νὰ διαμορφωθοῦν κάθετα τοιχώματα. Τὸ θεμέλιο ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τῶν τοίχων καὶ τῶν παραστάδων· δὲν ὑπάρχει θεμέλιο κάτω ἀπὸ τὸ πεζοῦλι μεταξύ τῆς ΒΔ γωνίας καὶ τῆς παραστάδας. Τὰ θεμέλια τῶν κιόνων ποὺ ἐβάσταζαν τὸν τροῦλλο δὲν συνδέονται μὲ τοίχους θεμελιώσεως μὲ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ

3. AAA X.2, 1977, 159, εἰκ. 14. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: Ὑψος 49.5 ἐκ., διάμ. βάσεως 39 ἐκ., πλευρὰ ἄβacos 72-73 ἐκ. Ἡ ὀπὴ γιὰ τὴ μολυβδοχόηση ἔχει διάμετρο 11 ἐκ. Τὸ μεταλλικὸ στοιχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε στερεωθεῖ τὸ κιονόκρανο ἔχει τομὴ 2.4 X 2.8 ἐκ.

4. AAA X, 1977, 162-163, εἰκ. 19.

5. Βλ. σχετικῶς AAA X.2, 1977, 151, εἰκ. 1. Τὴν καμάρα διατρύπᾳ μία ξυλοδεσιὰ διατομῆς περ. 14 X 14 ἐκ.

6. Ἐνῶ ψηλὰ τὸ θεμέλιο ἐξέχει κατὰ 20 ἐκ., στὸ βαθύτερο σημεῖο του εἰσέχει κατὰ 10 ἐκ.

ὅπου ὑπάρχουν ἀντίστοιχες παραστάδες, ἔχουν ὅμως πολὺ μεγάλο βάθος, ἐπειδὴ τὸ μνημεῖο εἶναι θεμελιωμένο σὲ προσχώσεις τοῦ Λούρου, πού ρεεῖ σὲ μικρὴ ἀπόσταση, καὶ οἱ βυζαντινοὶ μαῖστορες ἤθελαν νὰ φθάσουν στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Τομὴ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ θεμελίου τοῦ ΒΑ κίονος (πίν. 606), ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαμα, διαστάσεων 1.35 X 1.35 μ., ἔφθασε σὲ βάθος 3.28 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο χωρὶς νὰ βρεθεῖ τὸ πέρασ του! Σὲ βάθος περίπου 2.20 μ. ὑπῆρχε ἰζηματογενὲς στρώμα πάχους περ. 8 ἐκ. Διαπιστώθηκε ἐπίσης στὸ ΒΔ γωνιαῖο διαμέρισμα ἢ ὑπαρξὴ πλέγματος ἀπὸ ξυλοδεσιές ὀρθογωνίου διατομῆς (ὕψους 17 καὶ πλάτους 20 ἐκ.) σὲ βάθος 20 ἐκ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁμοιογενὴς ἔδρασις. Τὰ ξύλα ἔχουν σαπίσει καὶ σώζονται μόνο τὰ κοιλώματα τῶν ξυλοδεσιῶν.

Ἐρευνα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ διακονικοῦ, πού ἦταν στρωμένο μὲ πῆλινες πλάκες, ἀποκάλυψε κατασκευὴ μὲ πλίνθινον δάπεδο σὲ βάθος 0.44 μ. καὶ δύο παράλληλα τοιχώματα ἀπὸ πέντε σωζόμενες σειρὲς πλίνθων μὲ μέτωπο μόνο πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, πλάτους 0.615 μ. καὶ σωζόμενου μήκους 2.51 μ. (πίν. 616). Οἱ διαστάσεις αὐτὲς ἀποκλείουν νὰ πρόκειται γιὰ τάφο· ἄλλωστε δὲν βρέθηκαν ὅστ' ἢ κτερίσματα. Ἴσως νὰ εἶχε διαμορφωθεῖ ἐκεῖ κρύπτη. Ἀπὸ σωζόμενα ἱχνη προκύπτει ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἦταν μάλλον τεταρτοσφαιρική, ἐνῶ ἡ δυτικὴ ἴσως ἡμικυκλική. Τὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν χρονολογοῦνται στὸν 13ο-14ο αἰ. Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ διακονικὸ βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ἐνῶ τομὴ βάθους 1.60 μ. στὴν ἀψίδα τοῦ ἔδειξε ὅτι τὸ θεμέλιο προχωρεῖ ἀκόμη βαθύτερα. Κρίθηκε σκοπιμότερο νὰ γίνῃ τὸ ἐπόμενο ἔτος ἔρευνα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἀψίδας.

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ΒΔ γωνιαίου διαμερίσματος ἀνασκάφηκαν τέσσερις παράλληλες ταφές. Ἕνας τάφος ἦταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος μὲ πλάκες τοῦ δαπέδου. Βορειότερα ἕνας ἄλλος τάφος ἦταν σκεπασμένος μὲ δύο κεραμίδες, ἐνῶ νοτίως τοῦ κιβωτιοσχήμου ὑπῆρχε ἀνοικτὴ ταφὴ μὲ ἕνα ἀγγεῖο κοντὰ στὸ κεφάλι. Βρέθηκαν μερικὲς κροῦστες μαρμαροθετήματος. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἕνα δηνᾶριο τορνήσιο τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουλιέλμου Α' de la Roche (1280-1287), σὲ βάθος 8 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο⁷.

7. G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient Latin* (1878), 338. Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ἐγίνε ἀπὸ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Ἰω. Τουράτσογλου, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ.

Στὴ δυτικὴ στοὰ ἐρευνήθηκε βορείως τῆς βασιλείου πύλης τάφος ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.70 X 0.53 μ., κτισμένος ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξέχει κατὰ 1.32 μ. Περιεῖχε ὅστ' αὖ – ὅχι ὅμως κρανίον –, σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ δύο νομίσματα: Δηνάριο τορνήσιο τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Ἰωάννου Β' Orsini (1323-1335)⁸ καὶ τοῦ δόγη Giovanni Dolfino (1356-1361)⁹. Ἄλλος κτιστὸς τάφος διαστάσεων 1.73 X 0.66 μ. ὑπῆρχε στὴ ΝΔ γωνία τοῦ νάρθηκα.

Τὰ περισσότερα ὄστρακα ποὺ ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφὴ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια τῆς Ἄρτας τοῦ 13ου-14ου αἰ.¹⁰

Συνεχίσθηκε ἡ συγκόλληση τῶν θρυμματισμένων πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ ἡ συμπλήρωση τῶν ἐλλειπουσῶν μὲ σκυροκονίαμα. Τὸ 1994 προχώρησε ἡ συμπλήρωση μὲ λευκὸ τσιμέντο τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν συγκολληθεῖσων πλακῶν τοῦ δαπέδου τῆς βόρειας στοᾶς ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη τοῦ κυρίως ναοῦ ἕως τὴ ΒΔ γωνία του, καὶ ἄρχισε ἡ συγκόλληση τῶν πλακῶν τῆς δυτικῆς στοᾶς (πίν. 62α), ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς. Στὸ περίστωο οἱ πλάκες ἦσαν τοποθετημένες κατευθεῖαν στὸ χῶμα καὶ ὅχι σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ λατύπη καὶ κονίαμα, ὅπως στὸν κυρίως ναό· γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τοποθετοῦνται μετὰ τὴ συγκόλλησή τους σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα. Κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τοῦ νότιου τμήματος τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων τοπικῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἄρτας, τοῦ 13ου πιθανότατα αἰ.¹¹ Στερεώθηκε καὶ ἀρμολογήθηκε ἡ στέψη τοῦ Ν τοίχου τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ἀνασκαφὴ δυτικῶς τοῦ ναοῦ, ὅπου τὸ 1993 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἓνας αἰνιγματικὸς τοιχοπεσσός, ἔφερε στὸ φῶς πολλοὺς λακκοειδεῖς ἢ κιβωτιόσχημους τάφους τῆς πρώιμης μάλλον Τουρκοκρατίας, κατασκευασμένους μὲ χοντροπελεκημένες πέτρες, μὲ ἐλάχιστα κτερίσματα, ἀνάμεσά τους ἓνα χάλκινο δακτυ-

8. G. SCHLUMBERGER, *ε.α.* 374-375.

9. N. PAPADOPOULI, *Le monete di Venezia* (1893), 196 ἀριθ. 2.

10. Α. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Βυζαντινὴ κεραμεικὴ στὴν Ἄρτα, ΔΧΑΕ περ. Δ', ΙΒ', 1984, 453-472.

11. Βρέθηκαν λ.χ. ὄστρακα ἀνάλογα μὲ τὰ ὑπ' ἀριθ. 75 καὶ 93 τοῦ ἄρθρου τῆς κυρίας Χαριτωνίδου (465, εἰκ. 3, 10).

λίδι διαμ. 1.26 / 1.22 ἐκ. καὶ ἓνα χάλκινο βραχιόλι ἀπὸ ἔλασμα διαμ. 26 ἐκ., ὅπου εἶναι χαραγμένη τεθλασμένη γραμμὴ, μικρὸ σιδερένιο ἔλασμα καὶ λίθινο βάρος μὲ διαμπερὴ ὁπὴ στὸ ἓνα ἄκρο. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο ἐνὸς τάφου εἶχε πακτῶθεϊ στὸ ἔδαφος τμῆμα μαρμαρίνου κιονίσκου διαμέτρου 12 ἐκ., πού προέρχεται ἀπὸ τοὺς πυλῶνες τοῦ ναοῦ. Σὲ ἀπόσταση 3.25 μ. νοτίως τοῦ τοιχοπεσσοῦ, ἀνεσκάφη τοίχος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαμα, ὅπου ἦταν πακτωμένος ἀγωγὸς ἀπὸ πήλινα στοιχεῖα διαμ. 11.5 καὶ πάχους 0.8 - 1.1 ἐκ., τῶν ὁποίων ἡ μία ἄκρη στενεύει καὶ εἰσχωρεῖ στὸν ἐπόμενο σωλήνα (πίν. 63α). Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς κατευθύνεται πρὸς τὴ φιάλη, πού βρισκόταν δυτικῶς τοῦ περιστώου¹².

Παρὰ τίς προφορικές καὶ ἔγγραφες παραστάσεις τοῦ ἀνασκαφέως πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, οἱ τοιχογραφίες πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1993 παρέμειναν ὅλο τὸν χειμῶνα στὸ ὕπαιθρο. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1994 ἐλήφθησαν τὰ πρῶτα μέτρα γιὰ τὴ συντήρησή τους μὲ εἰδικούς ἐκτὸς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἡ Ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου εἶχε διαπιστώσει ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ἐρειπωμένου προστώου (ρεβάκ) τοῦ τζαμιῦ τοῦ Φαῖκ Πασᾶ, δυτικῶς τῆς Ἄρτας στὴν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ Ἀράχθου, προέρχονται ἀπὸ τὴν Παντάνασσα¹³. Κατόπιν αὐτοῦ καὶ ἐν συνεννοήσει μὲ τὴν 8ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων, ὁ συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς πτυχιούχος τῆς ἀρχαιολογίας κ. Γεώργιος Ἰωάννου κατέγραψε ὅλα τὰ μέλη πού ἡ Ἐφορεία εἶχε συγκεντρώσει μέσα στὸ τζαμί καὶ πού ὑπερβαίνουν τὰ 400. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ προερχόμενα μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὴν Παντάνασσα, ὅπως τὰ εἰκονιζόμενα (πίν. 62β, 63β). Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος ἀναφέρει παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ τέσσερις κίονες πού στηρίζαν τὴ στοὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσα¹⁴. Ἡ στοὰ

12. AAA X.2, 1977, 160· ΠΑΕ 1977, 151· ΠΑΕ 1990, 161· ΠΑΕ 1991, 170.

13. Γιὰ τὸ τζαμί βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὰ τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἄρτης, *ABME B'*, 1936, 201-202. Σχετικὰ μὲ γλυπτὰ τοῦ Ἰμαρέτ, πού εἶχαν μεταφερθεῖ στὰ κελλιά τῆς Παρηγορήτισσας, βλ. ΑΔ 43, 1988 (1993), Β'1, 320-321 πίν. 182 (Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ).

14. Ἐ.ἀ. 201 σημ. 2. Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης* (ἐν Ἀθήναις 1963) 8, 162-163.

ἔχει ἀπὸ δεκαετιῶν καταπέσει. Ἀπὸ τοὺς δύο κίονες τῆς ποὺ ἀπόκεινται στὸν χώρο, ὁ ἓνας ἔχει ὕψος 1.75 μ. διαμ. 47-43 ἐκ. καὶ ὁ ἄλλος ὕψος 2.14 μ. καὶ διάμετρο 47 ἐκ. Τὸ σωζόμενο στῆν Παντάνασσα τμήμα κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ, ὕψους 87.5 ἐκ., ἔχει διάμετρο 46 ἐκ. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν, ἂν καὶ εἶχαν πέσει καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κίονες τῆς Παραγορήτισσας¹⁵, νὰ προέρχονται μάλλον ἀπὸ τὴν Παντάνασσα οἱ κίονες τοῦ προστώου τοῦ τεμένους τοῦ Φαῖκ Πασᾶ. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ χρησιμοποίησις στὸ τουρκικὸ κτήριο στοιχείων ἀπὸ τοὺς πυλῶνες τῆς Παντάνασσας, δείχνει ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ., ὅταν κτίσθηκε τὸ τζαμί, ἡ μονὴ εἶχε πιθανότατα ἐγκαταλειφθεῖ καὶ εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐρείπωσὴ τῆς.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

15. Ὑ.ἂ. 60-61.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 64-73)

Στά 1994 ή ανασκαφική έρευνα του προϊστορικού οικισμού τής θέσης «Ντικιλί Τάς» των Φιλίππων συνεχίσθηκε μόνο στον έλληνικό τομέα (τομέας VI)¹. Ο ανασκαφικός τομέας VI επεκτάθηκε στα βόρεια, ανατολικά και νότια για να συμπεριλάβει το σύνολο τής έκτασης των κτιρίων 1, 2 και 4, τα όποια είχαν έντοπισθει στην ανασκαφή του 1993 και των όποιων τα όρια διαγράφονταν πέρα από το ανασκαφικό σκάμμα του 1993² (πίν. 64). Στην ανασκαπόμενη επιφάνεια είχε ήδη έντοπισθει ή ύπαρξη δύο κτιριακών φάσεων, οι όποιες έχουν προσδιορισθει ως φάσεις Α και Β³.

1. Βασικοί συνεργάτες τής ανασκαφής ήταν ή Δήμητρα Μαλαμίδου, αρχαιολόγος τής ΙΗ' Έφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας, ή όποία συντόνισε τις αρχαιολογικές εργασίες στους επί μέρους τομείς και ό Παναγιώτης Τζενετάκης, συντηρητής τής ΙΗ' Έφορείας, ό όποιος είχε τον συντονισμό των τεχνικών εργασιών και τήν εργασία τής συντήρησης των εύρημάτων στο ανασκαφικό πεδίο και στο εργαστήριο.

Στους επί μέρους ανασκαφικούς τομείς εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι: Χ. Άμοιρίδου, Ε. Καβράκη, Α. Πύρσου, Μ. Σταμπούλογλου, Anne Sanders, Σ. Τριανταφύλλου και οι φοιτητές του Πανεπιστημίου του Birmingham, David Leigh, Lucy Douglas de Finzi, Helen Matthews. Τή γενική αρχιτεκτονική σχεδίαση των κτισμάτων πραγματοποίησε ό αρχιτέκτων Ν. Λιανός. Τα επί μέρους ανασκαφικά σχέδια εκπόνησαν οι σχεδιάστριες Κ. Παπαδοπούλου, Α. Καρακατσάνη και Α. Κωνσταντάρα. Τή μελέτη του παλαιοβοτανολογικού ύλικου πραγματοποίησαν οι αρχαιολόγοι Τ. Βαλαμιώτη, και Μ. Μαγκαφά με βοηθούς στο ανασκαφικό πεδίο τή φοιτήτρια Μ. Γιαννέλου.

2. ΠΑΕ 1993, 136-150.

3. ΠΑΕ 1993, 139.

Κτιριακή φάση Α

Στρώματα αὐτῆς τῆς φάσης ἐντοπίζονται στὶς τομὲς VIB, VIΓ, VIE καὶ καλύπτουν ἐν μέρει τὰ κτίρια 1 καὶ 2 τῆς ἀρχαιότερης κτιριακῆς φάσης Β. Στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ 1994 μετὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς VIB καὶ VIΓ πρὸς Βορρὰν ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς φάσης πάνω ἀπὸ τὰ κτίρια 1 καὶ 2. Ἡ κτιριακὴ φάση Β, γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1993 ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ σύνολα λίθων κυκλικά διαταγμένων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν προφανῶς τὴν ἐνίσχυση τῆς βάσης ξύλινων πασσάλων (πίν. 65α). Τὰ σύνολα αὐτὰ τῶν λίθων ἀνήκουν προφανῶς σὲ ἓνα ἢ περισσότερα ἀπὸ ἓνα πασσαλόπηκτα κτίσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν κτισθεῖ σὲ μία μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν κτιρίων 1 καὶ 2 φάση⁴. Στὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα αὐτῆς τῆς φάσης, τὸ ὁποῖο εἶναι σαφῶς διαταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄροση, τὸ χῶμα εἶναι ἐξαιρετικὰ χαλαρὸ μετὰ σαφῆ λείψανα τέφρας.

Ἡ κάτοψη τῶν κτιρίων αὐτῶν δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ προσδιορισθεῖ, ἐρευνήθηκε ὥστόσο ἡ σχέση τους μετὰ τοὺς λάγκκους - ἀποθῆκες ἀπορριμμάτων τῆς τομῆς VIΓ (πίν. 65β).

Φέτος συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στοὺς δύο γνωστοὺς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 λάγκκους⁵ (λ1 καὶ λ2) καὶ προχώρησε στὴν ἐντόπιση καὶ στὴν ἀνασκαφὴ ἐνὸς τρίτου λάγκκου (λ3) βορειότερα τῶν προηγουμένων. Ἕνας τέταρτος λάγκκος (λ4), ὁ ὁποῖος διέσωζε τὸν ἐπιχρισμένο μετὰ στρώση πηλοῦ πυθμένα του ἦταν σιρὸς (πίν. 66α). Οἱ ἄλλοι ὅμως λάγκκοι ἦταν πιθανότατα λάγκκοι ἀπορριμμάτων. Στὸ ἐσωτερικὸ τους βρέθηκαν θραύσματα ὀστέων καὶ κεραμεικῆς καὶ μικρὴ ποσότητα ἀπανθρακωμένων σπόρων. Παρὰ τὴ διαταραχὴ ποὺ ἔχουν ὑποστεί ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἄροση, ἡ ὁποία ἔχει μεταφέρει στὸ ἐσωτερικὸ τους θραύσματα κεραμεικῆς νεολιθικῶν χρόνων, εἶναι σαφὴς ἡ παρουσία κεραμεικῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (πίν. 71α-β) καὶ πιθανότατα τῆς ἀρχαιότερης φάσης (Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ φάση Ι)⁶.

4. ΠΑΕ 1993, 139, πίν. 76, 1.

5. ΠΑΕ 1989, 240, πίν. 1706.

6. SEFERIADIS, BCH 107, 1983, 659-661, εἰκ. 43 (Dikili Tash IIIA - Bronze Ancienne A).

Ἡ σχέση τῶν λάκκων αὐτῶν μὲ τὴν κτιριακὴ φάση Α τῶν πασσαλόπηκτων κτισμάτων δὲν διευκρινίσθηκε. Ἀνοικτὸ παραμένει τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς ἀκόμῃ νεώτερης χρονολόγησιν γιὰ τὴν κτιριακὴ φάση Α, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῆς χαρακτηριστικῆς ἐγγράκτης κεραμεικῆς (πίν. 71γ), ἡ ὁποία παραπέμπει στὴ φάση IIIB τοῦ Ντικιλὶ Τὰς⁷ καὶ τῆς φάσης Vα τῶν Σιταγρῶν⁸.

Κτιριακὴ φάση Β

Κάτω ἀπὸ τὴν κτιριακὴ φάση Α ἐντοπίζεται ἡ κτιριακὴ φάση Β, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τέσσερα πασσαλόπηκτα κτίρια (1-4) μὲ περίπου παράλληλον ἄξονα ἀπὸ ΒΑ-ΝΔ καὶ μὲ ἐνδιάμεσους δρόμους μεταξύ τους.

Στὴν περιοχὴ τοῦ κτιρίου 1 ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε κάτω ἀπὸ τὴν κτιριακὴ φάση Α καὶ ἔτσι ἀπὸ τὸ κτίριο 1 ἔχουμε ἀκόμα τὴν ἀποσπασματικὴ εἰκόνα πού εἶχε δώσει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989⁹ (πίν. 64). Ἀποσπασματικὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ κτιρίου 2. Λόγω τῆς διακοπῆς τῆς συνέχειας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ στρώματος ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967¹⁰, ἡ ὁποία εἶχε προχωρήσει σὲ ὁρισμένα σημεῖα βαθύτερα ἀπὸ τὴ φάση Β τοῦ καμένου κτιρίου, ἡ εἰκόνα τοῦ κτιρίου 2 ἐμφανίζεται σήμερα ἀποσπασματικὴ. Ἔτσι δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἂν τὰ σωζόμενα λείψανα ἐστιῶν καὶ ἱπνοῦ πού ἀποκαλύφθηκαν φέτος στὰ βόρεια ὅρια τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα (πίν. 666) ἀνήκουν σὲ χῶρο τοῦ κτιρίου 2 ἢ σὲ ἄλλο κτίριο (κτίριο 5;).

Μὲ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα φέτος πέρα ἀπὸ τὰ βόρεια ὅρια τῆς τομῆς τοῦ Δ. Θεοχάρη ἐντοπίσθηκαν μεταξύ τῶν ἐστιῶν Ε1 καὶ Ε3 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1967¹¹ λείψανα πῆλινης κατασκευῆς, πιθανότατα ἱπνοῦ, καὶ θραύσματα ἀγγείων *in situ*. Μεταξὺ τῶν ἀγγείων διακρίνεται τὸ κάτω τμήμα

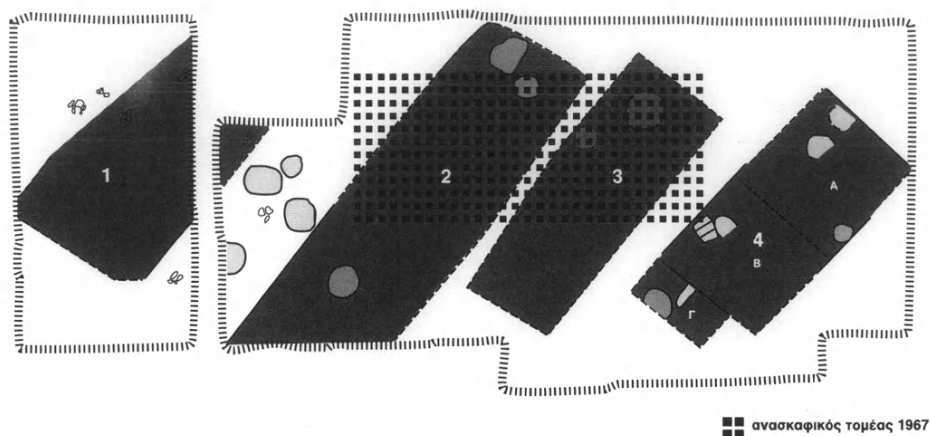
7. SEFERIADIS, ἔ.ἀ. 662-668, εἰκ. 53-54 (Dikili Tash IIIB-Bronze Ancienne B).

8. C. RENFREW - M. GIBUTAS - E. ELSTER, *Sitagroi* (1986) [A. SHERRAT, *The Pottery of Phase IV and V*] εἰκ. 13, 13.

9. Ἔργον 1989, 240. ΠΑΕ 1989, 238-239 πίν. 1646, 165α-6, πίν. 166α-6, πίν. 167α.

10. AAA I, 1968, 48-49. Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη 11, 9, 67.

11. AAA I, 1968, 48-49. ΑΔ 1968, Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη.

Εἰκ. 1. Κτίριο 4.

μεγάλου ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου (σιροῦ) ἀπὸ ἀχυροπηλό, ἐνῶ πολλὰ εἶναι τὰ λείψανα ἀπανθρακωμένων σπόρων καὶ καρπῶν (πίν. 67α) ποὺ ἔχουν πρὶςυλλεγεῖ ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή.

Στὴν περιοχὴ τοῦ κτιρίου 3 ἡ ἔρευνα ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ περιορισμένη καὶ δὲν ἐπεκτάθηκε πέρα ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ γιὰ τὴν ἐντόπιση τῶν ὁρίων τοῦ κτιρίου (πίν. 666).

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν τομὴ VIE μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καὶ τὸν καθαρισμὸ ἐντόπισε τὰ νοτιοδυτικὰ ὅρια τοῦ κτιρίου 3. Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Βορράν (τομὴ VI ΣΤ) προσδιορίστηκε μὲ ἀσφάλεια τὸ βορειοανατολικὸ πέρασ τοῦ κτιρίου 3, μὲ τὴν ἐντόπιση δρόμου ἢ ὑπαίθριου χώρου βόρεια τοῦ κτιρίου (πίν. 676).

Ἡ ἔρευνα φέτος ἐπικεντρώθηκε στὸ κτίριο 4, ὅπου μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκαλύφθηκε τὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου στὸ σύνολό του καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δρόμου ποὺ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ παράλληλο κτίριο 3. Κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν καμένων πηλῶν, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀροφὴ καὶ ἀπὸ τοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ κτιρίου διαγράφονται τρεῖς ἐπὶ μέρους χώροι τοῦ κτιρίου ποὺ ἔχουν τὴν εἴσοδό τους στὰ ΝΑ (εἰκ. 1, πίν. 68α).

Οἱ χώροι Α καὶ Β ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις, ἐνῶ ὁ χώρος Γ εἶναι πιθανὸν μικρότερος μὲ ἀσαφὲς ἀκόμα περίγραμμα κάτοψης. Οἱ χώροι Α, Β, Γ οἱ ὁποῖοι χωρίζονται ἀπὸ κοινὸ ἐνδιάμεσο τοῖχο ἐμφανίζονται αὐτοτελεῖς, ἐφ' ὅσον ἔχουν ξεχωριστὴ ὁ καθένας εἴσοδο καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους.

Χῶρος Α

Ὁρθογώνιος χῶρος (ἔσωτ. διαστάσεις τοῦ χώρου πλάτους 5 μ. καὶ μήκους 4.80 μ. περίπου) με εἴσοδο στὰ ΝΑ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου εἶναι καλυμμένο ἀπὸ παχὺ στρώμα καμένων πηλῶν ποὺ ἔχουν πέσει, εἴτε ἀπὸ τὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ κτιρίου, εἴτε ἀπὸ τὴ στέγη (πίν. 686). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν πηλῶν εἶναι λεία, ἐνῶ στὴν κάτω διακρίνονται τὰ ἀποτυπώματα καλαμιῶν ἢ ξύλων (πίν. 686). Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν πεσμένων πηλῶν ἐντοπίζεται ὁ σχετικῶς καλὰ διατηρημένος ἱπνὸς με τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὸ μικρογραφικὸ παράδειγμα τῶν Σιταγρῶν¹² σκυφωτὴ ὀροφὴ καὶ με τὸ ἄνοιγμά του στραμμένο πρὸς τὴν πόρτα. Διαστάσεις ἱπνοῦ: Μῆκος: 0.80 μ. Πλάτος: 1 μ.

Ἀνάμεσα στὸν ἱπνὸ καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου ἐντοπίζεται διπλὴ πήλινη ἀβαθὴς λεκανόσχημη κατασκευὴ (πίν. 69α).

Μπροστὰ στὸν ἱπνὸ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πεσμένων πηλῶν ἐντοπίζεται ἰσχυρὸ στρώμα καύσης. Στὸ δάπεδο μπροστὰ στὸν ἱπνὸ ἀποκαλύπτονται ἄγγεῖα ἀλλὰ καὶ διάσπαρτα σὲ διάφορες θέσεις. Μπροστὰ στὸν ἱπνὸ διακρίνεται στὴ θέση τοῦ ἑνα μεγάλο πιθόσχημο ἄγγεῖο ἀπὸ ὠμὸ ἀχυροπηλὸ καὶ ἑνα ἀκέραιο ἄωτο ἄγγεῖο με κυλινδρικό σῶμα διακοσμημένο με ἐγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 686). Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῶν πεσμένων πηλῶν στέγης ἐντοπίζονται θραύσματα πολλῶν ἄγγείων καὶ πίθων *in situ*.

Σὲ ἐπαφὴ με τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου Α καὶ δίπλα στὴν εἴσοδο ἀποκαλύφθηκε πήλινο ἔδρανο κυκλικῆς περίπου ἀτόφης (πίν. 686). Ἕνας κυκλικὸς λίθινος τριπτήρας ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ ἔδρανο εἶναι πιθανότατα *in situ*.

Χῶρος Β

Ὁρθογώνιος χῶρος με ἐσωτερικὲς διαστάσεις περίπου 4.80 X 5 μ. Εἴσοδος στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς. Παχὺ στρώμα καμένων πηλῶν ἀπὸ τὴ στέγη καὶ τοὺς πλάγιους τοίχους καλύπτει τὸ ἐσωτερικὸ του. Στὸν βόρειο τοῖχο ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἐμφανίστηκε ὁ ἐπίσης καλὰ διατηρημένος ἱπνὸς

12. C. RENFREW - M. GIBUTAS - E. ELSTER, *Sitagroi* (1986) πίν. XL2a-2b.

μέ σκυφωτὴ στέγη στραμμένος στὰ νότια (πίν. 696). Πίσω καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἱπνὸ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἱπνὸ καὶ τοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ χώρου ἀποκαλύπτεται διπλὴ λεκανόσχημη κατασκευὴ (πίν. 70α).

Μπροστὰ στὸν ἱπνὸ ἐντοπίζονται ἀνάμεσα στοὺς πεσμένους πηλοὺς στέγης τὰ θραύσματα τῶν μεγάλων πιθόσχημων ἀγγείων ἀπὸ ἄψητο πηλό, τὰ ὁποῖα ἦταν τοποθετημένα σὲ εὐθεία γραμμὴ στὸ δάπεδο, καθὼς καὶ διάσπαρτα ἀγγεῖα πάνω στὸ δάπεδο. Ἀνάμεσα στὴ γραμμὴ τῶν πιθόσχημων ἀγγείων καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου Β βρέθηκε ἓνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς πήλινων πεσσῶν (εἰκ. 1, πίν. 706).

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ μικρὸς σχετικὰ ἀριθμὸς μικροαντικειμένων (λίθινων ἐργαλείων, πήλινων, ὀστέινων κλπ. ἐργαλείων) (πίν. 71δ-ε) καθὼς καὶ τῶν πήλινων σφονδυλίων.

Χῶρος Γ

Ὁρθογώνιος χῶρος πιθανὸν μικρότερων διαστάσεων, τοῦ ὁποῖου ὥστόσο ἡ πλήρης κάτοψη δὲν ἔχει διευκρινισθεῖ. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἐντοπίζεται ἐν μέρει ὁ κοινὸς μὲ τὸν χῶρο Β ἀνατολικὸς τοῖχος του. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ χώρου σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο ἀποκαλύπτεται ὀρθογώνιο πήλινο ἔδρανο καὶ ἐπισημαίνονται ὀρισμένα ἴχνη ἱπνοῦ ἢ ἐστίας στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἔδρανου (πίν. 72α). Μπροστὰ στὸ ἔδρανο βρέθηκε σύνολο τεσσάρων τουλάχιστον ἀγγείων (πίν. 726) ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται ἀγγεῖα μὲ γραπτὴ διακόσμηση γραφίτη. Ἀνάμεσα στὰ μικροαντικείμενα σημειώνονται λίθινα ἐργαλεῖα (λεπίδες πυριτόλιθου κυρίως) καὶ ἓνα σφονδύλι.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε περισσότερο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, διότι ἔπρεπε νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν παράλληλη συντήρηση τῶν τοίχων καὶ τῶν πήλινων κατασκευῶν καθὼς καὶ τὴ διασφάλιση τοῦ κτιρίου μὲ προστατευτικὸ στέγαστρο.

Τὰ ἴχνη τῆς δυνατῆς πυρκαγιᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει καταστραφεῖ τὸ κτίριο, εἶναι σαφὴ καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἐπικαλύπτουν καὶ τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴ χρῆση τῶν χώρων λείψανα τῆς καύσης στὴν περιοχὴ τῶν ἱπνῶν καὶ τῶν ἐστιῶν. Ἐνδιαφέρον παρουσίασε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὰ κτίρια 3 καὶ 4 (πίν. 73). Τὸ κατὰστροφωμα τοῦ δρόμου φαίνεται ὅτι ἔχει ὑπερυψωθεῖ ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα (θραύσματα ἀγγείων καὶ

ὀστῶν, στάχτες κλπ.), τὰ ὁποῖα ἐναπέθεταν σταδιακά. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα ἀπορριμμάτων ἐντοπίσθηκε κυρίως στὸν ὑπαίθριο χῶρο ΒΑ τῶν κτιρίων 3 καὶ 4 σκληρὸ πατημένο στρώμα ἀπὸ χαλίκια, μικρὰ ὄστρακα καὶ ἐπαλείψεις πηλοῦ (πίν. 676, 68).

Ἡ ἀνάλογη διάταξη τῶν χώρων Α καὶ Β θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἄποψη ὅτι στὸ κτίριο 4 ἐντοπίζονται χωριστὲς οἰκίες ποὺ συγκροτοῦν κτιριακὸ συγκρότημα καὶ ὄχι γιὰ ἐπὶ μέρους χώρους ἐνὸς κτιρίου. Καθὼς ἡ εἰκόνα εἶναι ἀκόμα ἀσαφής, ἰδιαίτερα στὸν χῶρο Γ, εἶναι ἀκόμα πολὺ νωρὶς γιὰ ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις.

Μὲ δεδομένη τὴν ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα γιὰ τὴ μορφή τῶν οἰκιῶν καὶ τὴν οἰκιστικὴ ὀργάνωση στὸν νεολιθικὸ οἰκισμό τῆς θέσης Ντικιλὶ Τὰς ἀλλὰ καὶ στὴ Μακεδονία γενικότερα, ἡ ἐντόπιση τεσσάρων κτιρίων στὸ ἴδιο στρώμα καταστροφῆς καὶ προπαντὸς ἡ ἀποκάλυψη τοῦ καλὰ διατηρημένου μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς κτιρίου 4, ἐμφανίζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Χαλκολιθικῆς περιόδου στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο.

Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου 4 δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ εἶναι δυνατόν νὰ προχωρήσει κανεὶς στὶς πρῶτες συγκρίσεις μὲ τὰ ἀντίστοιχα κτίρια νεολιθικῆς περιόδου τῆς Βαλκανικῆς ἐνδοχώρας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ Περίοδο, ὡς καὶ τὴ Χαλκολιθικὴ Περίοδο¹³.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

13. H. TODOROVA - I. VAISOV, *Ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ στὴ Βουλγαρία* (βουλγαρικά) (Sofia 1993) 148-167, πίν. 49.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 74-75)

Ἡ βασιλική Α, στὴ θέση «Μπεζεστένι» στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως, ἀνασκάφηκε μερικῶς ἀπὸ τὸν Ε. Πελεκίδη τὸ 1919/20 (ΠΑΕ 1920, 85-91) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα κατὰ τὰ ἔτη 1966-1972 (ΠΑΕ 1966, 39-46, 1967, 83-88, 1969, 54-7, 1970, 50-53, 1971, 43-49, 1972, 49-51). Ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας συντήρησε τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ νοτίου κλίτους καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκα (ΑΔ 32, 1977, Β: 263. 33, 1978, Β: 319. 36, 1981, Β: 355, 39. 1984, Β: 286. 42, 1987, Β: 460) καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κατασκεύασε ξύλινα στέγαστρα γιὰ τὴν προστασία τους (ΠΑΕ 1976, 100 καὶ 1979, 88). Ὡστόσο μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (κορμοὶ κιόνων, θεοδοσιανὰ καὶ σύνθετα ἰωνίζοντα κιονόκρανα τοῦ ὑπερώου, βάσεις κιόνων, ἐπιθήματα, διπλοκίονια κλπ.) καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸν πλούσιο γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ (ἐπικράνα, κομμάτια τοῦ ἄμβωνα κλπ.) παρέμεναν ἀτακτοποιήτα καὶ προχέιρως τοποθετημένα κοντὰ στὰ σημεῖα ἀνευρέσεώς των.

Στὸ φετινὸ πρόγραμμα συμπληρωματικῶν ἐρευνῶν στὴ βασιλική Α μετακινήθηκαν, τακτοποιήθηκαν καὶ καταγράφηκαν τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ εἰς τρόπον ὥστε εὐκόλα πλέον μποροῦν νὰ συγκολληθοῦν ὅσα ἀπὸ αὐτὰ συνανήκουν καὶ νὰ ἀναστηλωθοῦν ὅσων ἐπιτρέπεται ἢ ἐπανατοποθέτηση στὴν ἀρχικὴ τους θέση*.

Κατὰ τὴ διάρκεια μετακίνησης καὶ τακτοποίησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀποκαλύφθηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὸ ὑπόστρωμα

* Οἱ ἐργασίες ἔγιναν ἀπὸ συνεργεῖο τῆς 12ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχαιολόγο Δαμιανὸ Κομμάτα καὶ οἱ καταγραφές ἀπὸ τὴν πτυχιούχο Ἀρχαιολογίας Πέλλη Μάστορα μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐπιμελήτριας ἀρχαιοτήτων Ἄννας Γαλούρη.

τοῦ δαπέδου καὶ διαπιστώθηκε ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα τῶν μαρμαρίνων πλακῶν, ποὺ ἄλλοτε ἔφερε, ὅτι αὐτὲς ἦσαν μεσαίων διαστάσεων (μέγ. 2 X 0.93 μ.).

Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βορείου κλίτους (πίν. 74). Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ψηφιδωτοῦ ἔδειξε ὅτι στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου κλίτους τὰ θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου εἶναι ἴδια μὲ τὰ θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους (σύντομη περιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νότιου κλίτους δίνει ὁ Εὐ. Στίκας (ΠΑΕ 1969, 54-55).

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ βόρειου κλίτους περιτρέχουν κατὰ μῆκος ἐν εἴδει πλαίσιου ταινίες. Τὸ βόρειο πλαίσιο (πλάτους 0.63 μ.), κατὰ μῆκος τοῦ κτιστοῦ μὲ μαρμάρινη ἐπένδυση ἐδράνου, πλάτους 0.35 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ταινίες μὲ γνωστὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἀλλὰ δοσμένα πρὸ ἐλεύθερα διακοσμητικὰ θέματα: σπειρομαϊάνδροι καὶ ἀνάμεσά τους θηλιεῖς σὲ ἀραιή πλέξη. Στὸ νότιο πλαίσιο, κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς, προστίθεται ἐξωτερικὰ τέταρτη διακοσμητικὴ ταινία μὲ ἀστράγαλο ἰωνικοῦ κυματίου. Ἡ κεντρικὴ σύνθεση τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀναπτύσσεται σὲ δύο διάχωρα. Ἡ παράσταση στὸ πρῶτο διάχωρο περιέχεται μέσα σὲ κύκλο ἐγγεγραμμένο σὲ τετράγωνο (πλευρᾶς 2.20 μ.). Τὸ δεύτερο διάχωρο εἶναι ἓνας ἐπιμήκης πίνακας, στὸν ὁποῖο παρουσιάζονται μὲ γεωμετρικὴ τάξη διακοσμητικὰ θέματα, πουλιά καὶ ψάρια.

Ἡ παράσταση τοῦ πρώτου διαχώρου ἀπεικονίζει στὸ κέντρο κανθαρόσχημη φιάλη ἀπὸ τὸ στροβήλιο τῆς ὁποίας ρέει ἄφθονο νερό (πίν. 75). Δεξιά καὶ ἀριστερά του ἀντωπὰ δύο κερασφόρα ἀρσενικὰ μεγάλωσιμα ἐλάφια πλησιάζουν γιὰ νὰ πιοῦν νερό. Τὸ κεφάλι τους εἶναι σχεδιασμένο μὲ μαῦρο περίγραμμα, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα μὲ περίγραμμα, ποὺ ἀπὸ τὴ ράχη πρὸς τὰ πόδια καὶ τὴν κοιλιά μεταλλάζει σταδιακὰ ἀπὸ μαῦρο σὲ καφέ, καφέ - πράσινο καὶ ἀνοιχτὸ καστανὸ κόκκινο. Τὰ φῶτα στὸ κεφάλι ἀποδίδονται μὲ πράσινες ψηφίδες, στὸν λαιμὸ καὶ τὴν κοιλιά μὲ ἄσπρες ψηφίδες.

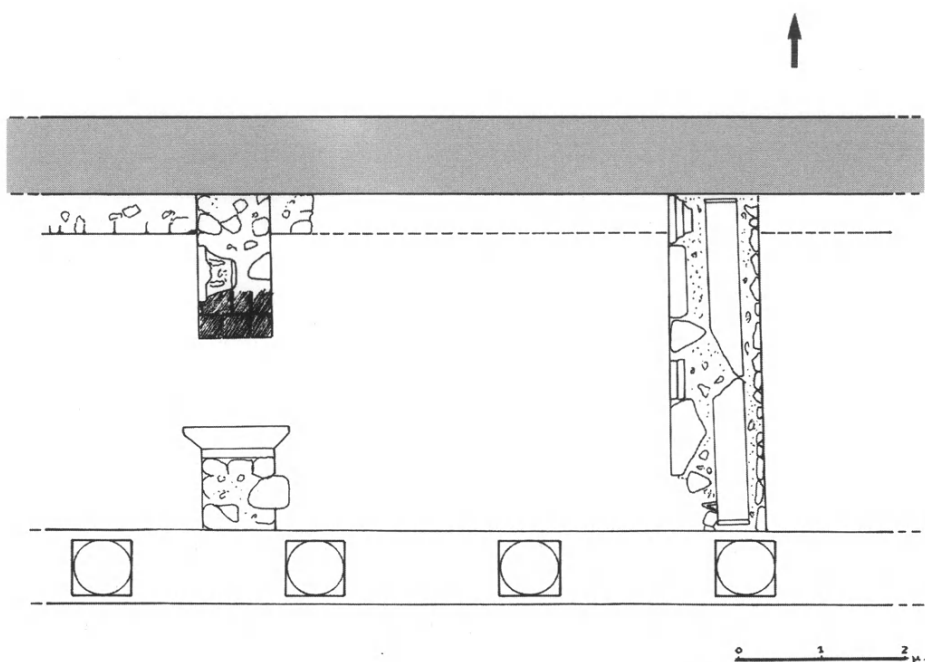
Ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐλάφια — στὴν πραγματικότητά πίσω ἀπὸ τὰ ἐλάφια — εἰκονίζονται ἀντωπὰ ὑδρόβια πουλιά, ποὺ μόλις ἔχουν ραμφίσει ἕνα κλαδί. Ἀποδίδονται καὶ αὐτὰ μὲ μαῦρο περίγραμμα, πολύχρωμες φτεροῦγες καὶ πράσινο στῆθος. Πάνω ἀπὸ τὰ πουλιὰ ἀγκαθωτοὶ κλάδοι. Στὰ πόδια τῶν ἐλαφιῶν σκυμμένα στὴ βάση τῆς φιάλης δύο μακρόλαιμα πουλιά, χηνόμορφα σὲ τεφρόλευκούς χρωματισμούς.

Ἡ παράσταση βρίσκεται στὸν κάμπο κύκλου, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ λευκὴ ταινία μὲ ἀλυσιδωτὸ πλοχμὸ καὶ ἐγγράφεται στὸ τετράγωνο τοῦ διαχώρου. Οἱ γωνίες τοῦ τετραγώνου, μέσα στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται ὁ κύκλος κοσμοῦνται μὲ ταινίες συμπλεκόμενες σὲ τρεῖς συνεχόμενους κύκλους. Ὁ μεγαλύτερος μεσαῖος κύκλος περιέχει παράσταση πουλιοῦ, ποὺ κρατᾶ κλαδί στὸ ράμφος του καὶ ἔχει μακριά, μυτερὴ καὶ ἀνασηκωμένη οὐρά. Στούς μικρότερους κύκλους ἐγγράφεται σταυρός. Ἐξω ἀπὸ αὐτοὺς ἀγκαθωτοὶ κλάδοι. Ἡ σύνθεση τοῦ δεύτερου διαχώρου στηρίζεται στὴν ἐπανάληψη τοῦ βασικοῦ θέματος, ποὺ μοιάζει μὲ ἰσοσκελὴ διάλιθο σταυρό, ἀπὸ τίς κεραῖες τοῦ ὁποῖου ἀναφύονται ἀλυσιδωτοὶ πλοχμοὶ καὶ προοπτικὰ ἀποδιδόμενες ξετυλιγμένες σερπαντίνες. Πλοχμοὶ καὶ σερπαντίνες πλαισιώνουν τετράγωνους πίνακες, οἱ ὁποῖο ἐμφανίζονται ἀνάμεσα στὸ ρυθμικὰ ἐπαναλαμβανόμενο σταυρόσχημο ἀντικείμενο.

Σῶζονται ἕξι τριάδες «σταυρῶν» καὶ ἀνάμεσά τους, πλαισιωμένα ἀπὸ πλοχμοὺς καὶ ταινίες, ἑπτὰ ζεύγη πινάκων, οἱ ὁποῖο φέρουν ἐναλλάξ πουλιὰ καὶ ψάρια. Κατὰ κανόνα τὰ πουλιὰ παριστάνονται μέσα σὲ κύκλο ἐγγεγραμμένο στὸν τετράγωνο πίνακα. Ὁ συνδυασμὸς πουλιοῦ καὶ ψαριοῦ ἐπαναλαμβάνεται ἀντιστρόφως σὲ κάθε δεύτερο ζεῦγος πινάκων. Δηλαδή στὸ πρῶτο ζεῦγος εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἓνα πουλὶ καὶ δεξιὰ ψάρια θαλμμένα στὸν πίνακα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἐνῶ στὸ δεύτερο ζεῦγος τὰ ψάρια βρίσκονται ἀριστερὰ καὶ τὸ πουλὶ δεξιὰ. Τὰ πουλιὰ εἶναι στραμμένα πάντα πρὸς τὰ ἔξω. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ πουλὶ τῆς ἕκτης σειρᾶς, ποὺ κοιτᾶ στὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τὸ ὅμοιό του πουλὶ τῆς πέμπτης σειρᾶς.

Τὸ πουλὶ τοῦ πρώτου πίνακα (καθὼς καὶ τὸ ἀντίστοιχό του στὴ δεύτερη σειρά) ἔχει πράσινο φτέρωμα μὲ φτεροῦγες κόκκινες στὴν ἄκρη. Στὸν λαϊμὸ ἔχει δεμένη κόκκινη κορδέλλα, ποὺ ἀνεμίζει, ἐνῶ στὸ ράμφος του κρατᾶ κλαδί. Τὰ ψάρια στούς ἀντίστοιχους πίνακες ἀποδίδονται μὲ κόκκινο περίγραμμα στὴ ράχη, τὸ ὁποῖο γίνεται μαῦρο στὴν κοιλιά, ἐνῶ τὸ σῶμα τους ἔχει ἀπόχρωση στὸ καστανοκόκκινο.

Στὸ τρίτο ζεῦγος πινάκων τὸ πουλὶ ἀριστερὰ εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ προηγούμενα μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ σῶμα του εἶναι πιὸ ὀγκῶδες καὶ ἡ οὐρά του φουντωτή. Τὰ ψάρια δεξιὰ μὲ πράσινη ράχη καὶ ἄσπρη κοιλιά εἶναι θαλμμένα μέσα στὸν πίνακα χιαστί. Στὸ ἐπόμενο τέταρτο ζεῦγος ἐπαναλαμβάνονται τὰ ἴδια θέματα ἀντιστρόφως.

Εἰκ. 1. Βασιλική Α, βόρειο κλίτος, μεταγενέστερο διαμέρισμα.

Στὸ πέμπτο ζευγος, ἀριστερὰ ἓνα πουλί μὲ μαῦρο φτέρωμα καὶ δεξιὰ δύο ψάρια θαλμένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο μέσα στὸν πίνακα μὲ ἐναλλαγή κόκκινων καὶ μαύρων ψηφίδων στὴν ἀπόδοση τῆς ράχης τους. Στὸ ἕκτο ζευγος ἐπαναλαμβάνονται τὰ ἴδια θέματα ἀντιστρόφως.

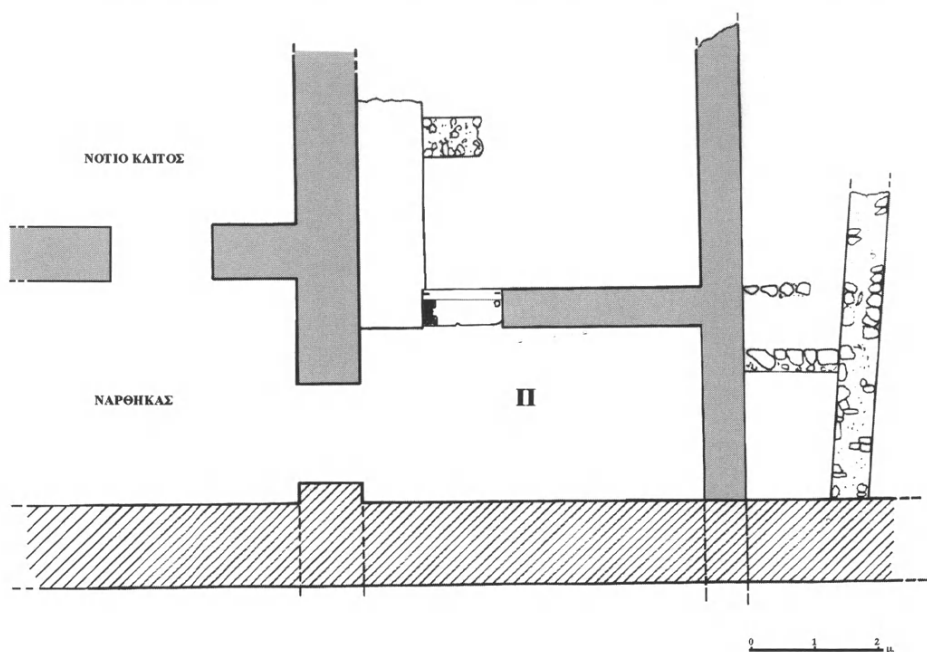
Στὸ ἑβδόμο ζευγος πινάκων ἐπαναλαμβάνονται ἀκριβῶς τὸ πουλί καὶ τὰ ψάρια τοῦ πρώτου ζεύγους. Στὴ συνέχεια τὸ ψηφιδωτὸ εἶναι κατεστραμμένο.

Τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ βόρειου κλίτους εἶναι εἰκονογραφικὰ σχεδὸν ὅμοιο μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ νότιου κλίτους. Ὑπάρχουν μικρὲς μόνον διαφορές, ποὺ τονίζουν τὴν ἀρχὴ τῆς μίμησης ποὺ διέπει τὶς παλαιοχριστιανικὲς καὶ βυζαντινὲς δημιουργίες: στὸ νότιο κλίτος ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐλάφια εἰκονίζεται καὶ ἓνας λαγὸς καὶ ἀνάμεσα στὰ θαλασσινὰ τῶν τετράγωνων πινάκων εἶναι καὶ τὸ χταπόδι. Ὑπάρχουν ἀκόμη μικρὲς κατασκευαστικὲς διαφορές, κυρίως στὴ σχεδίαση τῶν ἐλαφίων. Στὸ νότιο κλίτος τὰ ἐλάφια καὶ γενικὰ ἡ ὅλη παράσταση εἶναι περισσότερο προσεγμένη.

Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης πληρέστερα τὸ ἄγνωστης χρήσης (οἰκία;) πρόχειρο διαμέρισμα, ποὺ ἰδρύθηκε στὸ μέσον περίπου καὶ σὲ ὅλο τὸ πλάτος (4.30 μ.) τοῦ βόρειου κλίτους μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 1). Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ 4ου ἀπὸ Ἀνατολῶν κίονα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, ἥτοι 10.90 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βόρειου κλίτους. Ἔχει πλάτος 1.10 μ. καὶ εἶναι κτισμένος με ἀρχαιότερα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται δύο τμήματα κορμῶν κίωνων διαμ. 50 ἐκατ., δύο βάσεις κίωνων κ.ἄ. Τὰ κτισμένα μέλη πατοῦν σὲ θεμέλιο κτισμένο με λίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καὶ θαυρύσματα θωρακίων. Πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ὁ τοῖχος φέρει ἐπένδυση ἀργολιθοδομῆς.

Σὲ ἀπόσταση 4.90 - 5 μ. βρίσκεται ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ διαμερίσματος, πλάτους 0.75 μ., ὁ ὁποῖος πατᾷ ἀπ' εὐθείας στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ κλίτους καὶ εἶναι κτισμένος καὶ αὐτὸς με ἀρχαιότερα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἥτοι ἓνα ἀκέραιο καὶ ἓνα μισὸ ἐπικράνο ὡς παραστάδες τῆς στὸ μέσον εὑρισκομένης θύρας ἀνοίγματος 1.20 μ. Χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης κομμάτια κορμῶν κίωνων, ἓνα ἀκέραιο θεοδοσιανὸ κιονόκρανο, κομμάτι ἐπικράνου καὶ πλίνθοι, πλευρᾶς 27 καὶ 30 καὶ πάχους 3 ἐκατ. Ἐπειδὴ τὸ κιονόκρανο, τὰ ἐπικράνα καὶ πιθανότατα καὶ οἱ κίονες προέρχονται ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Α συάγεται ὅτι τὸ διαμέρισμα ἀνεγέρθηκε στὴ θέσῃ αὐτῇ μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς βασιλικῆς στὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Καθ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ διαμερίσματος δὲν ἐμφανίζεται τὸ ἔδρανο τοῦ βόρειου τοίχου, τὸ ὁποῖο ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν περίοδο λειτουργίας τοῦ διαμερίσματος. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ διαμερίσματος ἐμφανίζεται στὴν κάτοψη τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὸν Ε. Πελεκίδη.

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης πληρέστερα τὸ διαμέρισμα Π στὴ ΝΔ γωνία τῆς βασιλικῆς καὶ συμπληρώθηκε ἡ κάτοψή της στὸ σημεῖο αὐτὸ (εἰκ. 2). Τὸ διαμέρισμα Π βρίσκεται νοτίως τοῦ νάρθηκα, με τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ με θύρα ἀνοίγματος 1.62 μ. Τὸ διαμέρισμα Π εἶναι τετράγωνο, πλευρᾶς 5.35 μ. Τὸ δυτικὸ του τμήμα καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἐσωτερικὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο, ὁ ὁποῖος καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι κτισμένος με οἰκοδομικὰ ὕλικά ἀπὸ ἀρχαιότερα κτήρια, λίθους, λαξευμένους πωρόλιθους, πλίνθους καὶ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιεῖται κορασάνι, ὅμοιο μακροσκοπικῶς με αὐτὸ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν παρακειμένων πρὸς Ἀνατολὰς μικρῶν δεξαμενῶν (ΠΑΕ 1992). Τὸ τεῖχος

Εἰκ. 2. Βασιλική Α, διαμέρισμα Π.

πατὰ ἀπ' εὐθείας στὸ χοντρὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ διαμερίσματος Π, τὸ ὁποῖο περιγράφει ὁ Εὐ. Στίκας (ΠΑΕ 1970, 51).

Τὸ τεῖχος περιέλαβε κατὰ τὴν ἰδρυσὴ του, ἕως τὸ ὕψος ποὺ σώζονταν, τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ διαμερίσματος Π. Καὶ ὁ μὲν βόρειος τοῖχος, ποὺ εἶναι μεσοτοιχία μὲ τὸν νάρθηκα, σώθηκε στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ τεῖχος καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθεῖ τὸ σωζόμενο ὕψος του ὅταν κτίσθηκε ὁ περίβολος. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ διαμερίσματος Π σωζόταν τὴν περίοδο ποὺ ἐκτίσθη τὸ τεῖχος στὰ 0.70 μ. Συνεπῶς διαπιστώνουμε ὅτι τὸ διαμέρισμα Π ἦταν κατεστραμμένο ὅταν ἰδρύθηκε ὁ ἐσωτερικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος.

Στὸ διαμέρισμα Π εἰσερχόταν κανεὶς ἀπὸ τὸν νάρθηκα καὶ ἀπὸ δυτικὴ εἴσοδο ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ διαμέρισμα νοτίως τοῦ ἐξωνάρθηκα, τῆς ὁποίας τὸ κατώφλι σώθηκε κατὰ χώραν ἔξω τοῦ τείχους καὶ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Εὐ. Στίκα (ΠΑΕ 1969, 56). Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο αὐτή, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο (πλάτους 0.65 μ.) τοῦ διαμερίσματος Π βρέθηκε τρίτη εἴσοδος ἀνοίγμα-

τος 1.27 μ., ἡ ὁποία σώζει τὸ μαρμάρινο κατώφλι μὲ τὴ δεξιὰ στρόφιγγα κατὰ χώραν. Λεῖψανα πλινθοδομῆς ἐπὶ τοῦ κατωφλίου δείχνουν ὅτι σὲ κάποια περίοδο ἡ εἴσοδος αὐτὴ εἶχε φραχθεῖ. Τὸ διαμέρισμα ἀνατολικῶς τοῦ Π δὲν ἀνασκάφηκε, ἐκτὸς ἐνὸς ἐπιφανειακοῦ λασπότοιχου, λόγῳ ὑπαρξῆς ἀντηρίδων ἀντιστήριξης τοῦ στεγάστρου. Διαπιστώθηκε ὅμως σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς τοῖχος ἱκανοῦ πλάτους 1.30 μ., ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς κτιστὴ βάση κλίμακας πρὸς τὰ ὑπερῶα τῆς βασιλικῆς. Συνεπῶς τὸ διαμέρισμα Π χρησίμευε ὡς προθάλαμος τοῦ κλιμακοστασίου.

Σὲ ἀπόσταση 1.22 μ. νοτίως τοῦ διαμερίσματος Π καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς βασιλικῆς βρέθηκε πρόχειρος λασπότοιχος, πλάτους 0.55 μ., σωζόμενος σὲ ὕψος 1.30 μ. ἀπὸ τὴ θεμελίωσή του. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει πιθανόν στοὺς «τοίχους εὐτελοῦς κατὰσκευῆς», ποὺ βρῆκε ὁ Εὐ. Στίκας νοτίως τῆς βασιλικῆς (ΠΑΕ 1983, 39). Ὁ λασπότοιχος ἔχει μὲν κατεύθυνση πρὸς Α μὲ ἐλαφρὰ ἀπόκλιση πρὸς Ν δὲν εἶναι ὅμως παράλληλος πρὸς τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς. Εἶναι ἐπίσης ἐμφανῶς μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο καὶ θεμελιωμένος σὲ στρῶμα καταστροφῆς μὲ στάχτες, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο βγῆκαν ὅστρακα ἐλληνιστικά, ρωμαϊκά, πολλὰ ὑστερορρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά καὶ λίγα χαμηλῆς τεχνολογίας σὲ ἄργὸ τροχό (ΣΑ 1.94.4). Ἐπίσης μέσα στὸ στρῶμα καταστροφῆς φάνηκαν λείψανα παλαιότερων ἀπὸ τὸν προηγούμενο λασπότοιχον. Συνεπῶς μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου συνέβη κάποια καταστροφή, μετὰ τὴν ὁποία ἡ ζωὴ στὴν Ἀμφίπολη συνεχίστηκε ἀλλὰ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

10. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΡΩΝΗΣ

(Πίν. 76-81)

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν Τορῶνη τῆς Χαλκιδικῆς συνεχίστηκε κατὰ τὴν περίοδο μεταξύ 1 Αὐγούστου καὶ 26 Σεπτεμβρίου. Ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ τεχνικὴ ὁμάδα ἀφιέρωσαν τὶς προσπάθειές τους κυρίως στὴν καταγραφή, σχεδίαση, φωτογράφιση καὶ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές προηγούμενων ἐτῶν. Ταυτόχρονα συνεχίστηκε, γιὰ μικρὲς περιόδους, ἡ γεωφυσικὴ καὶ ἐνάλιος ἔρευνα, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1993 (βλ. Ἔργον 1993, 61-65 καὶ ΠΑΕ 1993, 117-127).

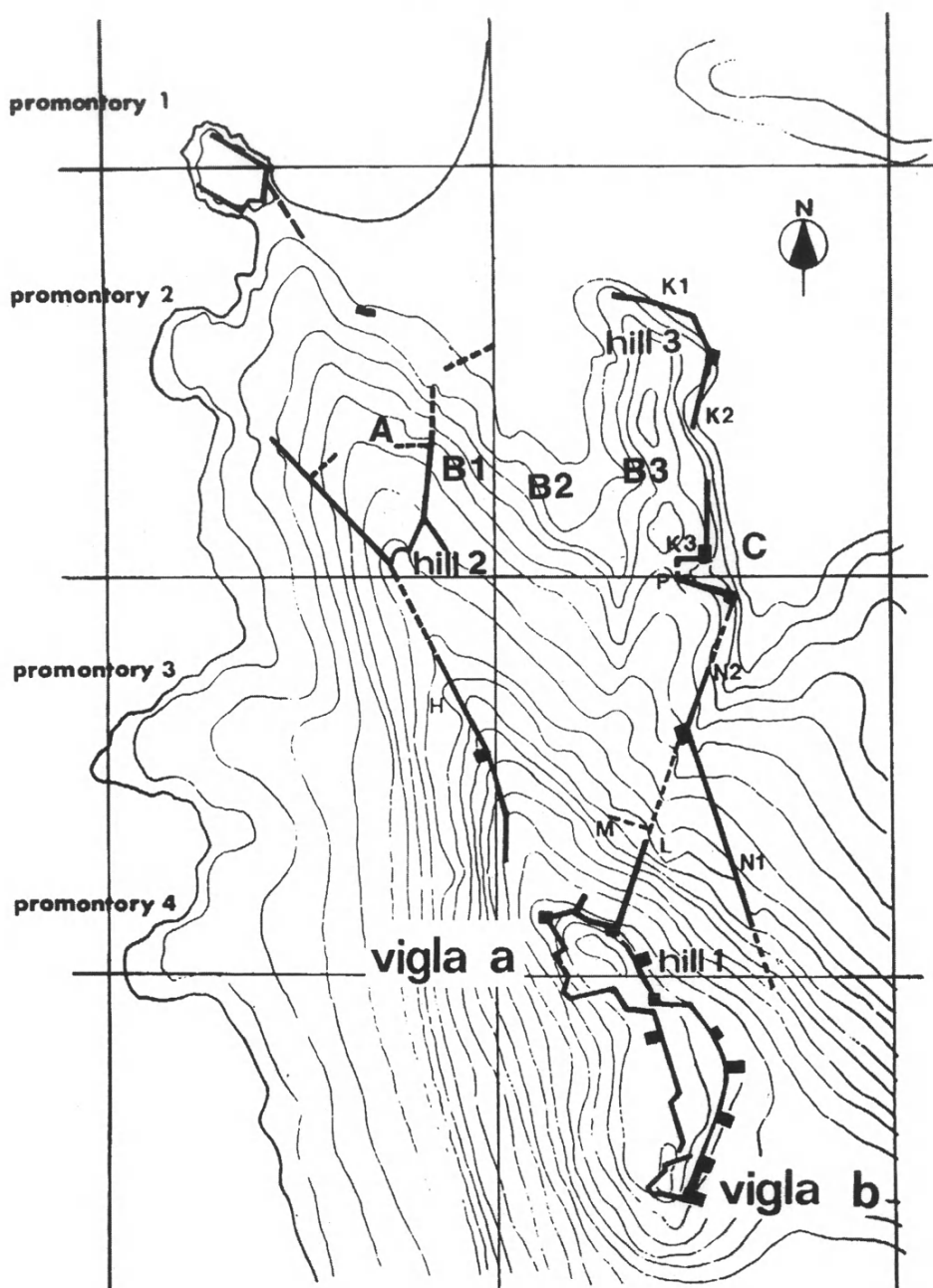
Ἡ Γεωφυσικὴ Ἔρευνα

Αὐτὴ ἡ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Dr R.E. Jones μεταξύ τῆς 29 Αὐγούστου καὶ 10 Σεπτεμβρίου. Ὅπως καὶ κατὰ τὸ 1993 ὁ κ. Jones χρησιμοποίησε δύο μεθόδους, τὴ μέθοδο τῆς ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης (electrical resistivity) καὶ τὴ μέθοδο τῆς μέτρησης μαγνητικῶν πεδίων (magnetometry). Σκοπὸς ἦταν ἡ συνέχιση τῆς μελέτης ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους περιοχῶν οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀνασκαφεῖ κανονικὰ σὲ προηγούμενα ἔτη.

Σὲ ἓνα σημεῖο, στὸν Ἰσθμό, χρησιμοποιήθηκε γεωραντάρ (ground penetrating radar). Στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 1 τὰ γράμματα καὶ οἱ ἀριθμοὶ Α, Β1, Β2, Β3 καὶ C δηλώνουν περιοχὲς ποὺ ἐρευνήθηκαν.

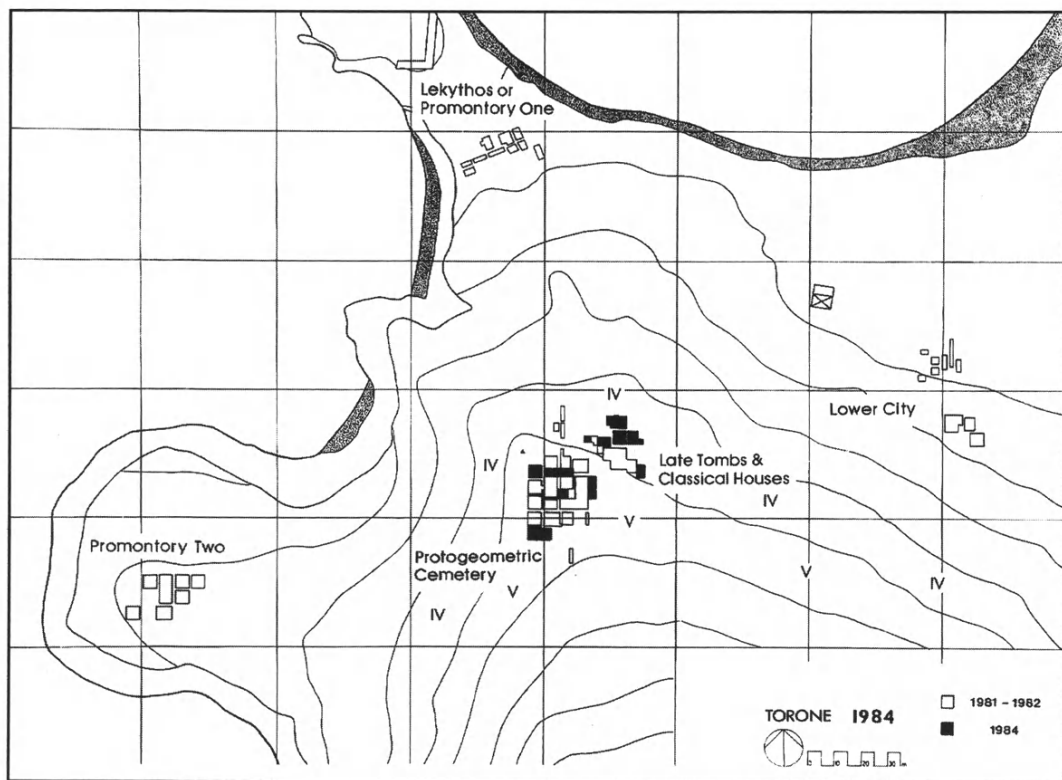
Α. Τὰ Ἀνδῆρα 7 καὶ 8

Αὐτὴ ἡ περιοχή εἶναι μεγάλη, καλύπτει περίπου 3.700 τετραγωνικά μέτρα καὶ συμπεριλαμβάνει τὰ Ἀνδῆρα 7 καὶ 8. Αὐτὰ βρίσκονται στὴν ἀνωφύρεια στὰ νότια τῶν Ἀνδέρων 4, 5, καὶ 6 τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐρευνηθεῖ τὸ 1993

Εἰκ. 1. Σχέδιο τῶν τειχῶν τῆς Τορώνης μετὰ τίς περιοχές πού ὑποβλήθηκαν
σέ γεωφυσική ἔρευνα.

(βλ. εἰκ. 2· τὰ ἀνδρῶν 6, 7 καὶ 8 δὲν σημειώνονται στὴν εἰκόνα). Ἐπομένως ἡ ἐργασία στὰ Ἀνδρῶν 7 καὶ 8 ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἐξακολούθηση καὶ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας τῶν Ἀνδρῶν 4, 5 καὶ 6. Οἱ συνθήκες τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους ἐποίκιλλαν: στὸ Ἀνδρῶν 7 π.χ. ὑπῆρχαν μερικὰ ἐλαιόδενδρα, μερικοὶ σκόρπιοι λίθοι καὶ μερικοὶ θάμνοι, ἐνῶ πιὸ ψηλὰ τὸ ἔδαφος ἦταν κρημνῶδες· ὑπῆρχαν δὲ καὶ μερικὰ τμήματα νεώτερων ἀνδρῶν καί, πού καὶ πού, μεγάλοι θάμνοι.

Εἰκ. 2. Ἡ περιοχή τῶν ἀνδρῶν πού ἐρευνήθηκαν.

Τὰ ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα ἔδωσε ἡ μέθοδος τῆς ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης ἦταν πιὸ εὐκολοερμήνευτα. Μὲ αὐτὴ τὴ μέθοδο ἐρευνήθηκε τὸ 90% τῆς περιοχῆς καὶ τὰ δεδομένα (data) ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη στοιχείων τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν τοίχους. Παρ' ὅλον ὅτι αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι πολύπλοκα, ὁ προσανατολισμὸς καὶ ἡ εὐθυγραμμία τους ὑποδηλώνουν τὴν

παρουσία στοῦ ὑπέδαφος γκρεμισμένων τοίχων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ κακὴ κατάσταση, σὲ βάθος περίπου μισοῦ μέτρου.

Μία πιὸ λεπτομερὴς ἐρμηνεία τῶν δεδομένων εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατη. Γενικὰ ὅμως τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἐνθαρρυντικά, ἐλπίζεται δὲ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς μέτρησης μαγνητικῶν πεδίων θὰ προσφέρει πολύτιμες συμπληρωματικὲς πληροφορίες.

B. Τὰ προάστεια ἀνατολικά τοῦ τείχους B

Ἡ Περιοχὴ B1: Αὕτῃ ἡ περιοχὴ βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τοῦ τείχους B καὶ πολὺ κοντά του. Τὸ 1993 ἓνα μέρος τῆς περιοχῆς εἶχε ἐρευνηθεῖ μὲ τὸ μαγνητόμετρο. Τὸ 1994 χρησιμοποιήθηκε ἡ μέθοδος τῆς ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης. Ὑποδηλώνεται ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν τμημάτων τοίχων οἱ ὅποιοι ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τοὺς τοίχους οἰκιῶν πού εἶχαν ἀνασκαφεῖ σὲ προηγούμενα χρόνια.

Ἡ Περιοχὴ B2: Ἡ περιοχὴ αὕτῃ ἐρευνήθηκε μὲ τὸ μαγνητόμετρο καὶ μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης. Εἶναι καταφανὴς ἡ ὑπαρξὴ στοῦ ὑπέδαφος ὀρισμένων στοιχείων, κανένα ἀπὸ αὐτὰ ὅμως δὲν ὑποδεικνύει, ὅπως περιμέναμε, τὴν ὑπαρξὴ ἀτραποῦ ἢ δρόμου πού νὰ ὁδηγεῖ στὴν πύλη τοῦ Ἑλληνιστικοῦ τείχους.

Ἡ Περιοχὴ B3: Αὕτῃ ἡ περιοχὴ ἐρευνήθηκε μόνο μὲ τὸ μαγνητόμετρο. Μόνο στὸν ἀνατολικὸ τομέα μπορέσαμε νὰ διακρίνουμε στοιχεῖα πού μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν σὰν τοῖχοι. Τὰ στοιχεῖα ἐδῶ θυμίζουν τοὺς τοίχους τοῦ Ἀνδῆρου 7 καὶ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ κατεστραμμένων κτισμάτων.

Ἡ Περιοχὴ C (Ἡ περιοχὴ πιθανοῦ νεκροταφείου): Σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ, πού ἐκτείνεται στ' ἀνατολικά τῆς Πύλης τοῦ Ἑλληνιστικοῦ τείχους, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1975, 1976 καὶ 1981 εἶχαν βρεθεῖ μερικοὶ τάφοι πού ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ κανονικοῦ νεκροταφείου. Μιὰ πρώτη γεωφυσικὴ ἔρευνα εἶχε γίνεи τὸ 1993, τὸ δὲ 1994 ἡ ἔρευνα ἐπαναλήφθηκε μὲ τὸ μαγνητόμετρο. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἐνδιαφέροντα: δύο καταφανὴ παράλληλα στοιχεῖα εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλα γιὰ νὰ ἀποτελοῦν τάφους καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Ἴσως νὰ ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος ἐξέδρας μὲ δύο βαθμίδες. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ βόθρου. Σὲ αὐτὴ τὴν ἔκταση, χωρὶς ἀμφιβολία, ἐπιβάλλεται νὰ γίνεи κανονικὴ ἀνασκαφή.

Ὁ Ἴσθμός: Αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἐρευνήθηκε μὲ τὸ γεωραντάρ ἀπὸ τὸν κ. Γρηγόρη Τσόκα τοῦ Τμήματος Γεωφυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν ἕνας τοῖχος ὁ ὁποῖος φαίνεται στὴν τομὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἴσθμοῦ εἶναι τεῖχος ποὺ ἐπεκτείνεται πρὸς τὰ δυτικά, καὶ χωρίζει τὸν Ἴσθμὸ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήριο 1 (τὴ Λήκυθο).

Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἐνθαρρυντικά. Τόσο τὸ βάθος ἐνὸς στοιχείου ποὺ ὑποδηλώνει τοῖχο, ὅσο καὶ ἡ θέση του ὑποδεικνύουν ὅτι αὐτὸ ταυτίζεται μὲ ἕνα τοῖχο στὴν τομὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἴσθμοῦ καὶ ἐπεκτείνεται ἴσως ἐγκάρσια καθ' ὅλο του τὸ πλάτος.

Ἡ ἐνάλιος ἔρευνα

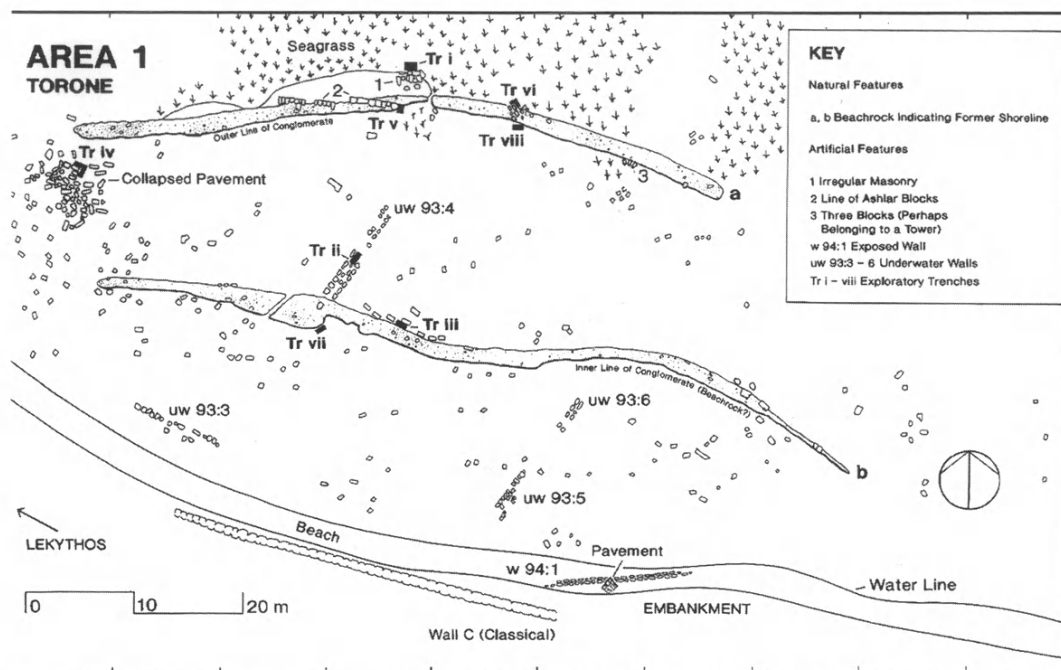
Ἡ ἐνάλιος ἔρευνα ἐκτελέστηκε ὡς συνεργασία τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἐρευνῶν (εἰκ. 3), τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Αὐστριαανοῦ Ἰνστιτούτου κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ 6 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου. Τὸ αὐστριαανὸ κλιμάκιο ἀπαρτιζόταν ἀπὸ τὸν Dr Tom Hillard, τὸν Dr Tony Sprent καὶ τὸν κύριο Κοσμᾶ Κορωναῖο. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐλληνικοῦ κλιμακίου ἦταν ἡ κυρία Χρύσα Σαμίου καὶ ὁ Δρ. Νίκος Λιανός.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐναλίου ἔρευνας τοῦ 1993 εἶχαν ἐπισημανθεῖ στὸν βυθὸ τῆς θάλασσας στὴν Περιοχὴ 1 τοῦ κόλπου τῆς Τορώνης, ἡ ὁποία βρίσκεται στὰ ΒΑ τῆς Ληκύθου (βλ. ΠΑΕ 1993, εἰκ. 7, σελ. 126) τὰ ἐξῆς κύρια στοιχεῖα:

α) Μερικοὶ τοῖχοι ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ ὑπὸ ἔρευνα περιοχὴ ἦταν ἴσως ἀρχικὰ ἕνα κομμάτι στεριάς ποὺ καλύφθηκε ἀπὸ τὸ νερὸ τῆς θάλασσας, τῆς ὁποίας ἡ σχετικὴ στάθμη ἀνυψώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων, καὶ ὅχι ἀγκυροβόλιο.

β) Δύο στοιχεῖα ποὺ εἶναι περίπου παράλληλα πρὸς τὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ καὶ μοιάζουν μὲ στενόμακρους τοίχους (βλ. ΠΑΕ 1993, εἰκ. 7, σελ. 126 στοιχεῖα α καὶ β) εἶναι στὴν πραγματικότητα βραχώδεις διαμορφώσεις παρακτίων πετρωμάτων (beachrock) ποὺ σχηματίζονται ἐνίοτε, ὅταν ὑπάρχουν εὐνοϊκὲς συνθῆκες, στὴ ζώνη παλίρροιας κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς.

Οἱ στόχοι τῆς ἔρευνας τοῦ 1994 ἦταν οἱ ἐξῆς: α) Ἡ τοπογραφικὴ μελέτη τῆς Ληκύθου στὶς διάφορες φάσεις τῆς ἱστορίας της καὶ ἡ μελέτη τῶν ἀλλαγῶν τῆς στάθμης τῆς θάλασσας, ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων εἶχε ὑποδηλωθεῖ

Εἰκ. 3. Σχέδιο τῶν ἐναλίων στοιχείων στὸν κόλπο τῆς Τορώνης στὸ τέλος τῆς ἔρευνας τοῦ 1994.

κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1993. β) Ἡ περαιτέρω ἔρευνα τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 1993. γ) Ἡ χρονολόγηση τῶν ὑποβρύχιων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ ἄλλων στοιχείων τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1993.

Σὲ σχέση μετὸν στόχο (α) ἐκτελέστηκε τοπογραφικὴ μελέτη τοῦ κολπίσκου μεταξύ τοῦ Ἀκρωτηρίου 1 (τῆς Ληκύθου) καὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου 2 (εἰκ. 1) καὶ σχεδίαση τῆς ἀκτογραμμῆς καὶ τῆς ἀντίστοιχης θαλάσσιας ζώνης κατὰ μῆκος τῆς παραλίας σὲ βάθος δύο μέτρων. Αὕτῃ ἡ μελέτη ἔδειξε μία βαθμιαία βύθιση ὅμοια πρὸς τὴ βύθιση τῆς ἀκτογραμμῆς ἡ ὁποία εἶχε διαπιστωθεῖ στὴν Περιοχή 1, στὸν Τορωναῖο Κόλπο, ΒΑ τοῦ Ἰσθμοῦ, καὶ ὅτι σὲ κάποιο χρονικὸ διάστημα τοῦ παρελθόντος ἡ σχετικὴ στάθμη τῆς θάλασσας ἦταν περίπου 1.75 μέτρα χαμηλότερη τῆς σημερινῆς στάθμης. Ἡ μελέτη ἐπίσης ἔδειξε ὅτι ὁ Ἰσθμὸς μπορεῖ νὰ ἦταν στὴν Ἀρχαιότητα πιὸ εὐρὺς ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα.

Ἡ χρονολογία καὶ τὰ αἷτια αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστοῦν πρὸς τὸ παρὸν μὲ βεβαιότητα, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἀποκλείεται αὐτὲς οἱ ἀλλοιώσεις νὰ ὀφείλονται σὲ σεισμικὲς δονήσεις.

Τὸ 1993 εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀνατολικά τῆς Ληκύθου ἓνας τοῖχος στὸν θυθὸ τῆς θάλασσας ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο παράλληλες σειρὲς ἀκατέργα-
στων λίθων χωρὶς κανένα ἔχνος συνδετικῆς ὕλης. Ὁ τοῖχος αὐτός (ὁ ὁποῖος δὲν σημειώνεται στὴν εἰκ. 3) θυμίζει τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου ὁ ὁποῖος στὸ σχέδιο τοῦ 1993 φέρει τὸν ἀριθμὸ 5 (βλ. ΠΑΕ 1993, σελ. 126, εἰκ. 7) καὶ ὁ ὁποῖος μετονομάστηκε τὸ 1994 σὲ τοῖχο UW 1993:6. Ὁ προσανατολισμὸς του φαίνεται ἀπὸ μία πρώτη ματιὰ νὰ εἶναι κάθετος πρὸς τὸν χαρακτηριστικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ ΒΑ τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι στὸ σχέδιο τοῦ 1993 πού ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω φέρουν τοὺς ἀριθμοὺς 4, 5 καὶ 7 καὶ οἱ ὁποῖοι τὸ 1994 μετονομάστηκαν Τοῖχοι UW 1993:4, UW 1993:6 καὶ UW 1993:5· μία πιὸ προσεκτικὴ ἐξέταση ὅμως δείχνει ὅτι αὐτὸ δὲν ἀληθεύει.

Σκάμμα 1994: IV. Αὐτὸ τὸ σκάμμα ἀνοίχτηκε στὴν περιοχὴ τῶν σχε-
τικὰ μεγάλων λίθων οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν ἓνα εἶδος δαπέδου (collapsed pavement) πρὸς Δ τῆς δυτικῆς ἄκρας τῆς ἐξωτερικῆς βραχώδους διαμόρφω-
σης παρακτίων πετρωμάτων (α) (βλ. ΠΑΕ 1993, σχ. σελ. 126 καὶ πίν. 76α). Τὸ σκάμμα ἀνοίχτηκε κοντὰ στὸ Α ὄριο αὐτοῦ τοῦ «δαπέδου», σὲ ἓνα σημεῖο, στὸ ὁποῖο εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1993 ἓνα εἶδος γωνίας τὴν ὁποία σχηματίζουν τέσσερις δόμοι. Γὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ ἀνασκαφὴ μερικοὶ λίθοι ἀφαιρέθηκαν στὰ ἀνατολικά τῆς «γωνίας». Κάτω ἀπὸ τὸ «δάπεδο» ὑπῆρχε ἓνα χαλαρὸ στρώμα χαλικοῦ. Παρ' ὅλο ὅτι δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι αὐτοὶ οἱ τέσσερις δόμοι σχηματίζουν γωνία, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι βρίσκονται *in situ* σὲ δεύτερη χρῆση καὶ ἀποτελοῦν κατασκευὴ πού ἔγινε κατόπιν σχεδίου. Ἡ ἔλλειψη θεμελίου μάλλον ἀποκλείει τὴν ἀρχικὴ ὕπαρξη καὶ δεύτερης σειρᾶς δόμων. Τὰ κερα-
μεικὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν μέσα στὸ χαλαρὸ στρώμα χαλικοῦ συμπεριλαμ-
βάνουν ὕστεροβυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ ὕλικό. Κάτω ἀπὸ τὸ «δάπεδο» βρέ-
θηκαν ἐπίσης ὁστὰ ζώων.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι τὸ «δάπεδο» ἦταν ἓνα εἶδος ἐξέδρας πού εἶχε κατασκευαστεῖ σὲ σχετικὰ νεώτερους χρόνους. Ἀρχικὰ ἡ ἐπιφάνειά της μπορεῖ νὰ θρῖσκόταν ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας. Ἡ λειτουργία της εἶναι ἀβέβαιη· δυνατόν νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς προκυμαία φόρτωσης.

Σκάμμα 1994: V. Αὐτὸ τὸ σκάμμα ἀνοίχτηκε σύρριζα μὲ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰ τῆς βραχώδους διαμόρφωσης παράκτιων πετρωμάτων α κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς σειρᾶς δόμων 1993:1. (βλ. ΠΑΕ, σελ. 126 εἰκ.7). Στόχος ἦταν ἡ μέτρηση τοῦ βάθους στὸ ὁποῖο βρίσκεται «ὁ φυσικὸς βράχος» σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἡ ἐξέταση τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τῆς βραχώδους διαμόρφωσης παρακτίων πετρωμάτων.

Μεταξὺ ἄλλων ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ἡ βραχώδης παράκτια διαμόρφωση ἔχει μίαν καθαρὴ καὶ εὐδιάκριτη ἐσωτερικὴ παρεῖα καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα βαθμιαίας ἀνύψωσης τῆς στάθμης τῆς θάλασσας, ὅπως συμβαίνει στὴ Μένδη.

Σκάμμα 1994: VI. Αὐτὸ τὸ σκάμμα τὸ ὁποῖο εἶχε πλάτος 0.30 μ. ἀνοίχτηκε σὲ ὀρθή γωνία σύρριζα μὲ τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖα τῆς ἐξωτερικῆς παράκτιας διαμόρφωσης σὲ ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο εἶχε σημειωθεῖ ἓνα εἶδος ἐγκάρσιας σχισμῆς (βλ. εἰκ. 3, πίν. 766). Ἀποκαλύφθηκαν δύο σειρὲς τοιχοποιίας. Ἡ περιοχὴ καθαρίστηκε ἀπὸ τὰ πυκνὰ φύκια ἕως τὴ βάση τῆς κατώτερης σειρᾶς. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἄνω σειρᾶς δόμων βρίσκεται περίπου 1.57 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς θάλασσας, ἡ δὲ κάτω σειρὰ σὲ βάθος 1.73 μ. Ἀφαιρέθηκαν δύο δόμοι, ἓνας ἀπὸ τὴν ἄνω σειρὰ καὶ ἓνας ἄλλος ἀπὸ τὴν κάτω σειρὰ. Ἡ ἀφαίρεση ἀποκάλυψε μίαν στρώση συμπαγοῦς φαιᾶς μάζας.

Ἡ ἔρευνα ἐδῶ ἔφερε στὸ φῶς μέρος δύο κανονικὰ κτισμένων ἐξεδρῶν ποὺ βλέπουν πρὸς τὸ πέλαγος· ἐπίσης ἔδειξε ὅτι μιὰ ἐγκάρσια σχισμὴ στὴν ἐξωτερικὴ παράκτια διαμόρφωση σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν τεχνητῶν ἐξεδρῶν. Τέλος, ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ἡ βραχώδης παράκτια διαμόρφωση εἶχε σχηματιστεῖ μετὰ τὴν τοποθέτηση τῶν δόμων τῶν ἐξεδρῶν.

Σκάμμα 1994: VII. Αὐτὸ τὸ σκάμμα ἀνοίχτηκε σύρριζα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ (ΝΔ) παρεῖα τῆς ἐσωτερικῆς βραχώδους παράκτιας διαμόρφωσης β στὸ σημεῖο ὅπου ὁ Τοῖχος 1993:4 (Τοῖχος 4, στὸ σχέδιο τοῦ 1993· βλ. ΠΑΕ 1993, σελ. 126 εἰκ.7) συναντᾷ τὴ ΒΑ παρεῖα τῆς. Τὸ σκάμμα ἀνοίχτηκε σὲ βάθος περίπου 0.50 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνώμαλης ἄνω ἐπιφάνειας τῆς βραχώδους παράκτιας διαμόρφωσης. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε τὴν ὑπαρξὴ ἐνός «χείλους» στὴ νότια πλευρὰ τῆς διαμόρφωσης μὲ μιὰ ὑποχώρηση ὑποκάτω ποὺ πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ διάβρωση λόγῳ τῶν κυμάτων (πίν. 77α).

Ἐπίσης ἓνας δόμος φάνηκε ἐνσφηνωμένος κοντὰ στὴ ΝΔ πλευρὰ τῆς βραχῶδους διαμόρφωσης στὸ σημεῖο πού αὐτὴ εὐρύνεται αἰσθητά (εἰκ. 3). Λίγο δυτικότερα ὑπάρχει μιὰ σειρά ἀκανόνιστων δόμων· ἀπὸ αὐτοὺς σημειώθηκαν δεκαεῖς (αὐτοὶ οἱ δόμοι δὲν σημειώνονται στὴν εἰκ. 3).

Ἡ ἐξέταση καὶ μελέτη τοῦ Σκάμματος VII δείχνει ὅτι ὁ τοῖχος UW 1993:4 προϋπῆρχε τῆς βραχῶδους παράκτιας διαμόρφωσης καὶ τῆς παλιότερης ἀντίστοιχης ἀκτογραμμῆς.

Σκάμμα 1994: VIII. Αὐτὸ τὸ σκάμμα ἀνοίχτηκε σύρριζα μὲ τὴ νότια παρειὰ τῆς ἐξωτερικῆς βραχῶδους παράκτιας διαμόρφωσης, ἀκριβῶς ἀπέναντι στὸ Σκάμμα 1994: VI, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀπέδωσε σημαντικὰ εὐρήματα.

Τὸ δάπεδο ἀπὸ πλακάκια: Αὐτὸ τὸ δάπεδο ἐπιστημάνθηκε στὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ τῆς Περιοχῆς 1 τοῦ Τωρωναίου Κόλπου καὶ ἔχει διαστάσεις περίπου 2 X 2 μ. (εἰκ. 3, πίν. 776). Ἡ ἐπιφάνειά του καθαρίστηκε καὶ σχεδιάστηκε. Τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα πού προέρχονται ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου χρονολογοῦνται, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τοὺς ὕστερους ἀρχαίους χρόνους. Τὸ πιὸ σημαντικό εὖρημα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἓνας ὕστερορρωμαϊκὸς λύχνος.

Ὁ Τοῖχος 1994:1. Αὐτὸς ὁ τοῖχος ὁ ὁποῖος ἐπιστημάνθηκε καὶ σχεδιάστηκε τὸ 1994 ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ἀκτογραμμῆς κοντὰ στὸ ὀχυρωματικὸ Τεῖχος C μὲ τὸ ὁποῖο σχηματίζει ὀξεία γωνία. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τμήματος τοῦ τοίχου τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποκαλυφθεῖ (ὁ τοῖχος δὲν ἔχει ξεσκεπαστεῖ σὲ ὅλο του τὸ μῆκος) βρίσκεται σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Τεῖχος C μικρότερη τοῦ ἑνὸς μέτρου (εἰκ. 3 καὶ πίν. 78). Τὸ τμήμα πού φάνηκε μέχρι στιγμῆς ἔχει πλάτος περίπου ἑνὸς μέτρου καὶ μῆκος τουλάχιστον δώδεκα μέτρων. Περαιτέρω ἀνασκαφὴ θὰ δείξει ἴσως ὅτι τὸ μῆκος τοῦ Τοίχου 1994:1 εἶναι μεγαλύτερο καὶ ὅτι προχωρεῖ πρὸς Δυσμὰς κάτω ἀπὸ τὸ Τεῖχος C.

Δύο δοκιμαστικὰ σκάμματα πού ἀνοίχτηκαν κατὰ μῆκος τῆς ΝΔ ἐσωτερικῆς παρειᾶς του ἔφεραν στὸ φῶς τρεῖς σειρὲς ἀκανόνιστων λίθων. Ἡ μέση σειρά φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ «δάπεδο» τοῦ κτιρίου. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὰ δύο σκάμματα ἔμοιαζαν μεταξύ τους. Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ «δαπέδου» προέρχονται κομματάκια ἀπὸ ἄνθρακα καὶ μελαμβαφὴ ὄστρακα πούμποροῦσαν εὐκόλως νὰ ταυτιστοῦν. Ἀντιθέτως τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα πού προέρχονται ἀπὸ πιὸ κάτω εἶχαν ὅλα τοὺς φθαρεῖ ἀπὸ τὸ νερὸ τῆς θάλασσας καὶ δὲνμποροῦσαν νὰ ταυτιστοῦν.

Ὁ Τοῖχος 1994:3. Κατὰ τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ἀνασκαφῆς ἐπιστημάνθηκε ἓνας ἄλλος τοῖχος, στὰ ἀνατολικά τοῦ Τοίχου 1994:1 ὁ ὁποῖος δὲν σημειώνεται στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 3. Ἴσως νὰ εἶναι παράλληλος ἐνὸς ἄλλου Τοίχου 1994:2 ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς δὲν σημειώνεται στὸ σχέδιο. Τὰ ὁρατὰ υπολείμματα τοῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο ἢ ἴσως τρεῖς σειρὲς λίθων, ἐπιστημάνθησαν δὲ δώδεκα δόμοι κατὰ μῆκος τῆς ΝΔ παρειᾶς του.

Δείγματα βραχῶδους διαμόρφωσης παρακτίων πετρωμάτων: Τέσσερα κομμάτια δειγμάτων ἀποσπᾶστηκαν ἀπὸ τὶς βραχῶδεις παράκτιες διαμορφώσεις καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Αὐστραλία, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σύδνεϋ γιὰ νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὸν Dr Mike Barbetti στὸ New South Wales Macintosh Centre for Quaternary Dating, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μπόρεσε νὰ διασαφηνίσει τὴ χρονολογία τους. Περαιτέρω μελέτη ἴσως ἀποδώσει πιὸ ἀκριβῆ ἀποτελέσματα.

Προσωρινὰ Συμπεράσματα: Τὰ προσωρινὰ συμπεράσματα τῆς ἐναλίου ἔρευνας στὸ Κόλπο τῆς Τορώνης τὸ 1993 καὶ 1994 μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἑξῆς:

1. Σὲ προηγούμενες ἐποχὲς ὁ Ἰσθμὸς τῆς Ληκύθου φαίνεται ὅτι ἦταν εὐρύτερος ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα καὶ ἡ Λήκυθος γενικὰ μεγαλύτερη.

2. Οἱ βραχῶδεις παράκτιες διαμορφώσεις ποὺ σχεδιάστηκαν τὸ 1993 (ΠΑΕ 1993, σχέδιο εἰκόνας 7 στὴ σελ. 126) φαίνεται ὅτι χρονολογικὰ ἀντιπροσωπεύουν καθαρὸς καὶ εὐδιάκριτους σχηματισμούς.

3. Δόμοι προερχόμενοι ἀπὸ κτίρια τῶν ἀρχαίων χρόνων χρησιμοποιήθηκαν γιὰ δεύτερη φορὰ στοὺς νεώτερους χρόνους.

4. Ἡ ἐξωτερικὴ βραχῶδης παράκτιος διαμόρφωση α, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ μιὰ παλαιότερη ἀκτογραμμὴ δὲν κάθεται σὲ φυσικὸ βράχο, εἶναι δὲ νεώτερη τῆς ἰσόδομης κατασκευῆς ἡ ὁποία ἐρευνήθηκε στὸ σκάμμα 1994: VI.

5. Στὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ ἓνα ὑστερορρωμαϊκὸ ἐπίπεδο ὑπέρκειται ἐνὸς ἐπιπέδου τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

6. Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγησις τῶν στοιχείων ποὺ περιγράφηκαν πιὸ πάνω εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατη. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι οἱ τοῖχοι ποὺ ἔχουν ἐπιστημανθεῖ ὡς τώρα εἶναι παλαιότεροι τῆς ἐσωτερικῆς βραχῶδους διαμόρφωσης β καὶ μιᾶς ἀντίστοιχης ὑποθετικῆς ἀκτογραμμῆς ἡ ὁποία πρέπει νὰ ὑπῆρχε σὲ βάθος ἐνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας καὶ σὲ ἀπόσταση εἴκοσι περίπου μέτρων ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀκτογραμμὴ.

Ἡ μελέτη τῶν ὀστρέων

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1994 ἡ κυρία Deborah Ruscillo μελέτησε μία ποσότητα ὀστρέων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Τορώνης. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη μελέτη αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὕλικου στὴν Τορώνη. Κατὰ τὴν περίοδο 4-17 Σεπτεμβρίου ἐξετάστηκαν 62 κιλά ὀστρέων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ σὲ ἀρχαιολογικὲς μονάδες τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Προτεραιότητα δόθηκε στὰ ὄστρεα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὸ πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀνδῆρου V, ὅπου εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ 134 καύσεις καὶ ἐνταφιασμοί (inhumations) (ΠΑΕ 1984, σελ. 44) καὶ σὲ ἓνα σωρὸ ἀπορριμμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴ Λήκυθο (*MeditArch.* 1, 1988, σελ. 205 καὶ *MeditArch.* 7, 1994, σελ. 144).

Τὸ Πρωτογεωμετρικὸ Νεκροταφεῖο

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀνδῆρου V τὸ 1981, 1982 καὶ 1984 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ 134 τάφοι ποὺ περιεῖχαν λείψανα 118 καύσεων καὶ 16 ἐνταφιασμῶν (inhumations). Σὲ αὐτοὺς τοὺς τάφους ταυτίστηκαν εἴκοσι ἐννέα εἶδη ὀστρέων, ἓνα εἶδος ἔχινოდέρμων καὶ μερικὰ εἶδη σαλιγκαριῶν (land snails). Τὰ περισσότερα ὄστρεα τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς προέρχονταν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου, ἐνῶ περισσότερα τῶν 200 γραμμαρίων προέρχονταν ἀπὸ δείγματα χύματος ἀπὸ τοὺς ἴδιους τάφους, τὰ ὁποῖα ὑποβλήθηκαν σὲ νεροκοσκίνισμα (water-sieving).

Τὸ πιὸ κοινὸ εἶδος ὀστρέων ἀπὸ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς τάφους εἶναι οἱ ἀχιβάδες (*cardium edule*), οἱ ὁποῖες ἀντιπροσώπευαν τὸ 48% (233 ὄστρεα) τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Τὸ 21% (102) ἦταν πεταλίδες (*limpets*) καὶ τὸ 18% ἦταν πορφύρες. Τὸ ὑπόλοιπο 13% τῶν ὀστρέων περιελάμβανε τὰ 26 ἄλλα εἶδη θαλασσιῶν ἀσπονδύλων. Αὐτὴ ἡ στατιστικὴ ἀνάλυση ὑποδεικνύει ὅτι τὰ ὄστρεα προσφέρονταν στοὺς νεκροὺς ὡς εἶδη τροφῆς μάλλον παρὰ ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, μὲ μία μόνο ἐξάιρεση ἑνὸς μικροῦ κοχυλιοῦ τὸ ὁποῖο διακρινόταν γιὰ τὴ διακοσμητικὴ του στιλπνότητα, τὰ ὄστρεα ποὺ βρέθηκαν σὲ καύσεις δὲν ἦταν καμένα.

Ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου ποὺ κοσκινίστηκε ὡδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ καύσεις ἢ τουλάχιστον μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς πρέπει νὰ εἶχαν τελεστεῖ στὴν ἀκτὴ

ἐφ' ὅσον μικροσκοπικά ὅστρεα, μικρά ὅστρεα φθαρμένα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ θαλάσσιου νεροῦ, καὶ λεῖα χαλικάκια τῆς παραλίας εἶχαν βρεθεῖ μαζί στοὺς τάφους. Αὐτὴ ἡ θεωρία δὲν εἶναι ἀβάσιμη γιατί μεγάλες πυρὲς μποροῦν νὰ κρατηθοῦν ὑπὸ ἔλεγχῳ εὐκολότερα σὲ ἀμμώδεις καὶ βραχώδεις περιοχές. Αὐτὴ ἡ θεωρία ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς προετοιμασίας στὴν παραλία τῆς ἐπικήδειας πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου στὸ εἰκοστὸ τρίτο βιβλίο τῆς Ἰλιάδας.

Δείγματα πού μαζεύτηκαν γιὰ συγκριτικὴ μελέτη στὰ περίχωρα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ εἰδικότερα στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Ληκύθου περιεῖχαν ὅμοια χαλικάκια καὶ ὅστρεα.

Ὁ σωρὸς ὀστρέων τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ

Κατὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ 1994 ἄρχισε καὶ ἡ μελέτη ἐνὸς σωροῦ ἀπορριμμάτων τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ πού περιεῖχε ὅστρεα περισσότερα τῶν 60 χιλιογράμμων. Ἡ διατήρησή τους ἦταν σχετικὰ πολὺ καλὴ κυρίως ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψιν τοῦ τῆ χρονολογία τους. Ὁ ἀναπόφευκτος τεμαχισμὸς τους ὀφειλόταν στὴν ἴδια τὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὴν ἀποθήκευσή τους. Τὰ περισσότερα ὅστρεα ἦταν συνήθεις ἀχιβάδες κανονικοῦ μεγέθους. Ἡ μελέτη τῶν ἀχιβάδων πού διατηροῦνται καλὰ καὶ ἄλλων εἰδῶν πού βρέθηκαν στὸν σωρὸ ἐπιλέχθηκαν γιὰ μελέτη τὸ 1995. Τὰ ἄλλα εἶδη εἶναι πεταλίδες *Periwinkles* καὶ *Cow Shells*. Στὸν σωρὸ βρέθηκαν καὶ κομμάτια ὀστῶν κυρίως προβάτων καὶ αἰγῶν.

Τὰ ὅστρεα τοῦ σωροῦ ἀνήκουν κυρίως σὲ ἓνα εἶδος καὶ φαίνεται ὅτι τοποθετήθηκαν στὸν χῶρο στὸν ὁποῖο βρέθηκαν ὅλα μαζί καὶ ταυτόχρονα· ὁ σωρὸς δὲν φαίνεται νὰ σχηματίστηκε βαθμιαῖα, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς μακρόχρονης περιόδου. Κατὰ τοὺς χωρικοὺς τῆς περιοχῆς τὰ *Common Cockles* ἀφθονοῦν στὸ διπλανὸ Πόρτο Κουφό.

Σωστικὴ ἀνασκαφὴ ὑστερορρωμαϊκοῦ τάφου

Μία σωστικὴ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν περίοδο 8-17 Σεπτεμβρίου ἐνὸς ὑστερορρωμαϊκοῦ τάφου κοντὰ στὸ Τεῖχος Β (σχέδ. εἰκ. 1), ὁ ὁποῖος ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γεωφυσικῆς ἔρευνας στὴ βόρεια κατηφοριὰ τοῦ Λόφου 1. Ἡ ἐπίβλεψη τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε πρῶτα ἀπὸ τὸν κύριο Γιάννη Κ. Παπαδόπουλο καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν κ. Bruce Glendin-

ning. Οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν ἀφαιρέσει ἓνα λίθο ἀπὸ γρανοδιορίτη (granodiorite) καὶ διαταράξει τὸ γέμισμα τοῦ τάφου στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, ὅπου ἦταν ἡ εἰσόδός του, καθὼς καὶ στὸ δυτικὸ του ἄκρο (πίν. 79α).

Ἡ ἔρευνα ἄρχισε μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν μπάζων τῶν τυμβωρύχων κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο. Μία πρόχειρη ἐξέταση τῶν κεραμεικῶν ὀστράκων ἔδειξε ὅτι αὐτὰ ἦταν κυρίως τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀνακατεμένα μὲ ὑστερορωμαϊκὸ ὕλικό. Κατόπιν ἀφαιρέθηκε τὸ ἐπάνω χῶμα στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἓνα ἀνθρώπινο ὅστο καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸ ἀνάμεικτα ὅστρακα ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ ἓνα κομμάτι μελαμβοῦς ἀγγείου κοσμημένου μὲ ἀνθέμιο (stamped palmette).

Πιο κάτω συναντήσαμε ἓνα καθαρὸ στρώμα λίθων οἱ ὁποῖοι εἶχαν τοποθετηθεῖ προσεκτικὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κάλυμμα γιὰ πρόσθετη προστασία. Τὰ κεραμεικὰ ὅστρακα σ' αὐτὸ τὸ στρώμα ἦταν καὶ πάλι κυρίως ἀρχαϊκὰ καὶ κλασικά. Ἐνα σκουριασμένο καρφὶ καὶ μιὰ πυραμοειδῆς ἀγνύθα ἦταν τὰ μόνὰ κάπως οὐσιώδη εὐρήματα ἐπάνω ἀπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ τάφου. Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκε τὸ κάλυμμα τὸ ὁποῖο αποτελοῦσαν δύο μαρμάρινα κομμάτια. Τὸ μεγαλύτερο κομμάτι ἦταν μία πλάκα μήκους 2.20 μ. (Α-Δ) καὶ πλάτους 1.80 μ. (Β-Ν) σὲ δευτέρη χρήση ποὺ χωρὶς ἄλλο ἀρχικὰ αποτελοῦσε μέρος κάποιου ἀρκετὰ ἀξιόλογου μνημείου. Ἡ κάτω ἐπιφάνειά της εἶναι ἀκατέργαστη, ἐνῶ ἡ ἄνω ἔχει ἓνα βαθούλωμα καὶ προεξέχοντα χεῖλη. Τὸ μικρότερο κομμάτι ἐκάλυπτε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τάφου καὶ ἔχει μιὰ ρηχὴ ἀνάγλυφη αὐλακωτὴ διακόσμηση (πίν. 79β).

Τὸ ἄνω μέρος τοῦ γεμίματος τοῦ τάφου εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους τόσο στὸ ἀνατολικὸ ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ του ἄκρο. Ἀπ' αὐτὸ τὸ τμήμα προέρχονται τρία ὅστρακα ρωμαϊκοῦ ἀγγείου τὰ ὁποῖα συναρμολογοῦνται καθὼς καὶ ἄλλα ὅστρακα τῆς κλασικῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνεται ὁ ὦμος καὶ τὸ χεῖλος ἑνὸς τμήματος σταμνοειδοῦς κρατήρα τοπικῆς κατασκευῆς. Λίγο πιὸ κάτω τὸ γέμισμα περιεῖχε καὶ πάλι ἀνάμεικτη κεραμεικὴ μὲ μελανόμορφα καὶ ἐρυθρόμορφα κομμάτια καθὼς καὶ μελαμβοφὴ καὶ ρωμαϊκὰ ὅστρακα. Σὲ μεγαλύτερο βάθος τὸ χῶμα ἦταν πιὸ χαλαρὸ λόγω τῆς παρουσίας ριζῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεών τους.

Τελικὰ ἄρχισαν νὰ φαίνονται τὰ ὅστα σκελετῶν. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συναντήσαμε μὲ αὐτὰ ἦταν ἀνάμεικτη. Τὰ ὅστα σχημάτιζαν δύο ομάδες. Ἐνα κρανίον (ἀρ. 1) βρισκόταν στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τάφου καὶ μία ομάδα ὀστέων στὴν

ΝΑ γωνία του (πίν. 80α). Ἡ κεραμεικὴ περιεῖχε καὶ πάλι κορινθιακὰ καὶ κλασσικὰ ὄστρακα καθὼς καὶ κομμάτια ἀμφορέων ἴσως δὲ καὶ ἓνα ρωμαϊκὸ ὄστρακο.

Ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὴν κύρια ποσότητα σκορπισμένων ὀστέων βρέθηκαν μερικὰ ἀνθρώπινα ὀστά ἀνάμεικτα μὲ κεραμεικὴ. Αὐτὸ τὸ ἀνάμεικτο σύνολο ὑποδήλωνε ξαναγέμισμα ὕστερα ἀπὸ διατάραξη τοῦ τάφου. Μία μικρὴ πτώση λίθων στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τάφου ποὺ συναντήσαμε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ εἶχε συντρίψει ἓνα μέρος ἑνὸς ἄλλου κρανίου (ἀρ. 2) καὶ εἶχε ἴσως βλάψει καὶ τὸ κρανίον (ἀρ. 1) (πίν. 80β).

Τὸ στρώμα ἐνταφιασμῶν ἦταν ἀνακατεμένο καὶ πολύπλοκο καὶ δὲν ἦταν εὐκόλῃ ἢ μέτρηση τῶν ἀτομικῶν σκελετῶν. Στὸ δάπεδο τοῦ τάφου τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μία μεγάλη καὶ δύο μικρότερες πλάκες βρίσκονταν τὰ ὀστά δύο ἢ καὶ τριῶν σκελετῶν. Ἐνδιαφέρον ἦταν τὸ γεγονός ὅτι οἱ τρεῖς πλάκες δὲν ἐκάλυπταν ὁλόκληρο τὸ δάπεδο ἀλλὰ ἄφηναν ἓνα κενὸ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου, τοῦ νότιου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (βλ. πίν. 81α).

Τὰ ὀστά ἦταν σκορπισμένα ἐπάνω στὶς πλάκες καὶ μερικὰ βρίσκονταν στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν πλακῶν καὶ τῶν τοίχων γιατί εἶχαν παραμερισθεῖ ἐκεῖ ὅταν ὁ τάφος εἶχε ἀνοιχτεῖ γιὰ νὰ δεχθεῖ καινούργιο νεκρό.

Ἡ παρουσία ἑνὸς κρανίου στὸ νότιο κενὸ καὶ ἑνὸς σκέλους ἐν μέρει κάτω ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς πλάκες μᾶς ἔκανε νὰ ὑποπτευθοῦμε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε σκελετὸς νεκροῦ ἐνταφιασμένου πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου. Ὡς ἐκ τούτου ἀφαιρέσαμε δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς πλάκες γιὰ νὰ ξεσκεπάσουμε τὸ θαμμένο σκέλος (βλ. πίν. 81β). Αὕτῃ ἡ ἐνέργεια ὅμως δὲν ἔφερε ἀποτελέσματα καὶ τελικὰ τὸ σκέλος ἀποδείχθηκε ὅτι ταίριαζε μὲ ἓνα ἄλλο τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ ἐπάνω στὶς πλάκες. Τὸ ἐν λόγω σκέλος πρέπει νὰ εἶχε σπρωχθεῖ στὸ κενὸ καὶ νὰ εἶχε ἐνσφηνωθεῖ μεταξὺ τῶν πλακῶν καὶ ἑνὸς τῶν τοίχων. Τὸ κρανίον ὅμως ποὺ βρέθηκε στὸ κενὸ μεταξὺ τῆς μεγάλης πλάκας τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ νότιου τοίχου παραμένει προβληματικὸ παρ' ὅλο ὅτι καὶ αὐτὸ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα μεταγενέστερο ἐνταφιασμό. Κάτω ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς πλάκες ποὺ ἀφαιρέθηκαν (πίν. 81α-β) βρέθηκαν δύο κεραμεικὰ ὄστρακα τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη χρονολογηθεῖ. Ἐπομένως τὸ ζήτημα ὑπαρξῆς προγενέστερου ἐνταφιασμοῦ θὰ μείνει ἄλυτο μέχρις ὅτου ἢ τρίτῃ πὶο μεγάλη πλάκα τοῦ δαπέδου ἀφαιρεθεῖ.

Τὰ ὅστ᾽ ἐξετάσθηκαν προκαταρκτικὰ καὶ παρ' ὅλο ὅτι βρέθηκαν ἀνακατεμένα φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ τέσσερις ξεχωριστοὺς νεκρούς: α) Ὁ σκελετὸς 1 στὸν ὁποῖο ἀνήκει τὸ κρανίῳ ἀρ. 1 φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ ἄρρενα νεκρό. β) Ὁ σκελετὸς 2, ποὺ καὶ αὐτὸς φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ ἄρρενα, ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅστ᾽ αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα συνδέεται τὸ πολὺ βλαμμένο κρανίῳ ἀρ. 2. γ) Ὁ σκελετὸς 3 ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κρανίῳ 3 ποὺ βρέθηκε στὸ κενὸ μεταξὺ τῆς μεγάλης πλάκας τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ νότιου τοίχου καθὼς καὶ ἀπὸ πολὺ λίγα ἄλλα ὅστ᾽ αὐτά. δ) Τὴν ὕπαρξιν τέταρτου νεκροῦ εἰκάζουμε μόνο ἀπὸ ἓνα δόντι παιδιοῦ.

Οἱ τοῖχοι τοῦ τάφου εἶναι κτισμένοι ἀπ' εὐθείας στὸν φυσικὸ βράχο καὶ εἶναι ξερότοιχοι μὲ πέτρες ἀπὸ γρανοδιορίτη (granodiorite), μεταμορφικὸ ἀσβεστόλιθο καὶ σχίστη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ δεύτερη χρῆση.

Τὸ μῆκος τοῦ τάφου ἀπὸ τὴν εἰσοδὸν τοῦ στ' ἀνατολικά ἕως τὸν δυτικὸν τοῖχον εἶναι 2.70 μ., τὸ δὲ πλάτος καὶ βάθος τοῦ εἶναι περίπου 1 μ.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1994 μόνο δύο ἀπὸ τὰς τρεῖς πλάκες τοῦ δαπέδου ἀφαιρέθηκαν. Σὲ προσεχὴ ἀνασκαφὴ θὰ πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ καὶ ἡ τρίτη πλάκα ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ μελέτη τοῦ στρώματος κάτω ἀπὸ αὐτή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 82-99)

Κατά τὸ 1994 οἱ δραστηριότητες στὸ Ἀκρωτήρι συνίστανται σὲ ἀποτυπώσεις - διευθετήσεις τοῦ χώρου, σὲ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, σὲ συντήρηση τῶν εὐρημάτων καὶ σὲ μελέτες - διεπιστημονικὲς συνεργασίες*.

Ἀποτυπώσεις - Διευθετήσεις

Ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες - ἀρχαιολόγους Ἀναστασία Σαλῆ - Ἀξιῶτη καὶ Μιχ. Κριτσωτάκη συνεχίστηκε ἡ ἡλεκτρονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου μὲ τὸ σύστημα CAD καὶ ἡ ἐκπόνηση νέου τοπογραφικοῦ σχεδιαγράμματος. Μὲ τὸ σύστημα αὐτὸ καὶ ἡ συνεχὴς ἐνημέρωση τοῦ τοπογραφικοῦ εἶναι εὐχερέστερη καὶ οἱ βελτιώσεις πρὸς ἐπιβάλλει ἡ συνεχιζόμενη ἔρευνα εἶναι ἐφικτές. Ἐτσι κατέστη δυνατό νὰ περιληφθοῦν μὲ μεγαλύτερη λεπτομέρεια καὶ ἀκρίβεια τμήματα τοῦ χώρου πρὸς εἴτε ἐμφανίζονταν μερικῶς εἴτε ἀπουσίαζαν παντελῶς. Στὰ τμήματα αὐτά (κτίρια, δρόμους, πλατεῖες) δόθηκαν συμβατικές ὀνομασίες, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ μνεία τους χωρὶς σχοινοτενεῖς

* Τὸ ἐπιτελεῖο κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1994 ἀποτελέσαν οἱ ἀρχαιολόγοι: Ἀν. Δεβετζῆ, Γ. Ἀλεξόπουλος, Αἰκ. Ἀλεξοπούλου, Ἰ. Γραμμένου, Μ. Μαρθάρη, Ἀ. Μιχαηλίδου, Ἀ. Μουνδρέα - Ἀγραφιῶτη, Χρ. Μπουλώτης, Ἀ. Παπαγιαννοπούλου, Π. Σγουρίτσα, Π. Σωτηρακοπούλου. Περιβαλλοντικοὶ Ἀρχαιολόγοι: Δ. Μυλωνᾶ (ψάρια), Ε. Παναγιωτακοπούλου (ἔντομα), Ἀ. Σαρπᾶκη (καρποὶ - φυτὰ), Αἰκ. Τρανταλίδου (ζῶα ξηρᾶς). Ἀρχιτέκτονες - Μηχανικοὶ: Ἀ. Σαλῆ - Ἀξιῶτη, Μιχ. Κριτσωτάκης, Αἰκ. Πέτσα. Συντηρητὲς Τοιχογραφιῶν: Σ. Βούλγαρη, Α. Βούλγαρης, Α. Γέροντας, Ε. Μιχαηλίδη, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Περράκης, Μ. Στρατσιάνη, Θ. Χάλαρη. Συντηρήτρια Μετάλλων: Ε. Παπαδήμα. Συντηρητὲς κεραμεικῶν: Α. Ἀλεφραγκῆς, Β. Ἀλεφραγκῆς, Π. Βλάχος.

Είχ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής Ἀκρωτηρίου Θήρας.

κάθε φορά περιγραφές (εἰκ. 1). Μέριμνα ἐλήφθη νὰ ὑπάρξει συνέχεια καὶ ἐναρμόνιση πρὸς τὸ σύστημα ὀνομασίας τῶν ἐπὶ μέρους χώρων ποὺ ἐφάρμοσε ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας, αἰμνηστος καθηγητὴς Σπ. Μαρινᾶτος. Ὅρισμένα κτίρια πῆραν τὸ ὄνομά τους εἴτε ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο εὔρημα ποὺ ἔδωσαν (π.χ. *Οἰκία Γυναικῶν*, *Οἰκία Ἀγκύρας*), εἴτε ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἢ τοπογραφικὸ χαρακτηριστικὸ τους (π.χ. *Δυτικὴ Οἰκία*). Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάχθηκε ἡ *Οἰκία Θρανίων*, τῆς ὁποίας ἡ βορειοανατολικὴ γωνία ἐντοπίστηκε στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Ξεστῆς 3¹. Ἡ παρουσία κτιστῶν θρανίων ἐκατέρωθεν στενῆς εἰσόδου στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ κτιρίου συνετέλεσε στὴν ὀνομασίαν του. Ἡ πλειονότης ὅμως τῶν κτιρίων ποὺ εἶχε ἐντοπίσει ὁ Μαρινᾶτος εἶχαν ἀριθμηθεῖ μὲ γράμματα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου, τακτικὴ ποὺ ἐπίσης ἀκολουθήσαμε στὸ νέο τοπογραφικόν. Τὰ κτίρια ποὺ ἐντάχθηκαν στὸ τοπογραφικὸ μὲ αὐτὴ τὴν ἀρίθμηση εἶναι τὰ ἑξῆς:

Κτίριο ΣΤ, ἐλάχιστα λείψανα τοῦ ὁποίου ἐντοπίστηκαν βορείως τῆς Ξεστῆς 3. *Κτίριο Ζ*, στὰ βόρεια τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Μόνο τμῆμα ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἔχει ἔλθει στὸ φῶς. *Κτίριο Η*, λείψανα τοῦ ὁποίου ἔχουν ἐντοπισθεῖ νοτίως τοῦ Κτιρίου Α καὶ ἀνατολικῶς τῆς Οἰκίας Γυναικῶν. *Κτίριο Θ*, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια παρειά τῆς Οἰκίας Γυναικῶν, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ὁποίας φάνηκε ὅτι τὸ κτίριο αὐτὸ ἦταν ἀνεξάρτητο ἀπὸ αὐτήν. *Κτίριο Ι*, ἀνατολικῶς τοῦ Κτιρίου Β. Ἡ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἔχει σχεδὸν καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ δράση τοῦ νεώτερου χειμάρρου ποὺ διέτρεχε τὸν χώρο. Τὸ κτίριο αὐτὸ ὁ Μαρινᾶτος ἐχαρκτηρίζε ὡς τμῆμα τῆς Ξεστῆς 2². *Κτίριο ΙΑ*. Μικρὸ τμῆμα τοῦ περιγράμματός του ἔχει ἐντοπισθεῖ βορείως τῆς Ξεστῆς 4. *Κτίριο ΙΒ*. Ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημα στὰ νότια τῆς Ξεστῆς 4, τοῦ ὁποίου μόνο ἡ βόρεια ὄψη εἶναι ὁρατὴ. *Κτίριο ΙΓ*, ἐλάχιστα λείψανα τοῦ ὁποίου ἤλθαν στὸ φῶς βορείως τοῦ Κτιρίου Γ.

Ὁ Σπ. Μαρινᾶτος εἶχε ὀνομάσει *Ὁδὸ Τελχίνων* τὸν πλέον ἐντυπωσιακὸ δρόμο ποὺ εἶχε φέρει στὸ φῶς ἡ σκαπάνη του³. Χρησιμοποιώντας τὸ συλλογικὸ ὄνομα ὁμάδων δαιμονικῶν μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας προχωρή-

1. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 166.

2. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας 1972 (VI), 11.

3. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1969, 166.

σαμε στήν καταγραφή καί τῶν ὑπολοίπων δρόμων πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἕως σήμερα. Τόν δρόμο μεταξύ Ξεστής 4 καί Κτιρίου IB ὀνομάσαμε Ὀδὸ Κουρήτων καί τὸν διερχόμενο μπροστά ἀπὸ τὴν Ξεστή 5 καταγράψαμε ὡς Ὀδὸ Δαιμόνων. Ὀδὸς Δακτύλων ὀνομάστηκε ὁ δρόμος μεταξύ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν καί τοῦ Κτιρίου Η.

Ἀπὸ τίς δύο πλατεῖες πού εἶχε περιλάβει στὸ παλαιὸ τοπογραφικὸ ὁ Μαρινᾶτος τὴ μία, ἀκριβῶς μπροστά στὴν εἴσοδο τοῦ μυλῶνος Δ16, τὴν εἶχε ἀποκαλέσει Βόρεια Αὐλὴ ἀρχικά⁴ καί ἀκολούθως Πλατεία Μυλῶνος⁵, ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἐγκατάσταση μέσα στὸ Δ 15, καί τὴ δεύτερη, μπροστά στὴ Δυτικὴ Οἰκία, Πλατεία Τριγώνου, λόγω τοῦ τριγωνικοῦ τῆς σχήματος⁶. Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ὀνομάσαμε Πλατεία Θρανίων τὸν ἐλεύθερο χῶρο μπροστά (ἀνατολικά) ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη Οἰκία⁷. Ὁ χῶρος ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Ξεστή 3 καταγράφηκε ὡς Πλατεία Ξεστής 3, ἐνῶ Πλατεία Δεξαμενῆς Καθαρμῶν ὀνομάστηκε ὁ χῶρος δυτικὰ τοῦ Κτιρίου Γ, λόγω τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐγκατάσταση στὴν Ξεστή 3. Τὸν χῶρο πού ὀρίζουν δυτικὰ τὸ Συγκρότημα Δ, βόρεια ἢ Ξεστή 5 καί νότια ἢ Ξεστή 2 ἀποκαλέσαμε Πλατεία Διπλῶν Κεράτων ἀπὸ τὸ σχετικὸ εὖρημα μπροστά στὸ δωμάτιο Δ8. Τὸν χῶρο βορείως τοῦ Συγκροτήματος Δ καταγράψαμε ὡς Πλατεία Κενοταφίου, ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο εὖρημα στὴν περιοχὴ καί Πλατεία Νηοπομπῆς τὸν χῶρο στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁρατὴ ἡ ζωφόρος τοῦ στολίσκου πού κοσμοῦσε τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 5 στὴ Δυτικὴ Οἰκία.

Τὴ μεγάλη σεισμικὴ καταστροφὴ πού στρωματογραφικὰ τοποθετεῖται στὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὴ μεσοκυκλαδικὴ στὴν ὑστεροκυκλαδικὴ περίοδο, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, ἀκολούθησε διευθέτηση τῶν προϊόντων τῆς στοὺς δρόμους καί τίς πλατεῖες ἀνεβάζοντας τὴ στάθμη τους⁸. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις πού τείνουν νὰ ἀποδειχθοῦν κανόνες, ὅπου οἱ κλίσεις τοῦ ἐδάφους ἦσαν μεγάλες, τὰ μπάζα διευθετήθηκαν σὲ ἐλεύθερους χώρους διαμορφώνοντας

4. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1969, 166. 1971 παρένθ. πίν. Α.

5. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας 1973 (VI), παρένθ. πίν. Β.

6. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1971, 190. Ἀνασκαφαὶ Θήρας 1972 (VI), 14, σχ. 1.

7. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 170.

8. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1978, 221-22. 1984, 346-7. 1985, 171-75.

ἄνδρα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀφ' ἑνὸς οἰκονομήθηκαν μεγάλες ποσότητες ἔρεπιδων καὶ ἀφ' ἑτέρου δημιουργήθηκαν ἐπίπεδες ἐπιφάνειες. Σὲ δύο τέτοια ἄνδρα εἶναι διαμορφωμένη ἡ Πλατεία Διπλῶν Κεράτων⁹. Τὸ Ἄνδρρο Κενοταφίου διαμορφώθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ πεσσοῦ 17 τοῦ στεγάστρου, ὅπου ἐρευνήθηκε λαξευτὸς θάλαμος στὸν βράχο καὶ ἡ κατασκευὴ, τὴν ὁποία λόγῳ τοῦ περιεχομένου της ὀνομάσαμε κενοτάφιο¹⁰. Ὡς Ἄνδρρο Κλινῶν καταγράψαμε τὴν ἀντίστοιχη διαμόρφωση στὰ δυτικὰ τῶν δωματίων Δ 15 καὶ Δ 16 ἀπὸ τὴν ἐκεῖ εὕρεση τριῶν ἀνακλίντρων¹¹.

Στὸ πρόγραμμα τῆς συστηματικῆς ἀποτύπωσης ἐντάχθηκε καὶ τὸ Συγκρότημα Δ προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἀφ' ἑνὸς ἡ συνέχιση καὶ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ μελέτη καὶ κατανόηση τοῦ κτιρίου, ἀφοῦ τὰ μέχρι σήμερα ἀποτυπωμένα στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἐν πολλοῖς ἀνακριβή. Τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀνέλαβε ἡ ἀρχιτέκτων Αἰκ. Πέτσα.

Ἡ ἄτυπη Σύνοδος τῶν Ὑπουργῶν Περιβάλλοντος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως ποὺ ἔγινε στὴ Θήρα τὸν Μάιο τοῦ 1994 εἶχε ἀγαθὲς ἐπιπτώσεις στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸ Ὑ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. μὲ εἰδικὴ πίστωση. Ἔτσι, ἀντικαταστάθηκε ἡ ἀκαλαίσθητη γέφυρα - σκαλωσιὰ γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν μὲ ἄλλη ἀπὸ σωληνωτὴ μεταλλικὴ κατασκευὴ¹². Ἐπίσης ἐπιστρώθηκε ἡ ὑπόλοιπη διαδρομὴ μὲ οὐδέτερα ἀδρανῆ ὑλικά, τὰ ὁποῖα μειώνουν κατὰ πολὺ τὸν κονιορτό. Μὲ τίς ἀνωτέρω διαρρυθμίσεις καὶ ἡ προστασία τῶν ἀρχαίων κατέστη ἀποτελεσματικότερη καὶ ἡ κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἔγινε ἀσφαλέστερη καὶ ἀνετότερη (πίν. 82α-β).

9. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1984, 345.

10. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1992, 181-85.

11. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 178.

12. Πρὸς τὴν κ. Ἑλ. Παπαζώη καὶ τὸν κ. Βούλγαρη, Ὑφυπουργὸ καὶ Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. ἀντίστοιχα ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὸ παντοιοτρόπως ἐκδηλούμενο ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐμπρακτὴ ὑποστήριξη τοῦ ἔργου τῆς ἀνασκαφῆς. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἐπίσης πρὸς τὸν Διευθυντὴ τῆς Ἑταιρείας ΒΙΟ-ΣΩΛ κ. Γεωργακόπουλο, χάρις στὴν παρέμβαση τοῦ ὁποῖου ἐπετεύχθη ἔκπτωση 50% στὴν ἀγορὰ τοῦ μεταλλικοῦ σκελετοῦ.

Στὴν προσπάθεια διευθέτησης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ υἱοθέτηση τοῦ προγράμματος ASPIRE (Archaeological Sites Protection Implementing Renewable Energy) ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Πρόκειται γιὰ πιλοτικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τῆς Γενικῆς Διευθέτησης 12 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ποὺ διεξάγεται μὲ τὴ συνεργασία ἐνὸς Γερμανικοῦ καὶ δύο Ἑλληνικῶν μελετητικῶν Γραφείων¹³ καὶ ἀποβλέπει στὴ βελτίωση τῶν περιβαλλοντικῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὸ στέγαστρο μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἥπιων μορφῶν ἐνεργείας. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης φάσης τοῦ προγράμματος παρουσιάστηκαν στὴν αἴθουσα διαλέξεων τῆς Ἑταιρείας στίς 24 Νοεμβρίου 1994 ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω ἐρευνητικοὺς φορεῖς.

Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες

Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες κατὰ τὸ 1994 πραγματοποιήθηκαν στὸ Συγκρότημα Δ, στὴν Ξεστὴ 4 καὶ στίς περιοχὲς νοτιοδυτικὰ τῆς Ξεστῆς 3 καὶ δυτικὰ τοῦ Κτιρίου Γ, στὴν Πλατεία τῶν Θρανίων καὶ στὴν Πλατεία Κενοταφίου.

Συγκρότημα Δ

Στὸ Συγκρότημα Δ συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου Δ1α, στὸν ὄροφο τοῦ Δ8 καὶ στὸ ἰσόγειο τοῦ Δ18α.

Δωμάτιο Δ1α

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τοῦ δωματίου συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε μὲ ὑπεύθυνο σκάμματος τὴν Ἄννα Γραμμένου ἡ σταδιακὴ ἀφαίρεση ὅλων τῶν εὐρημάτων ποὺ εἶχαν ἀφεθεῖ κατὰ χώραν¹⁴. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ μεταφέρθηκαν στὰ ἐργαστήρια γιὰ συντήρηση μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέση. Συνολικὰ ἀφαιρέθηκαν 78 πήλινα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀποθηκευτικοὶ πίθοι, ἀμφορεῖς, προχυ-

13. Πρόκειται γιὰ τὰ Μελετητικὰ Γραφεῖα Kaiser Bautechnik, Σύνθεση - Ἔρευνα ΕΠΕ καὶ Τάλως Engineering.

14. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 180-181.

τικά σκεύη, πρόχοι, κύπελλα κ.ἄ. Ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν ἰδιαιτέρως μεγάλο προχυτικό ἀγγεῖο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση σπειρῶν μιμούμενο μεταλλικὸ πρό-τυπο (πίν. 83α) καὶ συριακὸς ἀμφορέας μὲ ἐγχάρακτο τὸ σημεῖο Ψ (πίν. 83β). Τόσο τὸ σημεῖο αὐτό, ὅσο καὶ ὁ κύκλος μὲ σταυρὸ ποὺ εἶναι χαραγμένος ἐπάνω σὲ ἄλλον συριακὸ ἀμφορέα ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι (πίν. 84β), ἀπαντοῦν ὅχι μόνο στὴ Γραμμικὴ Α καὶ Β γραφή, ἀλλὰ καὶ στὸ Πρωτοχανααναϊκὸ ἀλφάβητο ταυτιζόμενα μὲ τὰ γράμματα *tel* καὶ *kah* ἀντίστοιχα¹⁵. Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα τοῦ δωματίου Δ1α ἀναφέρονται λίθινος καδίσκος (πίν. 84α), ἀριθμὸς λιθίνων σκεπασμάτων καὶ πλῆθος ὀστράκων. Ἡ μικροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ περιεχομένου ὀρισμένων ἀπὸ τὰ μεγάλα σκεύη ἀποκάλυψε ὅτι στὸ δωμάτιο αὐτὸ φυλάσσονταν κρίθινο ἀλεύρι, ὄσπρια καί, σὲ ἓνα τουλάχιστον σκεῦος, ὑγρὸ ἀγαθό, τοῦ ὁποίου ἡ ταύτιση δὲν κατέστη δυνατή.

Δωμάτιο Δ8α

Μὲ ὑπεύθυνο σκάμματος τὴν λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Αἰκ. Ἀλεξοπούλου συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο, ἀπὸ ὅπου, μὲ σταδιακὴ ἀπό-κρουση διαλύθηκε καὶ ἀφαιρέθηκε ὁ ἡφαιστειακὸς μύδρος ποὺ κατεῖχε τὸ κέντρο τοῦ δωματίου στὸν ὄροφο καὶ ἐμπόδιζε τὴν ἐξερεύνησή του (πίν. 85α-β)¹⁶. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκαν τὰ τρία πῆλινα κιβώτια, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ χώραν μὲν ἀλλὰ θραυσμένα σὲ πολλὰ κομμάτια καὶ χωρὶς κανένα ἔγχος ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τους περιεχόμενο (πίν. 86α). Ἐνδέχεται τὰ καλύμμά τους νὰ ἦσαν ξύλινα καὶ γι' αὐτὸ δὲν διασώθηκαν. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου ποὺ ἀφαιρέθηκε προῆλθε μικρὸς ἀριθμὸς ἀγγείων ἀκεραίων ἢ σὲ ὄστρακα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ μία ραδιὴν μαστοπρόχους (πίν. 86β-87α). Βρέθηκαν ἐπίσης χάλκινο πριόνι μήκους 0.59 μ. καὶ μέσου πλάτους 0.09 μ. (πίν. 88α), πλησίον τοῦ δὲ μαρμάρινος λύχνος (πίν. 87γ) καὶ ἐλλιπὲς «ποτήρι κοινωνίας» ἀπὸ κόκκινη πέτρα (πίν. 87β). Ὁ προσεκτικὸς καθαρισμὸς καὶ ἡ ἄμεση συντήρηση τοῦ πριονιοῦ ἔδειξαν ὅτι διέσωζε προσκολ-

15. F. M. CROSS, *Newly Found Inscriptions in Old Canaanite and Early Phoenician Scripts*. *BASOR* 238, 1980, 10-11. B. L. ULLMAN, *How Old is the Greek Alphabet?* *AJA* 38, 1934, 371.

16. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1993, 181.

λημένους στὴν ἐπιφάνειά του κόκκους κριθῆς καὶ στὶς ὀπές προσήλωσης τῆς λαβῆς λείψανα ἀπὸ τὰ ξύλινα καρφιά της (πίν. 87δ, 88β).

Δωμάτιο Δ18α

Ἡ διατήρηση τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερκειμένου ὀρόφου ἐπέβαλε τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας μὲ τὴ μέθοδο διάνοιξης σηράγγων. Τὴν ἐπίκωση τοῦ δωματίου ἀπὸ τὸ δάπεδο ὡς τὴν ὀροφὴ ἀποτελοῦσε ἀκάθαρτη ἄσπα (ήφαιστειακὴ τέφρα), ἡ ὁποία φαίνεται νὰ εἰσέρρευσε ὡς ἱλύς, ὅταν μετὰ τὴν ἔκρηξη καταρρακτώδεις βροχὲς δημιουργήσαν τὸν χείμαρρο ποὺ διέσχισε ἔκτοτε τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο (πίν. 89α). Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀφ' ἐνὸς ἡ διατήρηση ἀντικειμένων ἀπὸ ὀργανικὴ ὕλη (καλαθίων, ξυλοκιβωτίων, ἐπίπλων) καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ διατήρηση τῶν ἀποτυπωμάτων τους σὲ ποικίλα ὕψη ἀπὸ τὸ δάπεδο: προφανῶς εἶχαν ἐπιπλεύσει μέσα στὴν παχύρρευστη λάσπη¹⁷. Καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1994 ἐπικεφαλῆς τοῦ σκάμματος ἦταν ἡ ἐπίκουρος καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παν. Σγουρίτσα. Μὲ τὴν προοδευτικὴ κατακόρυφη ἀφαίρεση τῆς ἐπιχώσεως αὐτῆς κατέστη δυνατὴ ἡ σταδιακὴ ὑποσύλωση τῆς ὀροφῆς καὶ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 89β). Τὸ εἶδος τῆς ἐπιχώσεως εἶχε εὐνοήσει τὴ διατήρηση πλήθους ἀποτυπωμάτων ἀπὸ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἐπειδὴ προέρχονταν ἀπὸ ὀργανικὴ ὕλη, εἶχαν στὸ μεταξὺ ἀποσυντεθεῖ. Ἡ συνεχὴς παρουσία τῶν ἔμπειρων συντηρητῶν τῆς Διεύθυνσης Συντηρήσεως τοῦ ΥΠΠΟ κατέστησε δυνατὴ τὴ διάσωση τῶν ἀποτυπωμάτων αὐτῶν εἴτε μὲ στερέωση τοῦ ἴδιου τοῦ χρώματος, εἴτε μὲ τὴν ἀντιγραφὴ τους σὲ γύψινα ἐκμαγεῖα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διασώθηκαν λείψανα καλαθίων (πίν. 91α), ἐπίπλων (πίν. 90α, 92α), κιβωτίων (πίν. 92β) κλπ. Τὸ περιεχόμενο ξύλινου κιβωτίου τοποθετημένου μέσα σὲ καλάθι (πίν. 91β) φαίνεται πὺς ἀποτελοῦσε μικρὸς θησαυρὸς ἀπὸ μικρὰ χάλκινα σκεύη, ὅπως ἓνα πύραυνο (πίν. 93α), δύο φιάλες (πίν. 90β-γ), προχοΐσκη (πίν. 93β), δύο κυathίσκοι (πίν. 93γ) καὶ ἓνα ἐγχειρίδιο μὲ τρεῖς ἀργυροὺς ἥλους (πίν. 93δ). Στὸ μικρὸ αὐτὸ δωμάτιο Δ18α φαίνεται ὅτι λίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἐκρήξεως τοποθετήθηκαν βιαστικὰ καὶ φύρδην μίγδην ἐσμός πραγμάτων, ἀπὸ

17. Τὴν ἴδια περίπτου εἰκόνα παρουσίαζαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τους καὶ τὰ δωμάτια Δ2, Δ4.

μικρὰ χάλκινα ἄγκιστρα ψαρεύματος, πινακίδες, πήλινα καὶ λίθινα σκεύη, ἔως τραπέζια καὶ καθίσματα.

Ξεστὴ 4

Ἡ ἔρευνα στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο, ἡ ὁποία συνεχίστηκε μὲ ὑπεύθυνο τομέως τὸν ἐρευνητὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δρ. Χρ. Μπουλώτη, ἀποκάλυψε ὅτι ἡ ὁρατὴ πτέρυγὰ τοῦ ἀνήκει σαφῶς στὸ τμήμα ποὺ ὡδήγοῦσε ἀπὸ τὸν πρῶτο στὸν δεύτερο ὄροφο τοῦ κτιρίου (πίν. 94α)¹⁸. Περισυνελέγησαν πλῆθος τεμαχίων ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ κλιμακοστασίου ποὺ παρίστανε, ὡς γνωστόν, πομπὴ ἀνδρῶν ἀνερχομένων σὲ κλίμακα. Ἡ παρουσία μεγάλων τεμαχίων κατὰ χώραν ποὺ συνεχίζονται καὶ κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ κλιμακοστασίου (πίν. 94β) μᾶς ὡδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διακόσμηση μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἄρχιζε ἀπὸ τὸ ἰσόγειο καὶ συνεχιζόταν ἔως τὸν τρίτον ὄροφο.

Περιοχὴ νοτιοδυτικὰ τῆς Ξεστῆς 3

Ἡ προσπάθεια ἀποσαφήνισης τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 15 συνεχίστηκε μὲ ἐπικεφαλῆς σκάμματος τὴν δρ. Ἀρχαιολογίας Ἀγγελία Παπαγιαννοπούλου¹⁹. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποκάλυψε καὶ ἄλλο δωμάτιο (16), τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀποτελοῦσε μεταγενέστερη προσθήκη. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἡφαιστειογενὲς στρώμα ἦλθε στὸ φῶς ὀριζόντια ἐπιφάνεια ποὺ ἀνῆκε στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ὀροφῆς τοῦ δωματίου, καθὼς μαρτυροῦν τὰ ἀποτυπώματα ἰσχυρῶν δοκῶν (πίν. 95α). Μεταξὺ τῶν δωματίων 15 καὶ 16 ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Οἰκίας τῶν Θρανίων πρὸς Νότου ἀφ' ἑτέρου ἀπελευθερώθηκε στενὸς διάδρομος (πίν. 95β). Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσής τοῦ ἔφερε στὸ φῶς τὸ κατώτατο τμήμα μακροῦ τοίχου ποὺθαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἀνήκει σὲ κτίριο προφανῶς ἀρχαιότερο τόσο τῆς Ξεστῆς 3 ὅσο καὶ τῆς Οἰκίας τῶν Θρανίων (πίν. 96α). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ προῆλθαν ὅστρακα πρωτοκυκλαδικῆς,

18. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 172-174.

19. Αὐτόθι 166 κέ.

μεσοκυκλαδικῆς καὶ ὑστεροκυκλαδικῆς 1 κεραμεικῆς. Ἀνάμεσα στὰ ὑστεροκυκλαδικὰ 1 ὄστρακα ξεχωρίζουν μερικὰ προερχόμενα ἀπὸ μεγάλο σκεῦος διακοσμημένο μὲ παράσταση γρυπῶν, τὴν ὁποία ἀναγνώρισε ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων δρ. Μ. Μαρθάρη²⁰ (πίν. 966).

Περιοχὴ δυτικῶς τοῦ Κτιρίου Γ

Ἡ ἐργασία ἐδῶ, μὲ ὑπεύθυνο σκάμματος τὸν ἀρχαιολόγο Γ. Ἀλεξόπουλο, περιορίστηκε στὴν ἀπομάκρυνση τῶν πρὸ τοῦ 1975 σωρευμένων ἀνασκαφικῶν μπάζων καὶ ἀπέβλεπε στὴ διευθέτηση καὶ ἀξιοπρεπὴ ἐμφάνιση τοῦ εὐρύτερου ἀνασκαφικοῦ χώρου (πίν. 97α). Ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου τῶν χωμάτων αὐτῶν ἔφερε στὸ φῶς τὸ ἀνατολικὸ περίγραμμα τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ὀνομάσαμε Κτίριο ΣΤ (πίν. 976).

Πλατεία τῶν Θρανίων

Στὸν χώρο αὐτὸ συνεχίστηκε μὲ ὑπεύθυνο σκάμματος τὴν δρ. Ἀρχαιολογίας κ. Ἀντίκλεια Μουνδρέα-Ἀγραφιῶτη ἡ ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων²¹. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐπιβεβαίωσε ὅτι τὸ ἀρχαιολογικὰ στεῖρο στρώμα τῶν βοτσαλῶν ποὺ ἐκάλυπτε τὸ λιθόστρωτο τμήμα τῆς πλατείας (πίν. 98α)²² εἶναι γεωλογικῆς φύσεως καὶ εἶχε ἤδη σχηματισθεῖ, ὅταν συνέβη ἡ σεισμικὴ καταστροφή ποὺ προηγήθηκε τῆς ἐκρήξεως.

Πλατεία Κενοταφίου

Ἡ πλατεία αὐτὴ εἶχε διαμορφωθεῖ στὶς ἀρχές τῆς ΥΚ 1 περιόδου μὲ τὴ δημιουργία τοῦ ὁμώνυμου ἀνδρόν²³. Ἡ συνέχιση τῆς στρωματογραφικῆς ἔρευνας (πίν. 986) μὲ ὑπεύθυνη τομέα τὴν ἀρχαιολόγο δρ. Π. Σωτηρακοπού-

20. Τόσο θεματικά, ὅσο καὶ τεχνοτροπικά συνδέει τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἡ κ. Μαρθάρη μὲ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἀγ. Εἰρήνη τῆς Κέας, τὸ ὁποῖο ἡ ἴδια ἀποδίδει σὲ θηραϊκὸ ἐργαστήρι.

21. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 170.

22. Αὐτόθι.

23. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

λου, ἐπιβεβαίωσε τὴ χρήση τῆς περιοχῆς κάτω ἀπὸ τὴν πλατεία ὡς χώρου τελετουργιῶν τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τέλη τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου. Μὲ τίς τελετουργίες αὐτὲς φαίνεται πὺς σχετιζόταν ἡ ἐγκατάσταση τῆς πυρᾶς ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐκεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1969 (πίν. 99)²⁴.

Συντήρηση - ἐπεξεργασία εὐρημάτων

Στὸ ἐργαστήριον κεραμεικῆς μὲ ἐπικεφαλῆς τοῦ σχετικοῦ συνεργείου τὸν συντηρητὴ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων Λουκά Ἀλεφραγκῆ συντηρήθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν 89 ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα μετὰ τὴν καταγραφή τους στὸν κατάλογο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴ φωτογράφησή τους μεταφέρθηκαν καὶ παραδόθηκαν, βάσει πρωτοκόλλου, πρὸς φύλαξη στὶς ἀποθήκες τοῦ νέου Μουσείου στὰ Φηρά. Λόγω περιορισμένων πιστώσεων δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ὀργάνωσης τοῦ ἐργαστηρίου συντήρησης μετὰλλων. Πάντως, μὲ τὰ ὑφιστάμενα μέσα καὶ μὲ ὑπεύθυνη τοῦ ἐργαστηρίου τὴ συντηρήτρια τῆς Ἐφορείας Ἑναλίων Ἀρχαίων Ἐλευθερία Παπαδήμα²⁵ ἔγινε ὁ ἐτήσιος ἔλεγχος γιὰ τὴν κατάσταση τῶν συντηρημένων παλαιῶν εὐρημάτων καὶ ἡ συντήρηση τῶν νέων.

Παρά τίς ἄοκνες προσπάθειες τῶν συντηρητῶν τῆς Διευθύνσεως Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ, ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν προχώρησε ἐλάχιστα, ἀφοῦ τὸ κύριο σῶμα τοῦ εἰδικοῦ συνεργείου ἀποστέλλεται γιὰ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα στὴ Θήρα. Μὲ ἓνα μόνο ἄτομο ποὺ συνεχίζει τὴ συντήρηση ὅλο τὸν χρόνο, τὴν Θεοδώρα Χάλαρη, θὰ χρειαστοῦν πολλὲς δεκαετίες, ὥσπου νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ ἔργο. Ὡστόσο μεγὰλα καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα τοιχογραφικὰ σύνολα παραμένουν ἀσυντήρητα ἐπὶ δύο τουλάχιστον δεκαετίες, χωρὶς βεβαίως νὰ βρίσκονται καὶ ἐκτὸς κινδύνου.

Ἀπὸ τίς συνεργασίες μὲ ἄλλα ἰδρύματα σὲ διεπιστημονικὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα αὐτὴ ποὺ συνεχίστηκε εἶναι μὲ τὸ Κέντρο Ρυθμιστικῶν Ἀναλύ-

24. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1969, 161-163.

25. Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες πρὸς τὸν προϊστάμενο τῆς Ἐφορείας Ἑναλίων Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν καὶ κατὰ τὸ 1994 διάθεση τῆς συντηρήτριας κ. Ἑλ. Παπαδήμα.

σεων τῶν Πυρηνικῶν Ἀποβλήτων τοῦ San Antonio (Texas)²⁶. Ἡ μελέτη τῆς μεταναστευτικότητας τῶν ἰχνοστοιχείων στο φυσικό ἔδαφος προχώρησε ἄρκετά καί, σύμφωνα μέ τοὺς εἰδικοὺς μελετητές, εἶχε ἐνθαρρυντικά ἀποτελέσματα. Ἀντίθετα διεχόπη, προσωρινὰ ἐλπίζουμε, ἡ συνεργασία μέ τὰ Πανεπιστήμια Πατρῶν καὶ Χαβάης ποὺ ἀποβλέπει στὴ μελέτη τῆς παλαιοτοπογραφίας καὶ παλαιογεωλογίας τοῦ νησιοῦ²⁷. Τὴ συνεργασία διακόψαμε ἐξαιτίας τῆς ἀβελτηρίας τῶν ἀνωτέρω φορέων νὰ μᾶς γνωστοποιήσουν, ἔστω καὶ προκαταρκτικά, τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς τους.

Μὲ τὴ διαδικασία ὑδροκοσκινίσματος δειγμάτων χώματος ἀπὸ ὅλα τὰ σκάμματα συγκεντρώθηκαν ἄρκετά κατάλοιπα χλωρίδας καὶ πανίδας, ἀντικείμενο μελέτης τῶν εἰδικῶν συνεργατῶν δρ. Ἀνάγιας Σαρπάκη (σπόροι), Αἰκ. Τρανταλίδου, Εὐας Παναγιωτακοπούλου καὶ Δήμητρας Μυλωνᾶ.

Ἄλυτο ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ πρόβλημα τῆς ὀριστικῆς στέγασης τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι σὲ μόνιμη ἔκθεση. Τὸ εἰδικὰ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀνεγερθὲν κτίριο ἔχει παραληφθεῖ ἀπὸ τὶς Ὑπηρεσίες τοῦ ΥΠΠΟ πρὸ δεκαπενταετίας, ἀλλὰ παρουσιάζει προβλήματα λειτουργικότητας. Ἡ Ἑταιρεία προκειμένου νὰ συμβάλει στὴν ἐπίσπευση τῆς ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος πρὸ τριετίας κατέθεσε εἰδικὴ μελέτη στοὺς ΥΠΠΟ. Τυχὸν ἐπιχείρημα ὅτι οἰκονομικοὶ λόγοι δὲν ἐπέτρεψαν τὶς ἀπαιτούμενες βελτιώσεις, δὲν μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ ἀφοῦ ἀπὸ τὰ εἰσιτήρια καὶ μόνο τῶν χιλιάδων ἐπισκεπτῶν ἡμερησίως τὸ Κράτος θὰ εἶχε πολλαπλασίως ἀποσβέσει τὴ σχετικὴ δαπάνη.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

26. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1993, 186.

27. Αὐτόθι.

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΝΑΞΟΥ

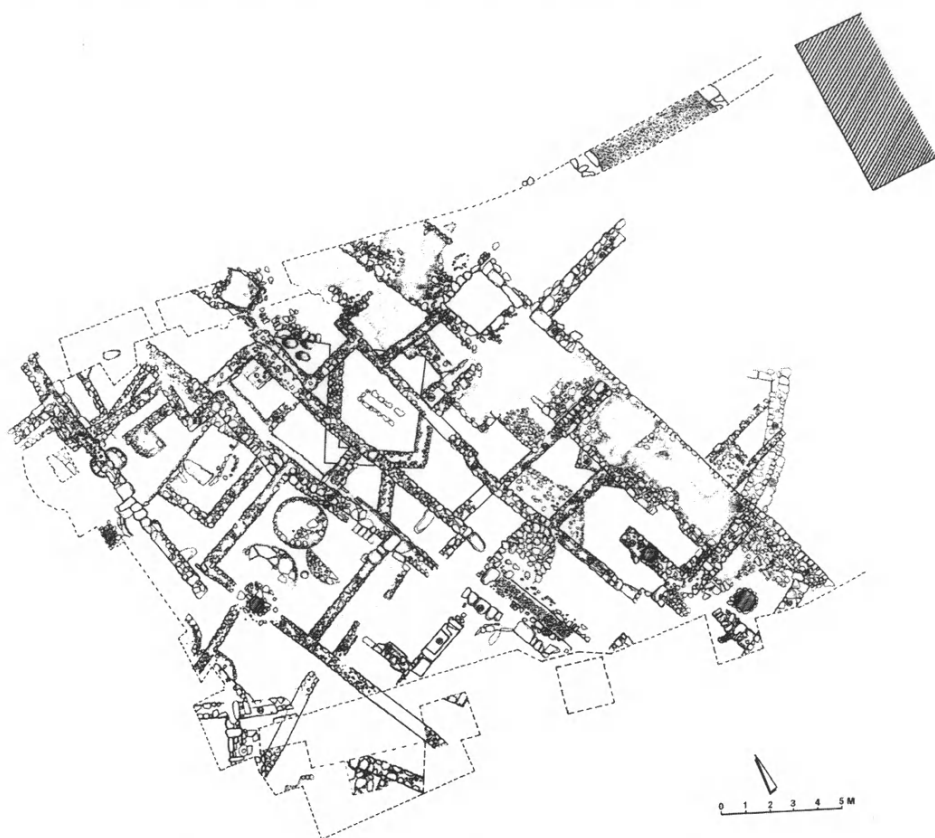
(Πίν. 100-107)

Τὸ 1994 ἐγκαταστάθηκε στὸν χώρὸ τῆς Πλατείας Μητροπόλεως Νάξου (ὅπου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνέσκαψε διὰ τοῦ καθηγητοῦ Β. Λαμπρινουδάκη καὶ τῆς Ἐφόρου Φ. Ζαφειροπούλου τμῆμα τοῦ τείχους τῆς μυκηναϊκῆς πόλης καὶ τοῦ τύμβου ποὺ ἐκάλυψε ἐκεῖ τοὺς προγονικοὺς νεκροὺς τῶν γεωμετρικῶν χρόνων¹), ὁ ἐργολάβος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐπιτόπιου μουσείου (πίν. 100α), μέσα στὸ ὁποῖο θὰ ἐκτίθενται προστατευμένα τὰ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Νάξου καὶ τῶν Κυκλάδων ἀνωτέρω εὐρήματα. Ἡ ἐργολαβία αὐτὴ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ ΤΑΠ, μέσω τῆς Προγραμματικῆς Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠ-Δήμου Νάξου. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διέθεσε τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐπίβλεψη.

Κατὰ τίς ἐργασίες γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ κατασκευὴ τῶν ἀγωγῶν συλλογῆς τῶν ὀμβρίων καὶ τῶν περιμετρικῶν τοιχιῶν (πίν. 100β) δόθηκε ιδιαίτερη προσοχὴ στὴν προστασία καὶ στὴν ἀσφαλὴ κατάχωση τῶν τμημάτων τοῦ εὐρήματος ποὺ δὲν πρόκειται νὰ ἐκτεθοῦν. Ἀναφέρονται ἐδῶ δύο χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἔδραση τοιχιῶν ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους, ἐκεῖ ὅπου λόγω μεταγενεστέρων κατασκευῶν αὐτὸ δὲν διατηρήθηκε καλὰ (πίν. 101α-β) καὶ ἐκεῖ ὅπου συνεχίζεται στὸ ἄσκαφο (πίν. 102α). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ τεῖχος προστατεύθηκε εἴτε μὲ νάυλον καὶ πλάκα φελιζὸλ ἢ μὲ δοκάρι μπετὸν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο.

Κατὰ τίς ἐργασίες αὐτὲς ἔγιναν συμπληρωματικὲς ἀρχαιολογικὲς διαπιστώσεις (εἰκ. 1): α) Βόρεια τοῦ ἀσβεστόλακκου ὁ ὁποῖος διέκοπτε τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος ἀποκαλύφθηκε νέο τμῆμα του, μήκους 3(Α) - 5 (Δ) μ., τὸ ὁποῖο

1. Βλ. τίς σχετικὲς ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ 1982-1985 καὶ V. LAMBRINOUDAKIS, *Veneration of Ancestors in Geometric Naxos, ActAth* 38, 1988, 235-246.

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν πλατεία Μητροπόλεως μετὰ τίς συμπληρωματικὲς ἐρευνες.

κάμπτεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δυτικά (πίν. 103α). Ἐπάνω στὴν λίθινη βάση σώζεται ἐδῶ μία μόνο στρώση ὤμων πλίνθων, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ στὸ παλαιὸ τμήμα, εἰσέχει στὴν πρόσοψη (ἐνδειξη ξυλοδεσιᾶς; πίν. 103β). Στὰ ἀνατολικά τοῦ νέου αὐτοῦ τμήματος, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ νότιου ἄκρου του πρὶν ἀπὸ τὸ ἄσκαφο, ἀνασκάφηκαν ἀκανόνιστα στρώματα πλίνθων (πίν. 104α) σὲ ἀρκετὴ ἔκταση. Οἱ συγκεντρώσεις αὐτές, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἀνάλογη συγκέντρωση στὸ μέσον ὁλόκληρου τοῦ μέρους ποὺ ἀποκαλύφθηκε, ἡ ὁποία μάλιστα ἀντιστηρίχθηκε δύο φορές ἀπὸ πρόχειρα τοιχάρια, δείχνουν ὅτι τὸ τεῖχος εἶχε μερικῶς καταστραφεῖ πρὶν ἢ μυκηναϊκὴ πόλη ἐγκαταλειφθεῖ ἐντελῶς.

β) Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἄλλο σημαντικό εὕρημα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ράμπας εἰσόδου στὸ ἐπιτόπιο μουσεῖο, στὰ δυτικά τοῦ νέου τμήματος τοῦ τείχους καὶ πάνω ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἐργαστηρίου ποὺ εἶχε ἀνασκαφῆ τὸ 1983². Ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ τὸ στῶμα μὲ τίς πεσμένες ἀπὸ τὸ τεῖχος πλίνθους, ἄρα μετὰ τὴν κρίσιμη καταστροφή τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς πόλης, κατασκευάσθηκε πρόχειρα ἓνα καμίνι (πίν. 1026), δίπλα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν σημαντικά ἀγγεῖα τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων (πίν. 1046, 105α). Ἕνας μεγάλος κρατήρας μάλιστα (πίν. 1056), ζωγράφου γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀπλωμάτων, εἰκονίζει μέσα σὲ θηλειὰ γυναίκα ὄρθια ἐπάνω σὲ ἄλογο.

γ) Στὰ ΒΔ τοῦ χώρου, ἐκεῖ ὅπου εἶχαν ἀποκαλυφθῆ καὶ οἱ ἄλλες ἐστίες ρωμαϊκῶν χρόνων, στὶς ὁποῖες συνεχίζονταν οἱ τιμές στοὺς ἥρωικούς προγόνους τοῦ τύμβου, ἀποκαλύφθηκαν μέσα σὲ νέο χώρο δύο ἀκόμη κτιστὲς ἐστίες μὲ πυρὲς μέσα καὶ μπροστά τους (πίν. 106α). Νέοι τοῖχοι κατασκευῶν τῶν διαφόρων περιόδων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς προστέθηκαν στοὺς ἤδη γνωστοὺς ἐδῶ καὶ στὰ ΝΔ καὶ ΒΑ τοῦ χώρου.

δ) Εὐρήματα ἀπὸ τίς νεώτερες ἐποχὲς δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τίς συμπληρωματικές αὐτὲς τομές. Ἐτσι ἀνασκάφηκαν πάλι πολλὲς ταφές ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ λοιμό (πίν. 1066) καὶ θεμέλια ἀπὸ τοὺς βοθηθικούς χώρους τοῦ συγκροτήματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἑλεούσας στὰ νότια.

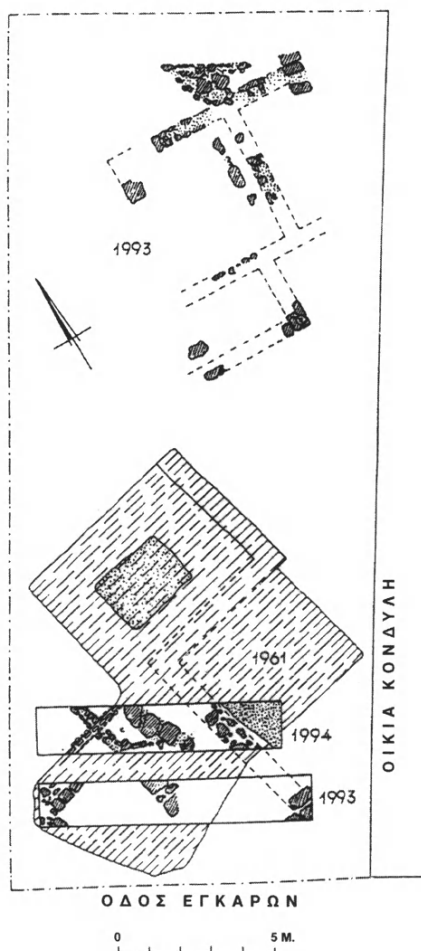
ε) Στὴν ταραγμένη ἐπίχωση στὰ ἀνατολικά τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου βρέθηκαν γρανιτῖνοι δόμοι κτιρίου καὶ τεμάχια γλυπτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ κορμὸς ἀγάλματιοῦ γυμνοῦ νέου (πίν. 107).

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

2. ΠΑΕ 1983, 304-311.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΑΠΛΩΜΑΤΑ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 108-109)

Είχ. 1. Σχεδιογράφημα των ἀρχαιοτήτων στὸ οἰκόπεδο Θεοφίλου στὰ Ἀπλώματα.

Τὸ 1994 περατώθηκε ἡ ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο Λ. Θεοφίλου στὰ Ἀπλώματα τῆς Νάξου (εἰχ. 1), ὅπου σώθηκαν τὰ λείψανα οἰκίας τῶν χρόνων τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος μὲ ψηφιδωτὸ πού εἰκονίζει Νηρηίδα πάνω σὲ ταῦρο.

Ἡ διαπίστωση τοῦ 1993, ὅτι στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου διατηρήθηκαν σὲ μεγάλο βάθος στρώματα ἀπὸ τὴ χρήση τῆς περιοχῆς ὡς νεκροταφείου κατὰ τοὺς πρώιμους ἐλληνικούς χρόνους ὁδήγησε τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας τὸ 1994 μὲ μία παράλληλη βαθιὰ τομὴ βορειότερα. Καὶ ἐδῶ βρέθηκαν τὰ λείψανα ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῆς οἰκίας μὲ τὸ ψηφιδωτό, μὲ ἀξιολογότερα στοιχεῖα τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο στὸ ἀνατολικά τοῦ ψηφιδωτοῦ δωμάτιο καὶ ἕναν πῆλινο ἀγωγό, ὁ ὁποῖος ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν χῶρο μὲ τὴ δεξαμενὴ πού βρῆκε βο-

ρειότερα ὁ Ν. Κοντολέων καὶ κατευθυνόταν νότια πρὸς τὸ ποτάμι (πίν. 108). Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν πάλι τὰ λείψανα ἀπὸ τὶς παλαιότερες, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας πάντοτε, οἰκίες. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ πάντως διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπίχωση ἀπὸ τὰ πρῶμα ἐλληνικὰ νεκροταφεῖα κάτω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ ὀρίζοντα ἦταν ρηχὴ, γιατί ὁ βράχος ἀνέβαινε ἀπότομα ἀπὸ τὸ ποτάμι πρὸς τὰ βόρεια (πίν. 109α). Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ χρῆση βρέθηκαν μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου (πίν. 109β) ἀνάμεικτα μὲ τὰ παλαιότερα ὄστρακα. Ἰχνη πρῶμων τάφων στὸν βράχο δὲν διαπιστώθηκαν.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΟΙΠΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ¹

(Πίν. 110-123)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἀποστολὴ 1994 ὑπῆρξε ἡ τελευταία τοῦ δευτέρου μεγάλου κύκλου ἀνασκαφικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν στὸ Κεφάλι (πρῶτος κύκλος 1969-1982, δεύτερος κύκλος 1989-1994), σύμφωνα μὲ τὸ ὑποβληθὲν πρὸ καιροῦ στὴν Ἑταιρεία πρόγραμμά μας². Εἴκοσι πέντε ἔτη συστηματικῶν ἐρευνῶν, στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων διοργανώθηκαν δεκαεπτὰ ἀποστολές, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δεκαἕξι ἀνασκαφικές στὸ Κεφάλι, δείχνουν τὴν ἐπιμονή μας στὴν ἔρευνα μιᾶς θέσης, στὴν ὁποία ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἦταν σαφές ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀναμένονται τὰ συνήθως ἐπιζητούμενα στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές «εὐρήματα». Ἡ ἔγκαιρη ἀπελευθέρωσή μας ἀπὸ τὴν καταθλιπτικὴ γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ ἔρευνα ἰδέα τῶν «εὐρημάτων», ἡ ὁποία εὐτελίζει τὸν πνευμα-

1. Γενικὴ παρατήρηση: Ἐπικειμένης τῆς ἔκδοσης τὴν Ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐτῶν 1989-1994 σὲ μορφὴ κανονικὰ τυπωμένων βιβλίων, γίνονται σ' αὐτὰ παραπομπές μὲ ἀναγραφὴ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἢ μὲ ἀναγραφὴ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ Τμήματος, στὶς λίγες περιπτώσεις πού δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐργασία καὶ ἡ σελιδαρίθμηση ἑνὸς Τμήματος [Τὰ Ἡμερολόγια διαιροῦνται σὲ Τμήματα]. Στὴν ἀποστολὴ 1994 ἔλαβαν μέρος: Ὁ ἀρχαιολόγος Χρῆστος Μόρτζος, μόνιμος συνεργάτης καὶ συνδιευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος Βάσω Φώτου, ὁ καθηγητὴς τῆς οἰκονομικῆς γεωγραφίας Karl-Heinz (Don) Schültke, ἡ ἀρχαιολόγος - φιλόλογος, καθηγήτρια ΜΕ, Μαρία Σκιαδαρέση, οἱ ἀρχαιολόγοι Πάνος Βοσνίδης καὶ Πάρις Ἐπιτροπάκης καὶ ἡ σπουδάστρια Σχολῆς συντηρητῶν Ἄννα Παλασιδου. Ἐβοήθησαν ἐπίσης ὁ Μιχάλης Ζώης, ἡ Ἑλένα Ἀργυροπούλου, ὁ Νίκος Χατζηκωνσταντῆς καὶ ἡ Ἑλένη Κέλερη.

2. Οἱ λόγοι τῆς ἀνάληψης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ Κεφάλι ἀναλύονται στὴν πρώτη ἔκθεσή μας στὰ ΠΑΕ 1982, 274-277.

τικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχαιολογίας ὡς ἐπιστήμης καὶ τὴν μεταμορφώνει σὲ χυδαία θησαυροθηρικὴ περιπέτεια, μᾶς ἔδωσε τὴ δύναμη καὶ τὴν ὑπομονὴ νὰ μελετήσουμε ἐξονυχιστικά, μὲ βραδεῖς ρυθμούς ὡς πρὸς τὴν πορεία τῶν ἀνασκαφῶν ἀλλὰ μὲ ἐξαντλητικὴ ἐπιμονὴ ὡς πρὸς τὴ μελέτη τῶν δεδομένων, τὴ θέση αὐτὴ καὶ νὰ κατανοήσουμε πλῆθος θεμάτων, σχετιζομένων μὲ κεντρικὰ προβλήματα ὅχι μόνο τῆς ἴδιας τῆς θέσης ἀλλὰ καὶ τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας ἐν γένει³. Καὶ τοῦτο φαίνεται σαφῶς τόσο στὰ σχετικὰ μὲ τὴ Βασιλικὴ δημοσιεύματά μας ὅσο καὶ σὲ σειρὰ ἄλλων δημοσιευμάτων γιὰ θέματα καὶ προβλήματα τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας.

Τὰ ἀμέσως ἐπόμενα ἔτη, 1995 κέ. θὰ ἀφιερωθοῦν στὴ συμπληρωματικὴ μελέτη τοῦ χώρου καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ στὴν ἐτοιμασία τῶν δημοσιεύσεων. Ἦδη εἶναι ἔτοιμοι σὲ τελικὴ μορφή πέντε ὀγκώδεις τόμοι, τὰ Ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν στὸ Κεφάλι 1989-1994 καὶ τῆς μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων στὸ Ἐργαστήριον τῶν αὐτῶν ἐτῶν καὶ παλαιότερων (1975, 1976, 1977)⁴, καθὼς καὶ ἓνας τόμος μὲ τοὺς καταλόγους τοῦ ἐποπτικοῦ ὕλικου, ἦτοι τῶν σχεδίων καὶ τοῦ φωτογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖο ἀρχειοθετεῖται σὲ ψηφιακὴ μορφή μὲ τὴν τεχνολογία τῶν Φωτοδισκετῶν⁵. Εἴκοσι τέσσερις δίσκοι εἶναι ἤδη ἔτοιμοι με 2400 φωτογραφίες, οἱ πιὸ πολλές ἐγχρωμες διαφάνειες, ὅλες σὲ ὑψηλὴ ἀνάλυση, ἀριστες γιὰ μελέτη καὶ ἐκτύπωση. Ἐπὶ πλέον εἶναι ἔτοιμοι στὴν τελικὴ μορφή οἱ 96 πίνακες τοῦ

3. Δὲς σχετικῶς ANTONIS A. ZOÏS, Pour un schéma évolutif de l'architecture minoenne, A. Les fondations. Techniques et morphologie. Στὸν τόμο: DARCQUE et TREUIL (eds), L'habitat égéen préhistorique, BCH Supplément XIX, 1990, 75-93 (αὐτ. 80: Vassiliki ou le record mondial de lenteur...).

4. Γιὰ τὴν ἀπόφαση νὰ δημοσιευθοῦν τὰ Ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς καὶ τὰ Ἡμερολόγια Ἐργαστηρίου, συνοδευόμενα μὲ πλούσιο ἐποπτικὸ ὕλικὸ δὲς Ἐκθεση 1992 (ΠΑΕ 1992) καὶ ἀναλυτικῶς Ἡμερολόγιο 1989, 1990, Εἰσαγωγή, σ. XXV-XLVI. Τὸ ἴδιο καὶ σὲ αὐτοτελὲς δημοσίευμα: ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΖΩΗΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές: Ἕνας νέος τρόπος ὁργάνωσης καὶ δημοσίευσης. Ἀνακοίνωση στὸ Colloquium τοῦ Ἰδρύματος Alexander von Humboldt (Μέτσοβο, Μάιος 1995).

5. Τοῦ λοιποῦ σὲ ὅλα τὰ κείμενα γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς χρησιμοποιοῦνται ἢ ἐγκατασπεύονται στὶς καιριότερες θέσεις οἱ τελικοὶ κωδικοί, ἀριθμοὶ ἢ ὀνόματα, χρήσιμα γιὰ τὴν ἀνάκληση δεδομένων στὰ ψηφιακὰ ἀρχεῖα. Τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ εἶναι στὴ διάθεση τῶν

τόμου *Βασιλική II*, ὅπου θὰ δημοσιευθοῦν τὰ φυλασσόμενα στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου κινητὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ R. Seager τῶν ἐτῶν 1904-1906. Τὸ ἴδιο ὕλικό περιλαμβάνεται καὶ στοὺς ψηφιακοὺς δίσκους.

Ὡς συμπλήρωμα τοῦ Ἡμερολογίου 1994 εἶχε παραδοθεῖ τὸ 1994 στὴν Ἑταιρεία ἡ πρώτη μορφή ἑνὸς ἐκτεταμένου κειμένου γενικῆς ἐποπτείας τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη ἀναπτυχθεῖ σὲ τόμο 230 μεγάλων σελίδων καὶ ἔχει ὑποβληθεῖ (ἀρχῆς 1996) στὴν Ἑταιρεία. Ὑπολείπεται ἀκόμη ἡ σύνταξη ἑνὸς κεφαλαίου καὶ ἀκολούθως τὸ βιβλίον θὰ κυκλοφορήσει ὡς ἀρχαιολογικὸς καὶ ἱστορικὸς ὁδηγὸς τῆς Βασιλικῆς⁶.

Ἡ καθαυτὸ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν τῆς ἰδικῆς μας ἀποστολῆς θὰ γίνεи μετὰ τῆ δημοσίευση τοῦ τόμου *Βασιλική II* καὶ τὸ πρῶτο τεῦχος θὰ ἀφορᾷ τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀρχαιοτέρου ἀρχαιολογικοῦ ὁρίζοντος τῆς Βασιλικῆς, ἥτοι τῆς Βαθμίδος Κουμάσας, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν σημαντικὰ κατάλοιπα τόσοι οἰκοδομικὰ ὅσον καὶ κινητὰ εὐρήματα. Τὸ τεῦχος αὐτὸ θὰ ἐπιγράφεται *Βασιλική III*.

Ὅπως ἀναπτύσσεται σὲ ἄλλη θέση, παρὰ τὸν τερματισμὸ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ 1994 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Κεφάλι δὲν μπορεῖ κατὰ κανένα τρόπο νὰ θεωρηθεῖ περαιωμένη. Ἀκριβῶς οἱ ἐπὶ τόπου ἐργασίες τῆς τελευταίας ἀποστολῆς μᾶς ἔδειξαν μὲ σαφέστατο τρόπο ὅτι πολλὰ πρέπει ἀκόμη νὰ γίνουν γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ἡ θέση ἀνασκαφικῶς ἐξηντλημένη. Ἄν ὅχι

ἐνδιαφερομένων ἐρευνητῶν. Ὁμοίως εἶναι ἔτοιμο καὶ τὸ *Κωδικολόγιον*, ἥτοι πλήρης κατάλογος - εὐρετήριο τῶν τοπογραφικῶν ὄντοτήτων τῆς ἀνασκαφῆς (κτισμάτων, χώρων, περιοχῶν κλπ.) καὶ *Corpus* τῶν σχεδιαστικῶν ἀποτυπώσεων. Ἐνίοτε γίνονται παραπομπές μέσω τοῦ χρησιμοποιουμένου μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ μας προγράμματος ἀνάκλησης Retrieve it! (Claris Clear Choice, ἀντίστοιχες δυνατότητες ἔχει καὶ ἡ ἐντολὴ Find File, ὑποεντολὴ Any Text, τοῦ Word 5.1).

6. Εἶναι ἐπίσης ἔτοιμος, σελιδωμένος καὶ τυπωμένος σὲ πρώτη προσωρινὴ ἐκδοσὴ (στὰ χέρια τῶν συνεργατῶν μου γιὰ τίς τελευταῖες διορθώσεις) ἕνας ὀγκώδης τόμος 560 σελίδων μὲ τὸν τίτλο *Τὸ δειλινὸ τῶν Τσιγγάνων. Ἀποσπάσματα ἀρχαιολογικῶν ἡμερολογίων καὶ ἐκθέσεων, 1989-1994. Γιὰ τοὺς φίλους τῆς ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς καὶ γιὰ κάθε φίλο*. Ὁ τόμος περιλαμβάνει ἀποσπάσματα ὅλων τῶν Ἡμερολογίων 1989-1994, ἥτοι τόσο τῆς Ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ τοῦ Ἑργαστηρίου, καί, ἐπὶ πλέον, ὅλα τὰ περιεχόμενα στὰ Ἡμερολόγια αὐτὰ «ποιητικότερα» κείμενα.

ἐμεῖς, νεώτεροι ἐρευνητὲς πρέπει νὰ συνεχίσουν καὶ νὰ ὁλοκληρώσουν τὴν ἐργασία μας.

Κατὰ τὸ 1994 ἐκτελέστηκαν πολλές ἐργασίες στὸ Κεφάλι, στερεωτικὲς καὶ ἀνασκαφικὲς, καθὼς καὶ ἐργασίες γενικῶν καθαρισμῶν, διευθετήσεων καὶ διαμορφώσεων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἐπίσης στὸ Ἐργαστήριο τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Ἱεράπετρα ἔγινε συστηματικὴ μελέτη πολλῶν ὁμάδων κινητῶν εὐρημάτων παλαιῶν ἀνασκαφικῶν ἐτῶν (1976, 1977) καθὼς καὶ μεγάλου μέρους τῶν ἐξήντα ὁμάδων εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν 1994. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς διήρκεσαν ἐπὶ τέσσερις μῆνες χωρὶς διακοπὴ, ἀπὸ τὶς 28 Ἰουνίου ὡς τὶς 23 Ὀκτωβρίου. Ἕνα μέρος τῶν κινητῶν εὐρημάτων τοῦ 1994 δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ, ἐνῶ δὲν ἔγινε δυνατὴ καὶ ἡ ἐκτέλεση σχεδίου κάτοψης τῶν σημαντικῶν ἐργασιῶν στὴν περιοχὴ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἐλπίζεται νὰ γίνουν τὸ 1996 ἢ 1997.

Α' ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

Βελτιώσεις στὸ Ἐργαστήριο

Ἐπειδὴ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες, λόγῳ κακοτεχνιῶν στὴν κατασκευὴ τῆς στέγης, ἡ ὁποία, ἀποτελουμένη ἀπὸ λεπτὴ πλάκα μπετὸν ἀπορροφᾷ μεγάλες ποσότητες θερμότητος καὶ τὶς μεταβιβάζει ἀκολούθως στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος, ἀνεβάζοντας τὴ θερμοκρασίαν στοὺς 35 βαθμοὺς, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐργασία στὸ Ἀνώγειο τοῦ Ἐργαστηρίου, ὅπου ὁ κύριος χῶρος ἐργασίας τῆς ἀποστολῆς μὲ τὰ καθαρισμένα εὐρήματα καὶ τοὺς ὑπολογιστές, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἡμέρας, κυρίως ἀπὸ τὶς 12 τὸ μεσημέρι ὡς τὶς 10 τὴ νύχτα, κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν συχνὰ ἐπανερχομένων στὴν Ἱεράπετρα μακρῶν περιόδων ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἐκτείνονται χρονικῶς ἀκόμη καὶ μέχρι τὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου, ἔγιναν ἐργασίες βελτίωσης τῶν συνθηκῶν αὐτῶν μὲ ἐπάλειψιν τῆς στέγης μὲ μονωτικὸ ὕλικὸ καὶ μὲ τὴν ἐγκατάστασιν καταλλήλου ἐξοπλισμοῦ, ἥτοι μικροῦ μηχανήματος εὐκрасίας. Ἔτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ ἐργασία καὶ κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἡμέρας, σὲ ὅλη τὴ διάρκειαν τοῦ θέρους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προχωρήσει μὲ μεγάλα βήματα ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν ἐτῶν

καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν στρωματογραφικῶν καὶ λοιπῶν συλλογῶν τῆς ἀνασκαφῆς.
Οἱ κυριότερες ἐργασίες ἐργαστηρίου εἶναι:

1. Μελέτη τῶν ομάδων Ἐπιλογῆς 1997 ἀπὸ τὴν Περιοχὴ π-56 - OMEΠ-77

Ὅμαδες Ἐπιλογῆς ὀνομάζονται οἱ μεγάλες ομάδες κινητῶν εὐρημάτων οἱ προερχόμενες ἀπὸ ταραγμένα στρώματα, κυρίως μπάζα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, καὶ ἀπὸ μεγάλες σκόπιμες ἀποθέσεις - ἐγκαταλείψεις ὑλικοῦ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν. Οἱ ομάδες αὐτὲς περιέχουν ἐξαίρετο ὑλικό, ἀντιπροσωπευτικὸ ὅλων τῶν κατηγοριῶν καὶ ὅλων τῶν περιόδων ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ γίνεται τόσο μὲ τυπολογικά - ἐξελικτικὰ κριτήρια ὅσο καὶ μὲ συνεχή ἀντιπαράθεση καὶ σύγκριση μὲ τὸ ὑλικὸ τῶν καθαρῶν ομάδων ἀπὸ ἀπείραχτα ἀρχαιολογικά στρώματα.

Κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη μελετήθηκαν οἱ μεγάλες Ὅμαδες Ἐπιλογῆς τῶν ἐτῶν 1990, 1991, 1992 (κωδικός: OMEΠ-91) καὶ 1975 (κωδικός: OMEΠ-75). Ἐφέτος μελετήθηκαν οἱ Ὅμαδες Ἐπιλογῆς τοῦ ἔτους 1977 ἀπὸ τὴν Περιοχὴ π-56 (κωδικός: OMEΠ-77) καὶ οἱ Ὅμαδες Ἐπιλογῆς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Βορείων Σπιτιῶν τῶν ἐτῶν 1976 καὶ 1977 (κωδικός: OMEΠ-76-ΒΣ).

Ἡ ἀρχαιότερη παράσταση δελφινιῶν τῆς μινωικῆς Κρήτης!

Τὸ σημαντικότερο εὔρημα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τῶν OMEΠ-77 ἦταν τρία ὄστρακα τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας μὲ σκιαγραφίες δελφινιῶν, εὔρημα τόσο ἀναπάντεχο πού θὰ ἔμενε ἀμφίβολο, ἂν δὲν ἐπιβεβαιωνόταν ἡ ἐρμηνεία μας μὲ τὴν εὕρεση δύο ἀκόμη ὀστράκων μὲ ὅμοιες σκιαγραφίες κατὰ τὴν ἔναρξιν νέας μελέτης τῶν ὀστράκων τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας τῶν OMEΠ-91.

Παραθέτω αὐτολεξεῖ δύο ἀποσπάσματα τῶν σχετικῶν Ἡμερολογίων:

α. OMEΠ-77 - Ἡμερολόγιο 1994, 59.

Τρία ὄστρακα ἔχουν θέματα γραπτῶν ἰχθυοειδῶν κηλίδων, μὴ ἀποκλειομένης τῆς προέλευσης καὶ τῶν τριῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο. Δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα συνολικῶς ἰχθυοειδῆ θέματα ἔχουν ἐκπληκτικὴ ὁμοιό-

τητα στὴ δεξιὰ ἀπόληξη, ἡ ὁποία συνεχίζεται μὲ γραμμή. Ἡ μορφή ἐμφανίζεται ὡς σκιαγραφία ρύγχους δελφινιοῦ. Στὸ ὄστρακο μὲ τὰ δύο ἰχθυοειδῆ τὰ θέματα αὐτὰ εὐρίσκονται τὸ ἓνα πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅπως στὶς παραστάσεις δελφινιῶν τῆς ΥΜ περιόδου.

Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα μὲ «ρύγχος δελφινιοῦ», ἐξεταζόμενο σὲ συνάρτηση μὲ τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, τοῦ ὁποίου σώζεται μικρὸ τμήμα στὸ ἴδιο ὄστρακο ἐμφανίζεται σὲ κλίση 80° , μὲ τὸ ρύγχος ἄνω δεξιὰ, ὥσάν νὰ παρίσταται ἄλμα τοῦ «δελφινιοῦ» ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ.

6. ΟΜΕΠ-91 - Ἡμερολόγιο 1994, 270.

Πρόκειται γιὰ δύο τμήματα πάτων, πιθανῶς τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου, τὸ ἓνα μὲ μισὸ δελφίνι καὶ μία κυκλοτερὴ κηλίδα, τὸ ἄλλο μὲ δύο δελφίνια σὲ ἀντιθετικὴ κίνηση καὶ δύο μικρὲς ἐπιμήκεις ἰχθυοειδεῖς κηλίδες, οἱ ὁποῖες προφανῶς παριστοῦν μικρὰ ψάρια.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι τώρα ἡ συνολικὴ μελέτη τῶν πέντε ὀστράκων, στὰ ὁποῖα προστίθενται καὶ τὰ δύο ὄστρακα μὲ τὶς ἀκτινωτὲς κηλίδες τῶν ΟΜΕΠ-75, Ἡμερολόγιο 1993, 90. Τοῦτο γιατί ὑποθέτομε συγγένεια τῶν «ἀστεροειδῶν» κηλίδων μὲ τὶς κυκλοτερεῖς κηλίδες σὲ δύο ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν δελφινιῶν.

Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ὁ γραφέας τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ἓνας, ἐκτελεῖ μὲ γρήγορη ἀλλὰ ἀκριβῆ πινελιὰ τὶς σκιαγραφίες τῶν δελφινιῶν καὶ τῶν μικρῶν ψαριῶν, μὲ φόντο τὸ ἐπίχρυσμα τοῦ ἀγγείου, προσθέτοντας τὶς κυκλοτερεῖς κηλίδες σὲ διαφορετικὰ μεγέθη, πιθανῶς καὶ τὶς ἀκτινωτὲς κηλίδες. Οἱ κηλίδες αὐτὲς φαίνεται νὰ λειτουργοῦν ἐδῶ ὅπως στὸν μεταγενέστερο θαλάσσιο ρυθμὸ τὰ θέματα τοῦ τοπίου τοῦ βυθοῦ.

Ἀκρῶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σκιαγραφία σὲ ὄστρακο τῶν ΟΜΕΠ-77 τριῶν δελφινιῶν μὲ σαφεστάτη βούληση δήλωσης προοπτικῆς.

Ἡ σημερινὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπόθεσης γιὰ τὴν παράσταση δελφινιῶν, ψαριῶν καὶ στοιχείων τοῦ βυθοῦ στὸν ρυθμὸ Κουμάσας εἶναι θεβαίως ἄκρως ἐνδιαφέρουσα, τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἔχομε παράλληλες καὶ ἀντιθετικὲς κινήσεις, διαφορισμὸ μεγεθῶν, σαφὴ βούληση δήλωσης προοπτικῆς, ὅλα αὐτὰ μὲ τὸ ἀπλούστατο μέσον τῆς γρήγορης σκοτεινῆς πινελιᾶς στὸ ἀνοιχτὸ φόντο τοῦ

ἐπιχρίσματος, προφανῶς τοποθετοῦν τὸν «τεχνίτη τῶν δελφινιῶν» τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας τῆς Βασιλικῆς σὲ ἐντελῶς ιδιαίτερη θέση στὴν ἱστορία τῆς μινωικῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης γενικότερα. Ἡ πλήρης ἔκφραση τῆς ὀπτικῆς αὐτοῦ τοῦ τεχνίτη θὰ γίνει πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα στὸ θαλάσσιο ρυθμὸ τῆς μινωικῆς ἀγγειογραφίας τῆς ὙΜ Ι περιόδου καὶ στὶς ἀντίστοιχες τοιχογραφίες θαλασσιῶν θεμάτων, κυρίως στὴν τοιχογραφία τῶν δελφινιῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

Τὰ ἐργαλεῖα τῶν κεραμέων

Μία εὐτυχὴς σύμπτωση σχετιζομένη μὲ τὴ μελέτη τῶν ΟΜΕΠ-77 ὑπῆρξε ἡ ἐπιβεβαίωση μιᾶς ὑπόθεσης, στηριζομένη στὴ μελέτη ἐνὸς ὀστράκου, γιὰ τὴ χρῆση ἐργαλείου, τὸ ὁποῖο ὀνομάζομε κεραμεικὴ σπάτουλα, μὲ τὴν ἀνακάλυψη, ὕστερα ἀπὸ δύο μῆνες, πραγματικοῦ λιθίνου ἐργαλείου τῆς κατηγορίας αὐτῆς στὴν ἀνασκαφή, δὲς *Ἡμερολόγιο 1994*, 68 κέ. Τοῦτο ἔγινε ἀφορμὴ νὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλα λίθινα ἐργαλεῖα κεραμέως, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ πρῶτοι ἀσφαλεῖς στιλβωτῆρες ἀπὸ φυσικὰ θαλασσινὰ βότσαλα.

Ἕνα προϊστορικὸ πολυ-ἐργαλεῖο!

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εὔρημα τῶν ΟΜΕΠ-77 εἶναι κυλινδρικό ἐργαλεῖο ἀπὸ πολὺ σκληρὸ λίθο μὲ πολλὰς ἐπιφάνειες ἐργασίας, προφανῶς γιὰ διάφορες χρήσεις (τριβή, στίλβωση, λείανση, κρούση), ἓνα γνήσιο πολυ-ἐργαλεῖο τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. *Ἡμερολόγιο 1994*, 86 κέ.

2. Μελέτη τῶν Ὁμάδων Ἐπιλογῆς 1976 καὶ 1977 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Βορείων Σπιτιῶν - ΟΜΕΠ-76-ΒΣ

Ἡ μελέτη τῶν ΟΜΕΠ-76-ΒΣ ἔδειξε καὶ ἐδῶ τὴν παρουσία ὅλων σχεδὸν τῶν κατηγοριῶν εὑρημάτων, κυρίως κεραμεικῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ ἐξαίρετα δείγματα τῶν «καλῶν» κατηγοριῶν ἢ ρυθμῶν.

Οἱ σκληροὶ πήλινοι κόνδυλοι

Τεχνικὴ κατασκευῆς λαβῶν καὶ εἰδωλίων

Ἡ μελέτη μερικῶν ἰδιαζουσῶν λαβῶν ὁδήγησε στὴ διαπίστωση τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν λαβῶν μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν πηλίνων σκληρῶν κονδύλων, τῶν πηλίνων σάκκων καὶ τῶν πεδίλων ἄρμογῆς:

Πρῶτα φτιαχνόταν ἓνας κυλινδρικός ἢ ραβδωτὸς κόνδυλος, χοντρὸ μακρόνι πήλινο, καὶ ἀφηνόταν νὰ στεγνώσει, ἀφοῦ μὲ τὴν κεραμεικὴ σπάτουλα κοβόταν στὰ κατάλληλα μεγέθη καὶ ἔπαιρνε τὴν ἐπιθυμητὴ καμπυλότητα, ἀκολούθως φτιαχνόταν τὸ ἄγγειο. Ἡ λαβὴ γινόταν μὲ περιτύλιξη τοῦ ἤδη σκληροῦ κονδύλου μὲ παχὺ μανδύα πηλοῦ, τὸν πήλινο σάκκο, ὁ ὁποῖος ἐπλάθετο στὸ τελικὸ σχῆμα τῆς λαβῆς, μὲ πλατιά πατούσα, τὸ πέδιλο ἄρμογῆς, στὸ σημεῖο συγκόλλησης στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ σκληρὸς κόνδυλος ἐχρησίμευε γιὰ νὰ μὴ χάνει ὁ φρέσκος πηλὸς τῆς λαβῆς τὸ ἐπιθυμητὸ σχῆμα καὶ γιὰ νὰ γίνεται ἐφικτὴ ἡ στερέωση τῆς λαβῆς στὴ θέση της. Ἡ ἐπεξεργασία ἦταν μετὰ ταῦτα δυνατὴ μὲ τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα, πρῶτα μὲ τὰ χέρια, ὕστερα καὶ μὲ τὸν λειαντήρα, τὸν χρωστήρα, τὸν στιλβωτήρα, ἐργασίες τῶν ὁποίων ἡ ἀκριβὴς τεχνικὴ καὶ σειρὰ ἐκτέλεσης διαφέρουν στὶς ἐπὶ μέρους κατηγορίες τῆς κεραμεικῆς.

Ἡ τεχνικὴ τῶν πηλίνων σκληρῶν κονδύλων, τῶν σάκκων καὶ τῶν πεδίλων ἄρμογῆς χρησίμευε γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τῶν εἰδωλίων ὅχι μόνο τῆς μινωικῆς ἀλλὰ καὶ νεωτέρων ἐποχῶν. Μαρτύριο σχετικῶς εἶναι τμῆμα κεφαλῆς βοδιοῦ τῆς παρούσης ὁμάδος, χρονολογούμενου στὴν Πρωτο-Γεωμετρικὴ περίοδο, τὸ ὁποῖο εἶχε παρατοποθετηθεῖ μὲ τίς μινωικὲς λαβές. Το παρὸν θραῦσμα εἶναι μία εὐπρόσδεκτη, ὕστερα ἀπὸ δύο πλήρεις δεκαετίες, μικρὴ ἐνίσχυση τῆς ὑπόθεσής μας γιὰ τὴν ὕπαρξη στὴν κορυφὴ τοῦ Κεφαλιοῦ μικροῦ Ἱεροῦ τῶν Πρωτο-Γεωμετρικῶν χρόνων. Ἐμμέσως ἐνισχύεται ἡ ὑπόθεση αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία θολωτοῦ τάφου τῶν ὑστάτων ΥἼΜ ΙΙΙ χρόνων στὸν κάμπο σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Κεφάλι, καὶ μὲ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Ὑπουργείου στὴν κορυφὴ τῆς Κεφαλᾶς, τοῦ μεγαλυτέρου ὑψώματος στὰ δυτικὰ τοῦ Κεφαλιοῦ, καταλοίπων τῆς αὐτῆς ὑστάτης ΥἼΜ περιόδου, ἢ, πιθανότερο, τῆς Πρωτο-Γεωμετρικῆς.

Αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ σημειούμενες πρὸ πάνω ἐργασίες τῶν κεραμείων ἔχουν μελετηθεῖ μὲ ἐπιμονὴ σὲ ὅλες τίς Ὅμαδες Ἐπιλογῆς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει

ἤδη συγκροτηθεῖ ἓνα ἐντυπωσιακὸ corpus παρατηρήσεων, οἱ ὁποῖες ἐλεγχόμενες, ἐν ἀνάγκῃ, ἂν αὐτὸ γίνεαι δυνατόν, καὶ μὲ πειραματικούς ἐλέγχους, καὶ συντασσόμενες σὲ συστηματικὴ μορφή μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἓνα ἐγχειρίδιο τεχνολογίας τῆς μινωικῆς κεραμεικῆς ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων κατηγοριῶν τέχνεργων τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Δὲς γιὰ τὸ σύνολο τῆς ὥς τώρα ἐργασίας τὰ μνημονευθέντα πιὸ πάνω *Ἡμερολόγια 1989-1994*.

Ἑργαλεῖα - Τεχνολογία - Κίνηση - Ἑργασία

Ἕνας τομέας ἐρευνῶν στὸν ὁποῖο ἀφεύκτως ὀδηγοῦμεθα μὲ τὴν ἀναλυτικὴ μελέτη τεραστίων ποσοτήτων κινητῶν εὐρημάτων εἶναι ἀκριβῶς οἱ τεχνικοὶ τρόποι ἐργασίας καὶ ἡ κινησιολογία τοῦ ἐργαζομένου τεχνίτη. Πρόκειται γιὰ κλάδο ἐρευνας παραμελημένο στὴν ἀρχαιολογία τοῦ Αἰγαίου, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πολὺ ἀποδοτικός, ἂν εἶχε ἀρχίσει μὲ τρόπο συστηματικὸ πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες, ὅταν ἀκόμη ἦταν ζωντανές οἱ παραδοσιακές τέχνες καὶ οἱ παλαιοὶ τρόποι ἐργασίας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ προσεκτικὴ χρῆση τῆς ἀναλογίας μπορεῖ νὰ προσφέρει πολλὰ στὴν κατανόηση τῶν παλαιῶν πολιτισμῶν, ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ ἱστορικὰ καὶ οἰκονομικὰ μορφώματα ἀναπτυχθέντα στὸ ἴδιο γεωγραφικὸ περιβάλλον καὶ σὲ ἀντίστοιχες κλίμακες μεγεθῶν. Τώρα οἱ παραδοσιακοὶ τρόποι ζωῆς καὶ ἐργασίας ἔχουν σχεδὸν σβῆσει καὶ ἀγνοοῦνται ἀπολύτως ἀπὸ τίς νεώτερες γενιές τῶν ἀρχαιολόγων.

Γιὰ τοὺς παλαιότερους τὴν ἔλλειψη συστηματικῶν ἐρευνῶν μπορεῖ συχνὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἔτσι π.χ., μὲ ἀφορμὴ τῇ μελέτῃ ἐνός «σφοντυλιοῦ», κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἐρμηνεία, τῶν ΟΜΕΠ-77 γίνεται ἀναδρομὴ στοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους ἐργασίας καὶ ἀνασύρονται ἀπὸ παλαιὰς μνημῆς εἰκόνες κινησιολογίας τῆς ἐργασίας καὶ σύστασης τοῦ ἐξοπλισμοῦ γιὰ τὸ γνέσιμο τοῦ μαλλιοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ εὐρήματος ὡς σφονδύλου καὶ νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλη ἐρμηνεία.

Δὲς *Ἡμερολόγια 1994*, 78-80.

Ἄλλη περίπτωση εἶναι ἡ προσπάθεια εὑρεσης τοῦ τρόπου χρήσης τῶν ἐργαλείων ἀλέσεως καὶ τριβῆς, κυρίως τῶν μυλολίθων, τῶν κυριότερων γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ ἐργαλείων, ἀφ’ οὗ σὲ αὐτὰ γινόταν ἡ ἄλεση τῶν δημητριακῶν γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ χυλοῦ, κυριότερας τροφῆς τῶν ἀρχαίων μετὰ τὴν εὑρεση ἢ εἰσαγωγὴ τῆς καλ-

λιεργείας τῶν καρπῶν τῆς Δήμητρος (ἀπὸ τὸ 6000 π.Χ. καὶ ἐξῆς στὴν Κρήτη).

Δὲς σχετικῶς Ἡμερολόγιο 1994, 401-405, ὅπου διατυπώνεται καὶ ἓνα πρόγραμμα ἔρευνας τῶν λιθίνων ἐργαλείων.

3. Μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων 1994

Ἐπίσης ἀποδοτικὴ ὑπῆρξε ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1994. Ἀπὸ τίς ἐξήντα ομάδες μελετήθηκαν οἱ μισὲς περίπου, οἱ ὁποῖες, πλὴν τῆς κεραμεικῆς, διαμοιραζομένης σὲ ὅλες τίς γνωστὲς κατηγορίες τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴ βαθμίδα Κουμάσας ὡς τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, περιέχουν καὶ πολλὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, ὅπως λίθινα ἐργαλεῖα, ὀψιανούς, κονιάματα, ὅστὰ ζῶων καὶ κελύφη ὀστρέων. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ πλουτίζουν μὲ ἀξιόλογο νέο ὕλικὸ τίς συλλογές τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἐπὶ πλέον βοηθοῦν στὴ χρονολόγησι τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐφέτος νέων κτισμάτων ἢ στὴ βελτίωσι ἢ διόρθωσι τῆς χρονολόγησις ἄλλων ἤδη γνωστῶν κτισμάτων.

Β' ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἐπειδὴ ἡ ἀποστολὴ 1994 εἶχε προγραμματισθεῖ νὰ εἶναι ἡ τελευταία τοῦ παρόντος κύκλου ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, ἦταν ἐπόμενο νὰ προσπαθήσομε νὰ συγκεντρώσομε ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα νέα ἀνασκαφικά δεδομένα γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκισμοῦ, πράγμα ποῦ μᾶς ὁδήγησε στὴν ἐκτέλεσι ἑνὸς ἀριθμοῦ σχετικῶς μεγάλων τομῶν καὶ πολλῶν μικροτέρων, μάλιστα ἐκτελώντας ἀρκετὲς τομὲς μόνοι μας, χωρὶς τὴ βοήθειαν ἐργατῶν, λόγῳ ἐξάντλησις τῶν πιστώσεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φτάσομε τὰ ὅρια τῆς ἀντοχῆς μας καὶ νὰ χρειαστοῦμε ἀκολούθως πολλὰς ἐβδομάδες ἀνάπαυσι. Εὐτυχῶς ἡ ὑγείαν μας κρατήθηκε σὲ καλὸ ἐπίπεδο, ἀφοῦ ἡ μεγάλη σωματικὴ κόπωση στὸ ὕπαιθρο δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ κίνδυνον ἀκόμη καὶ γιὰ ἀνθρώπους κάποιαν ἡλικίας.

Τὰ κυριότερα δεδομένα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν εἶναι τα ἐξῆς:

Μεγάλη τομὴ τῶν ἀσκάφων ἐπιχώσεων E-50 ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς

Ἡμερολόγιο 1991, Σχέδιο IV-91 = ΠΑΕ 1991, 354 εἰκ. 3. Νέα ἀποτύπωση πρὸς ἐκτέλεση.

Ἀναγραφὴ πηγῶν: Ἡμερολόγιο 1992, 114-115.

Ἐπιχώσεις E-50 – Ἔργασίες 1994: Ἡμερολόγιο 1994, 137-138, 140-145, 170-171, 177-180, 207, 212-218 (Τομὴ Schliemann κλπ.), 220, 221, 223 κ.έ. (διάφορα).

Τομὴ 50α: Ἡμερολόγιο 1994, 199, 28-216, 228.

Οἱ καθαρὲς ἄσκαφες ἐπιχώσεις στὸ κεντρικὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, σωζόμενες κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς τῆς βαθμίδος Βασιλικῆς ἔχουν ἐξετασθεῖ ἀνασκαφικὰ σὲ ἀρκετὲς παλαιότερες ἀποστολές, ἐνῶ ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοὺς ἄρχισε το 1992, δὲς ΠΑΕ 1992, Περιοχὴ E-50. Οἱ ἐφετινὲς ἐργασίες ἔγιναν σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διασάφηση τῆς φύσης τῶν ἐπιχώσεων αὐτῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴν ἀποκάλυψη μεγάλου τμήματος τῆς Μεγάλης Αὐλῆς ἀφ' ἑτέρου (πίν. 110α, 111α, 111α-β, 112α).

Οἱ Ἐπιχώσεις E-50, τῶν ὁποίων, κατὰ τὴν παγία τακτικὴ τῆς ἀνασκαφῆς μας, μέγα τμήμα ἔχει ἀφεθεῖ ἄσκαφο γιὰ μελλοντικὸ ἔλεγχο (πίν. 110α), ἀπεδείχθη ὅτι ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν μεγαλύτερο ὄγκο τοὺς, τεχνητὴ κατασκευὴ ἐπαλλήλων στρώσεων γιὰ τὴν ὑποθεμελίωση στιβαροτάτου κτιρίου τῶν ἀρχῶν τῆς ΜΜ περιόδου. Πρόκειται γιὰ ἐνιαῖο ἰσχυρότατο σύστημα θεμελίωσης, στὸ ὁποῖο διακρίθηκε καὶ νεώτερη φάση ἀνακατασκευῆς τῶν ἀνωτέρων στρώσεων (πίν. 111α-β).

Στὸ Ἡμερολόγιο 1994, 217, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς γενικὴ ἐρμηνεῖα τῶν Ἐπιχώσεων E-50:

Γενικὴ ἐρμηνεῖα τῶν ἐπιχώσεων E-50

Ἡ σημερινὴ [13-9-94] ἐργασία ξεκαθαρίζει ὀριστικὰ τὸ πολὺπλοκο θέμα τῶν σκληρῶν ἐπιχώσεων ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς: Ὑπάρχουν δύο οἰκοδομικὲς φάσεις, ἐπομένως καὶ δύο συστήματα θεμελιώσεων.

Τὸ ἀρχαιότερο σύστημα θεμελίωσης: Οἱ στρώσεις ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν ὡς τὴ Λευκὴ Γραμμὴ (πίν. 111α-β). Τὸ ἀρχαιότερο εὐθὺς ἐπὶ τῶν πλακῶν σύστημα θεμελίωσης ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ Λευκὴ Γραμμὴ καὶ τίς κάτω ἀπὸ αὐτὴν στρώσεις ὡς τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν. Στὸ σύστημα αὐτὸ

ἀντιστοιχεῖ ὡς ἄνω ἀπόληξη δαπέδου τὸ τμήμα δαπέδου τοῦ κονιαμένου τοίχου καὶ ὁ κονιαμένος τοῖχος ὡς τμήμα τῆς αὐτῆς κατασκευῆς.

Τὸ νεώτερο σύστημα θεμελίωσης: Ἀνακατασκευή - ἀνύψωση τοῦ δαπέδου (πίν. 111α). Σὲ κάποια νεώτερη φάση δημιουργήθηκε τὸ δεύτερο σύστημα θεμελίωσης μὲ στόχο τὴν ἀναβίβαση τοῦ ἐπιπέδου κυκλοφορίας σὲ ἄρκετὰ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Τὸ νέο σύστημα χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου ἀφήνοντάς τα ἀνέπαφα στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, μὲ μόνη ἐπέμβαση τὸ ἀνασκάλεμα καὶ ἐκ νέου πλάσιμο - ζύμωμα τῶν ὑλικῶν τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου τῆς Λευκῆς Γραμμῆς - πρβ. καὶ κομμάτι κονιαμένης γωνίας στὴ μάζα τοῦ στρώματος, Ἡμερολόγιο σ. 177 - γιὰ νὰ γίνει ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερη προσαρμογὴ τῶν νέων στρώσεων τῶν ὑλικῶν τοῦ ὑψηλοτέρου δαπέδου. Τὸ νέο αὐτὸ σύστημα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρήση σὲ μεγάλη ἀφθονία μεγάλων λίθων καὶ μεγάλων τμημάτων κονιαμάτων καὶ πηλοπλίνθων. Γιὰ τὴ διάρθωση τοῦ νέου συστήματος χρήσιμες εἶναι οἱ παρατηρήσεις στὴν περιοχὴ Γ-92 καὶ στοιχεῖα ποὺ καταγράφονται στὴ γραφικὴ τομὴ τῆς περιοχῆς σὲ ἀπόσταση 1.5 μ. στὰ ΝΔ τοῦ κονιαμένου τοίχου, ὅπου οἱ ἐπάλληλες στρώσεις τῶν νέων ὑλικῶν, πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς Λευκῆς Γραμμῆς (προσ. δημοσίευση). Ὁ κονιαμένος τοῖχος, πίν. 111β, εἶναι θεμελιωμένος ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὴ στρώση τῆς Λευκῆς Γραμμῆς καὶ τὸ ἴδιο ὑλικὸ χρησιμοποιεῖται ὡς λάσπη τοῦ τοίχου γιὰ τὸ δέσιμο τῶν λίθων μεταξύ τους.

Τὸ μέγα MM κτίριο στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου

Δυστυχῶς τὸ θεμελιωμένο στὸ ἐκπληκτικὸ αὐτὸ σύστημα θεμελίωσης σημαντικότερο ἀσφαλῶς κτίριο μὲ τὸ κέντρο του στὸ κέντρο τῆς ἐπίπεδης λωρίδας τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἔχει πλήρως ἀφανισθεῖ ἀπὸ νεώτερες δραστηριότητες στὴ θέση αὐτή.

Βρέθηκε μόνον τμήμα δαπέδου μὲ λεπτότατη καθαρὴ ἐπίστρωση λευκοῦ κονιάματος, ἐμβαδοῦ ὀλίγων ἐκ.μ. καὶ συνανῆκον ἐξ ἴσου μικρὸ ὑπόλειμμα τοίχου μὲ ὁμοίαν ἐπίστρωση λευκοῦ κονιάματος. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ λείψανα χρειάστηκε νὰ ἀπομακρυνθοῦν, γιατί βρίσκονταν στὸ δρόμο τῆς κυριότερης τομῆς (τομὴ Schliemann) στὴν περιοχὴ αὐτή, σημαντικῆς ὅχι μόνον γιὰ τὴ συνολικὴ μελέτη τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν βορείων τμημάτων τῆς αὐλῆς ἀπὸ τὴ συσσώρευση χωμάτων μὲ τίς βροχὲς τοῦ χειμῶνα καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καταστροφικῆς ἄγριας βλάστησης.

Νέα χρονολόγηση τοῦ Σπιτιοῦ 50;

Οἱ ἐφετινές ἐργασίες δὲν ἔδωσαν στοιχεῖα ἐπιβεβαιωτικά τῆς χρονολόγησής τοῦ Σπιτιοῦ 50, Σ-50, στὴν ἀρχὴ τῆς ὙΜ περιόδου. Μάλιστα ὀρισμένα δεδομένα φαίνεται νὰ ὑποδεικνύουν σχέση τοῦ Σπιτιοῦ 50 πρὸς τὶς Ἐπιχώσεις E-50. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινε ὅτι τὸ Σπίτι 50 δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ πρώιμου ΜΜ κτιρίου τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν τὰ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς ἰσχυρότατα ὑποστρώματα θεμελίωσης καὶ τὸ ἐξετασθὲν πιὸ πάνω τμῆμα κονιαμένου τοίχου.

Πρόκειται γιὰ πρόβλημα καιριοτάτης σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τοῦ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ ἄκρα προσοχή, μὲ συγκέντρωση ὅλων τῶν περιεχομένων στὰ ἀνασκαφικά ἡμερολόγια ὅλων τῶν ἐτῶν δεδομένων, παραλλήλως πρὸς τὴν τελικὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Γενικῶς εἰπεῖν το ἔτος 1994 ἦταν ἔτος σημαντικῶν διαπιστώσεων γιὰ τὸν οἰκισμό τῆς πρώιμης ΜΜ ἐποχῆς, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὰ σχετικὰ μὲ ἄλλες δύο μεγάλες τομές, τοῦ Σπιτιοῦ Γ, Σ-Γ, καὶ τοῦ Κτιρίου Ω, κ-Ω, καὶ μὲ τὶς μικρότερες τομές, τοῦ Λιθοστρώτου OP4 καὶ τοῦ Χώρου PA1.

Ἡ Μεγάλη Αὐλὴ, M-A

Οἱ ἐργασίες μελέτης τῶν ἄσκαφων ἐπιχώσεων E-50, καὶ κυρίως ἡ διανοιξὴ τῆς μεγάλης «τομῆς Schliemann», πίν. 110α, μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς Αὐλῆς καὶ τῶν ἀναφανέντων στὴν Τομὴ 50α τοῦ 1976 τμημάτων, ΠΑΕ 1976, 445-447 καὶ Σχέδιο III-76 αὐτ. πίν. IZ', καθὼς καὶ ἡ σκαφὴ εἰς βάθος, ὥς τὸ ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς, τῶν ἀπομενουσῶν ἐπιχώσεων τῆς τομῆς 50α, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθοῦν νέα τμήματα τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς καὶ νὰ ἐνοποιηθοῦν τὰ ἀνωτέρω τμήματα. Μεταξὺ τῶν νέων πλακῶν ὑπάρχει μία ἀκόμη τῆς κατηγορίας τῶν πλακῶν μὲ διατάξεις κυκλοτερεῖς ἀβαθῶν μικρῶν κοιλοτήτων, τῶν θεωρουμένων ἀπὸ μερικὸς πλακωτῶν «κέρνον» (πίν. 112α).

Γιὰ τὴ σημαντικὴ ἐργασία ἀποκάλυψης νέων τμημάτων τῆς Μεγάλης Αὐλῆς καὶ ἀπομάκρυνσης τῶν διασπάρτων ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου μεγάλων λίθων παραθέτω μικρὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡμερολογίου (16-9-94), σ. 227:

«Ἡ Μεγάλη Αὐλὴ τῆς Βασιλικῆς ἀποκτᾶ ἀπὸ σήμερα μιὰ νέα ὄψη, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη μεγάλων τμημάτων της καὶ τὴν ἐλευθέρωσή της

ἀπὸ τοὺς ἀσχέτους πρὸς αὐτὴν λίθους. Παρὰ τὶς σημαντικὲς ζημιὰς ποὺ προφανῶς εἶχε ὑποστεί κατὰ τὴν ἱστορία της, οἱ ὁποῖες γίνονται φανερότερες μετὰ τὶς ἐφετεινὲς ἐργασίες, καὶ ὅσες ὑπέστη μετὰ τὴν ἀποκάλυψή της, κυρίως μεταξὺ 1982 καὶ 1989, ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἴχαμε πιστώσεις γιὰ ἀνασκαφὴ καὶ συντήρηση, ἡ αὐλὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ σημαντικότερο μνημειακὸ κτίσμα τῆς πρωτοχαλκῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης, πραγμάτωση καὶ σύμβολο τῆς προανακτορικῆς μινωικῆς κοινωνίας, ἀντίστοιχο τῶν μεγάλων κοινοτικῶν ἢ φυλετικῶν θολωτῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς. Σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν οἰκιστικὴ εἰκόνα τοῦ οἰκισμοῦ ἡ αὐλὴ μπορεῖ νὰ δώσῃ καὶ αὐτὴ στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνικὴ συγκρότηση τῶν κατοίκων τοῦ ΠΜ οἰκισμοῦ στὸ Κεφάλι, ἀφοῦ μπορούμε νὰ τὴ δοῦμε ὡς πλατεῖα τοῦ χωριοῦ, χτισμένη μὲ κοινὴ προσπάθεια καὶ γιὰ κοινὴ χρῆση, καὶ ὅχι ὡς αὐλὴ τοῦ πρώτου ἀνακτόρου τῆς μινωικῆς Κρήτης, ὅπως εἶχε θεωρηθεῖ παλαιότερα».

Μεγάλῃ Αὐλῇ, M-A: Μικρὲς τομὲς χρονολόγησες

Ἡ Μεγάλῃ Αὐλῇ σύμφωνα μὲ τὰ ἐκτιθέμενα εὐθὺς πρὸ πάντων δεδομένα καὶ τὴν ὡς τώρα ἀναπτυχθεῖσα ἐπιχειρηματολογία χρονολογεῖται σὲ μιὰ πρῶτη φάση τῆς βαθμίδος Βασιλικῆς.

Γιὰ τὴν ὀριστικὴ διασάφηση τοῦ χρόνου κατασκευῆς της ὑπάρχει ἀσφαλὴς ἀνασκαφικὴ μέθοδος, ἡ ἐκτέλεση τομῶν βάθους κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1994 ἔγιναν τρεῖς μικρὲς τομὲς βάθους στὴν περιοχὴ τῆς Μεγάλῃς Αὐλῆς, γιὰ τὶς ὁποῖες δίδονται ἐδῶ πλήρῃ στοιχεῖα, λόγῳ τῆς μεγάλῃς σημασίας τοῦ μνημείου γιὰ τὴ μινωικὴ ἀρχαιολογία. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρχικὸς στόχος μας γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1994 ἦταν ἡ ἐκτέλεση μιᾶς μεγάλῃς τομῆς, στὸ κέντρο τῆς Αὐλῆς, διαστάσεων τὸ λιγότερο 2X3 μ., τὴν ὁποία δὲν μπορέσαμε νὰ ἐκτελέσουμε, τόσο λόγῳ ἐξάντλησης τῶν πιστώσεων ὅσο καὶ λόγῳ ὑπερβολικοῦ φόρτου ἐργασίας ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῶν πολλῶν ἄλλων ἐργασιῶν τοῦ 1994.

Μεγάλη Αὐλή, M-A – Πρώτη μικρὴ τομὴ βάθους

Ἡμερολόγιο 1994, σ. 172.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν στερεώσεων στὴ Μεγάλη Αὐλὴ ἀποφασίζομε τὴν ἀντικατάσταση δύο φθαρμένων λίθων μὲ ἀκριβῶς ὁμοίους, τοὺς ὁποίους βρίσκομε ὕστερα ἀπὸ ψάξιμο στὸ συγκεντρωμένο γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὕλικό, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτὴ ἐκτελοῦμε [31-8-94] μικρὴ τομὴ βάθους, διαστάσεων περίπου 50 X 30 ἐκ.

Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τίς πλάκες ἔχει βάθος 35 ἐκ. μ. ὡς τὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὴ τεχνητὴ λάσπη μὲ μικροὺς λίθους, c. 10 ἐκ.μ. πρὸς τὸ κατώτερο τμῆμα τῆς⁷.

Ἡ ἐλάχιστη κεραμεικὴ τῆς μίνι-τομῆς ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς ἀρχικῆς χρονολόγησής τῆς Μεγάλῃς Αὐλῆς, *Βασιλικὴ I*, 1976, 72-74, 90-91. Τὰ κινητὰ εὐρήματα κατατάσσονται στὴν ΟΜΑΔΑ 23-1994:

Ἡ ἐξέταση τῶν εὐρημάτων στὸ Ἑργαστήριον, *Ἡμερολόγιο Ἑργαστηρίου 1994*, Τμῆμα 9, δίδει ὡς ἐνδεικτικὴ χρονολόγησι μιὰ πρῶτιμὴ φάσι τῆς βαθμίδος Βασιλικῆς.

Μεγάλη Αὐλή, M-A – Δεύτερη μικρὴ τομὴ βάθους. Τομὴ MA94

Ἡμερολόγιο 1994, 229-230.

Ἡ τομὴ γίνεται [19-9-94] στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς M-A σὲ ἀπόστασι 1.45 μ. ἀπὸ τὸ Δ πρόσωπον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 30, περίπου κοντὰ στὸ κέντρο τοῦ μήκους τοῦ τοίχου. Ἀριθμοῦνται I, II, III μὲ μαρκασμὸν, ἀφαιροῦνται οἱ σημειούμενες σὲ πρόχειρον σκίτσο τρεῖς πλάκες καὶ δημιουργεῖται χώρος γιὰ τὴν τομὴ διαστάσεων περ. 50 X 50 ἐκ. μ. (πίν. 1106).

Ἡ ἀξιοθαύμαστη σύνδεσι καὶ θεμελίωσι τῶν πλακῶν

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας ἔχομε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσομε τὸν ἀξιοθαύμαστο τρόπο θεμελίωσις τῶν πλακῶν καὶ ἀρμογῆς τους μὲ τὴ βοήθεια

7. Ἡ μικρὴ τομὴ ἔγινε στὸ κέντρο περίπου τοῦ ΝΑ τμήματος τῆς αὐλῆς.

πολλῶν μικρῶν λίθων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἡμίτομα σιδεροχάλικων μεγέθους γρόνθου πρὶν ἀπὸ τῆ θραύσεώς τους. Οἱ πλάκες τοποθετοῦνται κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ συναποτελοῦν ἀδιόρατο πλέγμα, μὲ ὁρισμένα μὴ ὁρατὰ τμήματά τους ἐλαφρῶς ἐπικαλυπτόμενα ἀπὸ ἄλλες πλάκες, ἐνῶ οἱ μικροὶ λίθοι καὶ τὰ χαλίκια μπαίνουν στοὺς ἄρμους τοῦ πλέγματος σὲ κρυφές θέσεις ὡς σφῆνες καὶ μόνο τὰ καλὰ μικρὰ σιδεροχάλικα μπαίνουν στὰ τρίστρατα τῶν ἄρμῶν καὶ εἶναι ὁρατὰ ὡς τμήματα τοῦ πλακοστρώτου. Τὸ ὅλο σύστημα ἐδράζεται σὲ στῤῥωμα σκληρῆς λάσπης ἀπὸ λευκὸ κούσκουρα. Τὰ λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἄρμῶν καὶ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρώματα τὰ κρατοῦμε χωριστά, γιὰ νὰ ἔχουμε ἀπολύτως καθαρὴ τὴν ὁμάδα τῆς θεμελίωσης, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει μεγάλη πιθανότητα νὰ ἔγινε πρόσμειξη ξένων ὀστράκων στοὺς ἄρμους.

Ἔχουμε ἐπομένως δύο ὁμάδες οἱ ὁποῖες παίρνουν τὰ ὀνόματα: Τομὴ MA94, ΟΜΑΔΑ 53-1994 καὶ Τομὴ MA94, ΟΜΑΔΑ 54-1994.

Ἡ ἐξέταση τῶν εὐρημάτων στὸ Ἑργαστήριον, *Ἡμερολόγιο 1994*, Τμῆμα 9, δείχνει ὅτι καὶ ἡ παρούσα ὁμάδα ὀρίζει ὡς στιγμὴ κατασκευῆς (*terminus ad quem*) τῆς Μεγάλης Αὐλῆς μιὰ πρῶιμη φάση τῆς βαθμίδος Βασιλικῆς.

Μεγάλη Αὐλή, M-A – Τρίτη μικρὴ τομὴ βάθους. Τομὴ 50ε.

Ἡμερολόγιο 1994, 223-225 καὶ 227-228, 233 (πίν. 110α, 112α-6).

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν στὶς δύο μεγάλες τομεῖς 50α καὶ Schliemann ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς φάνηκε ὅτι στὴ συμβολὴ τῶν δύο τομῶν καὶ ἀκριβῶς στὴ ρίζα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ ἀσκάφου ἀκόμη τμήματος τῶν Ἐπιχώσεων E-50 ὑπῆρχε διακοπὴ ἢ καταστροφὴ τοῦ πλακοστρώτου διαστάσεων περίπου 1.20X1.20 μ. (πίν. 110α), μετὰ τὴν ἐκτέλεση καὶ τὴν ἐπαναπλήρωση τῆς τομῆς). Στὸ Ν τμῆμα τῆς καταστροφῆς ὑπάρχει πλάκα ἐπίπεδη σὲ λοξὴ θέση, σὰν νὰ ἔχει βυθιστεῖ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ἐλευθέρου ἀπὸ πλάκες χώρου. Πρῶτη ἐνδειξὴ ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχε μικρὸ φυσικὸ χάσμα τοῦ βράχου πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε τὸ πλακόστρωτο, ἢ παλαιότερο τεχνητὸ ὄρυγμα, στὸ ὁποῖο πιθανῶς ὀφείλεται ἡ βύθιση τῆς πλάκας. Ὅτι τὸ χάσμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶχε κάποιο βάθος καὶ μεγαλύτερη ἔκταση φαινόταν καὶ ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κατεστραμμένου τμήματος κλίσις τῆς ὁμάδος λίθων τοῦ λιθοστρώτου στὴ βορεῖα

πλευρά του. Ἀλλὰ καὶ ὁ βαρὺς καὶ πυκνὸς ὄγκος τῶν Ἐπιχώσεων E-50 φαινόταν, στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ κατεβαίνει σὲ λίγο χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, ἐνῶ ἀνάλογη κλίση εἶχαν καὶ οἱ ἀποκαλυφθέντες στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς λίθοι (πίν. 112α-β).

Ἡ ἐπίχωση στὸ σύνολό της ὡς τὸν φυσικὸ βράχο, σὲ βάθος περίπου 55 ἐκ. μ. ἀπὸ τὸ κανονικὸ ἐπίπεδο τοῦ πλακοστρώτου (ὠσειδῆς πλάκα ἀριστερὰ τῆς τομῆς στὴν εἰκόνα πίν. 112α), εὗρέθη συμπαγῆς καὶ σκληρή, ἀποτελουμένη ἀπὸ λίθους διαφόρων μεγεθῶν, καὶ μὲ πολλοὺς μεγάλους, ἐντὸς λάσπης πυκνῶν λευκῶν χρωμάτων. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸ κανονικὸ καὶ ἰσχυρότατο τεχνητὸ στρώμα θεμελίωσης τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, τὸ ὁποῖο καλύπτει θεθαίως τὶς φυσικὲς ἀνισότητες τοῦ βράχου ἢ ἄλλες ἀνισότητες, π.χ. ἀπὸ ἀρχαιότερη κτίσματα, ὅπως στὸ ΝΑ τμήμα τῆς αὐλῆς, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση οἰκοδόμησης τῆς αὐλῆς. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς ὁ βράχος βρισκόταν σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπ' ὅ,τι στὸ ἀνατολικό, ἐπομένως, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ κοίλωμα αὐξάνεται πρὸς Δ, φαίνεται ἡ ἐλαφρὰ καταβύθιση τῶν στρωμάτων νὰ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ κοιλώματος καὶ στὴ συμπίεση πρὸς τὰ κάτω τῶν ὑλικῶν τῶν τεχνητῶν στρωμάτων, παρὰ τὴ μεγάλη φροντίδα κατασκευῆς τους.

Οἱ μεγαλύτεροι λίθοι ἔδιδαν μάλιστα τὴν ἐντύπωση ὅχι ἀπλῶς τοποθετημένων ἀλλὰ χτισμένων λίθων, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν καὶ αὐτοὶ τὸ γενικὸ ἐλαφρὸ βύθισμα τῶν στρωμάτων (πίν. 112α-β).

Τὸ αἶνιγμα ποὺ δημιουργεῖται ἐδῶ μόνο μὲ ἐπαρκὴ διαπλάτυνση τῆς τομῆς μπορεῖ νὰ διασαφηθεῖ. Ἡ ἀνεύρεση ἀρχαιότερου ὀρύγματος εἶναι ἐξ ἴσου πιθανὴ μὲ τὴν πιστοποίηση μεγαλύτερου φυσικοῦ κοιλώματος στὸν βράχο.

Τα κινητὰ εὐρήματα κρατήθηκαν σὲ δύο χωριστὲς ομάδες ΟΜΑΔΑ 49-1994 καὶ ΟΜΑΔΑ 50-1994. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἀκόμη. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς δὲν παρουσιάστηκε σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς χρονολογήσεις τῶν ἐπὶ μέρους δομικῶν στοιχείων, καμιά διαφορὰ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν ἄλλων τομῶν τῆς αὐλῆς. Ἐπομένως ἡ συνδυαστικὴ μαρτυρία τῶν ἐπὶ μέρους τομῶν ἐναρμονίζεται στὸ ἴδιο συμπέρασμα. Παρὰ ταῦτα μία τομὴ σὲ μεγάλη ἔκταση, 2Χ3 καὶ ὡς τὸ φυσικὸ εἶναι ἀκόμη ἀναγκαία.

Πρβ. τὰ δεδομένα τῆς τομῆς στὸ στρώμα ὑποθεμελίωσης τοῦ Δ-39α (δυτικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 39) τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ, *Ἡμερολόγιο* 1992, 107, 139-142, 195-201 καὶ *Γενικὴ ἔκθεσις* αὐτ. 315 = ΠΑΕ 1992: Δωμάτιο 39.

Ἐπίσης φαίνεται καὶ ἐδῶ ἡ καλύτερα γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες τομὲς ΜΜ δραστηριότητα ἐπὶ τοῦ ΠΜ πλακοστρώτου.

Τομὴ βάθους Δωματίου 5, δ-5 (Σχέδιο III - 94, πίν. 113α-β)

Ἡμερολόγιο 1994, 138-139, 145-146, 154-155, 159, 164, 169-170.

Οἱ καταστροφὲς τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ τὰ καθαρὰ στρώματα τῆς βαθμίδος Κουμάσας

Μετὰ τὴν ἐξαίρετη ἐπιτυχία τῆς τομῆς βάθους τοῦ Δωματίου 30, δ-30, τὸ 1991-1992, καὶ τῆς μικρῆς τομῆς τοῦ Δωματίου 31, δ-31, τὸ εὐρύχωρο Δωμάτιο 5, δ-5, τοῦ δυτικοῦ Σπιτιοῦ ἀποτελοῦσε πρόκληση γιὰ τὴν ἐκτέλεση καὶ ἐδῶ τομῆς βάθους. Λόγω τοῦ μεγάλου πρὸς ἔρευνα χώρου θὰ ἦταν δυνατόν νὰ βροῦμε ὅχι μόνο τμῆμα ἑνὸς στρώματος θεμελίωσης, ὅπως στὰ Δωμάτια 30 καὶ 31 ἀλλὰ, πιθανῶς, καὶ ἀρχαιότερων τοῦ Δυτικοῦ Σπιτιοῦ κτισμάτων. Ἡ ἀνωτέρω πρόβλεψη ἐπιβεβαιώθηκε πλήρως μὲ τὴν ἐκτέλεση τομῆς διαστάσεων 2.5X2.5 μ. περίπου στὸ κέντρο καὶ στὸ ΒΑ τμῆμα τοῦ δωματίου (πίν. 113α-β).

Ἡ τομὴ ἔφτασε σὲ βάθος 40 ὠς 60 ἐκ.μ. ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο τοῦ χώρου, χαμηλότερο κατὰ 20 ὠς 40 ἐκ. μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς Μεγάλης Αὐλῆς. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς ἐπίχωσης ἀπετελεῖτο ἀπὸ ξανασκαμμένα χώματα, μπάζα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, μὲ σχετικῶς λιγοστὰ κινητὰ εὐρήματα, ἀποτελέσαντα τὴν ΟΜΑΔΑ 2-1994, καὶ μόνο τὰ τελευταῖα 5 ὠς 10 ἐκ. μ., εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου ἀνῆκαν σὲ καθαρὸ σκληρὸ στρώμα ὑποθεμελίωσης κτίσματος, τμῆματα τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Πρόκειται γιὰ τμῆμα τοίχου καὶ τμῆμα πεζουλιοῦ μὲ πολὺ χαμηλὸ ἀναβαθμό. Τὸ σύνολο τῶν δομικῶν αὐτῶν στοιχείων, ἤτοι (α) στρώμα θεμελίωσης, (β) τοιχάριο καὶ (γ) πεζούλι μὲ ἀναβαθμό, ἀνήκουν, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ΟΜΑΔΑ 14-1994, στὴ βαθμίδα Κουμάσας.

Τὸ τοιχάριο ἐντούτοις, σὲ σχέση ὀρθῆς γωνίας πρὸς τὸ πεζούλι, παραμένει προβληματικὸ ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ του φύση, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ κτίσματος τῆς βαθμίδος Κουμάσας, γιὰ τμῆμα στρώματος θεμε-

λίωσης ἢ γιὰ ἓνα τμήμα, ἐν μέρει τουλάχιστον, τῶν διαταραγμένων ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ ὕλικῶν.

Παρὰ τὸ γεγονός τῆς διάσωσης ἐλαχίστου τμήματος τοῦ καθαροῦ στρώματος, τοῦτο ἀπέδωσε μιὰν ἐνδιαφέρουσα καθαρὴ ὁμάδα, ἡ ὁποία προστίθεται στὶς ἄλλες καθαρὲς ὁμάδες τῆς βαθμίδος Κουμάσας (Βόρεια Σπίτια, Δωματίο 30) καὶ συναποτελεῖ μὲ αὐτὲς ἓνα σημαντικό σύνολο κινητῶν εὐρημάτων τῆς πρώτης περιόδου κατάληψης τοῦ Κεφαλιοῦ.

Τὸ πεζούλι καὶ ὁ χαμηλὸς ἀναβαθμὸς του

Ἀπὸ τὰ δύο εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου θεμελιωμένα κτίσματα, τὸ πεζούλι τοῦ Α πέρατος τῆς τομῆς καὶ τὸ κάθετο πρὸς αὐτὸ τοιχάριο, ἀπολύτως ἀσφαλὲς εἶναι τὸ πεζούλι μὲ πολὺ κανονικὴ δόμηση τῶν τριῶν μεγάλων λίθων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸ κύριο τμήμα του (συνολικὸ μῆκος 1 μ., ὁ μεγαλύτερος νότιος λίθος εἶναι ἀπὸ κούσκουρα, οἱ ἄλλοι δύο ἀπὸ σιδερόπετρα). Ὡς τὸν ἀναβαθμὸ του τὸ πεζούλι ἔχει πλάτος 47 ὡς 49 ἐκ. μ. Ὁ ἀναβαθμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μικρὲς πέτρες καὶ λάσπη σκληρῇ. Ἡ πραγματικὴ διαφορὰ τῶν ἀρχικῶν ἐπιπέδων φαίνεται νὰ ἦταν μηδαμινή, 2-3 ἐκ. μ. Ἐπειδὴ ἡ πολὺ σκληρὴ λάσπη ποὺ δένει τὸ σύνολο συνεχίζει πρὸς Α, κάτω ἀπὸ τὸν Α-5, δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ πραγματικὴ μορφή καὶ ἔκταση τῆς κατασκευῆς. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ἡ κατασκευὴ συνεχίζεται πρὸς Β καὶ Ν καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθεῖ καλύτερα στὸ μέλλον μὲ τομὲς βάθους στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ Δωματίου δ-4 καὶ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Δωματίου δ-5.

Ἡ ἀνήκουσα στὸ Πλακόστρωτο 4α πλάκα

Χρονολόγηση Δυτικοῦ Σπιτιοῦ, ἔκταση Μεγάλης Αὐλῆς

Σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς παρούσης τομῆς εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς θεμελίωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 5 τοῦ Δυτικοῦ Σπιτιοῦ, Α-δ5, ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου 4α, τὸ ὁποῖο ἔχομε ἐρμηνεύσει παλαιότερα ὡς ἀνήκον στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὸ Κόκκινο Σπίτι καὶ ἀποτελοῦν, στὴν ἀρχικὴ του κατάστασι, τμήμα τῆς Μεγάλης Αὐλῆς. Μία ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ 4α σώζεται στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης, ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν Α-δ5 καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐξέχουσα ἐντὸς τοῦ δωματίου.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται ἐπομένως τὸ φαινόμενο τῆς θεμελίωσης τοῦ Δυτικοῦ Σπιτιοῦ εὐθὺς ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, τὸ ὁποῖο μελετήσαμε παλαιότερα στὴν περιοχὴ τῶν δυτικῶν δωματίων, κυρίως τῶν δωματίων 8 καὶ 8α. Δὲς *Βασιλική I*, 1976, 85-86, 90-91 καὶ Σχέδιο IV-72 αὐτ. σχέδιο IX. Τὴν αὐτὴ διαπίστωση κάναμε τὸ 1994 καὶ μὲ μία ἀκόμη μικρὴ τομὴ μὲ τὴν ἀφαίρεση δύο λίθων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δωματίου 31, Δ-31, δὲς *Ἡμερολόγιο 1994*, σ. 205-206.

Ἡ ἐντὸς τοῦ δ-5 πλάκα ἢ ἀνήκουσα στὸ Πλακόστρωτο 4α ἔχει θεμελιωθεῖ σὲ στρώμα λάσπης πάχους 18 ἐκ.μ., ἡ ὁποία μεσολαβεῖ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ ἀναβαθμοῦ τοῦ πεζουλιοῦ. Ἡ πλάκα ἔχει πάχος 5 ἐκ.μ. καὶ ἐπομένως ἡ ἐπιφάνειά της βρίσκεται περίπου 23 ἐκ.μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀναβαθμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχομε οἰκοδομικὴ στρωματογραφία τριῶν φάσεων, ἥτοι ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω:

α. Πεζούλι μὲ τὸν χαμηλὸ ἀναβαθμὸ του.

β. Πλακόστρωτο 4α.

γ. Δυτικὸ Σπίτι.

Οἱ φάσεις αὐτὲς χρονολογοῦνται στὴ βαθμίδα Κουμάσας ἢ πρώτη, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ομάδος 14-1994, καὶ στὴ βαθμίδα Βασιλικῆς ἢ δεύτερη καὶ ἢ τρίτη, κατὰ τὴ συνδυαστικὴ μαρτυρία τῶν χρονολογούντων τὸ Πλακόστρωτο 4α, τὴ Μεγάλῃ Αὐλῇ, τὸ Κόκκινο Σπίτι καὶ τὸ Δυτικὸ Σπίτι δομικῶν δεδομένων καὶ τομῶν βάθους.

Τὸ φυσικὸ

Τὸ σύνολο τῶν ὑλικῶν τοῦ ἀναφανέντος στὴν παρούσα τομὴ φυσικοῦ εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιούμενα ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους τοῦ οἰκισμοῦ: λευκὰ χρώματα, μικρὰ καὶ μεγάλα χαλίκια, ἀκόμη καὶ ἡ λευκὴ «κιμωλία», ποὺ μᾶς εἶχε προβληματίσει παλαιότερα. Πρὸς τὰ ὧς τώρα συγκεντρωθέντα στοιχεῖα σποράδην σὲ ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ Ἡμερολόγια.

Ἔχομε, ἐπομένως, τώρα καλὺτερη γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὰ ἀνώτερα γεωλογικὰ στρώματα τοῦ Κεφαλιοῦ, τῶν ὁποίων τὰ ὑλικά, πετρώδης κούσκουρας (λατομούμενος ἢ ἀποκοπτόμενος), σπαστὸ χαλίκι (συλλεγόμενο κατὰ τὴν ἀποκοπὴ τῶν οἰκοδομικῶν λίθων ἢ ἀπὸ τὶς διαβρωμένες ἐπιφάνειες), καθαρὸς λευκὸς

κούσκουρας, σιδεροχάλικα, χρησιμοποιήθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Κεφάλι καὶ ἀπὸ πλησίον περιοχές, στὰ οἰκοδομήματα τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἀνατολικὴ Πεζούλα:

Ἡ μεγάλη τομὴ στὴν περιοχή τοῦ ΜΜ Σπιτιοῦ, Γ, Σ-Γ.

Χῶρος 45, χ-45, Δωμάτιο 43, χ-43, Δωμάτιο Γ-6, Γ-6 κλπ.

Σχέδιο I-94, πρβ. σχέδιο V-79 καὶ II-91 (πίν. 119, 120α-6).

Ἀνασκαφή: Ἡμερολόγιο 1994, 149-150, 161-163, 167-169, 171, 198, 201-204, 207, 210-211, 220-221, 226, 227, 234-235, 239-240.

Κινητὰ εὐρήματα: Δὲς πρὸς τὸ παρὸν τὰ ἀνασκαφικὰ τμήματα τῆς προηγούμενης σημείωσης καὶ Ἡμερολόγιο 1994, Τμήμα 8 – Πινακίδες γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῶν ομάδων.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν προσπάθεια διασάφησης μιᾶς λεπτομερείας τοῦ Σχεδίου II-91 καὶ τὴ διάνοιξη νέας μικρῆς τάφρου ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ὀδηγηθήκαμε στὴν ἀποκάλυψη ἐνὸς ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σημεία διαδοχῆς οἰκοδομικῶν καταλοίπων πολλῶν ἐπὶ μέρους περιόδων ἢ φάσεων, τὰ ὁποῖα ἀνατρέπουν ἢ βελτιώνουν τὶς παραδοχές μας γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ὡς τώρα γνωστῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων στὴν περιοχή αὐτή.

Τὸ σημαντικότερο νέο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ Δωματίου 43, δ-43, στὸ ΜΜ Σπίτι Γ, ἡ ὁποία γίνεται μετὰ τὴ διαπίστωση τῆς οἰκοδομικῆς συνεχείας τῶν ἀνατολικῶν τοίχων τῶν δ-43 καὶ δ-Γ6 (πίν. 119). Πρὸς στιγμὴν ἐκινδύνευσε νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴν ΠΜ IIβ καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ θαυμιδωτὸ Πλακόστρωτο π-44, ἀλλὰ εἰδικές τομὲς ἐλέγχου ἐπιβεβαιώνουν τὴν παλαιὰ χρονολόγηση.

Ἀπὸ τὰ ὠραιότερα εὐρήματα τῶν τελευταίων ἐτῶν εἶναι τὸ Λιθόστρωτο λ-Γ6 χτισμένο (ἡ λέξη κυριολεκτεῖται προκειμένου περὶ μινωικῶν λιθοστρώτων) μὲ τὸ ἄριστο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τῆς Βασιλικῆς, τὰ μεγάλα σιδεροχάλικα ἀπὸ κυανότεφρο μεταμορφικὸ ἀσβεστόλιθο (ὕλικὸ ὅμοιο μὲ τὸ γκρίζο καλὸ μάρμαρο τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ τῆς Ἑλευσίνας) (πίν. 119, 120α). Εἶναι ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ Σπίτι Γ, τὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ἐν μέρει ἐπάνω του μὲ τὴ μεσολάβηση ἰσχυροτάτου στρώματος ὑποθεμελίωσης ἀπὸ σκληρὰ λευκὰ χρώματα καὶ πολλοὺς λίθους, ὅχι μόνο μικροὺς ἀλλὰ καὶ μεγάλους (πρβ. Κτίριο Ω, κ-Ω, πρὸ

κάτω). Τὸ στρώμα αὐτὸ καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Seager σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ καὶ διατηρήθηκαν μόνο ὀλίγα κατάλοιπά του (Γ6α, ?Γ66) (πίν. 1206). Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατηρηθεῖσα ἀλυσιδωτὴ διαπλοκὴ-δόμηση τῆς ἔσω πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τῶν λίθων τοῦ στρώματος ὑποθεμελίωσης τοῦ δωματίου. Πρόκειται γιὰ ἀνεπτυγμένη τεχνικὴ ἐνδυνάμωσης τῶν θεμελίων, δημιουργούμενου ἐνιαίου συμπαγοῦς πεδίου σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ οἰκοδομήματος, ἐξέλιξη ἀναλόγων συστημάτων θεμελίωσης τῆς ΠΜ ἐποχῆς. Ὑπάρχει βεβαίως ἀντιστοιχία πρὸς τὸ ἰσχυρὸ καὶ ἐπιμελέστατα χτισμένο σύστημα θεμελίωσης τοῦ Σπιτιοῦ Φ, Σ-Φ, μόνο ποὺ ἐκεῖ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη, κατὰ τὴν ΠΜ παράδοση, μόνο μικροὶ λίθοι.

Λιθόστρωτο λ-Γ6

Τὸ Λιθόστρωτο λ-Γ6, τὸ ὁποῖο συνεχίζεται καὶ στὸν Χῶρο Γ5, ἔχει ἀνοδικὴ κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἥτοι σύμφωνη μὲ τὴν πλαγιά τοῦ λόφου, ἐνῶ στὸ νότιο τμῆμα του σχηματίζει ἐλαφρὸ ἀναβαθμὸ, Γ6ν, ἀκολουθώντας τὴν ἀνοδικὴ κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι τὸ λιθόστρωτο καὶ ὁ νότιος ἀναβαθμὸς του ἀποτελοῦν τμῆμα διαμορφώσεων ἐξωτερικῶν, ὑπαίθρων, ἥτοι ὁδῶν καὶ ἐλευθέρων χώρων τοῦ οἰκισμοῦ. Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ λ-Γ6 μὲ τὸ ὁμοίας κατασκευῆς Λιθόστρωτο ΟΡ4 τῆς περιοχῆς ΟΡ (ΠΑΕ 1991, κείμενο καὶ γενικὸ σχέδιο). Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο λιθοστρώτων, ταυτιζομένων ὡς πρὸς τὰ ὕλικά καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς, ἀλλὰ σὲ μεγάλη ἀπόσταση τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ νέες ἐνδιαφέρουσες ἐκτιμήσεις. Παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ *Ἡμερολογίου 1994*, σ. 203:

α. Ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς καὶ τὰ χρησιμοποιούμενα ὕλικά ταυτίζονται. Δεδομένης καὶ τῆς ἀντιστοιχίας στὴ γενικὴ στρωματογραφικὴ θέση τους δὲν ἀποκλείεται τὰ δύο λιθόστρωτα νὰ εἶναι σύγχρονα.

β. Οἱ ἀνασκαφικὲς συνθήκες καὶ στὰ δύο σκάμματα ἐπιτρέπουν τὴν κατ' ἀρχὴν χρονολόγηση τῶν δύο λιθοστρώτων στὴ βαθμίδα Κουμάσας, πρώτη περίοδο ἱδρύσεως καὶ ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Κεφάλι.

Σημειώνει γιὰ τὴ χρονολόγηση ἐδῶ μόνο ὅτι ὁ ἐπὶ τοῦ ΟΡ4 θεμελιωμένος τοίχος Δ-ΟΡ2δ εἶχε στὴ λάσπη θεμελίωσής του κεραμικὴ τοῦ

ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ τίποτε νεώτερο, ἐνῶ τὰ νεώτερα τοῦ λ-Γ6 πλακόστρωτα π-43 καὶ π-43α εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὸ ΜΜ Ι Σπίτι Γ, Σ-Γ.

γ. Εὐλόγο εἶναι καὶ τὸ τρίτο συμπέρασμα γιὰ τὴ στοιχειωδῶς μελετημένη ὀργάνωση τοῦ δικτύου ὁδῶν καὶ ἐλευθέρων χώρων τοῦ οἰκισμού. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς πυκνῆς κατανομῆς τῶν οἰκιστικῶν μονάδων τοῦ πρώτου οἰκισμού, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Βορείων Σπιτιῶν. Πυκνὴ δόμηση τῶν σπιτιῶν καὶ ὀργάνωση τῆς κατανομῆς τῶν προσβάσεων καὶ τῶν ἐλευθέρων χώρων εἶναι προφανεῖς ἀναγκαιότητες γιὰ τὴν ἐγκατάσταση μιᾶς σχετικῶς πολυἀριθμης κοινότητος σὲ μιὰ νέα θέση.

Δὲν θὰ ἀναλύσω ἐδῶ τὸ πλῆθος τῶν πρὸς ἔρευνα παραμέτρων, ὅπως κοινωνικὴ συγκρότηση καὶ οἰκονομία σὲ σχέση μὲ τὸν ἐπιλεγόμενο πρὸς νέα ἐγκατάσταση χώρο μιᾶς κοινότητος τῆς ὁποίας ἡ προέλευσις δὲν εἶναι γνωστὴ. Θὰ σημειώσω μόνο ὅτι τὰ νέα δεδομένα καὶ οἱ παραπάνω συλλογισμοὶ ἐνισχύουν τίς ὡς τώρα διατυπωμένες θέσεις μου γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ οἰκισμού κατὰ τὴ στιγμὴ ἰδρυσῆς του καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΠΜ ἐποχῆς.

Τὸ Πλακόστρωτο π-43 εἶναι σαφῶς νεώτερο ἀπὸ τὸ Λιθόστρωτο λ-Γ6, ἀπὸ τὸ ὁποῖο χωρίζεται μάλιστα μὲ τὸ ἐνδιάμεσο Πλακόστρωτο 43α, καί, ἐπίσης, ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ ἀποδοθὲν ἐφέτος στὸ σπίτι Γ Δωμάτιο 43, δ-43, ἀφοῦ τὸ δ-43 εἶναι χτισμένο ἐν μέρει ἐπάνω στὸ π-43.

Ἔχομε ἐπομένως ἤδη τρεῖς κύριες οἰκοδομικὲς φάσεις στὴν περιοχὴ τοῦ Σπιτιοῦ Γ, οἱ ὁποῖες γίνονται περισσότερες μὲ τὴν προσεκτικὴ μελέτη ὅλων τῶν σωζομένων καταλοίπων. Οἱ ἀρχαιολογικὲς περίοδοι ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὴν περιοχὴ τοῦ Σπιτιοῦ Γ εἶναι ἡ βαθμίδα Κουμάσας (Κτίσμα 446, πιθανότατα Λιθόστρωτο λ-Γ6), Βασιλικῆς (Πλακόστρωτο π-44), καὶ πρώιμης ΜΜ (Σπίτι Γ). Ἐπὶ τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ Σπιτιοῦ Γ ἔχει οἰκοδομηθεῖ τὸ ΥΜ Ι Σπίτι Ν, ὅπως ἔγινε ἐφέτος σαφές μὲ τὴ μελέτη τῶν φαινομένων καταλοίπων στὸν Χῶρο Ν3.

Τὸ ἴδιο τὸ Σπίτι Γ, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατός του καὶ τῆς ἀπόδοσης σ' αὐτὸ τοῦ δ-43 ἀποκτᾷ νέα καὶ βαρύνουσα σημασία, ἀφοῦ ἐμφανίζεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἰδωτικά κτίσματα τῆς πρώιμης ΜΜ ἐποχῆς. Ἡ σημασία του ἐπαυξάνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἔχει δώσει καὶ ἀξιόλογα κινητὰ εὐρήματα. Μάλιστα κατὰ τίς ἐφετινὲς ἐργασίες βρέθηκε στὸ

νότιο μέρος τοῦ δ-Γ6 στρώμα λίθων καὶ χωμάτων μὲ πλούσιο ὕλικό, καθαρὸ τῆς ΜΜ Ια περιόδου, τὸ ὁποῖο συμπληρώνει ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ τὸ στρώμα λίθων τοῦ Σπιτιοῦ Γ παλαιότερων ἐτῶν.

Ἡ Βασιλικὴ διαθέτει ἤδη ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιὰ πέντε πρῶιμα ΜΜ Σπίτια, εὐρεθέντα στὶς δικές μας ἀνασκαφές, πλὴν τῶν δύο τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, μετὰ τὴν ἐφετινὴ ἀποκάλυψη καὶ τοῦ Κτιρίου Ω, κ-Ω, καὶ τρεῖς σχετικῶς πλούσιες ὁμάδες κεραμεικῆς, δύο ἀπὸ τὰ Σπίτια Α καὶ Β τοῦ Seager καὶ μία ἀπὸ τὸ Σπίτι Γ. Ἐπομένως ἡ πλήρης δημοσίευση τῶν συγκεντρωθέντων δεδομένων θὰ ἀποτελέσει πολὺ χρήσιμη συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ΜΜ περιόδου καὶ στὶς συνθηκὲς ἐμφάνισης τῶν διαγνωστικῶν τῆς περιόδου αὐτῆς μορφωμάτων, π.χ. τῆς ἑναρξῆς τῶν νέων κεραμεικῶν ρυθμῶν σὲ ἓνα ἀκμαῖο ΠΜ περιβάλλον.

Περιοχὴ Γ6

Ὀνοματολογία καὶ σύνοψη τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων

Ἡμερολόγιο 1994, 201-205. Σχέδιο Ι-94.

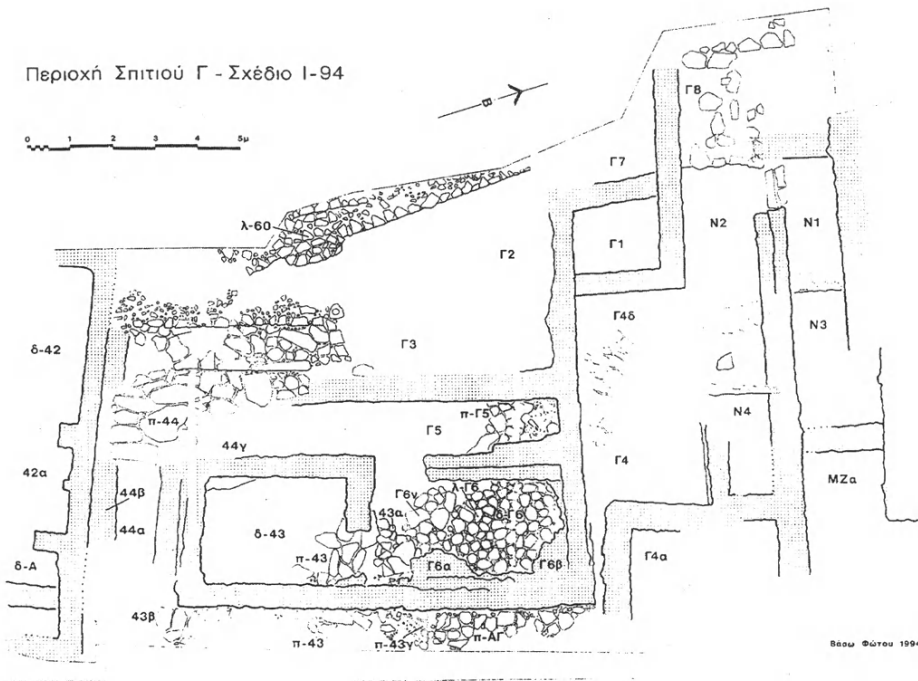
Περιοχὴ Γ6, π-Γ6

Ἡ περιοχὴ τοῦ Δωματίου Γ6 τοῦ Σπιτιοῦ Γ Σ-Γ, μὲ τὸ σύνολο τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐκεῖ δομικῶν στοιχείων, ἀνηκόντων σὲ ἓναν ἀριθμὸ οἰκοδομικῶν φάσεων, οἱ εὐκρινέστερες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι: α. Λιθόστρωτο λ-Γ6 μὲ τὸν ἀναβαθμὸ τοῦ Γ6ν. β. Πλακόστρωτο π-43 μὲ τὴν πιθανῶς ἀνήκουσα σ'αὐτὸ βαθμίδα ἢ πλακόστρωτο 43α. γ. Δωμάτια δ-43 καὶ δ-Γ6, ὀργανικὰ τμήματα τοῦ Σπιτιοῦ, Γ, Σ-Γ.

Τὸ Δωμάτιο δ-Γ6 ἔχει θεμελιωθεῖ ἐπάνω στὸ Λιθόστρωτο λ-Γ6 μὲ τὴ μεσολάβηση ἰσχυροτάτου στρώματος θεμελίωσης, τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν μικρὰ τμήματα. Διατηρήσαμε ἓνα τμήμα στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ δωματίου, Γ6α, πιθανῶς στὸ ἴδιο στρώμα ἀνήκουν καὶ οἱ λίθοι Γ6β.

Δωμάτιο Γ6, δ-Γ6

Δωμάτιο τοῦ ΜΜ Ι Σπιτιοῦ Γ. Θεμελιωμένο ἐπὶ τοῦ Λιθοστρώτου λ-Γ6:

Εἰκ. 1. Περιοχή Σπιτιοῦ Γ.

Δωμάτιο 43, δ-43

Δωμάτιο του ΜΜ Ι Σπιτιού Γ. Θεμελιωμένο εν μέρει επί του Πλακοστρώτου π-43. Ως τώρα θεωρείτο οργανικό τμήμα του Κόκκινου Σπιτιού, αλλά ή έρμηνεία αυτή δέν μπορεί πιά νά θεωρηθεί ασφαλής, μετά τις έφετινές έργασίες, αφού οί τοίχοι Α-43 και Α-Γ6 έχουν κανονικότατη συνέχεια στην ανατολική τους πλευρά. Υπάρχει έν τούτοις σαφής διαφορά στον τρόπο δόμησης της δυτικής πλευράς, αφού ό μέν Α-43 έχει κανονικό τὸ δυτικό του πρόσωπο ένῶ ό Α-Γ6 συμπλέκει, ὅπως σημειώνεται σέ ἄλλη θέση, σκοπίμως, τούς λίθους του μέ τούς λίθους τοῦ ισχυροῦ στρώματος υποθεμελίωσης, τὸ ὁποῖο ἐξετείνετο σέ ἔκταση και σέ ὕψος.

Λιθόστρωτο Γ6, λ-Γ6

Το λιθόστρωτο μὲ τὶς παιπάλες ἀπὸ σιδερόπετρα. Καλύπτει ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ δ-Γ6 καὶ ἐπανεμφανίζεται στὸ Δωμάτιο Γ5.

Εἶναι ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ Σπίτι Γ, τὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ἐν μέρει ἐπάνω του μὲ τὴ μεσολάβηση ἰσχυροτάτου στρώματος ὑποθεμελίωσης ἀπὸ σκληρὰ λευκὰ χρώματα καὶ πολλοὺς λίθους. Τὸ στρώμα αὐτὸ καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Seager σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ καὶ διατηρήθηκαν μόνο ὀλίγα κατάλοιπά του (Γ6α, ? Γ66).

Βόρειος ἀναβαθμὸς τοῦ λ-Γ6, Γ66 (εἰκ. 1)

Ἡ ἐφετινὴ ἐργασία δὲν μπόρεσε νὰ ξεκαθαρίσει, ἂν ὁ ἀποτελούμενος ἀπὸ λίγους λίθους ἀναβαθμὸς Γ66 στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δ-Γ6 εἶναι ὀργανικὸ τμήμα τοῦ λιθοστρώτου, ἀντίστοιχο πρὸς τὸν ἀναβαθμὸ Γ6ν ἢ ἀνήκει σὲ ἄλλη κατασκευή. Εἶναι πολὺ πιθανό, ὅπως σημειώσαμε, νὰ πρόκειται γιὰ ὑπόλειμμα τοῦ ἰσχυροῦ στρώματος ὑποθεμελίωσης τοῦ Δ-Γ6.

Νότιος ἀναβαθμὸς τοῦ λ-Γ6, Γ6ν (εἰκ. 1)

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ λιθοστρώτου σχηματίζεται ὁ χαμηλὸς ἀναβαθμὸς τοῦ λιθοστρώτου, Γ6ν, σὲ ἀπόσταση 2.30 μ. ἀπὸ τὸν Β-Γ6, ὕψους μιᾶς πλάκας, δηλαδὴ 5-10 ἐκ.μ. καὶ πλάτους μέχρι 95 ἐκ.μ., συγκροτούμενος ἐν μέρει ἀπὸ μεγάλα χαλίγια ἀπὸ σιδερόπετρα καὶ ἐν μέρει ἀπὸ μεγάλες κουσκουρόπλακες μὲ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια, μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν σαθρὴ καὶ τμήμα της κόπηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ.

Ἡ πλάκα αὐτή, ἡ μεγάλῃ κεντρικὴ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ ἀναβαθμοῦ, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἐξάρματος τοῦ φυσικοῦ βράχου, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχαν χτιστεῖ στὸ αὐτὸ ὕψος, σὲ ἡμικύκλιο, οἱ ἄλλες πλάκες τοῦ ἀναβαθμοῦ. Χρειάστηκε νὰ ἀποκοπῇ τὸ βόρειο τμήμα της γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε (κυρίως ἡ Βάσω) ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ χτιστὴ πλάκα, ἐδραζομένη σὲ στρώμα σκληροτάτης λευκῆς λάσπης, ταυτιζομένης σχεδὸν μὲ τὸν φυσικὸ βράχο. Μερικὲς φορές, ὅπως στὴν παρούσα περίπτωσι, ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τεχνητὴ λάσπη καὶ ὄχι γιὰ φυσικὸ βράχο εἶναι ἡ παρουσία ὀστράκων κεραμεικῆς.

Γιὰ νὰ δοῦμε καλύτερα τὴ σχέση τοῦ Ἀναβαθμοῦ Γ6ν πρὸς τὸ Λιθόστρωτο λ-Γ6 ἀφαιρέσαμε προσωρινῶς τὴν ἀνατολικότερη πλάκα του. Καὶ ἡ πλάκα αὐτὴ βρέθηκε νὰ εἶναι θεμελιωμένη ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅπως ἡ προηγούμενη. Διεπιστώθη ἐπομένως ὅτι ὁ ἀναβαθμὸς δὲν εἶναι νεώτερο κτίσμα ἢ μετασκευὴ τοῦ λ-Γ6 ἀλλὰ ὀργανικὸ του τμήμα, τῆς διαφορᾶς ἐπιπέδων αἰτιολογούμενης ἀπὸ τὴν ἀνηφορικὴ κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐπάνω στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένο τὸ λιθόστρωτο (πρβ. καὶ τὴν τοξοειδῆ διάταξη τῶν πλακῶν τοῦ λιθοστρώτου γύρω ἀπὸ φαινόμενο ἔξαρμα τοῦ φυσικοῦ βράχου κοντὰ στὸ κέντρο περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δ-Γ6).

Τὰ ἀνωτέρω, σὲ συσχετισμὸ καὶ μὲ τὴν ἐλαφρῶς ἀνηφορικὴ κλίση τοῦ λ-Γ6 ἀπὸ Α πρὸς Δ, σημαίνουν ὅτι τὸ λιθόστρωτο καὶ ὁ νότιος ἀναβαθμὸς του ἀποτελοῦν τμήμα διαμορφώσεων ἐξωτερικῶν, ὑπαίθρων, ἥτοι ὁδῶν καὶ ἐλευθέρων χώρων τοῦ οἰκισμοῦ.

Πλακόστρωτο 43α

Τὸ Πλακόστρωτο 43α εἶναι θεμελιωμένο ἐπὶ τοῦ ἀναβαθμοῦ Γ6ν μὲ λάσπη θεμελίωσης ἀπὸ λευκὰ χρώματα πάχους 5-7 ἐκ.μ. Οἱ πλάκες του εἶναι μικρὲς καὶ λεπτές κουσκουρόπλακες καὶ ἡ διατήρησή του κακὴ. Ἐπάνω στὸ Πλακόστρωτο 43α ἔχει θεμελιωθεῖ τὸ π-43 μὲ λάσπη λευκῶν χωμάτων πάχους 15 ἐκ.μ. Παρὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, τὸ ὁποῖο δείχνει δύο κατασκευαστικὲς «στιγμές», δὲν ἀποκλείεται 43α καὶ π-43 νὰ ἀποτελοῦν τμήματα τῆς αὐτῆς κατασκευῆς καὶ τῶν πλακῶν. Θὰ εἴχαμε ἐπομένως ἐδῶ ἓνα πλακόστρωτο μὲ ἀναβαθμὸ, ἀνάλογο μὲ τὸ λιθόστρωτο λ-Γ6 καὶ τὸν ἀναβαθμὸ τοῦ Γ6ν, στὸ ἴδιο περίπου σημεῖο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἴδιας ἀνάγκης.

Πλακόστρωτο 43, π-43

Πλακόστρωτο ἀπὸ λεπτὲς πλάκες ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζεται ἓν μέρος ὁ Β-43 σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο κατὰ 20 ἐκ.μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ λιθοστρώτου λ-Γ6. Τὸ αὐτὸ πλακόστρωτο συνεχίζεται καὶ πρὸς Α, σωζόμενο κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Α-43, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται ἐπ' αὐτοῦ.

Ἀνατολικὸ πλακόστρωτο Σπιτιοῦ, Γ, π-ΑΓ

Πλακόστρωτο σωζόμενο ἐν μέρει κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Α-Γ6. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ πλάκες του φτάνουν σχεδὸν ὡς τὴν παρειά τοῦ τοίχου, χωρὶς νὰ προχωροῦν κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωσή του, δείχνει ὅτι τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ Σπίτι Γ καὶ ἀνήκει σ' αὐτό.

Ἡ σειρὰ λίθων π-43γ μὲ φορὰ Α-Δ στὸ Ν ὄριο τοῦ π-ΑΓ μάλλον δὲν εἶναι τμῆμα τῶν ἀνηκουσῶν στὸ Σπίτι Γ κατασκευῶν, ὁπότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀναβαθμὸς τοῦ π-ΑΓ, ἀλλὰ τμῆμα τῶν ὑποθεμελιώσεων τοῦ π-43.

Πλακόστρωτο 436

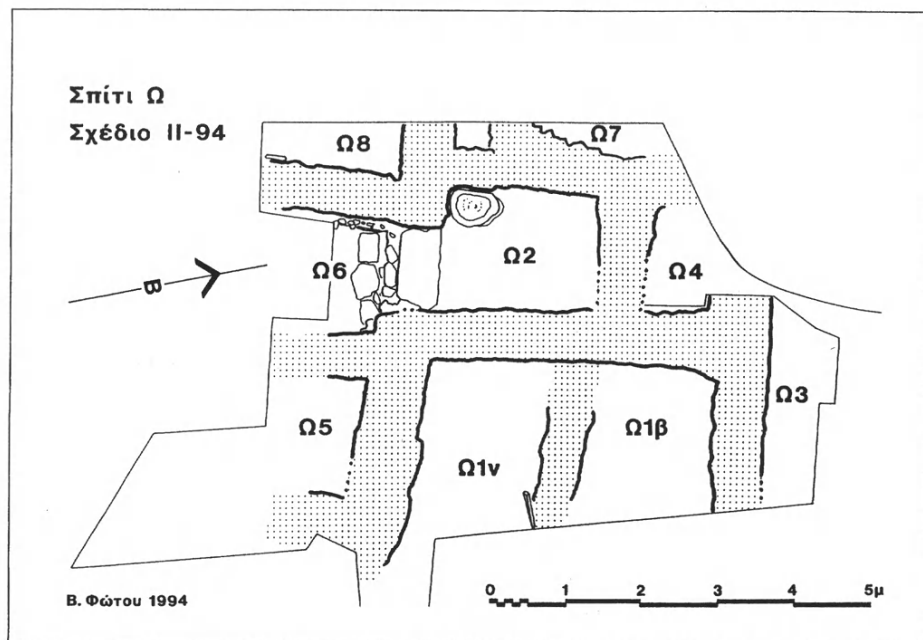
Τὸ πλακόστρωτο μὲ τὸν «κέρνο», στὴν ἔξω ΝΑ γωνία τοῦ δ-43 εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκει στὶς σύγχρονες τοῦ Σπιτιοῦ Γ κατασκευές, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ ἑνταξή του καὶ στὸ σύστημα τῶν θαμνιδωτῶν ΠΜ πλακοστρώτων, γιὰ τὸ ὁποῖο μιᾶμε στὸ Ἡμερολόγιο 1994, 239-240.

Χρονολόγηση τοῦ Πλακοστρώτου π-43α

Σκόβομε τμῆμα σκληρῆς ἐπίχωσης ἐπὶ τοῦ π-43α, ἡ ὁποία πλαισιώνει ἀπὸ Β τὸ π-43 καὶ ἔχει τὸ ἴδιο ὕψος μὲ αὐτό, εἶναι ὅμως προφανῶς τμῆμα τοῦ στρώματος ὑποθεμελίωσής του (ἀπλῶς ἔχουν φύγει οἱ πλάκες στὸ σημεῖο αὐτὸ) γιὰ συγκέντρωση ὑλικοῦ χρονολόγησής τοῦ π-43. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ παίρνει τὸ ὄνομα ΟΜΑΔΑ 36-1994.

Χρονολόγηση τοῦ Λιθοστρώτου λ-Γ6 (εἰκ. 1)

Γιὰ τὴν ὀριστικὴ χρονολόγηση τοῦ ἐντυπωσιακοῦ λ-Γ6 πρέπει νὰ γίνῃ τομὴ σὲ βάθος μὲ ἀφαίρεση δύο-τριῶν ὀγκοχαλίκων. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ γίνῃ καὶ στὸ ἀδελφὸ λιθόστρωτο ὁμοίας κατασκευῆς ΟΡ4 καί, βεβαίως, σὲ ὅλα τὰ λιθόστρωτα καὶ πλακόστρωτα τοῦ οἰκισμοῦ.

Εἰκ. 2. Σπίτι Ω.

Κάτω ἀνατολική Πεζούλα.

Ἀποκάλυψη Κτιρίου Ω μέγα, κ-Ω.

Σχέδιο II-94, πίν. 115α-β, 116α-β.

Ἡμερολόγιο 1994, 159-161, 180, (181-182). 182-185, 192, 193-198, 200, 207, 209-210, 218, 220, 221, 233-234, 235.

Ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς καλῶς διατηρουμένου στὴν κάτοψη οἰκοδομήματος τῆς πρώιμης ΜΜ περιόδου, τὸ ὁποῖο, ὡς ὕστατο πιστοποιούμενο κτίσμα τῶν πολυετῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν μας, ὀνομάστηκε Κτίριο Ω μέγα, κ-Ω, σημαδεύοντας τόσο τὴ λήξη τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ὅσο καὶ τὴν ἱστορία τους, ἀφοῦ στὴ διάρκεια τῶν μακρῶν ἐτῶν τῆς ἐργασίας μας στὸ Κεφάλι χρησιμοποιήθηκαν ὅλα τὰ γράμματα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ἐπίσης μερικοὶ συνδυασμοὶ γραμμάτων καὶ ἀρκετοὶ λατινικοὶ ἀριθμοί, γιὰ τὴ δῆλωση τῶν πιστοποιηθέντων ἀπὸ τὴ δική μας ἀνασκαφὴ πολυαρίθμων κτισμάτων (πλὴν τῶν γραμμάτων Α καὶ Β, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή).

Τὸ ἀποκαλυφθὲν κτίριο εὐρίσκεται στὸ μέσον περίπου τῆς διαδρομῆς τῆς ἀνατολικῆς περιφραξῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, καὶ προφανῶς ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἐκτεινομένου στὴν πλαγιά αὐτή, κατὰ τὶς εἰδήσεις τοῦ Seager, οἰκισμοῦ τῆς ΜΜ περιόδου.

Τοῦ κτιρίου ἀπεκαλύφθη τὸ κεντρικὸ τμήμα, ὅπου διακρίνονται ἑπτὰ ἢ ὀχτὼ χώροι, μὲ τοίχους καλοχτισμένους καὶ ἰσχυροὺς, στοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦνται σποραδικῶς καὶ πολὺ μεγάλοι λίθοι, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει μῆκος 1 μ.

Δυστυχῶς καὶ τὸ παρὸν κτίριο εἶχε ὑποστῇ τὴν ἀδυσώπητη κατασκαφικὴ μανία τῶν ἐργατῶν τοῦ Seager, τὴν ὁποία συναντήσαμε σὲ ἄπειρα ἄλλα σημεία τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε προχωρήσει σὲ μεγάλο βάθος, καταστρέφοντας ἀκόμη καὶ τὰ συστήματα ὑποθεμελίωσεων, τὰ ὁποῖα, ὅπως δείχνουν τὰ διασωθέντα κατώτατα τμήματά τους, ἦταν ἰσχυρότατες κατασκευές ἀπὸ πυκνοὺς, σχετικῶς μεγάλους, λίθους σὲ πολὺ σκληρὴ λάσπη ἀπὸ λευκὰ χρώματα. Ἔχομε ἐδῶ μία νέα πιστοποίηση γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰσχυρῶν συστημάτων θεμελίωσης τῆς ΠΜ ἐποχῆς στὴν πρώιμη ΜΜ περίοδο.

Τμήμα τοῦ παρόντος κτιρίου εἶναι ἀσφαλῶς ὁ Τοῖχος T, κ-T, σημειούμενος σὲ ὅλα τὰ γενικὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸ 1975 καὶ ἐξῆς, σὲ ἀπόσταση 20 μ. ἀνατολικῶς τοῦ Λαξευτοῦ Φρέατος.

Τὸ κ-T ἀποτελεῖ προφανῶς τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ Κ-Ω καὶ ὁ συσχετισμὸς τοῦ πρὸς αὐτὸ δίνει μία ἰδέα γιὰ τὴν πραγματικὴ ἔκταση τοῦ κτιρίου. Δυστυχῶς οἱ ἐκτελέσαντες τὴν ἀπαλλοτρίωση καὶ οἱ κατασκευάσαντες τὴν περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἐτοποθέτησαν τοὺς πασσάλους ἐπάνω στοὺς καλύπτοντες τὸ κ-T λίθους, ἀντὶ νὰ πάρουν ἕνα μέτρο ἀκόμη πρὸς Α. Συνεννόηση μὲ τὸν ἀνασκαφέα τὸ Ὑπουργεῖο δὲν εἶχε γιὰ τὰ θέματα αὐτά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἀπαλλοτρίωση κενὲς ἀρχαίων καταλοίπων ἐκτάσεις ἐνῶ ὀλίγων μέτρων ἐπέκταση σὲ ἄλλα σημεία θὰ παρεῖχε τὴ δυνατότητα ἀνασκαφῆς καλῶς διατηρουμένων κτισμάτων καιρίας σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως ἡ συνέχεια τῶν Βορείων Σπιτιῶν πρὸς Β.

Τοῦ κ-Ω δὲν εἶναι γνωστὰ τὰ λοιπὰ ὅρια, ἤτοι πρὸς Β, Δ καὶ Ν. Μόνο τοῦ νοτίου ὁρίου ἡ θέση μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ Ν ἄκρο τοῦ κ-T.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν μποροῦσε νὰ συνεχιστεῖ λόγω ὑπερβολικοῦ φόρτου ἐργασίας ἀφ' ἐνὸς καὶ μὴ ἐπαρκείας τῶν πιστώσεων ἀφ' ἑτέρου. Σὲ μελλοντικὴ

ἀνασκαφικὴ ἀποστολὴ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κ-Ω, τόσο μὲ τὴν ἐκ τῶν ἔσω, ᾗται ἀπὸ τὴν ἐντὸς τοῦ ἀρχαιο-λογικοῦ χώρου περιοχὴ, ἀνασκαφὴ τοῦ κ-Τ, ἡ ὁποία θὰ γίνεῖ μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ σκάμματος πρὸς Ν καὶ ΝΑ, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ σκάμματος πρὸς Β καὶ Δ.

Ἄν καὶ τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα εἶναι μικρό, τὸ κ-Ω ἐμφανίζεται καλῶς ὀργανωμένο, μὲ τοὺς χώρους του μοιρασμένους στὶς δύο πλευρὲς τῶν δύο σταυροειδῶς διατεταγμένων κεντρικῶν ἰσχυρῶν τοίχων. Δάπεδα δὲν βρέθηκαν, λόγῳ τῶν ταλαιπωριῶν τοῦ κτίσματος κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ. Τὸ μόνο πιστοποιηθὲν ἐπίπεδο κυκλοφορίας μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ μεγάλο μονόλιθο κατώφλιο τῆς εἰσόδου τοῦ χώρου Ω2, ἀπὸ τεφρὴ σιδερόπετρα, μάλλον ἀκέραιο ὀγκοχάλικο, ἀλλὰ μὲ πολλὰς ραγισιές, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ πλατύσκαλο μικρῆς τριβάθμου κλίμακος. Ἐπίπεδο κυκλοφορίας μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν *in situ* εὑρεθεῖσα μεγάλῃ λιθίνῃ γούρνα στῇ ΝΔ γωνίᾳ τοῦ Ω2. Ἡ προσπάθειά μας ἐντούτοις νὰ βροῦμε ἀκριβέστερα ἔχνη δαπέδων δὲν ἀπέδωσε.

Κτίριο Ω - Κάτοψη

Ἡμερολόγιο 1994, 193-196. Σχέδιο I-94 καὶ πίν. 1156.

Ἦδη μὲ τίς ἐργασίες τοῦ 1994 φάνηκε ἓνα ἀρκετὰ σύνθετο σχέδιο στὴν κάτοψη τοῦ Κτιρίου Ω, ἂν καὶ ἀκόμῃ μὲ πολλὰς ἀσάφειες, τίς ὁποῖες προσπαθήσαμε νὰ ξεκαθαρίσουμε μὲ μικρὲς τομές. Ἡ παρούσα κατάσταση δείχνει ἓνα οἰκοδόμημα μὲ ἓναν κύριον ἀξονικὸ τοῖχο μὲ φορὰ Β-Ν καὶ ἓνα δεύτερον ἰσχυρὸ τοῖχο, κάθετον πρὸς τὸν πρῶτον μὲ φορὰ Α-Δ, διακοπτόμενον ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ εἴσοδον πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον Ω2 μὲ τὸ μονολιθικὸ κατώφλιο.

Οἱ δύο αὐτοὶ ἄξονες ἐμφανίζονται ὥς οἱ κύριες ὀργανωτικὲς δυνάμεις στὸν σχεδιασμό τῆς κάτοψης. Μερικοὶ ἀκόμῃ τοῖχοι εἶναι ὁμοίως κάθετοι πρὸς τὸν ἀξονικὸ Β-Ν. Τὸ σπῆτι, ἂν μάλιστα ὑπολογιστεῖ ἡ ἰσχυρὴ ἀπὸ Δ πρὸς Α κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸ σημεῖον αὐτό, ἔχει μίαν διάρθρωση ποὺ γιὰ λόγους περιγραφικοὺς μπορούμε νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε ὥς δύο κύρια τμήματα, ἀνατολικὸ καὶ δυτικόν. Ἄν ὑπῆρχε καὶ διαφορὰ ἐπιπέδου δαπέδων στοὺς χώρους δὲν εἶναι ἀκόμῃ γνωστό. Διαφορὰ ἐπιπέδου θὰ ὑπῆρχε στὴν πρὸς Α προέκταση τοῦ κτιρίου ἔξω ἀπὸ τὴν περίφραξιν καὶ τὸ ὄριο τῆς τομῆς 1994, ὅπου τώρα ὑπάρχει

σημαντική διαφορά ἐπιπέδου, πάνω ἀπὸ 1.5 μ., μὲ τὴν ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τῆς ἀνατολικότερης καὶ χαμηλότερης πεζούλας.

Ἡ περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἡ ὁποία εἶναι καὶ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κ-Ω, πατάει σὲ τράφο ἰσχυρό, πολλοὶ λίθοι τοῦ ὁποίου εἶναι ὀγκώδεις. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει, ὅπως εἴπαμε πιὸ πάνω, τὸ κτίσμα T, κ-T, ὅπου εἴχαμε διακρίνει πιθανὸ μινωικὸ τοῖχο στὴ βάση τοῦ ὑψηλοῦ τράφου τοῦ κτήματος. Μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐφετινῶν ἐργασιῶν στὸ κ-Ω ἀρχίζει νὰ γίνεταί σαφές ὅτι τὸ κ-T, ἐφ' ὅσον ἀποδειχθεῖ μινωικὸς τοῖχος, θὰ εἶναι τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῶν ἀσκάφων νοτίων δωματίων τοῦ κ-Ω, ἥτοι τοῦ Χώρου Ω5 καὶ νοτιότερα. Ὁ κεντρικὸς χώρος τοῦ Α τμήματος Ω1, εἶναι ὁ μεγαλύτερος τοῦ κτιρίου καὶ δὲν ἀποκλείεται στὴν ἀρχικὴ του μορφή νὰ ἦταν ὁ κεντρικὸς χώρος τοῦ κτιρίου. Ὁ χώρος αὐτὸς διαιρεῖται, μὲ βραχὺ καὶ χαμηλὸ τοιχάριο, σὲ δύο μικροτέρους, βόρειο καὶ νότιο, στοὺς ὁποίους δόθηκαν τὰ ὀνόματα Ω16 καὶ Ω1ν. Λόγω τῶν ἰσχυρῶν καταστροφῶν τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι σαφές, ἂν τὸ τοιχάριο εἶναι στοιχεῖο διαμόρφωσης ἑνὸς δωματίου ἢ, πράγμα πού θεωρῶ πιθανότερο, στοιχεῖο διαμόρφωσης τῶν θεμελιώσεων, εὐρισκόμενο, στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κτιρίου, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν δαπέδων. Τὸ κτίριο φαίνεται νὰ ἐκτείνεται πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ πουθενὰ δὲν φαίνεται ἀκόμη σαφές πέρασ σὲ μία πλευρά. Ὁ ἰσχυρὸς ἀξονικὸς τοῖχος Α-Δ δὲν ἀποτελεῖ τὸ Ν ὄριο τοῦ κτιρίου ἀφοῦ γωνιάζει μὲ ἀσφάλεια μὲ τὸν τοῖχο μεταξύ Ω8 καὶ Ω6, καὶ ἀπὸ ἄλλο πιθανὸ τοῖχο, μεταξύ τῶν χώρων Ω5 καὶ Ω6, ὁ ὁποῖος ξεκινᾷ πρὸς Ν ἀπὸ τὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν δύο ἀξονικῶν τοίχων.

Τὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν δύο ἀξονικῶν τοίχων

Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει δεχθεῖ περίσσια φροντίδων τοῦ οἰκοδόμου. Τὸ Ν πέρασ τοῦ ἀξονικοῦ τοίχου φαίνεται περιβαλλόμενο ἀπὸ ἐνισχυτικὴ στενὴ πλαισίωση, μὲ μικροὺς λίθους, μὴ ἀποκλειομένου νὰ πρόκειται γιὰ στηρίγματα σοβάδων παραστάδων ἢ ξυλίνων παραστάδων. Δὲς λεπτομέρειες στὰ σχέδια καὶ σχολιασμό σχεδίων⁸.

8. Ἡ ἀρχιτέκτων κυρία Φώτου δὲν συμφώνησε μὲ τὴν ἐκφραζομένη ἐδῶ ἄποψη. Κατὰ τὴ στερέωση τοῦ τοίχου οἱ μικροὶ λίθοι πού ἔδιδαν αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀπομακρύνθηκαν.

Κτίριο Ω – Χωρογραφία καὶ ἀνασκαφικά στοιχεῖα (εἰκ. 1)

Στὸ Σχέδιο Π-94 ὑπάρχει πλήρης ὀνοματοθεσία τῶν χώρων τοῦ κ-Ω.

Στοὺς χώρους Ω5 καὶ Ω3 βρέθηκε πολὺ χαλαρὴ ἐπίχωση, στὴ ὁποία περιλαμβάνονται πολλοὶ λίθοι καὶ κονιάματα διαφόρων μεγεθῶν. Μεταξὺ τῶν λίθων καὶ ἀρκετοὶ ὀγκώδεις ὥς καὶ 60 ἐκ.μ., στὸν Χῶρο Ω-5, καὶ κονιάματα ὥς 30 ἐκ.μ. Ἐπειδὴ καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὑπῆρχαν κουφώσεις καὶ κενὰ μεταξὺ τῶν λίθων, εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ κατασκαφὴ Seager. Οἱ ὀγκώδεις αὐτοὶ λίθοι, ὅπως εἶχα γράψει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς περιοχῆς ΟΡ, *Ἡμερολόγιο 1991*, 204-205, *ΠΑΕ 1991*, 374 κέ., τοποθετημένοι σὲ κατώτερες σειρὲς θεμελίωσεων, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ κανένα σεισμό καὶ ἀπὸ καμιά φυσικὴ καταστροφή.

Στὸν Χῶρο Ω1 ἡ κατάσταση διέφερε κάπως, διότι ἂν καὶ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ ὅμοια ἐπίχωση δὲν ἦταν τόσο καταφανὴς ὁ χαρακτήρας τῆς κατασκαφῆς καὶ μερικὲς φορὲς πιστεύαμε ὅτι εἶχαμε τεχνητὴ ἐπίχωση χαλαρὴ, ὅπως στὰ γεμίσματα τῶν τετραπλεύρων διαχώρων θεμελίωσης τοῦ Σπιτιοῦ Ξ ἢ τοῦ Χώρου ΡΑ2 τῆς ἐφετινῆς τομῆς. Ὅπως σημειώνεται στὸ *Ἡμερολόγιο* σ. 185:

Οἱ ἀφαιρούμενοι λίθοι εἶναι πυκνοὶ καὶ ὄλων τῶν μεγεθῶν, σαφῶς οἰκοδομικοί, ἀπὸ τοίχους. Ὑπάρχουν καὶ πολλὰ κομμάτια κονιαμάτων, μερικὰ πολὺ μεγάλα, σοβάδες, πηλόπλινθοι, σὲ ἓνα κομμάτι διακρίνονται καὶ ὄστρακα ρυθμοῦ Βασιλικῆς.

Ὅλο αὐτὸ τὸ ὕλικὸ δὲν ἀποτελεῖ συμπαγὴ μάζα ἀλλὰ εἶναι χαλαρὸ μέσα σὲ χαλαρὰ τοιχώματα, ὅμως χωρὶς τίς ὁπές καὶ τὰ κοιλώματα Seager. Ἡ ἰδέα ὅτι εἶχαμε πιθανῶς χαλαρὴ μὲν ἀλλὰ καθαρὴ ἐπίχωση, μᾶς ταλαιπώρησε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ω1 καὶ ἄρχισε νὰ κλονίζεται μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν πιστοποίηση, σὲ τομὴ βάθους στὴ ΝΔ γωνία, σκληροτάτου στρώματος ἀπὸ ὁμοίους μεγάλους λίθους καὶ λάσπη, ἡ ὁποία μᾶς ἔδωσε στὴν ἀρχὴ τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχαμε φτάσει τὸν σκληρὸ φυσικὸ βράχο.

Τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε σὲ βάθος 70 ὥς 80 ἐκ. μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Δ-Ω1 καὶ στὴ συνέχεια τῆς ἔρευνας σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Ω1. Μικρὸ τμῆμα τῆς σκληροτάτης αὐτῆς ἐπίχωσης στὸ Α τμῆμα τοῦ Χώρου Ω1ω δὲν τὸ νικοῦσε οὔτε ὁ μεγάλος κασμάς. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς κόπους καταφέραμε νὰ σπάσουμε τμῆμα του διαπιστώσαμε ὅτι ἡ σκληρὴ λάσπη διαλύοταν σὲ πούλβερη καὶ τὸ σκληρὸ τεχνητὸ στρώμα πῆγαινε ἀκόμη σὲ βάθος.

Τὸ συμπέρασμα τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες πρέπει κάποτε νὰ συνεχιστοῦν, εἶναι τὸ ὅτι στὸ σύστημα θεμελιώσεως τοῦ Κτιρίου κ-Ω ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα πλάτη μερικῶν τοίχων καὶ τὴ χρήση πολὺ μεγάλων λίθων σὲ ὁρισμένα σημεῖα τους, ὑπῆρχαν ὑποστρώματα θεμελιώσεων μεγάλου πάχους μὲ χρήση πυκνῶν καὶ συμπαγῶν λίθων, κυρίως μεγάλων, σὲ λάσπη καθαρῶν χωμάτων, στὴν ἀνατολικὴ ζώνη τοῦ κτιρίου, ἐνῶ στὴ δυτικὴ φαίνεται ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὑποστρώματα ἀπὸ καθαρὰ χώματα πιὸ χαλαρὰ καὶ μικροὺς λίθους. Τοῦτο εἶναι καὶ στατικῶς ἀναμενόμενο, ἀφοῦ μεγαλύτερη ἀνάγκη ἐνίσχυσης ἔχουν οἱ εὕρισκόμενες σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σὲ σχέση μὲ τὴν κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου, θεμελιώσεις.

Χῶρος Ω2 καὶ μεγάλη λίθινη γούρνα

Στὸν Χῶρο Ω2 ὑπάρχει μεγάλη γούρνα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο *in situ*, ἡ ὁποία θὰ μᾶς δώσει πιθανῶς, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ λίθινο κατώφλιο, ἐπίπεδο δαπέδου (πίν. 116α).

Ὁμοία μεγάλη γούρνα ὑπάρχει στὸν Χῶρο ΜΖα καὶ μπορεῖ πιθανῶς νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ Σπίτι Γ, Σ-Γ. Δὲς σχέδια Ἀνατολικῆς Πεζούλας. Ὁ Χῶρος Ω2 χωρίζεται ἀπὸ τὸν χῶρο Ω4 μὲ πολὺ μεγάλο λίθο, πλάτους περ. 75 καὶ μήκους 90 ἐκ.μ. Ὅμοιοι πολὺ μεγάλοι λίθοι χρησιμοποιοῦνται στὸν ἀξονικὸ τοῖχο Α-Δ, τρεῖς συνεχόμενοι στὸ δυτικῶς τοῦ μονολίθου κατωφλίου τμήμα του καὶ μερικοὶ στὸ ἀνατολικό του τμήμα, ὅπου, στὴ δεύτερη ἐκ τῶν ἄνω στρώση, ὑπάρχει λίθος μήκους 1 μ. (πίν. 115β).

Θύρα μὲ μονόλιθο κατώφλιο

Τὸ μονόλιθο κατώφλιο τοῦ Χώρου Ω2 εἶναι μεγάλη πλάκα, ἐπίπεδη, ἐντυπωσιακοῦ μεγέθους ὀγκοχάλικο ἀπὸ κυανότεφερη σιδερόπετρα, πλάτους 53 καὶ μήκους 96 ἐκ.μ. Ὁμοῖος λίθος δεύτερος δὲν ὑπάρχει στὴ Βασιλική. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχουν πλακωτὰ σιδεροχάλικα, μὲ κανονικῶς ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ἔστω καὶ μικρότερα. Ὁ πλακωτὸς αὐτὸς λίθος εἶναι ἀκέραιος, δυστυχῶς ὅμως ἔχει πολλὰ ραγίσματα (πίν. 115β, 116α).

Περιοχὴ π-Ρ καὶ π-ΟΡ

Σχέδιο 1-91 = ΠΑΕ 1991, Γενικὸ σχέδιο (πίν. 114α-β).

Στὴν περιοχὴ αὕτῃ ἐκτελέστηκαν δύο μικρὲς τομὲς, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν ἀποδοτικὲς ἀφοῦ ξεκαθαρίστηκε, ὀριστικῶς, ὅπως πιστεύω, τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τοῦ ἰσχυροῦ Τοίχου ΡΑα καὶ τῶν ὀγκωδῶν κατασκευῶν ΡΑβ, ΡΑδ καὶ τῶν συνανηκόντων τοίχων καὶ χώρων.

Ἡ πρώτη τομὴ ἔγινε στὴν ἄσκαφη ἐπίχωση πρὸς Α τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4, ἡ δευτέρη στὸ βόρειο τμήμα τοῦ «διαδρόμου» ΡΑ1. Κρίσιμη ἦταν ἡ δευτέρη τομὴ, ἀναλυομένη, στὴν καθαυτὴ ἀνασκαφικὴ ἐργασία, σὲ τρεῖς ἐπὶ μέρους τομὲς, μία στὸ κέντρο τοῦ χώρου, μία κάτω ἀπὸ τὸν Τοῖχο ΡΑα καὶ μία κάτω ἀπὸ τὸν Τοῖχο ΡΑβ (πίν. 114β). Ἡ ἐργασία αὕτῃ ἔδειξε ὅτι ἐνιαῖο ἰσχυρότατο στρώμα ὑποθεμελίωσης, στρωμένο εὐθύς ἐπὶ τοῦ βράχου, στηρίζει καὶ συνδέει τὶς ὀγκώδεις αὐτὲς κατασκευές. Ἡ παρουσία μάλιστα ὀστράκων τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου στὴ ρίζα τῶν δύο τοίχων ἐνισχύει τὴ μαρτυρία τῆς ἀνάληψης τοῦ τρόπου οἰκοδόμησής. Ἐπομένως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι, παρὰ τὴν πρωτοφανή, πλήρως ἀσύμμετρη, μορφολογία τῆς κάτοψης, καὶ τὴ διαφορετικὴ τεχνικὴ δόμησής στα ἐπὶ μέρους σωζόμενα δομικὰ στοιχεῖα (πχ. πολὺ μεγάλοι λίθοι στὸ ΡΑα, μικροὶ λίθοι στὸ ΡΑβ) οἱ ὀγκώδεις κατασκευές ἀνήκουν στὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ χρονολογεῖται στοὺς πρώιμους ΜΜ χρόνους, μὴ ἀποκλειομένης τῆς ἀναβίβασής του σὲ μία τελικὴ φάση τῆς ΠΜ ΙΙΙ περιόδου, ὅπως εἶχα ὑποθέσει παλαιότερα, στηριζόμενος στὶς σωρευόμενες χρόνους μὲ τὸν χρόνο ἐνδείξεις.

Στὸ ἴδιον συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ τὰ νέα δεδομένα ἀπὸ τὴν Κολοβὴ Τομὴ, (ὀνομασμένη ἔτσι λόγῳ τῆς λοξῆς, ἀπὸ Δ πρὸς Α, ἀποκοπῆς τῆς ἐπίχωσης) στὴν περιοχὴ τοῦ Λιθοστρώτου ΟΡ4 (πίν. 114α).

Μία τρίτη μικρὴ τομὴ στὸν Χῶρο ΡΑ2 φαίνεται νὰ ἐπικυρώνει τὰ πορίσματα ἀπὸ τὶς προηγούμενες τομὲς.

Τὰ ἐπὶ μέρους οἰκοδομικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς Ρ καὶ ΟΡ συντάσσονται, μετὰ τὶς ἐφετινὲς ἐργασίες, σὲ ἀπολύτως κατανοητὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ μεγάλη ἀναλυτικὴ ἔκθεση, ἡ ὁποία ἐλπίζεται νὰ δημοσιευθεῖ σύντομα, ἀποκτᾷ ὅλως ἰδιαίτερη σπουδαιότητα, τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μινωικῆς δομικῆς γενικότερα. Ἀλλὰ, πιθανῶς, πράγμα πού θὰ ἀφεθεῖ νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἡ σημασία τῆς παρουσίας περιοχῆς μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἀκόμη μεγαλύτερη μὲ τὰ νέα δεδομένα τῆς ἐπομένης ἐργασίας.

Βαιτύλου ἀνόρθωσις

Μικρὴ ἐργασία στὴν περιοχὴ τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒα ἀπεσκοπεῖ στὸν ἔλεγχο τῆς ὑπόθεσης τοῦ συναδέλφου κ. Warren ὅτι ὁ ἐκεῖ, ἐντὸς τοῦ Ἑμικυκλικοῦ (κτίσματος) κείμενος μέγας λίθος μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς λίθος λατρευτικός, «βαίτυλος», κατὰ τὰ διδάγματα τῆς παλαιᾶς σχετικῆς ἐργασίας τοῦ Evans (1901) καὶ προσφάτων ἀναγνωρίσεων «βαιτύλων» σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ Αἰγαίου. Λόγω τῆς ἰδιαζούσης σημασίας τοῦ θέματος θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νὰ θέσω ἀπὸ τώρα στὴ διάθεση τῶν ἐνδιαφερομένων ἐρευνητῶν ὅλα τὰ συγκεντρωθέντα στοιχεῖα καὶ πρὸς τοῦτο παραθέτω τὸ πλήρες κείμενο τῶν δεδομένων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἐργασίας αὐτῆς, *Ἡμερολόγιο 1994*, 186-192 καὶ ἐπαρκὲς ἐποπτικὸ ὕλικό⁹: Σχέδια 3, 4, 5 (πίν. 117α-β, 118α-β).

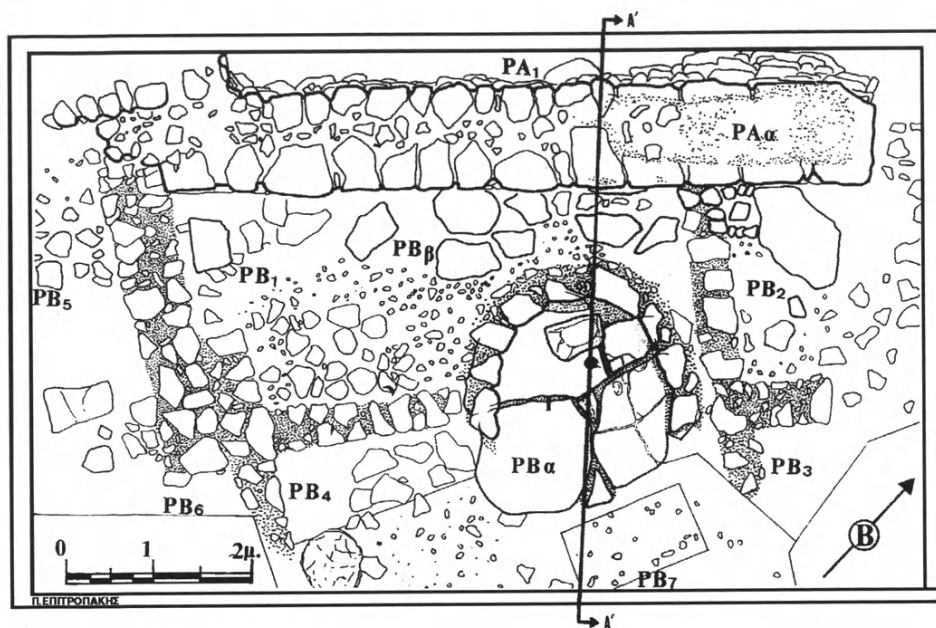
Σήμερα [6-9-94], μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐργασιῶν, ἀποφασίζομε καὶ ἐκτελοῦμε νέα ἔρευνα τοῦ Ἑμικυκλικοῦ (κτίσματος)¹⁰ καὶ ἀνόρθωση τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ ἐκτάδην κειμένου λίθου, τοῦ ὑποτιθεμένου κατὰ τὸν συνάδελφο κ. Warren «βαιτύλου»¹¹. Ἡ ἐργασία ἀποδεικνύεται ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα, διότι:

α. Ἐδείχθη ὅτι τὸ Ἑμικυκλικὸ κτίσμα εἶναι μινωικόν, σύγχρονο τῶν λοιπῶν κατασκευῶν τῆς περιοχῆς καὶ ὄχι νεωτερικό, τῶν προσφάτων χρόνων, ὅπως πιστεύαμε. Συνδυασμός εἰκόνων πίν. 117β, 118α καὶ πορισμάτων ἀνασκαφῆς 1994.

9. Ἡ ἔκθεση τῶν δεδομένων εἶναι ἀπολύτως ἀντικειμενική. Ἡ προσωπικὴ μου θέση δὲν εἶναι οὔτε θετικὴ οὔτε ἀρνητικὴ. Δὲς καὶ τὸ ἐν κατακλεῖδι μικρὸ κείμενο. Γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν δομικῶν καταλοίπων τῆς περιοχῆς, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ «βαιτύλου», εἶναι ἀνάγκη νὰ συνυπολογισθοῦν ὅλα τὰ δομικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς καὶ ἡ ἐπιτευχθεῖσα κατὰ τίς ἐφετινὲς ἐργασίες χρονολόγησή τους.

10. Κωδικὸς ἀνάκλησης (μὲ τὸ πρόγραμμα Retrieve it! ἢ ἄλλο ἀντίστοιχο): Ημικυκλ (χωρὶς τὴν κατάληξη!).

11. WARREN, On Baetyls, *Op.Ath.* 18, 1990, 193-206. Πρβ. ΖΩΗ, ΠΑΕ 1990, 333 σημ. 2. Μικρὴ ἐθνογραφικὴ ἔρευνα μεταξὺ τῶν γηραιότερων ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς μας ἔδειξε ὅτι ἡμικυκλικά ἢ κυκλικά μικρὰ κτίσματα εἶναι ἄγνωστα στὴν παραδοσιακὴ δομικὴ τῶν ἀγροτικῶν κατασκευῶν τῆς περιοχῆς. Ἡ μόνη δυνατότητα ἐρμηνείας τοῦ ἡμικυκλικοῦ ὡς χτιστοῦ ληνοῦ προσκρούει στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παλαιοὶ μεγάλοι ληνοὶ εἶχαν, κατὰ τὴν ἰδίαν ἔρευνα, τετράπλευρο, ὄχι κυκλοτερές σχῆμα.

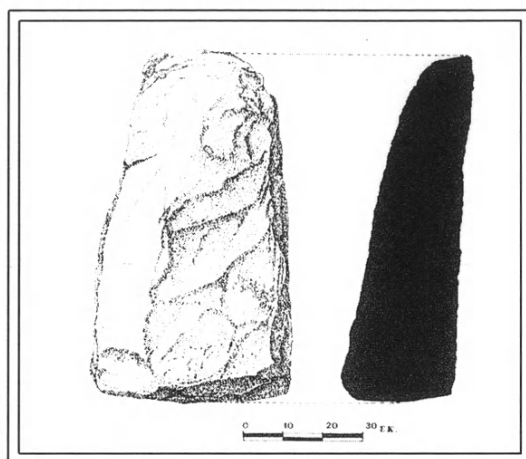
Εἰκ. 3. Περιοχὴ PB. Πλακόστρωτο PBα, Ἡμικυκλικὸ καὶ ὁ βαιτύλος στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέση.

6. Ὁ ἀνὸρθωθείς μέγας λίθος δίδει πολὺ πειστικὴ ἐμφάνιση στὸν ρόλο τοῦ «βαιτύλου ἐντὸς τοῦ Ἡμικυκλικοῦ τοῦ οἴκου» καὶ ἡ θέα του ἀσφαλῶς θὰ συγκινήσει τοὺς θρησκευτολόγους τῆς μινωικῆς Κρήτης (πίν. 117-118).

γ. Κατὰ τὸν ἄξονα Α-Δ τοῦ Ἡμικυκλικοῦ κτίσματος ἐφάνη, μετὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ λίθου καὶ τὴν ἀνασκαφὴ λεπτοῦ στρώματος λάσπης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔκειτο, λακκίσκος λαξευτὸς στὴν ἐπιφάνεια τῆς μεγαλύτερης πλάκας, μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἰκαζομένη, στὴν περίπτωση ἀποδοχῆς τῆς περὶ βαιτύλου ὑπόθεσης, ὀρθία θέση τοῦ λίθου (πίν. 1176, 1186).

Ἀνόρθωση καὶ ἀνασκαφὴ

Ἡ ἀνόρθωση τοῦ λίθου ἔδειξε ὅτι στέκει καλὰ στὸ πλατύτερό ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα του. Πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτησή του στὴ σημερινή του ὀρθία θέση ἔγινε ἀνασκαφὴ λεπτοῦ στρώματος λάσπης ἀπὸ κουσκουρόχωμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἔκειτο ὁ λίθος. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος αὐτοῦ εὐρέθη ὁ μνημονευθεὶς

Εἰκ. 5. Ὁ ἀνορθωθείς «βαίτυλος».

τοῦ Ἡμικυκλικοῦ, καὶ τοῦτο ἐπεὶδὴ ἡ τοποθέτησή του ἐπὶ τοῦ ἄξονος ἐδυσκολεύετο ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ καταβύθιση τῆς βορείας πλάκας, προχωρήσαμε σὲ ἐπιμελὴ καθαρισμὸ τοῦ χώρου, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου διαπιστώσαμε ὅτι τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νοτίας πλάκας εἶχε τοξοειδὲς πρόχειρο λάξευμα ἢ σπάσιμο, ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ Ἡμικυκλικοῦ κτίσματος, μὲ τὸ ἄνοιγμά του πρὸς Δ, ἥτοι ἀκριβῶς ἀντίθετο. Ἄν τὸ τοξοειδὲς «λάξευμα» ἀνῆκε σὲ κύκλο, τὰ δύο τρίτα τοῦ κύκλου θὰ ἐκαλύπτοντο ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ Ἡμικυκλικοῦ.

Ἡ συγκίνησή μας μετριάστηκε ἀκολούθως ὅταν διαπιστώσαμε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ λάξευμα ἀλλὰ γιὰ σπάσιμο. Λεῖπει φέτα τῆς πλάκας, τὸ ἀνώτερο τμήμα της, ἐνῶ τὸ κατώτερο σώζεται. Τὸ σπάσιμο αὐτὸ εἶχε συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο οἰκοδόμο μὲ τὴν ἴδια πολὺ σκληρὴ λευκὴ κουσκουρόλασπη, ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὴν ἑδράση τῶν μεγάλων πλακῶν ὡς τελευταία ἀνώτερη στρώση τοῦ τρομακτικῆς ἰσχύος καὶ ἐπιμελείας συστήματος θεμελίωσης τῶν πλακοστρώτων τῆς περιοχῆς (πρβ. πίν. 1176). Ἡ λάσπη αὐτὴ διακρίνεται τώρα καλὰ καὶ στὸ ἐγκάρσιο σπάσιμο τῆς μεγάλης νοτίας πλάκας. Εἶναι τόσο σκληρὴ ὥστε ὁμοιάζει μὲ κονίαμα ἀπὸ λευκὸ τσιμέντο, κατὰ τὴν ἐκφραση οἰκοδόμου συνεργάτου μας.

Μὲ τὴν ἴδια λάσπη εἶχε συμπληρωθεῖ καὶ τὸ μικρὸ κενὸ ποὺ ἄφηνε ἡ βορεία πλάκα στὸ δυτικὸ ἄκρο της πρὶν φτάσει στὸν τοῖχο τοῦ Ἡμικυκλικοῦ.

Ἡ λάσπη συμπλήρωσης τῶν πλακῶν εἶναι ἴδια καὶ συνεχίζεται ὡς λάσπη θεμελίωσης τοῦ Ἡμικυκλικοῦ

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς ἔρευνας εἶναι ὅτι ἡ ἄσπρη αὐτὴ σκληρὴ λάσπη βρισκόταν στὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν, τῶν ὁποίων φαινόταν ὅτι συμπλήρωνε τὸ σπάσιμο ἢ λάξευμα τῆς Ν καὶ τὸ ἐλλεῖπον τμήμα τῆς Β. Στὸ ἐλλεῖπον τμήμα ἡ λάσπη ἦταν καὶ λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς Β πλακάς. Ἡ λάσπη ταυτιζόταν μὲ τὴ λάσπη θεμελίωσης τοῦ Ἡμικυκλικοῦ στὸ σημεῖο αὐτό.

Ἡ μόνη δυνατὴ ἐρμηνεία εἶναι ὅτι στὸ προϋπάρχον ἐπίπεδο τῶν μεγάλων πλακῶν χτίζεται τὸ Ἡμικυκλικό, ἀφοῦ συμπληρώνονται τὰ μικρὰ κενὰ στὸ σημεῖο ἔδρασης τῶν δύο λίθων τοῦ Ἡμικυκλικοῦ στὸν ἄξονά του.

Ἡ λάσπη ἔδρασης τοῦ ἐκτάδην κειμένου «βαιτύλου»

Ὅπως σημειώθηκε ὁ «βαιτύλος» ἔκειτο «ὑπτίος», ἂν δεχτοῦμε ἀνθρωπομορφικὴ ἀναλογία, ἥτοι μὲ τὴν πλατιά ἐπίπεδὴ πλευρά του, ἀρχικὴ πλευρὰ τοῦ παχέος στρώματος μαλακοῦ ἀσβεστολίθου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκοπεῖ, καὶ μὲ τὸ ὀξύτερο ἄκρο του, ἢ «κορυφή», πρὸς Α, ἐπάνω σὲ λεπτὸ στρώμα λευκῆς λάσπης, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, πάχους δύο ἐκ.μ. Ὁ λακκίσκος κάτω ἀπὸ τὸν λίθον ἦταν βεβαίως καὶ αὐτὸς γεμάτος ἀπὸ τὴν ἴδια λάσπη. Στὸ σημειωματάριο τῆς ἀνασκαφῆς ἔχουμε σημειώσει:

Ἡμικυκλικὸ καὶ θεμελιωμένος βαιτύλος ἔχουν πιθανῶς τὴν ἴδια λάσπη θεμελίωσης. Ἡ λάσπη τοῦ βαιτύλου καὶ τοῦ λακκίσκου κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἦταν σχετικῶς χαλαρὴ καὶ λευκὴ-καστανή, προφανῶς λόγω τῆς ἐπενεργείας τῶν πολλῶν ριζῶν [sc. «ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις σκληρῶν ἐπιφανειῶν»].

Ἡ παρατήρηση γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς λάσπης θεμελίωσης τοῦ «βαιτύλου» μὲ τὴ λάσπη θεμελίωσης τοῦ Ἡμικυκλικοῦ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Στὴν περίπτωσι ἀποδοχῆς τῆς θὰ ἦταν σὰν νὰ δεχόμεστε, κατὰ τίς πολὺ καλὰ γνωστὲς οἰκοδομικὲς τεχνικὲς τῶν οἰκοδόμων τῆς Βασιλικῆς, ὅτι τὸ σύνολο τῶν ἐπὶ τῶν πλακῶν ΡΒα λίθων εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ κάποια οἰκοδομικὴ φάσι γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ὑπόστρωμα θεμελίωσης

νεωτέρου ἰσχυροῦ οἰκοδομήματος. Ἀλλὰ τί νόημα θὰ εἶχε ἡ ἡμικυκλικὴ διάταξη ἐνὸς ἀριθμοῦ αὐτῶν τῶν λίθων; Ὅμως νεωτέρου κτιρίου κανένα ἶχνος δὲν ἔχει βρεθεῖ ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς περιοχῆς PB καὶ PA, τόσο ἐπάνω ὅσο καὶ μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τὰ πλακόστρωτα, ὁδηγοῦν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὴ χρονολόγησι τοῦ συνόλου τῶν κατασκευῶν στὸ τέλος τῆς ΠΜ, ἴσως σὲ μία τελικὴ φάσι τῆς ΠΜ III καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ΜΜ I. Τοῦτο ἔχει ἐπαρκῶς ἀναλυθεῖ σὲ παλαιότερα Ἡμερολόγια καὶ τεκμηριώνεται ἐκ νέου ὀριστικῶς μὲ τὴν ἐφετινὴ τομὴ βάθους στὸν Χῶρο PA1 καί, ἀπροσδοκῆτως γιὰ μᾶς, καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφομένη ἐδῶ νέα ἔρευνα τοῦ Ἡμικυκλικοῦ.

Ἐπάρχει ἐντούτοις πρόβλημα μὲ τὴ λάσπη ἑδράσεως τοῦ λίθου, γιὰ ὅσους θὰ θελήσουν νὰ ἐπιμείνουν στὴν ἐρμηνεία του ὡς βαιτύλου. Ἐμεῖς δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἄλλο τίποτε, ἀπὸ τὴν καθαυτὴ ἀνασκαφικὴ σκοπιὰ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ λάσπη ἦταν τεχνητὴ καὶ ὁ λίθος εἶχε τοποθετηθεῖ κανονικὰ ἐπάνω στὸ λεπτὸ στρώμα αὐτῆς τῆς λάσπης.

Μήπως οἱ εὐφάνταστοι θρησκευολόγοι θὰ θελήσουν νὰ δοῦν ἐδῶ φθινοπωρινὲς τελετουργίες ἐκτάδην τοποθέτησης τοῦ θανόντος λίθου-Ταμμοῦζ καὶ ἀντίστοιχες ἑαρινὲς ἀνορθώσεις-ἀναστάσεις μὲ σπονδὲς ἐπὶ τοῦ ὀρθίου λίθου, συγκεντρουμένων τῶν ὑγρῶν προσφορῶν στὸν λαξευτὸ λακκίσκο;

Γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ταύτιση ἡμικυκλικοῦ καὶ Πλακοστρώτου PB6 κρίσιμη εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ ὑποστρώματος τῶν μικρῶν λίθων τοῦ Πλακοστρώτου πρὸς τοὺς λίθους τοῦ Ἡμικυκλικοῦ (πίν. 118α).

Κινητὰ εὐρήματα — Χρονολογία

Ἀπὸ τὴν ἐφετινὴ ἐργασία στὸ Ἡμικυκλικὸ ἔχομε τίς ἐξῆς μικρὲς ομάδες κινητῶν εὐρημάτων, ὅλες κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸ ὄνομα ΟΜΑΔΑ 29-1994, κρατημένες σὲ χωριστὰ σακκουλάκια μὲ τίς ἐνδείξεις α, β, γ, δ, ε:

α. Μερικὰ κομμάτια ἀπὸ τὴ σκληρὴ λευκὴ λάσπη τοῦ συμπληρώματος τῶν πλακῶν στὴν περιοχὴ τοῦ τοίχου καὶ ἓνα μικρὸ κυλινδρωμένο κομμάτι κονίαμα ἀπὸ τὴν ἴδια λάσπη μεγέθους καρυδιοῦ.

β. Τέσσερα πολὺ μικρὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴ λάσπη τῆς συμπλήρωσης.

(1) Ἕνα τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας ἢ πλατιά Κουμάσας, σέ πρώτη ἐκτίμηση, ἀπὸ λεπτὸ μικρὸ ἀγγεῖο μὲ σωζόμενο τμήμα μόνο μαύρης ταινίας, ἀγνώστου πλάτους. Σε προσεκτικὴ παρατήρηση ὅμως βλέπομε ὅτι τὸ φόντο εἶναι μὰτ ἐνῶ στίλβει ἡ γραπτὴ μαύρη ταινία. Ἔχομε ἐπομένως MM βερνίκι καὶ θέμα σκοτεινὸ ἐπὶ ἀνοικτοῦ MM. (2). Ἕνα πολὺ μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ λεπτὸ κύπελλο. Μάλλον ἔχει καταστανόμαυρο ἐπίχρισμα καὶ στὶς δύο πλευρές. Πάχος τοιχώματος σχεδὸν 2.5 χιλιοστά. Πιθανὴ χρονολογία MM I. (3) Ὅστρακο ἐντόνως λευκὸ, ἐλαφρῶς ὠχρό, μάλλον τῆς κατηγορίας *porcellana bianca* τοῦ Levi. Πηλὸς καθαρὸς ὠχρορόδινος καὶ παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες, ἄγνωστο ἂν δημιουργήθηκε μὲ ἐπάλειψη ἢ λόγῳ ἄνισης ὀπτησης. (4). Ὅστρακο ἀπὸ μικρὸ λεπτὸ μαγειρικὸ σκεῦος ἀπὸ ἀμμοπηλό.

Τὸ κτίσμα εἶναι μινωικόν, κατὰ τὴν κεραμεικὴ (MM Ia), ἀλλὰ ποιά ἡ λειτουργία του καὶ ποιά ἡ σχέση του μὲ τὸ πλακόστρωτο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρχαιότερο; Σὲ συνολικὴ ἐκτίμηση χρονολόγηση λάσπης : MM I.

γ. Ἀπὸ τὴ λάσπη κάτω ἀπὸ τὸν «βαίτυλο» ἔξι ὄστρακα πολὺ μικρὰ καὶ φθαρμένα, τὰ πέντε ἀπὸ λεπτὰ ταψάκια, τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ μὲ ὑπόλειμμα ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος. Τὸ ἕκτο μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες μάλλον ἀπὸ πολὺ λεπτὸ κύπελλο MM I.

Ὅμοίως πρὸς τὴ MM I ὁδηγούμεθα ἀπὸ τὸ ἑβδόμο καὶ μεγαλύτερο ὄστρακο, ἀριστερὴ πλευρὰ ράμφους μικρῆς ραμφόστομης πρόχου. Ἔχει καστανὸ σοκολατὶ ἕως μαῦρο ἐπίχρισμα σὲ ὅλη τὴν ἔσω ἐπιφάνεια, συνεχιζόμενο καὶ ἕως πολὺ πλατιά ζώνη στὴν ἔξω. Τὸ φόντο εἶναι καστανὸ ἀνοιχτὸ μὰτ. Τὸ ἐπίχρισμα στίλβει, ἐπομένως καὶ πάλι ὁδηγούμεθα πρὸς τὸ MM βερνίκι. Ἡ ἀνισότης τοῦ ἐπιχρίσματος θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴν πρωιμότερη ἡλικία τοῦ ἀγγείου, ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι σπάνιο σὲ ὅλες τὶς περιόδους.

δ. Ἀπὸ τὴ λάσπη τῆς μικρῆς τριγωνικῆς πλάκας στὸ κέντρο τοῦ χώρου δύο μικρὰ ὄστρακα ἀπὸ καστανὸ πηλὸ χωρὶς χρονολογικὴ ἀξία. Ἕνα τρίτο ὄστρακο ἀπὸ ὠχρολόευκο, ἐλαφρῶς τεφρὸ πηλόν, μὲ γραπτὲς μαῦρες ταινίες τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, χεῖλος ἀπὸ πολὺ λεπτὸ μικρὸ ἀγγεῖο, πάχος τοιχώματος κάτω τῶν τριῶν χιλιοστών.

Κρατήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἓνα σακκουλάκι μὲ τρίμματα καὶ χόματα λάσπης ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ «βαιτύλου».

Τὸ σύνολο τοῦ περιγραφέντος ὕλικου κρατεῖται σὲ μικρὸ χαρτόκουτο μὲ τὴν ἑνδειξη: Βασιλικὴ 6-9-94. ΟΜΑΔΑ 29-1994 (α, β, γ, δ). Πλακόστρωτο PBα καὶ ἡμικυκλικόν: Ἀνόρθωση «βαιτύλου».

Ἡμικυκλικὸ καὶ στρώμα μικρῶν λίθων Οἱ ἀναβαθμοὶ τοῦ πλακοστρώτου καὶ ὁ «οἶκος τοῦ βαιτύλου»

Ὅτι Ἡμικυκλικὸ κτίσμα, Πλακόστρωτο PBα, Πλακόστρωτο PBβ καὶ τὰ λοιπὰ δομικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς, ἥτοι τῶν χώρων PB1, PB2, PB7, συνανήκουν καὶ συναποτελοῦν ἐνιαῖα καὶ ἄκρως ἐντυπωσιακὴ καὶ ὑποβλητικὴ κατασκευή, παρὰ τὶς τεράστιες καταστροφές, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἀπλούστατο γεγονός ὅτι τὸ ἰσχυρότατο σύστημα θεμελίωσης, τὸ διαπιστωθὲν στὶς τομὲς βάθους τόσο τῶν τελευταίων ἐτῶν ὅσο καὶ παλαιότερων ἐτῶν, στοὺς χώρους PB1 καὶ PB7, εἶναι ἐνιαῖο καὶ δένει ὅλα τὰ δομικὰ στοιχεῖα. Τὸ στρώμα τῶν μικρῶν λίθων π.χ., τὸ ὁποῖο ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ Πλακοστρώτου PBβ, συνεχίζεται κανονικὰ δένοντας καὶ τοὺς λίθους τοῦ Ἡμικυκλικοῦ, ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο 1-91 καὶ σὲ πολλὰς φωτογραφίες διαφόρων ἀνασκαφικῶν ἐτῶν (δὲς π.χ. ΠΑΕ 1990, πίν. 2086) καὶ ἐφετινές, πίν. 118α¹². Βεβαίως τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν τὸ εἴχαμε προσέξει ὅσο ἔπρεπε παλαιότερα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε τὴ μινωικὴ ἡλικία τοῦ Ἡμικυκλικοῦ. Ἀλλὰ ὅλα τὰ δομικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀκόμῃ ἐκεῖ, *in situ*, ἀφοῦ, κατὰ τὸν ἀπαράβατο κανόνα τῆς ἀνασκαφῆς μας, δὲν ἀφαιροῦμε ποτὲ τὸ σύνολο τῶν καθαρῶν στρωμάτων ποῦ μελετοῦμε. Καὶ ἡ λάσπη ποὺ συνδέει τὶς μεγάλες πλάκες μὲ τὴν ἔσω πλευρὰ τοῦ Ἡμικυκλικοῦ εἶναι ἀκόμῃ ὁρατὴ καὶ ἐλέγξιμη καὶ θὰ εἶναι γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἀκόμῃ, ἀφοῦ τὸ ὑλικὸ αὐτό, ἂν καὶ εἶναι λάσπη ἀπὸ νερὸ καὶ χῶμα μόνο, μὲ πρόσμειξη μικρῶν ἢ μεγάλων λίθων κατὰ περίπτωσιν, σκληραίνει μὲ τὸν χρόνον καὶ διαλύεται πολὺ δύσκολα.

Ἔνας «βαιτύλος» ἀπὸ τὸ λατομεῖο τῶν οἰκοδομικῶν λίθων;

Τὸ κυριότερο ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀντίκρουση τῆς ἐρμηνείας τοῦ λίθου ὡς βαιτύλου εἶναι ὅτι προέρχεται ἀπὸ λατομεῖο καὶ μοιάζει στὰ κύρια γνωρίσματά

12. Εὐχαριστῶ τὴν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασκαφῆς Βάσω Φώτου γιὰ τὴν ὑπόδειξή της νὰ τονιστεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς δομικῆς συναφείας Ἡμικυκλικοῦ καὶ στρώματος μικρῶν λίθων, σημειῶ τὸ ὁποῖο εἶχε καθαρῶς ἡ ἴδια, μὲ προσωπικὴ ἐργασία, κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1991 μετὰ τὴν ἀνασκαφή. Μετὰ τοὺς καθαρισμοὺς ἀπὸ τὶς βροχὲς τῶν τελευταίων ἐτῶν τὰ δομικὰ στοιχεῖα καὶ ἡ συνάφεια μικρῶν λίθων καὶ Ἡμικυκλικοῦ φαίνονται τώρα καλύτερα. Ἡ εἰκόνα πίν. 118α, μετὰ τὶς μεγάλες βροχὲς τοῦ Ὀκτωβρίου 1994, εἶναι, σὲ ἐκτύπωση μεγάλου μεγέθους, πολὺ διδακτικὴ.

του με ἄλλους λίθους τῆς Περιοχῆς Ρ. Ἄς δεῖ ὁ ἐπισκέπτης τοῦ χώρου τὸν ἐξ ἴσου μεγάλο καὶ παχύτερο λίθο στὴν «τραπεζαρία» τῆς χαρουπιᾶς, ἐκεῖ δίπλα (καὶ σὲ φετινὲς φωτογραφίες). Κοινὰ γνωρίσματα τῶν δύο λίθων εἶναι τὸ ὕλικό, μαλακὸς ἀσβεστόλιθος, ἡ σκληρὸς κούσκουρας, κατὰ τὴν ὁρολογία τῆς ἀνασκαφῆς μας, προερχόμενος ἀπὸ ἀποκοπὴ σκληρῶν στρωμάτων με στοιχειώδη τεχνικὴ λατόμησης, ἡ ὁποία ἐκμεταλλεύεται τὴ φυσικὴ διαστρωμάτωση καὶ κόβει τὸν λίθο καθέτως πρὸς τὴ φορά τῶν ἐπιπέδων τῶν στρωμάτων, δημιουργώντας ὀρθογώνιες συγκλίσεις τῶν ἐπιφανειῶν του. Γίνεται δηλαδὴ, στοὺς λίθους αὐτῆς τῆς κατηγορίας – ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν μεγάλα μεγέθη, πρβ. καὶ τοὺς ἀποκυλισμένους λίθους τοῦ Κυκλωπέου στὴν Ἀνατολικὴ Πεζούλα – προσπάθεια στοιχειώδους κυβισμού τοῦ λίθου με τὴν ἐργασία ἀποκοπῆς του ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἡ ἐργασία αὕτη συμπληρώνεται με χονδρικὴ λάξευση τῶν ἐπιφανειῶν μετὰ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ λίθου. Κανονικὸς κυβισμὸς τοῦ λίθου ἐντούτοις δὲν γίνεται στὴ μινωνικὴ δομικὴ, παρὰ σὲ σπάνιες περιπτώσεις, καὶ μόνο κατὰ τὴν ΥΜ περίοδο.

Κανονικὴ κυβικὴ λάξευση σὲ σχῆμα κύβου ἢ παραλληλεπίπεδου μποροῦσε βεβαίως νὰ γίνε, ἀλλὰ δὲν γινόταν οὔτε στὴν οἰκοδόμησι πολυτελῶν κτιρίων, τόσο γιατί ἡ ἐργασία αὕτη θὰ καθυστεροῦσε τὶς οἰκοδομικὰς ἐργασίες καὶ θὰ τὶς ἐπεβάρυνε με πολλὰ ἐπὶ πλέον «ἡμερομίσθια», ὅσο καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ἰσοδομικὴ τεχνικὴ δὲν ἦταν παραδοσιακὴ τεχνικὴ τῆς μινωικῆς δομικῆς.

Ἄς παρατηρηθεῖ ὅτι τὸ κανονικὸ λαξευμένο κυβικὸ ἢ παραλληλεπίπεδο μπλόκο ἔχει ὀχτῶ συγκλίσεις τῶν ἐπιφανειῶν του σὲ ὀρθὴ γωνία, ἥτοι ὀχτῶ ἐπιφάνειες καὶ ὀχτῶ ἐπίπεδα σὲ σχέσι ὀρθῆς γωνίας. Θεώμενος ἰστάμενος ὁ «βαίτυλος»¹³ ἔχει ὀρθὲς ἢ σχεδὸν ὀρθές (λόγω ἀμελοῦς λάξευσης) τὶς συγκλίσεις τῆς ἐπιφανείας τῆς ράχης με τὶς ἐπιφάνειες τῶν πλευρῶν καὶ τῆς βάσης. Ἐπὶ πλέον ἡ βάση ἔχει ὀρθογώνια σύγκλιση με τὶς ἐπιφάνειες τῶν πλευρῶν.

13. Ὅτι ὁ λίθος λόγω τοῦ ἰδιάζοντος σχήματός του ἐμβάλλει σὲ σκέψεις φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς εὑρεσῆς του τὸ 1978 τὸν ὀνομάσαμε, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, «μενχίρ», χωρὶς, βεβαίως, νὰ σημειώσουμε τὸ ὄνομα στὸ Ἡμερολόγιο, ὅπου θεωρεῖται λίθος οἰκοδομικὸς πεσμένος ἀπὸ κάποιον ἰσχυρὸ τοῖχο, ὅπως ὁ ΡΑα. Πρβ. τὴ σχηματικότητά τῶν ποταμίων ἀμάδων - εἰδωλίων τοῦ Πύργου, ποὺ γίνονται εἰδώλια με ἐντελῶς στοιχειώδη ἐπεξεργασία τοῦ φυσικοῦ χαλικοῦ.

Ἡ ἐπίπεδη σχεδὸν ἐπιφάνεια τῆς «ράχης» τοῦ «βαιτύλου» ἀντιστοιχεῖ προφανῶς πρὸς τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια ἑδράσης τοῦ λίθου στὴν ἀρχικὴ του θέση στὸ ἐπόμενο πρὸς τὰ κάτω στρώμα τοῦ κούσκουρα· ἡ σχεδὸν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια μὲ τὴν ὁποία ἐδράζεται τώρα στὴν ὀρθία του θέση, σὲ σχέση ὀρθῆς γωνίας μὲ τὴν προηγουμένη, ὀφείλεται μάλλον στὴν ἐργασία ἀποκοπῆς τοῦ λίθου ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἡ ἀποκοπὴ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γίνῃ, σὲ ἐκτεθειμένα στρώματα κούσκουρα, καὶ ἀπὸ φυσικὰ αἵτια. Ἡ πολὺ κανονικὴ σχέση ὀρθῆς γωνίας τῆς βάσης μὲ τὴν ῥάχην δείχνει ὅμως ὅτι ὑπάρχει ἐπέμβαση ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ λατόμου ἢ τοῦ λιθοξόου. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ λίθου ἔχει ἀρκετὴ ἐπιπεδότητα, ἡ ὁποία φαίνεται πρωτογενής, ὅπως καὶ ἡ ἐπιπεδότης τῆς ῥάχης. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ λίθου φαίνονται σὰν συνήθειες ἐπιφάνειες κυλινδρωμένου ὀγκοχάλικου, ὅπως πολλοὶ φυσικοὶ λίθοι ἀπὸ τὴν ἴδια ποιότητα ἀσβεστολίθου, οἱ ὁποῖοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὰ κτίσματα τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ ἐπιφάνειες αὐτές, ἡ προσθία, ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ ἄνω, φαίνονται πιὸ πολὺ ὡς ἐνιαία ἐπιφάνεια ἀκανόνιστου κυλινδρικοῦ κορμοῦ καὶ στενεύουν πρὸς τὴν κορυφή, σχηματίζοντας σκουφωτὴ σχεδὸν ἀπόληξη. Ὅμως καὶ ἡ προσθία πλευρὰ τοῦ λίθου σχηματίζει ἐπίπεδο, πιὸ ἀκανόνιστο ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῆς ῥάχης καὶ τῶν δύο πλευρῶν, ἀλλὰ ἡ μετάβαση πρὸς τὶς πλευρικὲς ἐπιφάνειες ἔχει καμπυλωθεῖ μὲ χονδρικὴ λάξευση, τῆς ὁποίας διακρίνονται καλῶς καὶ στὶς φωτογραφίες τὰ ἀπομένοντα κοιλώματα, μετὰ τὴν ἀπόκρουση, μὲ ἰσχυρὰ χτυπήματα βαρέος ὀργάνου, τῶν ἀφαιρουμένων φολίδων. Τέτοια κοιλώματα ἔχει καὶ ἡ ἀριστερὴ πλευρά.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ λίθος προέρχεται ἀπὸ λατομεῖο, ἔχει ἀποκοπεῖ μὲ στοιχειώδεις τρόπους λατόμησης ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση, ἔχει γενικῶς σχῆμα ἀκανόνιστο κυβοειδές, στενόμενο πρὸς τὴν κορυφή, καὶ σημάδια χονδρικῆς ἐπεξεργασίας τῆς προσθίας, τῶν πλευρικῶν καὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας, ἴσως καὶ τῆς βάσης.

Ἐγινε ἡ λατόμηση καὶ ἡ χονδρικὴ ἐπεξεργασία τοῦ λίθου γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀπλὸς οἰκοδομικὸς λίθος, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι ἀνάλογοι λίθοι στὴν Περιοχὴ Ρ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς, ἢ μήπως τὸ ἰδιάζον σχῆμα του, ἰδιάζον κυρίως λόγω τῆς στένωσης τοῦ ὄγκου τοῦ λίθου πρὸς τὴν «κορυφή» του καὶ τῶν καμπύλων μεταβάσεων ἀπὸ τὴν προσθία πρὸς τὶς πλευρικὲς ἐπιφάνειες, ὑποδηλώνει κάποιον εἰδικὸ προορισμὸ τοῦ λίθου;

Καί εἶναι δυνατόν ἓνας λατομημένος καί χονδρικά ἐπεξεργασμένος λίθος νά ὑποκαταστήσει ἓναν ὑψιπετή «βαίτυλο», ἥτοι ἓναν ἰδιάζοντος σχήματος φυσικό μεγάλο λίθο ἢ μετεωρίτη;

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις βεβαίως δέν ἐξαντλοῦν τὸ θέμα οὔτε τοῦ «βαιτύλου», οὔτε τῶν τρόπων λατόμησης ἢ συλλογῆς τῶν οἰκοδομικῶν λίθων, οὔτε τοῦ αἰνιγματικοῦ Ἑμικυκλικοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖο μπαίνει τώρα πιά ἐπισήμως καί μὲ ἀνασκαφικὲς περγαμηνές στὴ μινωικὴ βιβλιογραφία¹⁴.

Ὅπως πάντα ἔχομε φροντίσει νά μὴν ἐξαντλήσομε ἀνασκαφικά τὸ ἐπίμαχο σημεῖο. Ἐπομένως μελλοντικὴ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ νά γίνει, ἂν τοῦτο κριθεῖ σκόπιμο.

Γιὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἀνορθωθείς βαίτυλος πρβ. τὰ σημειούμενα σὲ ἄλλη θέση τοῦ *Ἡμερολογίου 1994*, Τμῆμα 7, σ. 282.

Περὶ βαιτύλου ξυγγραφὴ

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ εἶχε πολλὰ καὶ ποικίλες ἔντονες στιγμές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ στιγμὴ τῆς ἀνόρθωσης τοῦ βαιτύλου δέν ἦταν ἡ λιγότερο σημαντική, ὅσο κι ἂν ξεκίνησε σὰν ἓνα ἀρχαιολογικὸ καλαμπούρι. Ἡ Βάσω φαίνεται νά ἔχει πεισθεῖ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ λίθου ὡς βαιτύλου, ὁ Πάρις ἐτοιμάζεται νά σχεδιάσει κατόψεις, τομὲς καὶ προοπτικά, ἐνῶ ἐγὼ ἀρκοῦμαι πρὸς τὸ παρὸν στὴν ἔκθεση καὶ ἐκλογίκευση τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων καὶ τῶν πιθανῶν συσχετισμῶν του. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ «βαίτυλος», μαγικός ἀρχέγονος ποιμένας μὲ τὴν κάπα του σφιχτὴ γιὰ τὸ βουνήσιο ἄνεμο καὶ συγχρόνως ὑπερμεγέθους θεϊκὴ κουτσούνα τυλιγμένη στὶς πυκνὲς φασκίες τῆς καὶ στημένη ὡς ὑψιπετὲς ξόανο γιὰ τὴν προσκύνηση τῶν πιστῶν, ἀγνοεῖ τοὺς ἐνδοιασμούς μας καὶ ἀρχίζει, μὲ ἄριστα πιστοποιητικά καὶ καλὲς συστάσεις, τὸ ταξίδι του στὴ χώρα τῶν ἀρχαιολογικῶν φαντασιώσεων καὶ τεκμηριώσεων, βαρύς, σιωπηλός, αἰνιγματικός.

14. Πρβ. τὸ λεγόμενο ἀψιδωτὸ δωμάτιο στὸ ΠΜ Πα Ἀνατολικὸ Σπίτι τῆς Ἀγίας Τριάδας, *Creta antica* (1984), 182 εἰκ. 273. Σχῆμα καὶ θέση τοῦ κτίσματος κάνουν πιθανὴ τὴ χρήση του ὡς σταύλου ζώων, ὑπαίθρου ἢ στεγασμένου μὲ καλάμια ἢ ἄλλη ἐλαφρὰ κατασκευῆς.

Γ' ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ

Ἡμερολόγιο 1994, 255-256, 289, 295-297, 297-298 (Θόλος) 299-301, 304-311, 312. Δὲς καὶ *Ἡμερολόγιο* 1989-1990, 11-12, 14-16, 26-27, 30, 37-41, 49-50, 59-60.

Ρωμαϊκὰ κινητὰ εὐρήματα – Ἱεράπετρα: Κιβώτιο 27, Κιβώτιο 28, Συρτάρι 1.9

Ρωμαϊκὰ κινητὰ εὐρήματα – Βασιλική: Κιβώτιο 25, Συρτάρι 1.6.

Ἡ παραμονή μας στὴν Ἱεράπετρα ὡς τὰ τέλη Ὀκτωβρίου μᾶς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία, μετὰ ἀπὸ βροχὲς μεγάλης ἐντάσεως καὶ διαρκείας, ἐξαιρετικῶς σπάνιες στὴν περιοχὴ αὐτή, νὰ ἐξερευνήσουμε τοὺς κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παραλίας, πέρα ἀπὸ τὸ σύγχρονο λιμάνι, σωροὺς χωμάτων καὶ λίθων στὰ πρὸς τὴν ἀκτὴ ὅρια τῶν θερμοκηπίων, καὶ τοὺς χαλικῶνες τῆς ἀκτῆς καὶ τοῦ χειμάρρου, τοῦ ἐκβάλλοντος ἐκεῖ. Συγκεντρώσαμε, συσχετίζοντες τὶς ἐφετινὲς μὲ παρατηρήσεις προηγουμένων ἐτῶν, πλῆθος νέων δεδομένων γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ πόλη, τὴν ὁποία θεωροῦμε σημαντικότατο κόμβο στὸ δίκτυο ἐπικοινωνιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδρυμένο μὲ πρωτοβουλία τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς σὲ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ στιγμή μὲ ἐνιαῖο σχεδιασμό. Ὁ καθαρισμὸς τῶν ἐκτεταμένων λιθωρῶν καὶ χαλικίων ἀπὸ τὶς βροχὲς μᾶς ἐπέτρεψε νὰ συγκεντρώσουμε πλῆθος κινητῶν εὐρημάτων, κυρίως κεραμεικῶν, καὶ μία πράγματι ἐκπληκτικὴ συλλογὴ μεγάλης ποικιλίας μαρμάρων ἀπὸ δάπεδα καὶ ὀρθομαρμαρώσεις τῶν πολυτελῶν ρωμαϊκῶν κτιρίων. Ἡ περιοχὴ ἀγνοεῖται παντελῶς ἀπὸ τὴν ἀρμοδία Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Ἐκτελέσαμε ἐπίσης μετρήσεις καὶ πρόχειρη ἀποτύπωση τοῦ ρωμαϊκοῦ «τείχους λιμένος», στὴν ἴδια περιοχὴ, τοῦ ὁποίου τὰ ὁρατὰ σήμερα κατάλοιπα ἔχουν μῆκος 186 μέτρων. Καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ μνημεῖο τῆς ἱστορίας τῆς πόλης ἀγνοεῖται παντελῶς ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους ἐνῶ ἐτοιμάζεται ὁ πλήρης ἀφανισμὸς του μὲ τὴν οἰκοδόμησι ἐκεῖ τοῦ Κολυμβητηρίου τῆς Πόλης, σὲ θέσῃ ἀσφαλῶς ἀκατάλληλη ἀφοῦ θὰ ἐπιβαρυνθεῖ ἡ δυτικὴ παραλία, μοναδικὸς σήμερα χώρος ἀναψυχῆς σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλη.

Ἀλλὰ στὴ Δυτικὴ Παραλία ἔγιναν ἐφέτος καὶ πολλὲς ἄλλες παρατηρήσεις, ὅπως ἐκτίθεται στὸ *Ἡμερολόγιο*.

Σημ. 1996. Ἡ ἀπόφασή μου νὰ κάμω ἀνακοίνωση στὸ ἐφετινὸ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ τῆς Ἱεράπετρας, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν

ἀνωτέρω, μὲ δόξηγῃσιν στὴ συγκέντρωση ὄλων τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ἡμερολογίων καὶ στὴ σύνταξη, τελικῶς, τοῦ πρώτου βιβλίου γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῆς Ἱεράπετρας μὲ τὸν τίτλο Ρωμαϊκὴ Ἱεράπετρα: Μία ἄγνωστη αὐτοκρατορικὴ πόλη.

Δ' Η ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΙ

Παρά τὴν περαίωση τοῦ δευτέρου μεγάλου κύκλου ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὸ Κεφάλι ἀπὸ τὴν Ἀποστολὴ μας τὸ 1994 ἡ θέσις κατὰ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐξηντλημένη ἀνασκαφικῶς. Ἀκριβῶς ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τῶν τομῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν, καὶ μάλιστα τοῦ 1994, δείχνει ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ διακόπτεται στὸ πιὸ ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς ἱστορίας της. Οἱ λόγοι ποὺ μᾶς ἀναγκάζουν στὴ διακοπὴ αὐτὴ εἶναι πολλοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ σημειώσω ἐδῶ τοὺς δύο κυριότερους:

α. Ἡ συναίσθησις ὅτι ἡ τέχνη εἶναι μακρὰ καὶ ὁ βίος βραχύς. Κάθε ἀρχαιολογικὴ ἀνασκαφὴ τῆς κλίμακας τῆς Βασιλικῆς, πολλῶ μάλλον μεγαλύτερες ἀνασκαφές, μποροῦν νὰ ἐρευνῶνται ἀνασκαφικῶς ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες, πολὺ πέρα ἀπὸ τίς βιολογικὰ καὶ πνευματικὰ ἀντοχὰς ἑνὸς ἀρχαιολόγου καὶ τῶν ἀμέσων συνεργατῶν του. Ἐπειδὴ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι κάθε ἀνασκαφὴ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ περιορίζεται στὴν ἀποκάλυψιν καὶ στὴ στοιχειώδη γνωστοποίηση τῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ πρέπει νὰ συνεχίζεται μὲ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη δημοσίευση τῶν συγκεντρουμένων μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐργασία δεδομένων, εἶναι ἐπόμενο νὰ ὑπολογίζομε τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ καὶ νὰ διακόπτομε τὸ σκάψιμον ἀρχίζοντας ἢ συνεχίζοντας μὲ συστηματικότερον τρόπο τίς ἐργασίες δημοσίευσιν.

β. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εἶχε ζητήσῃ πρὶν ἀπὸ μερικὰ ἔτη ἀκριβὴ προγραμματισμὸν καὶ πρόβλεψιν χρόνου περάτωσης ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς τῶν χρηματοδοτούμενων μὲ δικὰς της πιστώσεις ἀνασκαφῶν, στηριζόμενη σὲ σκεπτικὸ ἀντίστοιχον μὲ τὸ διατυπωθὲν πιὸ πάνω καὶ τονίζοντας τὴν ἀνάγκην νὰ προχωροῦν οἱ ἀνασκαφεῖς στὴ δημοσίευσιν τῶν ἀνασκαφῶν τους, πράγμα ποὺ ὡς τώρα ἀποτελεῖ σπανιότατον φαινόμενο στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Ὁ δικὸς μας προγραμματισμὸς προέβλεπε, σὲ πολλὰ σχετικὰ ὑπομνήματά μας, τὸ 1994 ὡς ἔτος συμπλήρωσης τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Ἐπομένως, ἂν καὶ τρία ἔτη πῆγαν χαμένα ὡς πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸ μέρος τῶν

ἐργασιῶν μας, τὸ 1989, γιατί τὸ σύνολο τῆς πίστωσης χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ Ἑργαστηρίου τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ 1990, γιατί χρόνος καὶ χρήματα δαπανήθηκαν κυρίως τόσο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ὀργάνωσης τοῦ Ἑργαστηρίου ὅσο καὶ γιὰ καθαρισμούς καὶ στερεώσεις στὸν ἐπαναγριωθέντα, λόγω τῆς ἐγκατάλειψής του ἀπὸ Ἰπουργεῖο καὶ Ἑταιρεία, ἀρχαιολογικὸ χῶρο, καὶ τὸ 1993, γιατί ὑπῆρξαν δυσχέρειες στὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἑταιρεία, θεωροῦμε ὅτι πρέπει νὰ παραμείνουμε πιστοὶ στὸν ἀρχικὸ μας προγραμματισμό, ἀφοῦ τὰ συγκεντρωθέντα στὰ τρία κυρίως ἀνασκαφικὰ ἔτη, 1991, 1992, 1994, δεδομένα, προστιθέμενα στὰ δεδομένα τῶν ἐτῶν 1970-1982, ἀπαιτοῦν πολυετὴ ἐργασία γιὰ τὴν πλήρη μελέτη, κατανόηση καὶ ἔνταξή τους στὸ ἱστορικὸ ἀρχαιολογικὸ σχῆμα τοῦ οἰκισμοῦ καὶ γιὰ τὴν ἐτοιμασία τῶν σχετικῶν δημοσιεύσεων.

Ὅταν μὲ τὸ καλὸ ὀλοκληρωθεῖ ἓνας ἀριθμὸς βασικῶν δημοσιεύσεων τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπιδιώξουμε τὴν ὀλοκλήρωση ὀρισμένων τομῶν ποὺ ἔχουμε ἀρχίσει. Οὕτως ἢ ἄλλως κάποιος κάποτε θὰ ξανασκάψει στὴ Βασιλική, ἐμεῖς ἢ ἄλλοι νεώτεροι ἐρευνητές, ἀφοῦ μετὰ τὸ πρῶτο παράδειγμα τῆς ἐπανεξέτασης μιᾶς θεωρούμενης ἐξηντλημένης παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, ποὺ ὁδήγησε σὲ πολυετὴ ἔρευνα, ὅπως ἦταν τὸ παράδειγμα τῆς Βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο ἀκολούθησαν πολλοί, πάντα θὰ ὑπάρχει ἐνδιαφέρον νέων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν γιὰ πολλὰς θέσεις, ἀκόμη καὶ γιὰ θέσεις ἐρευνημένες μὲ σχετικὴ ἐπάρκεια ὅπως ἡ Βασιλική.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ δώσω ἐδῶ στοιχεῖα καὶ ὁδηγίες, μᾶλλον ἓνα πρόγραμμα ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, οἱ ὁποῖες πρέπει, ὅπως πιστεύω, νὰ γίνουν, γιὰ νὰ κερδηθοῦν περισσότερα δεδομένα γιὰ τὴν ἱστορικὴ-ἀρχαιολογικὴ ἀνέλιξη τοῦ οἰκισμοῦ:

Μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες

1. Μεγάλῃ Αὐλῇ. Παρὰ τὴν ἐκτέλεση μερικῶν τομῶν τὸ 1994, οἱ ὁποῖες ἔδωσαν πολύτιμα στοιχεῖα εἶναι ἀνάγκη, ὅπως σημειώνεται πιὸ πάνω, νὰ γίνη μία τουλάχιστον μεγάλη τομή, μὲ μελετημένη ἀφαίρεση τῶν πλακῶν, σκαφὴ ὡς τὸ φυσικὸ καὶ ἐπανατοποθέτηση καὶ στερέωση τῶν πλακῶν, ἐν ἀνάγκη μὲ τὴν ἀντικατάσταση μερικῶν πολὺ φθαρμένων μὲ ὅμοιο ὑλικὸ ἀπὸ τοὺς λιθοσωρούς καὶ τὸ συγκεντρωμένο γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ὑλικὸ σὲ σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

2. *Ἐπιχώσεις E-50 – Τομὴ 50 ε.* Ἔχει ἀφεθεῖ ἄσκαφο μεγάλο τμήμα τῶν ἐπιχώσεων E-50 καὶ μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ ἀνασκαφικά, κυρίως τὸ κομμάτι κοντὰ στὸ διαπιστωθὲν τὸ 1994 βύθισμα τῶν ἐπιχώσεων κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν καὶ τὴ μετακίνηση - ἐλαφρὰ βύθιση ἢ καταστροφή πλακῶν στὸ σημεῖο αὐτό. Δὲς *Ἡμερολόγιο 1994*, Τομὴ 50ε, τοῦ πιθανοῦ ὀρύγματος, σ. 223-225, 227-228.

3. *Τομὴ 50α – Τομὴ 50 ζ.* Στὸ Δ τμήμα τῆς Τομῆς 50α, ὅπου σταματᾷ τὸ πλακόστρωτο τῆς Μεγάλης Αὐλῆς, πρέπει νὰ διευρυνθεῖ ἡ μικρὴ τομὴ 50ζ τοῦ 1994, *Ἡμερολόγιο 1994*, 228-229, καὶ νὰ φτάσει ὡς τὸ φυσικό.

4. *Κεντρικὸ πλάτωμα κορυφῆς.* Σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν παραπάνω τομὴ μπορεῖ νὰ γίνεи ἐπέκταση πρὸς Β, στὸ ἄσκαφο ἐπίπεδο τμήμα μεταξὺ Τομῆς 50α καὶ Σπιτιοῦ Φ, Σ-Φ. Ἡ τομὴ ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπαναχωματωθεῖ μετὰ τὴν ἐκτέλεσίν της γιὰ τὴν ἀνετη κυκλοφορία τῶν ἐπισκεπτῶν.

5. *Τὸ πρόβλημα χρονολόγησής τοῦ Σπιτιοῦ 50.* Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ μιλήσαμε πιὸ πάνω, σ. 8-9. Ἀσχέτως ποῦ θὰ καταλήξει ἡ συνολικὴ ἐπανεξέταση τῶν ὡς τώρα συγκεντρωθέντων δεδομένων, μπορεῖ ἀκόμη νὰ συνεχιστεῖ ἐδῶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία θὰ στοχεύει ἐπίσης καὶ στὴν πλήρη διασάφηση τῆς σχέσης τῶν ὄγκων ἀστρακιοῦ τοῦ Σ-50 τόσο μὲ τὸ ἴδιο τὸ κτίριο ὅσο καὶ μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς περιοχῆς, ὅπως οἱ Ἐπιχώσεις E-50.

6. *Βόρεια Σπίτια.* Ὑπάρχει ἀκόμη ὁ ἀρχικὸς μάρτυρας στοὺς χώρους Θ5, Θ2, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἀφαιρεθεῖ, ἀλλὰ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πρὸς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σημεῖα σὲ ὁλόκληρο τὸ Κεφάλι, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ περιοχὴ ἀκριβῶς στὸ ὄριο τῶν δικῶν μας σκαμμάτων, στὴ βορεία παρυφὴ τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος τῶν Βορείων Σπιτιῶν, σὲ πλάτος ἴσως τριῶν ἢ τεσσάρων μέτρων, ἔξω ἀπὸ τὴν περιφραξή-ὄριο τοῦ κτήματος τοῦ Δημοσίου.

Ἐδῶ βεβαίως πρέπει νὰ γίνεи ἀπαλλοτρίωση μικροῦ τμήματος τοῦ ὁμόρου κτήματος μὲ τὴν ἀγορὰ μερικῶν ἐλαιοδένδρων.

7. *Σπίτι Φ, Σ-Φ.* Εἶναι ἀνάγκη, μετὰ τὴ σύγχυση ποῦ ἐπῆλθε στὴν ταύτιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῶν τομῶν τοῦ 1982 (δὲς ἀναλύσεις στὸ *Ἡμερολόγιο 1993*), καὶ παρὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ταυτίσεων, νὰ γίνουν νέες τομὲς καὶ νὰ συγκεντρωθεῖ νέο ὕλικὸ κινητῶν εὐρημάτων.

8. *Δυτικὸ Σπίτι, καθαρὸ στρώμα ἐπὶ βράχου,* στὸ Δωμάτιο 31 καὶ ὅπου ἄλλοῦ. Οἱ πρόσφατες τομὲς θάθους στὰ δωμάτια δ-30, δ-31 καὶ δ-5 ἔδειξαν πόσο σημαντικὰ εἶναι τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου κατάλοιπα τοῦ καθαροῦ στρώματος τῆς βαθμίδος Κουμάσας, καὶ ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ

συνεχιστεῖ παντοῦ ὅπου αὐτὸ εἶναι ἀκόμη δυνατόν, ὅπως στὸ δ-31, ἴσως καὶ κάτω ἀπὸ τὸ Πλακόστρωτο 4α.

9. *Λιθόστρωτα καὶ πλακόστρωτα.* Τομὲς κάτω ἀπὸ πλακόστρωτα καὶ λιθόστρωτα μποροῦν νὰ γίνουν σὲ πολλὰ σημεῖα, μὲ ἀφαίρεση τῶν λίθων ἢ τῶν πλακῶν, σκαφὴ ὡς τὸ φυσικὸ καὶ ἐπανατοποθέτηση καὶ στερέωση τῶν λίθων καὶ τῶν πλακῶν. Ἔχομε ἤδη σημειώσει τὴν ἀνάγκη μιᾶς τέτοιας ἐργασίας γιὰ τὰ ὁμοίως κατασκευῆς λιθόστρωτα λ-Γ6 καὶ ΟΡ4. Ἄλλες ἐνδιαφέρουσες περιπτώσεις ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα, ὅπως τὸ βόρειο πλακόστρωτο τοῦ Σπιτιοῦ Μ, Σ-Μ, ἢ χώρος Μ8.

10. «Καμαραϊκὸ Σπίτι ΝΠ». Μικρὴ ἀνασκαφὴ στὴ θέση τοῦ «Καμαραϊκοῦ Σπιτιοῦ ΝΠ» στὴ νότια πλαγιά, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ νοτιά πύλη. Δὲς *Ἡμερολόγιο 1992*, 201-201. Μπορεῖ νὰ γίνεи χωρίς ἀπαλλοτρίωση καὶ νὰ καλυφθεῖ μετὰ τὴν ἔρευνα.

11. *Σπίτι Ω, κ-Ω.* Ὁλοκλήρωση τῆς τομῆς τοῦ Σπιτιοῦ Ω καὶ ἔνταξη τοῦ κ-Τ στὴν τομὴ.

12. *Νέα μεγάλη τομὴ* στὴ δύσκολη καὶ εὐρεία περιοχὴ τῆς «Τραπεζαρίας» καὶ γενικότερα μετὰξὺ Περιοχῆς Ρ, Κόκκινου Σπιτιοῦ καὶ Σπιτιοῦ Ω. Ἐδῶ εἶναι πιθανὸ νὰ ἐκτείνονται οἱ ἰσχυρότατες ὑποθεμελιώσεις, κατὰ μέγα μέρος ἀποτελούμενες ἀπὸ τοποθετήσεις λίθων σὲ σκληρὴ λευκὴ λάσπη, ὅπως στὸν «Πύργο» ΡΑδ καὶ στίς θεμελιώσεις τῶν χώρων ΡΑ1, ΡΑ2 ἀλλὰ καὶ τῶν ΝΔ χώρων τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ δὲν ἀποκλείεται νὰ προχωρήσει τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ΠΜ ΙΙΙ προβλήματα πρὸς τὴ λύση τους.

13. *Σπίτι Γ, Σ-Γ.* Μετὰ τίς ἐργασίες τοῦ 1994 ἡ σημασία τοῦ Σπιτιοῦ Γ ἐμφανίζεται μὲ νέο φῶς καὶ ἐπιβάλλει τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας πρὶν ἢ παραλλήλως πρὸς τὴν ἐτοιμασίαν τῆς τελικῆς δημοσίευσης. Ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ ΜΜ Σπιτιοῦ Γ, Σ-Γ, στὴν περιοχὴ τῶν χώρων Γ4δ, Γ4, Γ4α, Ν4 κλπ. Δὲς σχετικῶς *Ἡμερολόγιο 1994*, 234-235.

14. *Κάτω Ἀνατολικὴ πεζούλα καὶ κεντρικὴ ζώνη.* Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ ἐπίσης νὰ γίνεи σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Κάτω Ἀνατολικῆς Πεζούλας, μετὰξὺ τοῦ Σπιτιοῦ Ω καὶ τῆς Τομῆς ΑΠ, καθὼς καὶ τῆς κεντρικῆς ζώνης, ἀνάμεσα στὴν Ἀνω καὶ στὴν κάτω Ἀνατολικὴ Πεζούλα, ὅπως σημειώνεται πρὸ πάνω.

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΖΩΗΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΟΡΙΚΟΥ

(Πίν. 124-126)

Τὸ 1994 συμπληρώθηκαν ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν ποὺ ἔκαμε ἡ Ἑταιρεία στὸν Θορικὸ μὲ τὸν Βαλέριο Στάη, γιὰ τὴν ἀποκάλυψη μεγάλου δωρικοῦ κτιρίου. Ἦδη το 1813 ἡ ἀγγλικὴ ἑταιρεία τῶν Dilettanti τὸ εἶχε ἀνασκάψει μερικῶς, ὅπως φαίνεται ὅμως τὸ μεγάλο μνημεῖο πρέπει νὰ εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ἢ ἀκόμα παλαιότερα, γιατί σὲ χαλκογραφία τοῦ 1755 εἰκονίζονται τὰ ἐρείπια σὲ πολὺ καλὺτερη διατήρηση ἀπὸ ἐκείνην στὴν ὁποία τὰ βρῆκε ἡ ἀγγλικὴ ἀποστολή.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη ἦταν μερικὴ, ὅπως καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἐνας ξεροπόταμος πλάι στὸ μνημεῖο, ὁ ὁποῖος γίνεται ὀρμητικὸς ἔπειτα ἀπὸ ἰσχυρὲς βροχές, κάλυψε καὶ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1894, ὅπως εἶχε γίνῃ καὶ μὲ τίς παλαιότερες. Τὸ ἰδιαιτέρα ἀξιόλογο μνημεῖο χάθηκε πάλι κάτω ἀπὸ τὴ λάσπη καὶ ὁ χώρος του μεταβλήθηκε σὲ περιβόλι.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δωρικοῦ κτιρίου ἦταν παλαιὰ ἐπιθυμία μου. Οἱ ἀπασχολήσεις μου ὅμως ὡς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς δὲν μοῦ ἐπέτρεπαν τὴ διεξαγωγὴ καὶ δεύτερης συστηματικῆς ἀνασκαφῆς. Τώρα ἔχοντας λιγότερες εὐθύνες μπορῶ νὰ ἐκπληρώσω παλαιὸ χρέος τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ δὲν ἦταν χωρὶς ἀπρόοπτα. Οἱ συνεχεῖς βροχὲς πλημμύρισαν καὶ πάλι τὸν χώρο καὶ οἱ προσπάθειες κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν πρέπει νὰ εἶναι διττές: ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μνημείου καὶ ἡ διατήρησή του. Σὲ τοῦτο τὸ Συμβούλιο εἶχε τὴν πολὺτιμη συνεργασία καὶ βοήθεια τῆς ἐπιμελητρίας Ἀρχαιοτήτων κυρίας Μαρίας Οἰκονομάκου, ἡ ὁποία ἐπέβλεπε συνεχῶς τὴν ἀνασκαφὴν.

Ἀπὸ τὴ σύντομη ἔρευνα τοῦ Στάη ἦταν φανερό ὅτι ἡ ἀγγλικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1813, ὀλιγοήμερη καὶ βιαστικὴ, εἶχε ὀδηγήσει σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα. Ἡ νέα ἔρευνα ἐπιβεβαίωσε τίς διαπιστώσεις τοῦ Στάη. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ ὁ Στάης περιορίστηκαν στὴν περιφερικὴ

ἀποκάλυψη τοῦ κτιρίου, μάλιστα τῶν μερῶν του πού σώζονταν σέ μεγαλύτερο βαθμό.

Τὸ δωρικό κτίριο τοῦ Θορικοῦ μήκους 31.96 μ., καί πλάτους 14.70 μ. ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου, χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τεχνικά χαρακτηριστικά του στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. Ἡ κατασκευὴ του ἔφθασε ἕως τὰ κιονόκρανα. Δὲν βρέθηκαν ἕως τώρα ἐπιστῦλια καί ζωφόρος οὔτε λείψανα στέγης. Ὁ Στάης εἶχε ἀποκαλύψει ἀπὸ ἓνα ἄνοιγμα εἰσόδου πλάτους 2.37 μ. στὸ μέσον τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν. Ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ διακρίνεται ἡ κρηπίς (πίν.124α-6). Στὸ δάπεδο τῶν ἀνοιγμάτων εἶναι φανεροὶ οἱ σύνδεσμοι πού συνέδεαν τοὺς λίθους, σχήματος διπλοῦ T. Ἐπρόκειτο λοιπὸν τὸ δάπεδο αὐτὸ νὰ καλυφθεῖ μὲ πλάκες. Τὸ ἡμιτελὲς τοῦ κτιρίου εἶχε ὁδηγήσει τοὺς παλαιούς μελετητὲς στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πολυτελής αὐτὴ κατασκευὴ δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ.

Δύο τὶς ὁμοίως γιὰ ἴδρυση στηλῶν, ὁ ἓνας μεταξὺ δύο κίωνων καί ὁ δεύτερος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον δείχνουν ὅτι ὁ χώρος συχναζόταν καί γινόταν χρῆση τοῦ μνημείου, ἔστω καί ἡμιτελοῦς. Φυσικὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ πρόχειρης στέγης. Ἐπίσης ἡ ὑπαρξὴ βάθρων ἀναθημάτων καί ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὸ ἓνα ἐνισχύουν τὴν ἄποψη τῆς χρήσης τοῦ κτιρίου.

Ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν γνωρίζουμε ὅτι ὁ λεγόμενος «Νοτιοδυτικὸς» ναὸς περιλάμβανε μέλη τοῦ κτιρίου τοῦ Θορικοῦ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ τοποθετεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Ἦταν λοιπὸν φανερὸ καί σὲ καλὴ κατάσταση τὸ μνημεῖο καί θεωρήθηκε ὅτι τὰ μέλη του μποροῦσαν νὰ κοσμήσουν ναὸ τῶν Ἀθηνῶν, φαίνεται μάλιστα ὅτι δὲν εἶχε σκεπαστεῖ, στὸ κατώτερο τουλάχιστον μέρος του, ἀπὸ λάσπη, γιὰ τὴν θέσιν ἐλλείποντος κίονος βρέθηκε χαραγμένο, πάνω στὸν στυλοβάτη, τὸ ὄνομα, *Εὐφρόσυ[νος]*, χαραγμένο μετὰ τὴ μερικὴ διάλυση τοῦ κτιρίου (πίν. 125). Τὸ χάραγμα αὐτὸ μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Κορδέλλα τὸ 1869 καί πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Milchhöfer (AM 12, 1887, 294 ἀρ. 245).

Δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀκόμη οἱ στενὲς πλευρές, δὲν γνωρίζουμε τὴ μορφή τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἂν δηλαδὴ ὑπῆρχε σηκὸς ἢ ἄλλη κατασκευὴ. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι διέλυσαν κυρίως, καί σὲ μεγάλο βαθμό, τὸ βορειοανατολικὸ μισὸ τοῦ κτιρίου καί ὅτι ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σπόνδυλοι καί κιονόκρανα, τμήματα βαθμίδων καί στυλοβάτη, βρίσκονται μέσα στὴ λάσπη γύρω ἀπὸ τὰ κατὰ χώραν ἐρείπια (πίν. 126α-6). Ἡ συνέχιση τῆς δύσκολης ἀνασκαφῆς

ἐλπίζουμε νὰ φωτίσει ὀριστικά τὸ ζήτημα τοῦ «μυστηριώδους» οἰκοδομήματος τοῦ Θορικοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποδόθηκε στὴ λατρεία τῶν ἐλευσινιακῶν θεοτήτων.

Ἡ ἀνασκαφή περιορίζεται ἀκόμη στὴν ἀποκάλυψη γνωστῶν πραγμάτων. Μόνον ὅταν ἀνασκαφοῦν οἱ στενὲς πλευρὲς τοῦ κτιρίου καὶ τὸ ἐσωτερικό του θὰ φανεῖ κάτι τὸ νέο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΟΥΝΙΟΥ

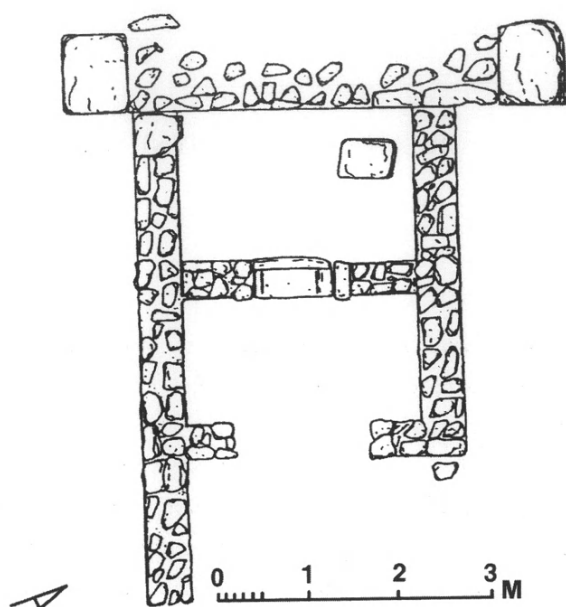
(Πίν. 127-129)

Τοῦ ἀρχαίου Σουνίου, ἐκτὸς τῶν ἱερῶν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, μικρὸ μέρος ἔχει ἀνασκαφεῖ. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἔκρινε ὅτι τὸ φρούριο ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικά.

Τὸ ἔργο εἶναι μεγάλο καὶ ἡ ἐργασία ποὺ ἔγινε εἶχε χαρακτήρα ἀναγνωριστικό. Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν καὶ σαφῶν πληροφοριῶν γιὰ τὶς ἔρευνες ποὺ εἶχε κάμει ὁ Βαλέριος Στάης μᾶς ὑποχρεώνει, ὅπως καὶ στὸν Θορικό, νὰ διανύσουμε πάλι τὸν δρόμο ποὺ εἶχε κάμει ὁ παλαιὸς ἀνασκαφέας· ἀνασκαφικὸς καθαρισμὸς ἔγινε σὲ δύο σημεῖα: στὸν πύργο Η τοῦ τείχους (ὅπως δηλώνεται στὸ γνωστὸ τοπογραφικὸ τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου) καὶ σὲ μικρὸ νάϊσκο πλησίον τοῦ πύργου Ζ.

Ὁ πύργος (πίν. 127) βρίσκεται στὸ βόρειο τεῖχος, κοντὰ στοὺς νεωσοῖκους καὶ ἀνήκει στὸ τμήμα ποὺ θεωρεῖται ὅτι κατασκευάστηκε τὸ 413/412 π.Χ., ὅταν δηλαδὴ οἱ Ἀθηναῖοι ἔχασαν τὸν Ὠρωπὸ καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ἰδρύσουν ἰσχυρὲς ναυτικὲς βάσεις στὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς γιὰ τὴν προστασία τῶν καραβιῶν τους ποὺ ἔπλεαν στὸν Εὐβοϊκόν. Τὸ τεῖχος αὐτὸ εἶναι κτισμένο μὲ μαρμαροπλίνθους.

Τοῦ πύργου Η ὅμως τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι κτισμένο μὲ μάρμαρο καὶ ἐξωτερικὰ μὲ ἐγγώριο πῶρο, ὅπως καὶ τὸ τεῖχος ποὺ συνεχίζεται μετὰ τὸν πύργο. Ὁ πύργος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἐρείπιά του μὲ τὶς μαρμαροπλίνθους ποὺ εἶναι σκορπισμένες ἐξωτερικά, ἦταν κατασκευασμένος ἐξ ὀλοκλήρου λίθινος, εἶχε δηλαδὴ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἄμυνα καὶ ἔπρεπε νὰ ἀντέχει στὰ λιθοβόλα τῶν πολιορκητῶν, κάτι ἀνέφικτο γιὰ κατασκευὲς ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐσωτερικὰ τοῦ πύργου βρέθηκαν συγκεντρωμένες μερικὲς λίθινες σφαῖρες, πολεμοφόδια γιὰ τὰ λιθοβόλα τοῦ φρουρίου ἢ βλήματα πολιορκητῶν. Ἐσωτερικὰ τοῦ πύργου καθαρίστηκε ὀρθογώνιο κτίριο, τόπος διαμονῆς τῆς φρουρᾶς τοῦ πύργου (πίν. 128). Σώζονται μόνο τὰ θεμέλια. Ἡ ἀνωδομία ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθες.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναῖσκου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

Ὁ ναῖσκος ἐρευνημένος ἀπὸ τὸν Στάη ἔχει τυπικὸ σχέδιο (πίν. 129). Ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρότατο σηκὸ βάθους 1.50 μ., πρόδομο βάθους 1.40 μ., καὶ πιθανῶς ἓνα ὑπόστεγο πὺ προστάτευε τὸν ἀνοιχτὸ σχεδὸν πρόδομο μὲ τὸ ὑπερβολικὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου (1.60 μ.). Ὁ ναῖσκος κατασκευάστηκε πρό-χειρα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος καὶ ἀνῆκε σὲ μία ἀπὸ τίς πολυάριθμες θεότητες πὺ λατρεύονταν μέσα στὸ φρούριο τοῦ Σουνίου, εἴτε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στρατιωτικούς, εἴτε ἀπὸ κάποια ὁμάδα ξένων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Μετά την αναστολή της ανασκαφής το 1989, συνεχίστηκε και κατά το 1994 το πρόγραμμα προετοιμασίας της δημοσίευσης των κτιρίων, των όποιων ολοκληρώθηκε η έρευνα, και των κινητών εύρημάτων του δημόσιου αυτού συγκροτήματος.

Με την έποπτεία της ΙΗ΄ Έφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας προχώρησαν σημαντικά και έφέτος οι εργασίες συντήρησης στον χώρο του Γυμνασίου με έντυπωσιακά αποτελέσματα στην ενίσχυση του δομικού υλικού, σε στερεωτικές εργασίες τοίχων, συγκολλήσεις αρχιτεκτονικών μελών, βάσεων και βάθρων επιγραφών και γλυπτών, στη μεταφορά δύο λουτήρων και υπερμεγέθους έρμαϊκής στήλης και επί τόπου τοποθέτησή τους, κατασκευή μικρών λυόμενων στεγάστρων για την προστασία επιδαπέδιων χώρων άθλησης, επίχωση θεμελίων και σε εργασίες γενικής διαμόρφωσης. Όλοκληρώθηκε τέλος η αρχιτεκτονική και τοπογραφική αποτύπωση του χώρου.

Στα έργαστήρια του Μουσείου Αμφιπόλεως έγινε η συντήρηση των εύρημάτων, η ταξινόμηση, καταγραφή, καταλογογράφηση, αποδελτίωση και επιλογή του υλικού δημοσίευσης, ενώ προχώρησε η φωτογράφιση και η σχεδίαση, με αποτέλεσμα να ολοκληρώνεται σταδιακά η μελέτη για τη δημοσίευση.

Ήδη έχουν τελειώσει οι μονογραφίες για τα γλυπτά και βάθρα, τα περιρραντήρια και διάφορα μικροαντικείμενα (ειδώλια, λυχάρια, γυάλινα άγγεϊα, μεταλλικά είδη), ενώ βρίσκονται σε πολύ καλό στάδιο οι μονογραφίες των σφραγισμάτων άμφορέων και των νομισμάτων. Τέλος, έχει προχωρήσει σημαντικά η μελέτη της κεραμεικής, των επιγραφών, καθώς και η αρχιτεκτονική. Της συνολικής δημοσίευσης του πρώτου τόμου θα προταχθεί η δημοσίευση του

«Ἐφηβάρχικοῦ Νόμου», μοναδικοῦ ἐπιγραφικοῦ κειμένου τοῦ Γυμνασίου, πού βρίσκεται σὲ τελικὸ στάδιο ἐπεξεργασίας, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του (139 στίχοι) καὶ τῆς ἐπικείμενης λειτουργίας τοῦ Μουσείου Ἀμφιπόλεως, στὸ ὁποῖο καὶ ἐκτίθεται. Δυστυχῶς οἱ ἐργασίες τῆς ὁμάδας τῶν μελετητῶν σφραγίστηκαν μ' ἓνα ἰδιαίτερα τραγικὸ γεγονός, τὴν ἀπώλεια στὶς 2-1-1995, τοῦ πολύτιμου καὶ σπάνιου συνεργάτη Μόσχου Ὁτατζίη, πὺ μᾶς γέμισε ἀνείπωτη ὀδύνη.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 130-131)

Συνεχίστηκαν και κατά το 1994, υπό την καθοδήγηση του γράφοντος, οι εργασίες προκαταρκτικής μελέτης, συντήρησης και αποκατάστασης ευρημάτων των ανασκαφών Ζάκρου, στα πλαίσια της προετοιμασίας της τελικής δημοσίευσής τους. Το έργο υποστηρίχθηκε οικονομικά και εφέτος από την Αρχαιολογική Έταιρεία και το Institute for the Aegean Prehistory της Νέας Υόρκης (INSTAP), προς τα Διοικητικά Συμβούλια των οποίων εκφράζονται και από εδώ θερμές ευχαριστίες. Στις εργασίες καταγραφής και προκαταρκτικής μελέτης του κεραμεικού υλικού συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Καίτη Αρχοντάκη, Σοφίας Βουτσάκη, Ελένη Γεροντάκου, Κατερίνα Κόπακα, Μαρία Πλάτωνος και Άννα Φίλιπα-Touchais και οι φοιτήτριες αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Ρεθύμνου Τάνια Γιαγκάκη, Ελένη Δρακάκη, Ειρήνη Λεγάκη, Μαρία Δρουγκάκη, Έρωφίλη Μαραβέλλια, Άνθη Παπαναστασίου, Πόπη Πρωτογεράκη, Άννα Σημανδηράκη, Μαρία Φραγκοπούλου και Νεκταρία Χετζογιαννάκη. Ο τεχνίτης Κώστας Νικάκης εργάστηκε και εφέτος για τη συντήρηση κεραμεικού υλικού στο Έργαστήριο Ζάκρου. Ο αρχιτέκτονας Θανάσης Νακάσης ολοκλήρωσε την αρχιτεκτονική αποτύπωση των κτιρίων του Λόφου του Αγίου Αντωνίου. Τη λογιστική διαχείριση των κονδυλίων και την προμήθεια των υλικών ανέλαβε και εφέτος η Σεβαστή Δανδάλη. Τα αποτελέσματα των εργασιών ήταν αναλυτικά τα ακόλουθα:

α) Προκαταρκτική μελέτη κεραμεικού υλικού του 1963

Στο Ήράκλειο, τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο, άρχισε η διαλογή και η συστηματική καταγραφή, σχεδίαση και φωτογράφιση κεραμεικού υλικού του ανασκαφικού έτους 1963. Ο στόχος της εφετινής περιόδου μελέτης ήταν να προχωρήσει όσο το δυνατόν περισσότερο η επεξεργασία υλικού από τα σπίτια του Λόφου του Αγίου Αντωνίου, έτσι ώστε να γίνει έφικτος ένας σχεδιασμός

για τὴ σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα δημοσίευση τῶν παραπάνω κτιρίων. Καταγράφηκαν, φωτογραφήθηκαν καὶ σχεδιάσθηκαν ἐπίλεκτα ὄστρακα καὶ 101 ὁμάδες κεραμεικῆς, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ Κτίρια Β, Δ, Ε καὶ Ζ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ ΒΑ Κτίριο τῆς Οἰκίας Α. Γιὰ μία ἀκόμα φορὰ πιστοποιήθηκε ἡ παρουσία καλῆς ποιότητος κεραμεικῆς τῆς ὙΜ ΙΙΑ2 περιόδου (πίν. 130α) σὲ στρώματα τῶν παραπάνω κτιρίων, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴν ἤδη διατυπωμένη ἄποψή μας γιὰ μία ἄρκετὰ μεγάλῃς κλίμακας ἀνακατοίκηση τῆς θέσης τῇ συγκεκριμένη περίοδῳ. Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀναγνώριση ὁρισμένων ὀστράκων ποὺ χρονολογοῦνται σὲ περιόδους ποὺ μέχρι σήμερα δὲν εἶχαν ταυτισθεῖ στὴ Ζάκρο: ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ξεχωρίζουν ἓνα κομμάτι μιᾶς ωραίας ὙΜ ΙΙ ἐφυραϊκῆς κύλικας καὶ ἓνα ἄρκετὰ μεγάλο τμήμα ἑνὸς ψευδόστομου ἀμφορέα μὲ διακόσμηση δικτυωτῶν τριγώνων, πιθανότατα ὑπομινωικῶν ἢ πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Πάντως, οἱ περισσότερες κεραμεικὲς ὁμάδες φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται στὴν ὙΜ ΙΒ φάση (πίν. 130β), γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη μιᾶς μεγάλῃς κλίμακας καταστροφῆς στὴ Ζάκρο στὸ τέλος τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

6) Ἑργαστηριακὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση κεραμικοῦ ὑλικοῦ

Συνεχίσθηκε καὶ ἐφέτος ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ἑργαστήριο Ζάκρου, ἀπὸ τὸν πεπειραμένο συντηρητὴ Κ. Νικάκη. Ὁλοκληρώθηκαν ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ θέση «Τῆς Οὐρανιας τὸ Φρουδι», ὅπως καὶ αὐτὴ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1982. Συγκολλήθηκαν ἄρκετὰ μικρὰ ἀγγεῖα πόσεως, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ διακόσμησή τους, ποὺ τὰ χρονολογεῖ στὴν ὙΜ ΙΑ καὶ ΙΒ περίοδῳ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ἐπίσης, ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς ἰδιότυπης μεγάλῃς ἀλλὰ ρηχῆς λεκάνης μὲ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, ἀσφαλῶς οἰκιακῆς χρήσης, καὶ ἑνός, ἐξαιρετικῆς τέχνης, πιθανότατα ἐξάωτου, πιθαμοφόρα τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο (ὙΜ ΙΒ).

γ) Μελέτη γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Τόμου Ι

Ὁλοκληρώθηκε ἡ μουσειακὴ μελέτη τῶν κλειστῶν συνόλων ποὺ πρόκειται νὰ παρουσιαθοῦν στὸν Τόμο Ι τῆς τελικῆς δημοσίευσης Ζάκρου. Σχεδιά-

σθηκαν, φωτογραφήθηκαν καὶ περιγράφηκαν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς θέσεις «Πεζοῦλες Κεφάλας» καὶ «Τῆς Οὐρανιας τὸ Φρουδι». Ἐλπίζεται ὅτι ὁ Τόμος Ι τῆς δημοσίευσης θὰ κατατεθεῖ στὸ Γραφεῖο Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1995.

δ) Ἔργασίες συντήρησης καὶ διαλογῆς κεραμεικῆς στὴ Ζάκρο

Στὴ Ζάκρο, ἀπὸ τὸν Κ. Νικάκη καὶ μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος, ἔγιναν περιορισμένης ἔκτασης στερεωτικὲς ἐργασίες: ἐπισκευάσθηκε καὶ συμπληρώθηκε μικρὸ τμήμα τοῦ πλακοστρώτου τῆς Ὁδοῦ Λιμένος στὸ ὕψος τοῦ Ἀνατολικοῦ Κτιρίου (πίν. 131) καὶ στερεώθηκε προληπτικὰ ὁ μακρὺς νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου Ψ τοῦ Ἰσχυροῦ Κτιρίου, τμήμα τοῦ ὁποίου κινδύνευε ἄμεσα νὰ καταπέσει.

Παράλληλα συνεχίσθηκε ἡ διαλογὴ καὶ καταγραφὴ κεραμικοῦ ὑλικοῦ παλαιότερων ἐτῶν πού βρίσκεται στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀνασκαφικοῦ οἰκίσκου στὴ Ζάκρο: 34 ὁμάδες κεραμεικῆς πλύθηκαν, ἔγινε διαλογὴ καὶ καταγράφθηκαν. Προέρχονταν ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Κτίριο βόρεια τοῦ Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ, τὰ Κτίρια Β καὶ Δ τοῦ ΒΔ λόφου, τὸ Ἀνατολικὸ Κτίριο νότια τοῦ Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ, τὸ Κτίριο τῶν Διθύρων, ἀπὸ τοὺς Τομεῖς ΝΑ καὶ τοῦ Ἀνακτόρου καὶ ἀπὸ τὸν Τομέα τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ Ἀνακτόρου.

ε) Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση κτιρίων

Ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νακάση ἡ ἀποτύπωση τῶν κτιρίων τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Σχεδιάσθηκαν μὲ λεπτομέρεια τὰ Κτίρια Δ καὶ Ε, ὅπως καὶ τὸ ΒΑ Κτίριο τῆς Οἰκίας Α καὶ ἐντάχθηκαν, μὲ τὴ βοήθεια ἀκριβοῦς ἡλεκτρονικοῦ ὀργάνου, στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς συγκεκριμένης συνοικίας.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΗΛΙΔΑ

(Πίν. 132-135)

Μετά τή διακοπή τῶν ἀνασκαφῶν στήν Ἀρχαία Ἡλίδα κατὰ τὸ ἔτος 1983, γιὰ λόγους ἀνεξαρτήτους τῆς θέλησης τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τὴν ἐπανάληψή τους κατὰ τὸ 1990, ἔγιναν καὶ πάλι φέτος ἐργασίες ἐκεῖ. Προχώρησε ἡ ταξινόμηση καὶ συντήρηση τῶν εὐρημάτων, λίθινων, πήλινων καὶ μεταλλικῶν καθὼς καὶ ἡ φωτογράφιση καὶ σχεδίαση τῶν σημαντικότερων ἀπὸ αὐτά. Κατεγράφη ἐπίσης στὸ εὐρετήριο μεγάλος ἀριθμὸς πήλινων εἰδωλίων. Ἐξάλλου προχώρησε ἡ μελέτη ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐξῆς εὐρημάτων: α. πήλινων εἰδωλίων, β. προϊστορικῶν ἀγγείων, γ. μεγάρικων σκύφων, δ. ἐλληνιστικῶν ἀγγείων, ε. πήλινων σιμῶν καὶ ὑδροροῶν, στ. πήλινων ἀγγείων ἀπὸ τὴ Νότια Στοά, ζ. νομισμάτων.

Ἡ συλλογὴ τῶν πήλινων εἰδωλίων περιλαμβάνει ἔργα ἀντιπροσωπευτικὰ ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἕως καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν πήλινων σιμῶν καὶ ὑδροροῶν, ἀπὸ τὴν ἀρχαίικὴ ἕως καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἐξαίρετης τέχνης συναγωνιζόμενες τίς ἀντίστοιχες τοῦ Ἱεροῦ Ὀλυμπίας (πίν. 132α-β, 133α-β). Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων, ἀττικῶν ἢ ἡλειακῶν (πίν. 134β, 135α-β). Τὰ τελευταῖα αὐτά, ἀπὸ ἐγχώριο, ἡλειακὸ πηλό, εἶναι ζωγραφισμένα σὲ καθαρὰ ἀττικὴ τεχνοτροπία. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ομάδες ἐρυθρόμορφων ἀγγείων καθρεφτίζουν τίς στενὲς πολιτιστικὰς σχέσεις Ἡλείας καὶ Ἀττικῆς ποὺ ἐνισχύονται κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Φειδία καὶ τῶν συνεργατῶν του στήν Ἡλεία, τοὺς ὁποῖους φαίνεται ἀκολούθησαν καὶ ἀθηναῖοι ἀγγειογράφοι. Τέλος σημαντικὴ καὶ πλούσια εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν ἐλληνιστικῶν ἀγγείων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΜΙΝΩΑΣ

(Πίν. 136-141)

Στή Μινώα Ἀμοργοῦ, κατὰ τὸ 1994 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογραφομένης, προχώρησαν σημαντικὰ οἱ ἐργασίες συντήρησης (πίν. 136α-δ), σχεδίασης, φωτογράφησης, καταγραφῆς καὶ μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Στὸν χώρῳ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀναγκαῖες ἐργασίες καθαρισμοῦ, στερέωσης τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν, διάλυσης τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων, ὁλοκληρώθηκαν τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ ἡ ἀπομάκρυνση μπάζων καὶ ἀκατέργαστων λίθων ἀπὸ τὸν ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸν χώρῳ.

Ἀπὸ τὸ προσεκτικὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων τοῦ φρέατος Δ ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς συγκεντρώθηκαν πολλὰ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα (πίν. 136δ), θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα πήλινα (πίν. 140α) καὶ γυάλινα τῶν ὕστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων (1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αἰ.) καθὼς καὶ μερικὰ παλαιότερα ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ φρέατος, χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς ἕως τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Μεταξὺ τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως θραύσματα μαρμαρίνων γλυπτῶν, σπαράγματα ἐπιγραφῶν καὶ ὄστρακα ἄβαφης καὶ γραπτῆς κεραμεικῆς διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν λιθοσωρῶν καὶ τὸ κοσκίνισμα τῶν μπάζων τοῦ χωραφιοῦ ΝΔ ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα στὴν Κάτω πόλη, συγκαταλέγεται καὶ ἀκέραιο χρυσό, διάλιθο περίαπτο μὲ προτομὴ Ἀφροδίτης μὲ ἐρωτιδέα στὸν δεξιὸ ὤμο (διαμ. 0.250 μ., ὕψ. μὲ τὸν κρίκο: 0.257 μ.) (πίν. 137α-β). Τὰ συγγενέστερα τεχνοτροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ παράλληλα τοῦ χρυσοῦ κοσμήματος χρονολογοῦνται στὸν 3ο π.Χ. αἰ. καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια.

Σημαντικότερη ὅμως ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα εἶναι ἡ ἀποκάλυψη, κάτω ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς καὶ τοὺς νεώτερους διαλυμένους χωραφότοιχους, τοῦ

ἀνυσοῦψοῦς φυσικοῦ βράχου, ἡ διαμόρφωση τοῦ ὁποῖου ἐπιβεβαιώνει παλαιότερες ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀνδρωτὴ διαμόρφωση τῆς πόλεως τῆς Μινώας. Παράλληλα συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν κτιριακῶν καταλοίπων. Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ σχεδίαση τοῦ ὁρατοῦ τμήματος (μῆκ. 70.21 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 2.87 μ.) τῆς μνημειακῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς στὴν Κάτω πόλη, Ν ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ τὸν γεωμετρικὸ περίβολο μὲ τὸν ἀποθέτη τέφρας. Ἀπὸ τὴ σχεδίαση τοῦ ὀχυρωματικοῦ τοίχου ἐπιβεβαιώθηκαν παλαιότερες ὑποθέσεις γιὰ τὶς διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις (πίν. 139α-β) καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς πόλεως ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ἕως τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸ γιὰ τὴ σχεδίαση τοῦ χώρου μὲ τὶς ταφές (ἐγχυτρισμὸς νηπίου καὶ καύσεις) ΝΑ ἀπὸ τὸν Ναό, προέκυψαν νέα στοιχεῖα. Ἀπὸ τὰ διάσπαρτα στὸν κατηφορικὸ φυσικὸ βράχο Ν ἀπὸ τὸ σταβλί (πίν. 140α) ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ὅπως ἀγγεῖα γραπτὰ (πίν. 136α, 137γ-ς') καὶ ἀνάγλυφα (πίν. 138α-β), σιδερένια ἐγχειρίδια (πίν. 138γ), χάλκινα κοσμήματα (πίν. 138δ), ὁστέινη διακοσμημένη ταινία (πίν. 138ε), πυρακτωμένα ὅστὰ καὶ ξυλάνθρακες, διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ πέντε τουλάχιστον ταφές - καύσεις στὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 140β). Παρὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ χώρου, τὴν ἀπόλυτὴ ἔλλειψη ἐπίχωσης, οἱ λιγοστοὶ σωζόμενοι λίθοι καὶ τὰ λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύσταση τῆς μορφῆς τοῦ τοίχου ποὺ περιέβαλε τὸν χώρο τῶν ταφῶν, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν ἀσφαλὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ (εἰκ. 137γ-ε) ἕως τὴ μεσογεωμετρικὴ περίοδο (πίν. 137ς'). Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης στὴ ΝΑ κλιτὺ τῆς ἀκροπόλεως ἐκτὸς τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ τείχους, στὴ μεσογεωμετρικὴ περίοδο, προέκυψαν νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὀλιγοήμερὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα (πίν. 141α). Σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀνάγλυφων μαρμάρινων ἐπιταφίων στηλῶν τῶν ὕστεροαρχαϊκῶν χρόνων εἶναι ἡ ἀποτομωχιστὴ ἀναγλύφου θραύσματος (ὕψ. 0.49, πλ. 0.53, πάχ. 0.16) πλησίον τῆς Μινώας (πίν. 141β).

ΛΙΛΙΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 142-151)

Μετά από τή λήξη του ανασκαφικού προγράμματος στο ιερό της Σύμης, οί έργασίες περιορίστηκαν τὸ 1994 στὴ συντήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, σύμφωνα πάντα με τὴν ἐγκεκριμένη διαδικασία ποὺ περιγράφεται στὰ ΠΑΕ τοῦ 1981¹. Στὸ ἔργο πῆραν μέρος ἡ συνανασκάφειας Π. Μεταξᾶ Muhly καὶ ὁ πτυχιούχος τῆς Ἀρχαιολογίας Γ. Παπασσάβας, ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς Ν. Ζαρίφης καὶ ὁ συντηρητὴς μνημείων Κ. Νικάκης. Σημαντικὴ ἦταν καὶ φέτος ἡ συμβολὴ τῶν ἐξειδικευμένων ἐργατῶν Ν. Δασκαλάκη, Ἀ. Κλίνη καὶ Ν. Τσικαλάκη, καθὼς τὸ ἔργο τῆς συντήρησης στὸ ιερό τῆς Σύμης εἶναι συνυφασμένο με ἀνασκαφικὲς ἐπεμβάσεις μικρῆς κλίμακας. Κατὰ τὸ ἀνωτέρω χρονικὸ διάστημα ἀνασυγκροτήθηκαν τρεῖς τοῖχοι μινωικῶν κτιρίων.

Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς (= τ. H502), ποὺ ἀνήκει στὸ κτίριο S τῆς δεύτερης ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ βρίσκεται στὸν δυτικὸ τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (πίν. 142-143, ὀρθογ. Z/H 50-51), διαλύθηκε τὸ 1989² γιὰ νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U, τὸ ὁποῖο καὶ ἐντοπίσθηκε σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο. Ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ τοίχου H502 καθυστέρησε, γιὰτὶ χρειάστηκαν τρεῖς ἀνασκαφικὲς περίοδοι γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα σὲ βάθος στὸν δυτικὸ τομέα³. Μόλις φέτος

1. ΠΑΕ 1981, 380-381.

2. ΠΑΕ 1989, 300-301, ὅπου ἀναφέρεται ὡς δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κτιρίου S.

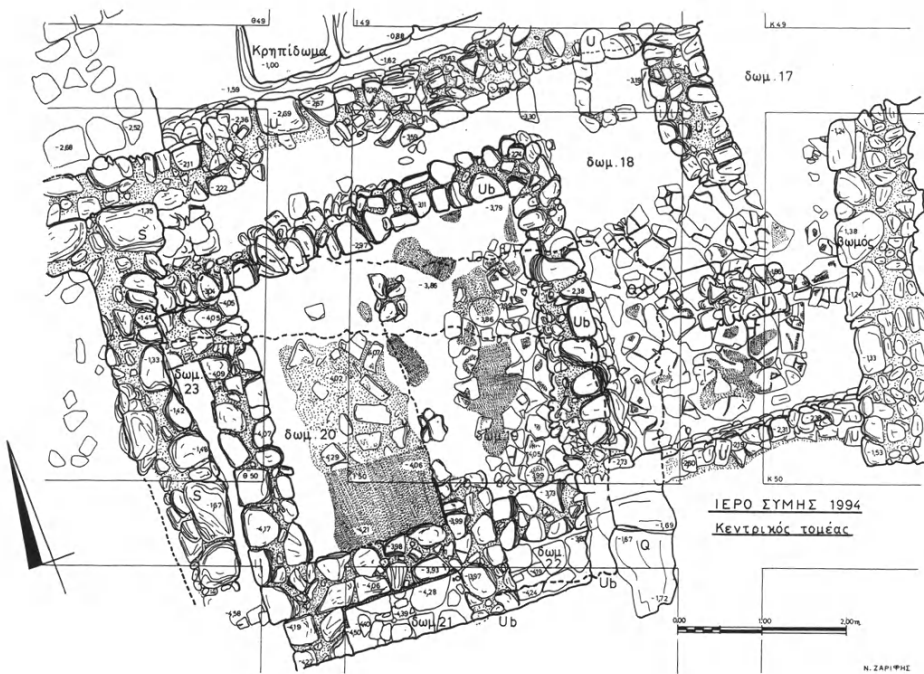
3. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς κοπιώδους ἀναζήτησης τῶν ἐπάλληλων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα βλ. ΠΑΕ 1991, 308-314· 1992, 228-230 καὶ 1993, 220-225.

κατορθώθηκε ἡ ἐπανατοποθέτησή του σὲ ἐλεύθερη πλάκα - δοκὸ ἀπὸ ἐνισχυμένο σκυρόδεμα, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία παρέμειναν ὁρατὰ γιὰ τοὺς μελετητὲς καὶ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ ἱεροῦ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα δύο προγενέστερων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Συγκεκριμένα, τὸ τμήμα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ τοῦ νεοανακτορικοῦ περιβόλου ποὺ ἐπικάλυπτε ὁ H502 καὶ τὸ ἀντίστοιχο σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U (πίν. 144α).

Οἱ ἄλλοι δύο τοῖχοι, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μετανακτορικοῦ κτιρίου Q (πίν. 142-143, ὀρθογ. I 50) διαλύθηκαν τὸ 1992 ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς ἀνατολικῆς γωνίας τους, λόγω τῆς βαρυχειμωνιάς. Ἡ διερεύνηση κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους τοῦ 1992-1993 τῶν ὑψηλῶν ἐπιχώσεων ὅπου ἐδράζονταν οἱ δύο τοῖχοι ἔδωσε σημαντικότερα ἀποτελέσματα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ⁴. Γιὰ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν οἱ δύο τοῖχοι καὶ νὰ δέσουν μὲ τοὺς τοίχους τοῦ Q ποὺ δὲν διαλύθηκαν, δηλαδὴ μὲ τὸν δυτικὸ καὶ τὸν νότιο, χρειάστηκε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀντιστήριξη μὲ κτιστὰ τοιχία τοῦ ὑψηλοῦ μετώπου τῶν ἐπιχώσεων (πίν. 144β). Πρὶν ἀπὸ τὸ κτίσιμο τῶν τοιχιῶν ἀφαιρέθηκε ἀπὸ κάθε μέτωπο μία φέτα χώματος, πάχους 15-50 ἐκ. ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπικόωσης καὶ τὸ κτίσιμο τῶν τοιχιῶν ἀντιστήριξης ἔγινε τμηματικὰ σὲ κάθε πλευρά, γιὰ νὰ μὴν καταρρεύσουν οἱ ὑπερκείμενοι ἰσχυροὶ τοῖχοι τοῦ κτιρίου Q (πίν. 145α).

Τὸ ἐπιστημονικὸ κέρδος ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονοβόρα καὶ ἐπίπονη προεργασία δὲν περιορίστηκε μόνον στὴν ἐπαλήθευση τῆς στρωματογραφικῆς ἔρευνας τοῦ 1993. Ἀποκάλυψε καὶ μικρὰ τμήματα δύο ἀκόμη δωματίων τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου Q (δωμάτια 23 καὶ 24, πίν. 142-143, ὀρθογ. 050-51), ὅπως καὶ μεγαλύτερα τμήματα τῶν δωματίων 21 καὶ 22 κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο (εἰκ. 1). Ἡ γωνία τοῦ δωματίου 24 ποὺ ἐντοπίστηκε βόρεια τοῦ 23 δὲν εἶναι ὁρατὴ στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 1, γιατί ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τὸν γερμένο τοῖχο μεταγενέστερης ἀρχιτεκτονικῆς φάσης. Καὶ τὰ τέσσερα δωμάτια διατηροῦσαν τὰ ἐπίχριστα δάπεδά τους, τὰ ὁποῖα ἐπισκευάστηκαν μὲ νέα ἐπίστρωση κονιάματος ὕστερα ἀπὸ κάποιο συμβάν, ποὺ ἄφησε ἴχνη καμένων ὑλικῶν στὸ ἀρχικὸ δάπεδό τους (πίν. 145β). Κάτω ἀπὸ τὰ ἐπίχριστα δάπεδα τῶν δωματίων 21 καὶ 22 ἐντοπίστηκαν καὶ τμήματα τοῦ πλακοστρώτου, ποὺ συνδέθηκε μὲ τὸ προγενέστερο τοῦ U παλαιοανακτορικὸ ἐπίσης κτίριο V (πίν. 146α-β). Δηλαδὴ μὲ τὸ πιὸ πρῶμο ἀπὸ ὅλα τὰ κτίρια στὸ κέντρο τοῦ

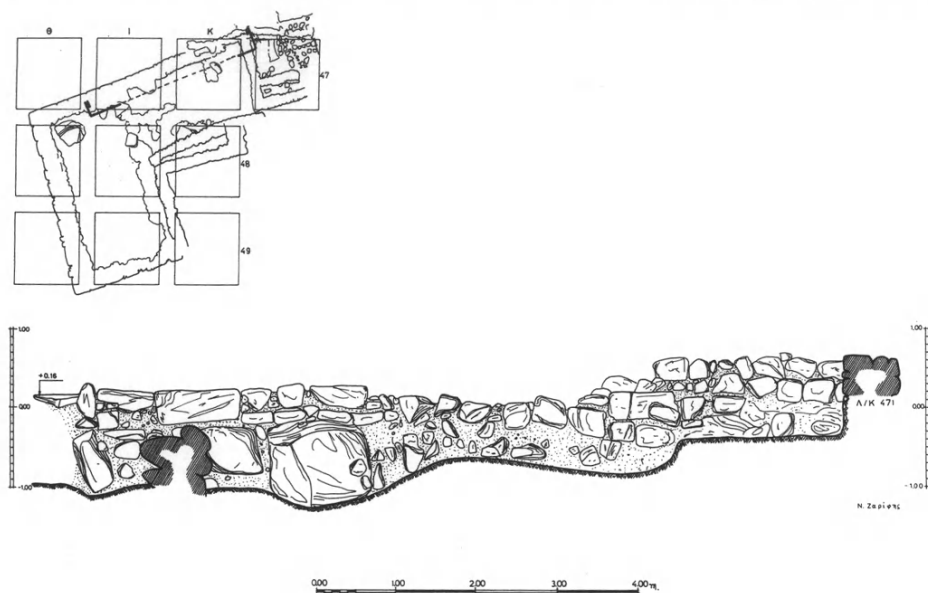
4. ΠΑΕ 1992, 218-227 καὶ 1993, 213-219.

Εἰχ. 1. Τὸ δωμάτιο 23 σὲ σχέση μετὰ τὰ δωμάτια 21-22 τοῦ κτιρίου U.

ιερού, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται πρὸς Νότο (πίν. 142-143, ὀρθογ. Ι-Λ/50-53). Κατὰ τῇ διάνοιξη τῶν πεδίων τῶν τριῶν ὑποστηλωμάτων τῆς ἐλευθέρης πλάκας-δοκοῦ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ φυσικὸ ἔδαφος δὲν ἦταν βράχος, ὅπως πιστεύαμε: ἦταν ἓνα λεπτὸ στρώμα ἀπὸ σκληρότατο σχιστολιθικὸ χῶμα, πάχους 10-15 ἐκ., ποὺ σκαθόταν χωρὶς μεγάλη δυσκολία. Μοιάζει μὲ τὸ νεκρὸ προσχωματικὸ στρώμα, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ σκληρότητα τῆς ἐπιφάνειάς του σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο θὰ προέκυψε εἴτε μὲ τεχνητὴ συμπίεση γιὰ νὰ ἐπιστρωθεῖ τὸ πλακόστρωτο εἴτε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ σούρωμα τοῦ βρόχινου νεροῦ ἀνάμεσα στοὺς κατεστραμμένους ἀρμούς.

Σημαντικότερες είναι οι πρόσθετες πληροφορίες για τον μικρό υπαίθριο περίβολο Ub, που διαδέχθηκε το κτίριο U σε αυτή την περιοχή αμέσως μετά την καταστροφή του στη ΜΜ IIβ περίοδο (πίν. 142-143, ὀρθογ. I 50). Τοῦ περιβόλου Ub εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἐν μέρει ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος. Μὲ τὴν ἀφαίρεση μέρους τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Q φάνηκε τὸ βόρειο μέτωπο καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ub σὲ μῆκος 3.60 μ. (πίν. 145β, 146β), ἐνῶ ὁ

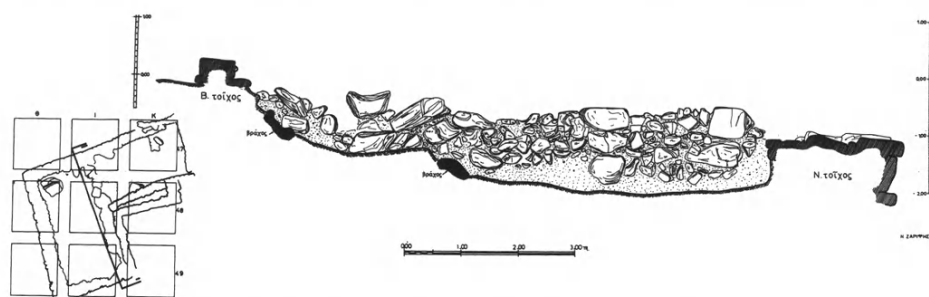
Εἰκ. 2. Ἐσωτερικὴ ὄψη λιθοπλίνθων ἀνατολικοῦ τμήματος βόρειου τοίχου κρηπιδώματος.

ἀνατολικὸς τοῖχος ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλο τὸ μῆκος του (=4.90 μ.) καὶ ὁ βόρειος σὲ μῆκος 4.40 μ. (πίν. 147α). Ὑποστῆλας τοῦ τοίχου ἡ ἀνατολική κεραία τοῦ κρηπιδώματος, ὅρατο ἔμβαστο 21 π.μ., τὸ ὁποῖο διαδέχθηκε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ὁ μνημειακὸν διαστάσεων ἱερὸς περίβολος τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ κατὰ τὴν περιφέρεια καὶ τὸ κρηπιδώμα στὸ κέντρο.

Ἡ ἀνωτέρω ἀνασκαφικὴ προεργασία καθυστέρησε τὴ χύτευση τῆς πλάκας/δοκοῦ καὶ τῶν ὑποστηλωμάτων τῆς (πίν. 147β), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναβληθεῖ γιὰ τὸ 1995 τὸ ξεκαλούπωμά της καὶ ἡ ἀνασύστασις τοῦ βόρειου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου Q.

Σὲ ἀντιστάθμισμα τῆς καθυστέρησης ποὺ παρουσίασαν οἱ ἐργασίες στὸν κεντρικὸ τομέα, ἡ συντήρησις τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κρηπιδώματος στὸν βορειοανατολικὸ τομέα (πίν. 142-3, ὁρθογ. I-K47) προχώρησε μὲ γοργὸ ρυθμὸ καὶ μὲ διπλὸ ἐπιστημονικὸ κέρδος.

Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κρηπιδώματος ἀντιπροσωπεύει κάποια προσθήκη ἢ ἐπισκευή (εἰκ. 2), γιὰ τὸν ὅτι δὲν εἶναι

Εἰκ. 3. Κρηπιδώμα: ἐσωτερικὴ ὄψη ἀνατολικοῦ τοίχου.

θεμελιωμένο, ὅπως τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου τοίχου, στὸ νεκρὸ προσχωματικὸ ἔδαφος ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τοῦ κρηπιδώματος. Ἐδράζεται σὲ λεπτὸ μαῦρο στρώμα μὲ κατάλοιπα καμένων ξύλων καὶ μὲ λίγα κόκαλα ζώων ποὺ ἔδωσε μόνο μινωικὰ ὄστρακα. Μὲ τὴν ἀφαίρεση μέρους τοῦ νεκροῦ πυρήνα τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 148α) ἐντοπίσθηκε καὶ τὸ βόρειο μισὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 142-143, ὀρθογ. I 48), τοῦ ὁποῖου τὸ νότιο μισὸ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1993 κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχαίικη ἐστία⁵. Κάποια καταστροφή, προγενέστερη ὅπωςδήποτε τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἐπέφερε τὴ διάλυση τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κρηπιδώματος. Ὡστόσο ἡ μορφή τῶν διαλυμένων δομικῶν ὑλικῶν καὶ ἡ φορὰ τῆς πτώσης τους (πίν. 148β, 149α) δείχνουν ὅτι καὶ τὸ βόρειο τμήμα θὰ ἦταν κτισμένο μὲ τὸν τρόπο ποὺ κτίσθηκε τὸ νότιο καλύτερα σωζόμενο. Δηλαδή ἀπὸ «στήλες» ἐπάλληλων κυβολίθων τεράστιου μεγέθους σὲ κανονικὲς μεταξύ τους ἀποστάσεις καὶ μὲ ξηρολιθοδομὴ στὰ μεταξύ τους κενά (εἰκ. 3).

Ἐπειδὴ ἡ προεργασία γιὰ τὴ συντήρηση ἢ τὴν ὑποστήριξη τῶν τοίχων εἶναι χρονοβόρα, ἄρχισε ἡ προετοιμασία στὸ δωμάτιο 2 τοῦ κτιρίου U, ὥστε νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1995 ἡ στερέωση τῶν τοίχων του καὶ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ δυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου C-D, ποὺ ἐδράζεται στὴν ὑψηλὴ ἐπίχωση τοῦ βόρειου τμήματος αὐτοῦ τοῦ δωματίου (πίν. 142-143, ὀρθογ. Δ 49 - 50). Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1975 δὲν ἀφαιρέθηκε ὅλη ἡ ἐπίχωση ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ

5. ΠΑΕ 1993, 211-213, πίν. 129β.

δωματίου 2, γιατί υπῆρχε κίνδυνος νὰ καταρρεύσουν οἱ τοῖχοι του συμπαρασύροντας καὶ τὴν ὑψηλὴ ἐπίχωση, ποὺ ἀντιστηρίχθηκε μὲ ξηρολιθοδομὴ (πίν. 1496). Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὸ στενὸ νότιο τμῆμα τοῦ δωματίου 2 παρουσιάσθηκε τμῆμα δαπέδου ἀπὸ ἀσβεστολιθινὲς πλάκες σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἐπίχριστα δάπεδα τῶν ἄλλων δωματίων τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου U. Ὡστόσο δὲν εἶναι βέβαιο γιὰ τὴν ὥρα, ἂν αὐτὰ τὰ κατάλοιπα δαπέδου συνδέονται μὲ τὸ παλαιοανακτορικὸ κτίριο U ἢ μὲ τὸ προγενέστερό του κτίριο V. Πάντως τὰ συντεθλιμμένα ὄστρακα τῶν πίθων ποὺ βρέθηκαν ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο δείχνουν ὅτι τὸ δωμάτιο 2 χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀγαθῶν, ὅπως καὶ τὸ συνεχόμενο δωμάτιο 17 τοῦ ἴδιου κτιρίου. Μόνο μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑπόλοιπου ὅγκου τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2, ποὺ προγραμματίσθηκε γιὰ τὸ 1995, μπορεῖ νὰ ξεκαθαρίσει ἡ λειτουργικὴ σχέση του μὲ τὸ δωμάτιο 17, ὅπως καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἐκτείνεται τὸ προγενέστερο παλαιοανακτορικὸ κτίριο V στὸν χώρο τοῦ δωματίου 2.

Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα θραύσματα τῶν κοίλων τροχήλατων τετραπόδων ἢ τὰ λίθινα, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τίς ἐργασίες τῆς συντήρησης τοῦ 1994, ἐπισημαίνεται γιὰ τὴν ἰδιοτυπία του τὸ καλαθόσχημο «ἐπίκρανο» ἀπὸ ὀφίτη μὲ ἀνάγλυφη φυλλόσχημη κόσμηση (πίν. 1506: ὕψους 12.3 ἐκ., μεγ. διαμ. 27.3 ἐκ.). Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου Q (πίν. 150α) καὶ σὲ στρῶμα ποὺ ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴ λειτουργία τοῦ νεοανακτορικοῦ περιβόλου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πίν. 152-156)

Συνεχίστηκαν και κατά το 1994 οι εργασίες συντηρήσεως των εικόνων της Καστοριάς στο Μουσείο της πόλεως. Κατά το 1994 βάσει του προγράμματος που καταρτίστηκε έγινε συντήρηση ξύλου, στερέωση ζωγραφικής, αφαίρεση αιθάλης και αλλοιωμένων βερνικιών, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα σε είκοσι τρεις εικόνες. Η συντήρηση των εικόνων έγινε από ομάδα συντηρητών με επικεφαλής τον συντηρητή έργων τέχνης Πέτρο Σγουρό, κάτω από την επίβλεψη του συντηρητή έργων τέχνης της Διευθύνσεως Συντηρήσεως του ΥΠΠΟ Νίκο Μίνω.

Από τις εικόνες που συντηρήθηκαν δεκαπέντε ανήκουν στη συλλογή των εικόνων του Μουσείου της Καστοριάς, ενώ οκτώ προέρχονται από ναούς της πόλεως και της περιοχής. Οι εικόνες αυτές είναι στο σύνολό τους σχεδόν μεγάλων διαστάσεων, καθώς είναι εικόνες του τέμπλου, δηλ. δεσποτικές, επιστύλια, θημόθυρα κ.ά.

Οι εικόνες που συντηρήθηκαν εκτείνονται χρονικά από τον 12ο έως τον 18ο αιώνα και αντιπροσωπεύουν με ποικιλία εκφραστικών τρόπων κυρίαρχα καλλιτεχνικά ρεύματα στη μνημειακή ζωγραφική των ναών και στην τέχνη των φορητών εικόνων της Καστοριάς.

Την ύστεροκομνήνεια ζωγραφική του τέλους του 12ου αιώνα αντιπροσωπεύει ή εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1.27 X 0.94). Στην εικόνα αυτή (πίν. 152), της οποίας το ανώτατο τμήμα αποτελεί νεωτερική συμπλήρωση, οι ψηλόλιγνες μορφές των Αποστόλων με τα εκφραστικά πρόσωπα και ο τύπος των κτηρίων με τις γυναίκες που θρηνοῦν στους εξώστες παραπέμπουν στη ζωγραφική των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς (γύρω στα 1180), της Παναγίας του Άρακα στην Κύπρο (1192), και της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά (τέλος 12ου, αρχές 13ου αϊ.).

Τη ζωγραφική τοπικών εργαστηρίων του 5ου αιώνα αντιπροσωπεύουν ή εικόνα του Αγίου Δημητρίου (0.86 X 0.51 εκ.) και του Αγίου Αθανασίου

(0.41 X 0.33). Ἰδιαίτερο ὥστόσο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς παρουσιάζουν τρεῖς εἰκόνες μεγάλων διαστάσεων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ νὰὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς. Πρόκειται γιὰ τὶς εἰκόνες: τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὁλόσωμου (1.70 X 0.76 ἐκ.), ποὺ ἀποδίδεται σὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο, τοῦ Χριστοῦ ἔνθρονου (1.65 X 0.78) καὶ τῶν Σαράντα Μαρτύρων (1.48 X 0.78 ἐκ., πίν. 153). Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι στὶς δύο τελευταῖες εἰκόνες ἀναγνωρίζονται πρῶιμα στοιχεῖα τῆς τέχνης τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Καστοριᾶς τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μὲ κέντρο τὴν πόλιν αὐτὴ δραστηριοποιεῖται στὸν χῶρο τῆς μείζονος Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, μὲ ἀπήχηση σὲ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου τῆς Ρουμανίας.

Τὴ ζωγραφικὴ ἐργαστηρίου τῆς κρητικῆς σχολῆς τοῦ 16ου αἰῶνα ἀντιπροσωπεύουν τέσσερις εἰκόνες: τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (115 X 115 ἐκ.), τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (115 X 115 ἐκ.), τοῦ Ἀγίου Νικολάου (116 X 0.83 ἐκ.) καὶ τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ἔνθρονος βρεφοκρατούσης μὲ τὴν προσωμία ἢ Κυρία τῶν Ἀγγέλων. Εἰδικότερα ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Νικολάου (πίν. 154) ἀποτελεῖ πιστὸ ἀντίτυπο τῆς εἰκόνας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Ζακύνθου, ἐνυπόγραφο ἔργο τοῦ κρητικοῦ ζωγράφου τοῦ 15ου αἰῶνα Ἀγγέλου.

Οἱ εἰκόνες αὐτὲς τῆς κρητικῆς σχολῆς δὲν παράγονται στὴν πόλιν τῆς Καστοριᾶς, ἀλλὰ εἰσάγονται ἀπὸ τὰ ἐνετοκρατούμενα Ἐπτάνησα ἢ τὴ Βενετία, ὅπως εἶναι ἀσφαλῶς ἡ περίπτωση δύο εἰκόνων τοῦ Μουσείου Καστοριᾶς, ποὺ ἔχουν συντηρηθεῖ καὶ φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ κρητικοῦ ζωγράφου Ἰωάννου Περμενιώτη, ποὺ μαρτυρεῖται στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Βενετίας τὸ 1525.

Τὴ ζωγραφικὴ τοπικῶν ἐργαστηρίων τοῦ 16ου αἰ. ἀντιπροσωπεύουν ἄλλες εἰκόνες, ὅπως ἓνα βημόθυρο (115 X 0.43 ἐκ.), ἡ Κολακεία τῆς Παναγίας (1.21 X 0.52) καὶ ὁ Χριστὸς Σωτὴρ (1.18 X 0.69, πίν. 155).

Τὴ δραστηριότητα τοπικῶν ἐπίσης ἐργαστηρίων τοῦ 17ου-18ου ἐκφράζουν τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου (1.20 X 0.44 ἐκ.), μία δίζωνη εἰκόνα μὲ ἀπεικόνιση ὁλόσωμων Ἀγίων - ἱατρῶν (1.04 X 0.65 ἐκ.), δύο εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος καὶ δύο βημόθυρα (πίν. 156), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα, πλὴν τῆς γραπτῆς, φέρει πλούσια, φυτικὴ, ξυλόγλυπτη διακόσμηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἡ δημοσιευτική δράση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἦταν καὶ κατὰ τὸ 1994 ἔντονη. Τὸ Συμβούλιο ἀντισταθμίζει τὴ μείωση τῶν ἀνασκαφῶν μὲ τὴν αὐξηση τῶν δημοσιευμάτων. Καὶ τοῦτο εἶναι δύσκολο. Ὅσο καὶ ἂν οἱ ἀνασκαφές ἀπαιτοῦν πολυετὴ μόχθο, φαίνεται ὅτι ἡ διεξαγωγή τους εἶναι εὐκολότερη ἀπὸ τὴ σύνταξη τῶν δημοσιεύσεων. Παρὰ ταῦτα ἡ χρονιά πού πέρασε ἦταν ἰδιαίτερα ἀποδοτική ὡς πρὸς τὶς νέες ἐκδόσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1992 (τόμος 131).
2. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1991 (τόμος 146).
3. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1993 (τόμος 40).
4. Ὁ ΜΕΝΤΩΡ, τόμος 7 (1994) (τεύχη 29-32).
5. Γ΄ Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμική. Χρο-
νολογημένα σύνολα-ἐργαστήρια (24-27 Σεπτεμβρίου 1991) (BAE ἀρ. 137).
6. Μανόλη Ἀνδρόνικου, Βεργίνα II. Ὁ «Τάφος τῆς Περσεφόνης» (BAE
ἀρ. 138).
7. Κωνσταντίνου Συριόπουλου, Ἡ Προϊστορικὴ κατοίκησις τῆς Ἑλλάδος
καὶ ἡ γένεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Α΄ (BAE ἀρ. 139).
8. Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου Βενετᾶ, *Athens: The Ancient Heritage and
the Historic Cityscape in a Modern Metropolis* (BAE ἀρ. 140).
9. Manolis Andronikos, *Vergina II. The Tomb of Persephone* (BAE ἀρ.
142).
10. Χριστίνας Τελεβάντου, Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς
Δυτικῆς Οἰκίας (BAE ἀρ. 143).
11. Βασιλείου Χρ. Πετράκου, *Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν Πόλεμο
1940-1944* (BAE ἀρ. 144).

12. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, *Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης* (BAE ἀρ. 36), ἀνατύπωση.

13. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, *Τὰ Ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα* (BAE ἀρ. 37), ἀνατύπωση.

14. Στυλ. Πελεκανίδη, *Καλλιέργης, ὅλης Θετταλίας, ἄριστος ζωγράφος* (BAE ἀρ. 75), ἀνατύπωση.

Κατὰ τὸ 1994 ἡ Ἑταιρεία χορήγησε δωρεὰν σὲ νομικά καὶ φυσικά πρόσωπα δημοσιεύματα ἀξίας 32.117.494 δραχμῶν. Κατὰ τὸ 1993 εἶχε χορηγήσει δημοσιεύματα ἀξίας 31.953.500 δραχμῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (ΑΡΜΑ)

Ἡ σύνταξη τοῦ ἀρχείου ἄρχισε τὸ 1990 (ΕΔΑΕ 13, 1990, 130· Μέντωρ 28, 1993, 186-7) καὶ ἕως τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ δύο τόμοι. Τρίτος τόμος θὰ δεῖ τὸ φῶς τὸ 1995 καὶ θὰ περιέχει τὴ σύνθεση τῆς ἐργασίας πού ἔγινε κατὰ τὸ 1994, δηλαδὴ τὰ τοπογραφικά, ἐπιγραφικά κλπ. στοιχεῖα πού ἐξάγονται ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη, *L'Ancienne Athènes*, πού ἐκδόθηκε τὸ 1835 καὶ ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐπιγραφικά κυρίως φυλλάδια πού εἶχε ἐκδώσει ἡ Ἑταιρεία κατὰ τὰ ἔτη 1851-1860. Τὰ παλαιὰ αὐτὰ ἔργα περιέχουν πολύτιμη ὕλη γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, ἡ ὁποία ὅμως χρειάζεται κριτικὴ ἐπεξεργασία γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὠφέλιμη.

Ἡ ἀττικὴ ἀρχαιολογία, καὶ ἰδίως ἡ ἀθηναϊκὴ, πλουτίζεται καθημερινῶς μὲ νέες μελέτες καὶ δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπισκιάζουν παλαιότερα καὶ πολυτιμότερα. Τὸ Ἀρχεῖον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἔχει. Τὴν κριτικὴ διασαφήνιση τῶν γνώσεών μας μὲ τὴν ἐπάνοδο στὶς λησμονημένες πηγές, κυρίως τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ πηγές αὐτὲς εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ραγκαβῆ, οἱ ἐπιστολικές διατριβές στὶς ἐφημερίδες τοῦ Εὐστρατιάδου καὶ τοῦ Σταματάκη, τὰ ἄρθρα τοῦ Κουμανοῦδου. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς ἐπιστροφῆς στοὺς προδρόμους δὲν εἶναι πρωτοφανές. Συμβαίνει καὶ στὴ συγγενὴ φιλολογία.

Σύνταγμα ἐπιθυμίων μνημείων Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ)

Ἀλληλένδετο πρὸς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων Ἀθηνῶν εἶναι τὸ δεύτερο μεγάλο ἔργο πού συντάσσεται στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ 1993 (Μέντωρ 24, 3-5·

27, 1993, 145-6), ἡ νέα συλλογὴ τῶν ἐπιθυμῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἀττικῆς. Κατὰ τὸ 1994 συνεχίστηκε ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ 1940, χρονιὰ ποὺ ἐκδόθηκε ὁ τελευταῖος τόμος τῆς δεύτερης ἔκδοσης τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Corpus. Οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ εἶναι μερικὲς χιλιάδες καὶ μέχρι τέλους θὰ ἔχουν αὐξηθεῖ σημαντικά.

Βιβλιοθήκη

Ἡ μοναδικὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ Βιβλιοθήκη μας πλουτίστηκε κατὰ τὸ 1994 μὲ 1.600 νέους τόμους ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀγορές, ἀνταλλαγές καὶ δωρεές. Ἀπὸ τὰ παλαιὰ καὶ νέα βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης δέθηκαν 900 τόμοι.

Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Ἡ γνωστὴ πλέον Σχολὴ λειτούργησε γιὰ ἕκτη συνεχὴ χρονιά μὲ δύο κύκλους μαθημάτων. Ὁ πρῶτος περιελάμβανε τὴν τοπογραφία μεγάλων ἀρχαιολογικῶν κέντρων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ ὁ δεύτερος δέκα μαθήματα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη μορφή στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ ἕξι μαθήματα γιὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση θεωρίας καὶ τέχνης στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση τοῦ 15οῦ αἰῶνα.

Διαλέξεις

Ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1994 συμπληρώθηκε μὲ διαλέξεις ἐπιφανῶν ἡμεδαπῶν καὶ ξένων ἀρχαιολόγων.

Ξενώνας

Τέλος, ἡ Ἑταιρεία ἐφίλοξένησε στὸν ξενώνα της ἑλλήνες ἀρχαιολόγους, ἐφόρους καὶ ἐπιμελητές ἀρχαιοτήτων, καθηγητές, καθὼς καὶ ἀλλοδαποὺς καθηγητές καὶ σπουδαστές τῆς Ἀρχαιολογίας.

Ἐπιχορήγηση ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν

Ἡ Ἑταιρεία δὲν διαθέτει πόρους ἀναλόγους πρὸς τὶς προθέσεις της. Πίστευε ὅμως τὸ Συμβούλιό της, καὶ πιστεύει, ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης εἶναι πρωταρχικὸ καθῆκον. Ἀκολουθώντας λοιπὸν τὴν παλαιὰ παράδοσὴ της, πλὴν τῆς χρηματοδοτήσεως τῶν τακτικῶν ἀνασκαφῶν της, δαπάνησε κατὰ τὸ 1994 μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων, τὴν ἐκπόνηση μελετῶν καὶ τὴν προετοιμασίαν δημοσιεύσεων. Ἀναλυτικὰ χρηματοδότησε φυσικὰ καὶ νομικὰ πρόσωπα:

1. Γιὰ τὴν κατασκευὴ στεγάστρου τῶν ψηφιδωτῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στὶς Φθιώτιδες Θῆβες (Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Λαρίσης).

2. Γιὰ τὴν κατεδάφιση ἀπαλλοτριωμένων οἰκημάτων στὴν ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν (Ἰω. Σακελλαράκης).

3. Γιὰ τὴν ἐπιβλέψη τῶν ἐργασιῶν προστασίας τῶν ἀρχαίων στὴν πλατεία Μητροπόλεως Νάξου (Βασ. Λαμπρινουδάκης).

4. Γιὰ τὴ σύνταξη πλήρους μελέτης ἀναστηλώσεως τῆς λεγομένης οἰκίας Τραυλοῦ στὴν Ἐλευσίνα (Γ' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων).

5. Γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ νομισματικοῦ θησαυροῦ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν (Μάντω Οἰκονομίδου).

6. Γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κοντογεννάδας Κεφαλληνίας (Μαρία Θεοχάρη).

7. Γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ συντήρηση τῶν χαλκῶν τῆς ἀνασκαφῆς Πέλλας χάριν τῆς δημοσίευσής τους (Δέσποινα Διαμαντούρου).

8. Γιὰ τὴ σχεδιαγράφηση τῶν ψηφιδωτῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στὶς Φθιώτιδες Θῆβες (Ἀσπασία Ντίνα).

9. Γιὰ τὴ διενέργεια σωστικῆς ἀνασκαφῆς στὴ Νάξο (Βασ. Λαμπρινουδάκης).

10-28. Γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφῶν Κουκουναριῶν Πάρου (Δημ. Σκιλάρντι), Μινώας Ἀμοργοῦ (Λίλα Μαραγκοῦ), Ζάκρου (Λευτέρης Πλάτων), Ἡλίδος (Νικ. Γιαλούρης), Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως (Καλλιόπη Λαζαρίδου), Καλλιθέας καὶ Κλάους Πατρῶν (Ἀθαν. Παπαδόπουλος), ἀρχαίου νεκροταφείου Ἀμφιπόλεως (Αἰκ. Ρωμοπούλου), Σύμης Βιάννου (Ἀγγελικὴ Λεμπέση), γιὰ τὴ σχεδιάση κεραμεικῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Αἰκ. Δημακοπούλου), γιὰ τὴ σχεδιάση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἀνασκαφῆς Γλᾶ (Σπυρ.

Ἰακωβίδης), γιὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς τῆς Ἐπιδαύρου (Κ. Δανάλη Γκιολέ), γιὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς Γρόττας Νάξου (Μιχ. Κοσμόπουλος), γιὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς Καμινίων Νάξου (Ἀνδρέας Βλαχόπουλος), γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν ἀρχαίων τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας (Γ' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων), γιὰ τὴ μελέτη συντήρησης καὶ ἀναστήλωσης τῆς οἰκίας τοῦ Λαδευπόρου στὶς Μυκῆνες (Κλαίρη Παλυβοῦ), γιὰ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς Ἀρχανῶν (Ἑλένη Ἀνδρίκου), γιὰ τὴ μελέτη τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Ρόδου (Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος), γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ ἀεροφωτογράφηση τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (Σπυρ. Ἰακωβίδης), γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ «Συντάγματος Κυκλαδικῆς Τέχνης» (Χρῖστος Ντούμας).

29. Γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Ἀργυροκάστρου.

30. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς «Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν».

31. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» ("Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae") (LIMC) (Βασιλεία).

32. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Λεξικοῦ τῶν κυρίων ἐλληνικῶν ὀνομάτων» («A Lexicon of Greek Personal Names») (Ὁξφόρδη).

33. Γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰωάννη Τραυλοῦ.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 9 Ἀπριλίου 1994 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 30, Ἰούνιος 1994, 32-55. Τὸ Πρακτικὸ τῆς Β΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 17 Ἀπριλίου 1994 βλ. αὐτόθι 56-57.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ἡ ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης.

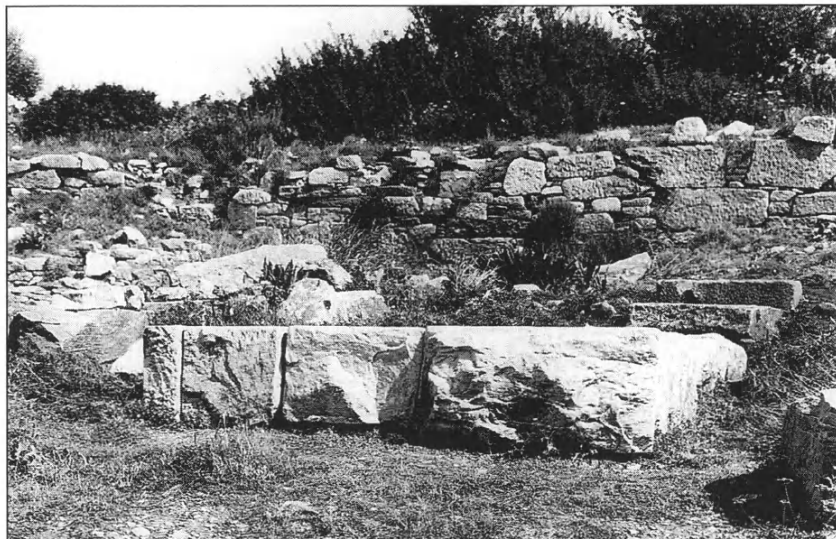
α. Ἡ ἀνδρική κεφαλὴ ἀρ. 1313. β. Ὁ ἀνδρικός κορμὸς ἀρ. 492.

α. Ἡ γυναικεία κεφαλὴ ἀρ. 491. β. Ἡ γυναικεία κεφαλὴ ἀρ. 1315. γ. Ἡ ἀνδρική κεφαλὴ ἀρ. 1314. δ. Θραῦσμα κορμοῦ Ἀθηνᾶς ἀρ. 1316.

Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὸ θέατρο τοῦ Ραμνουῦντος.

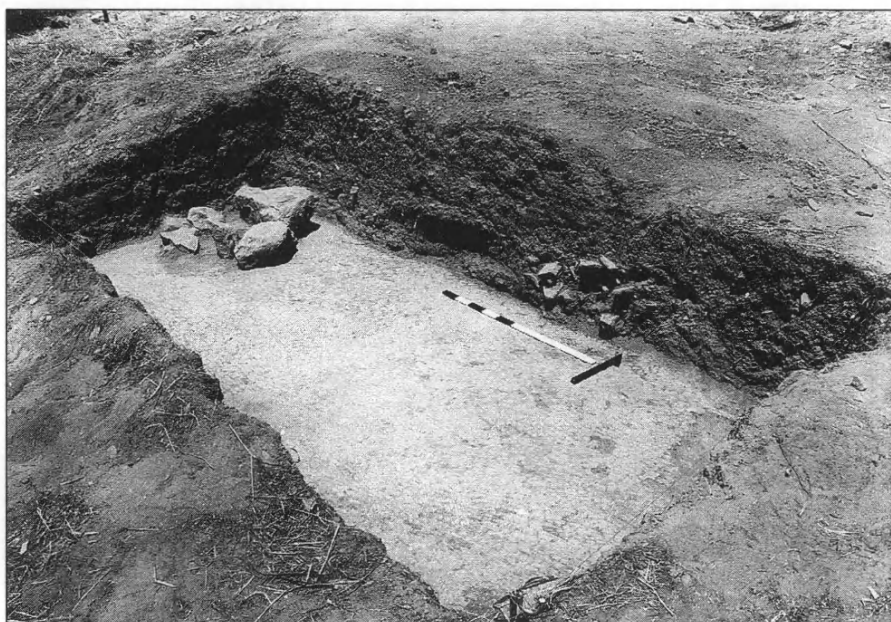
α. Ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ. β. Τρίτος βωμὸς τῆς ἀγορᾶς τοῦ Ραμνουῦντος.

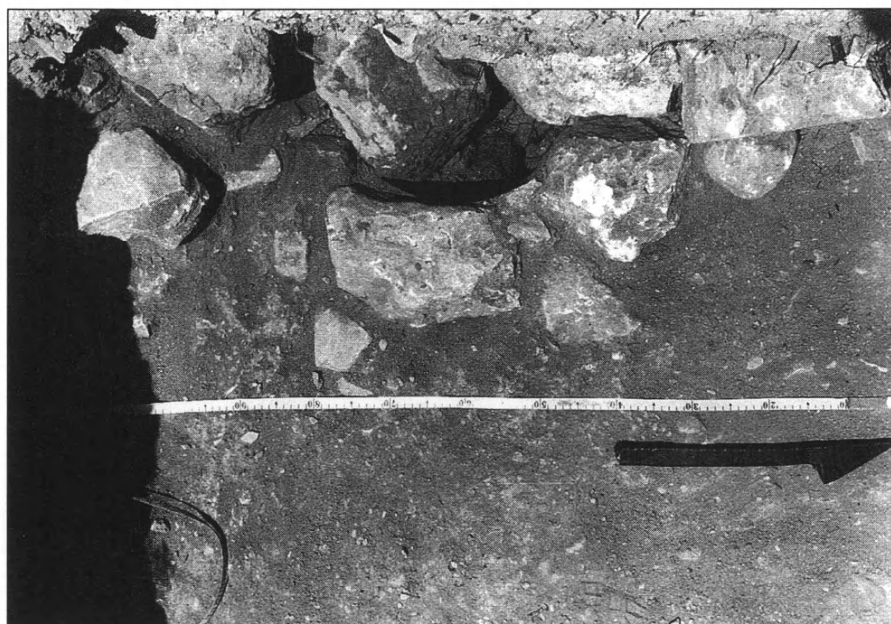
Ὁ πύργος C πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση.

Ο πύργος C μετά την αναστήλωση.

α. Στρώμα καταστροφής. β. Δάπεδο από σκληρό κονίαμα και χαλίκια.

Τμήμα τοῦ χείλους φρέατος.

α. Το νότιο σκέλος του διαδρόμου πίσω από τη σκανά. β. Τò κονίαμα τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ ἀνατ. τοίχου τῆς σκανᾶς.

α. Ὁ διάδρομος τῆς τρίτης φάσης στὰ ἀνατολικά τῆς σκανᾶς. β. Πρόχειρο λίθινο φράγμα κατὰ τὴν τέταρτη φάση χρήσης τοῦ διαδρόμου στὰ Α τῆς σκανᾶς.

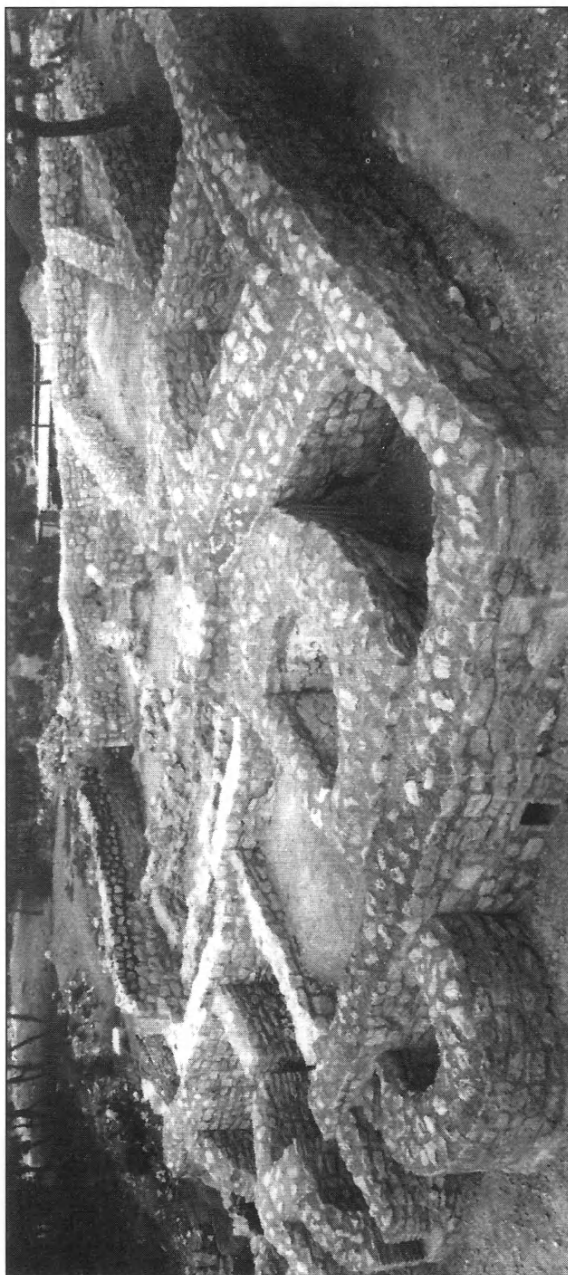
α. Θεμέλια στα ανατολικά τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου. β. Ἑλληνιστικὸς καὶ ρωμαϊκὸς περίβολος τοῦ λόφου πίσω ἀπὸ τὸ νυμφαῖο.

- α. Ἡ στρωματογραφία στοὺς περιβάλλους τοῦ λόφου καὶ οἱ θεμελιώσεις τῶν βάθρων (;).
β. Ἡ κρηπίδα τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση.

α. Ἡ κρηπίδα τοῦ προπύλου μετὰ τὴν ἀνάταξη. β. Ἡ πρόσοψη τῆς σκανᾶς μετὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὀρθοστατῶν.

Τὰ νότια λουτρά συντηρημένα κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους.

α. Ἡ εἴσοδος τοῦ συγκροτήματος τῶν λουτρῶν. β. Χῶρος ὑποδοχῆς, ἀλειπτῆριο καὶ ἐγκάρσιος διάδρομος τῶν λουτρῶν.

α. Λείψανα αποχέτευσης αποχωρητηρίου. β. Ὁ ΝΔ χώρος τῶν λουτρῶν (caldarium).

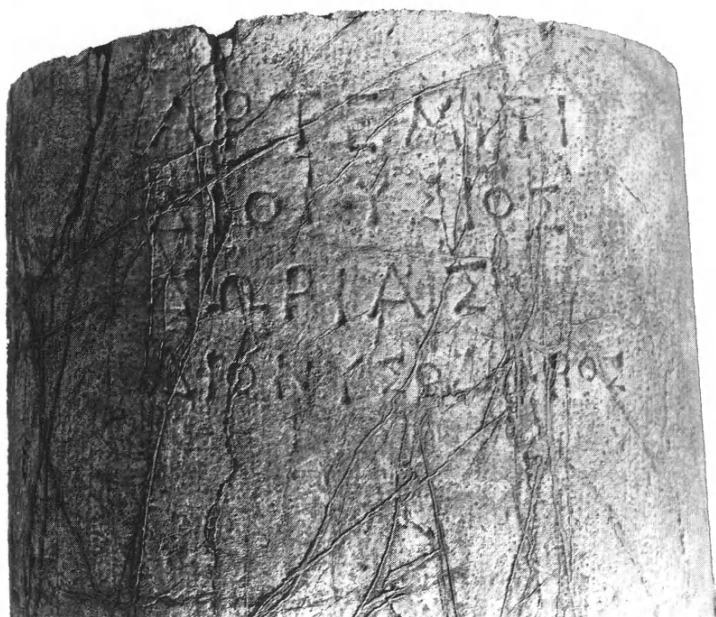
α. Παλαιότερος τοίχος στὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς καθιζήσεως. β. Ὅπῃ ἀπορροῆς τοῦ νεροῦ στὸν παλαιότερο νότιο τοῖχο τῆς δεξαμενῆς καθιζήσεως.

α. Δυτικό άκρο της Κρήνης Ἀρσινόης. β. Πλακόστρωτη ὁδὸς καὶ Κρήνη Ἀρσινόη.

α. Νεώτερες κατασκευές μπροστά από την Κρήνη Ἀρσινόη. β. Ἐνεπίγραφο κιονωτὸ
βάθρο Ἑκαταίου κατὰ χώραν.

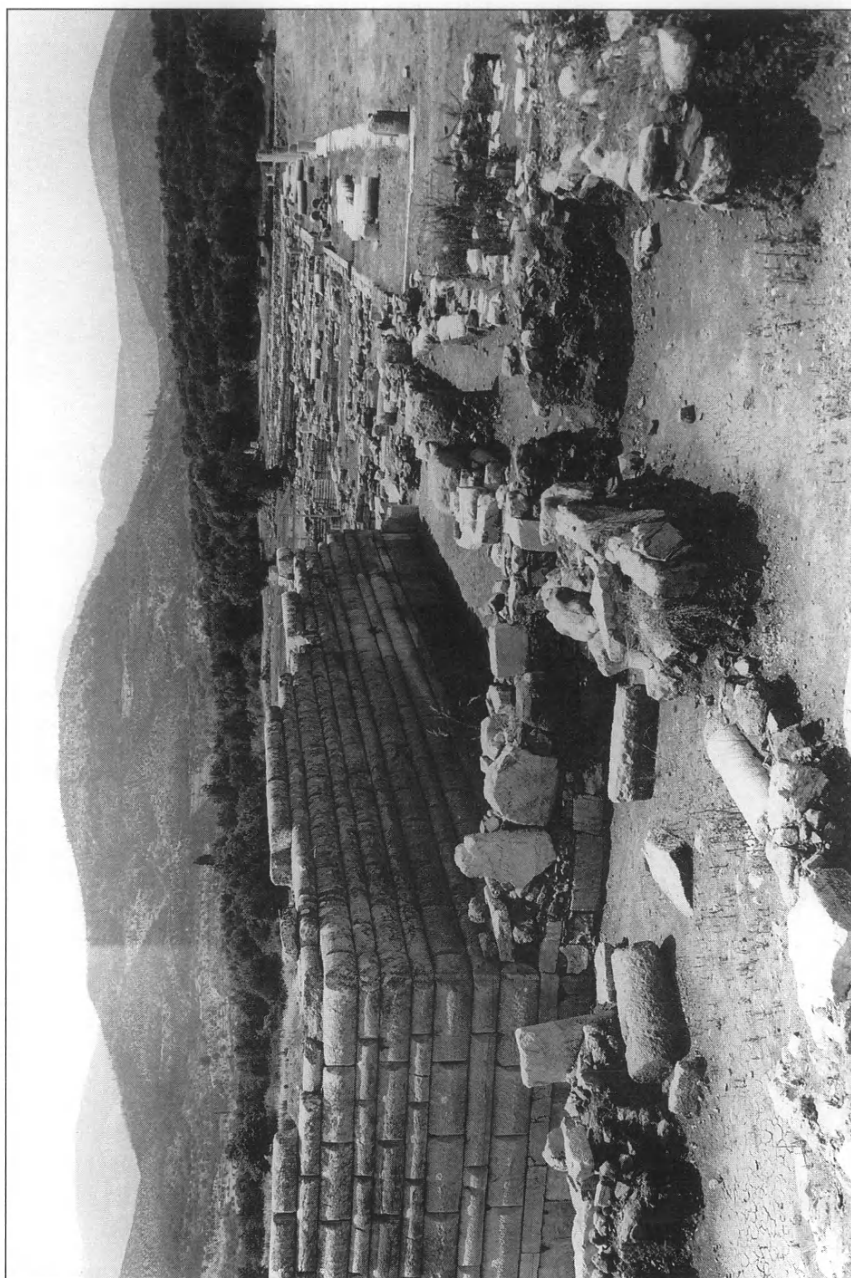
α. Τὸ κιονωτὸ βάθρο. β. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κιονωτοῦ βάθρου τοῦ Ἑκαταίου.

α-β. Ἑκατάιο.

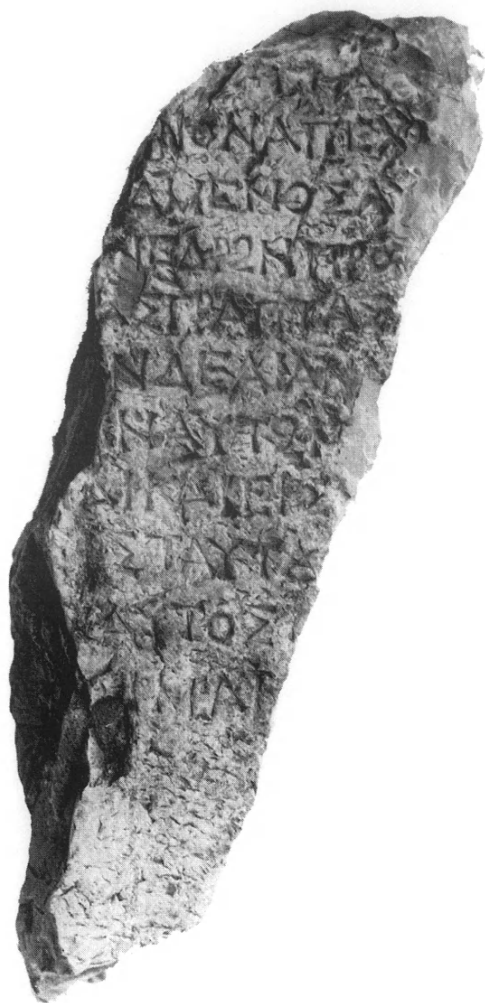
Ἑκαταῖο.

Μερική άποψη τών χριστιανικῶν κτισμάτων ΒΑ τοῦ Ὀδείου.

α-β. Θραύσματα χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν. γ. Χάλκινη χριστιανικὴ πόρπη. δ. Ἐνεπίγραφο βάθρο ἀγάλματος.

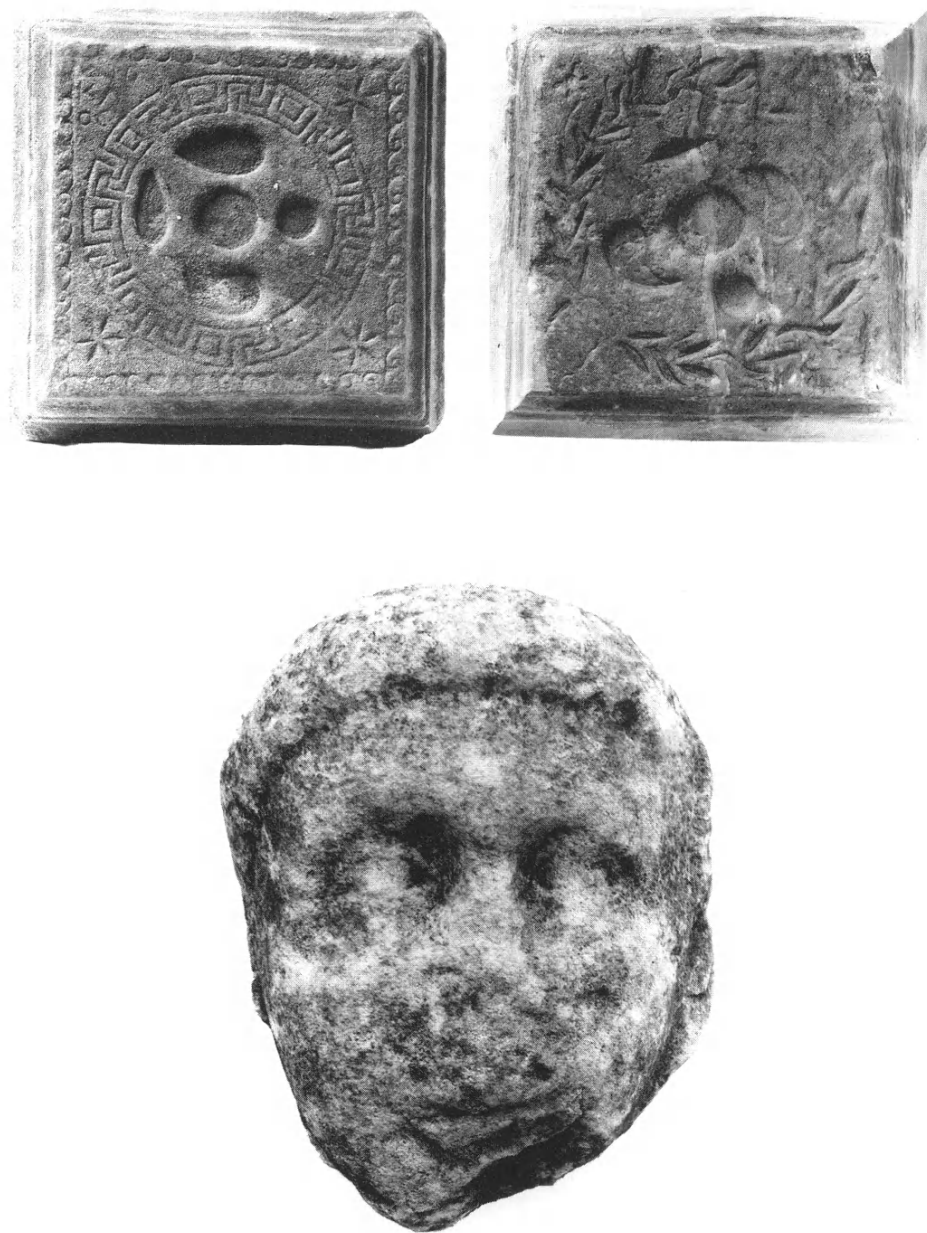
α. Θραύσματα τιμητικοῦ ψηφίσματος. β. Ἡ ἐπιγραφή ΑΕΜ 5380.

α. Τμήμα ἐνεπίγραφου βάθρου. β. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στέψης βάθρου
(ΑΕΜ 6375).

α. Κνήμη αγάλματος Ἀρτέμιδος Φωσφόρου (ΑΕΜ 6634). β. Δεξιὸς βραχίον μαρμάρινου ἀνδρικοῦ αγάλματος. γ-δ. Γλουτοὶ μαρμάρινου ἀγαλματίου παιδιοῦ (ΑΕΜ 5796).

α. Λίθινο πλακίδιο (ΑΕΜ 5234) με χαρακτή διακόσμηση και ἐπιγραφή. β. Λίθινο πλακίδιο (ΑΕΜ 5235) με διακόσμηση. γ. Μαρμάρινο ανάγλυφο γοργονείου (ΑΕΜ 4890).

α. Τοίχος περιβάλλου ἀρχαίου τεμένους τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω. β. ᾿Αποψη τῶν καταλοίπων τοῦ δεύτερου ἱεροῦ μεταξύ τῶν τοίχων τοῦ τρίτου.

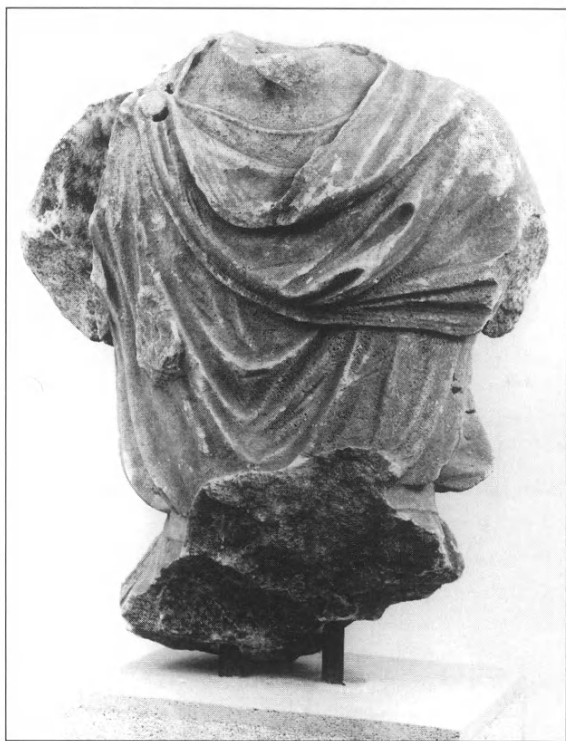
α. Ἀναθηματικὸν πλακίδιον ἥρωος - πολεμιστῆς. β. Εἰδώλιον Ἀθηνᾶς Προμάχου.
 γ. Ἀναθηματικὸν πλακίδιον μετὰ ζευγος. δ. Περίτμητο πλακίδιον μετὰ παραστάσεις
 Ἀγαθοῦ Δαίμονος.

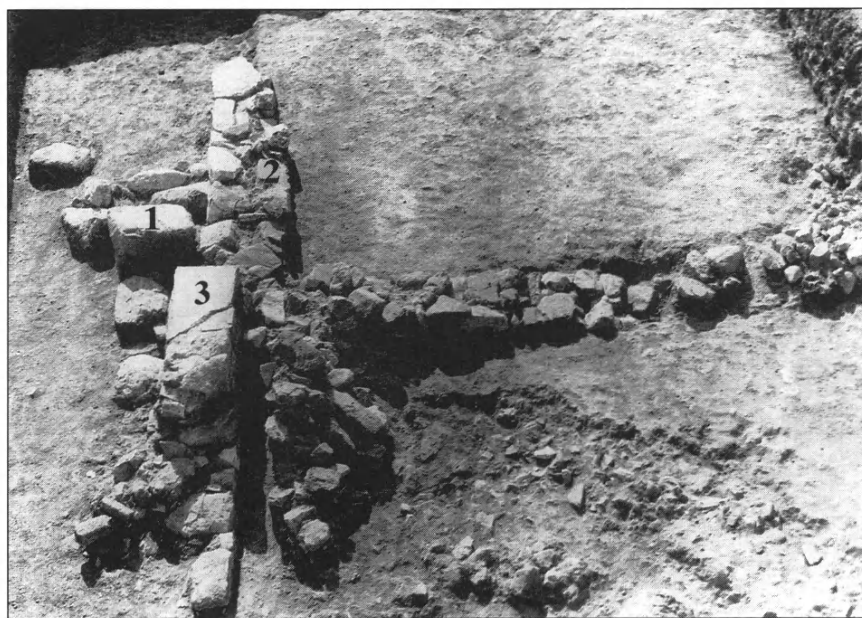
α. Ἀναθηματικοὶ καθαρίσκοι καὶ σκυφίδια. β. Πλακίδιο μὲ γυμνή στὸ μέσο θεότητα συνοδευόμενη ἀπὸ δύο καθιστές.

α.-β. Κεραμίδες λακωνικού τύπου ἐνσφράγιστες.

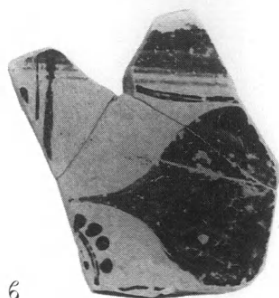
α. Μαρμάρινος κορμός ἐφίππου. β. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Διοσκύρων.

α-β. Νότιο αΐθριο Ἀσκληπείου: α. ᾽Αποψη τῆς ἀνασκαφῆς. β. Λατρευτικὸ κτίσμα ἀπὸ Δ.

α

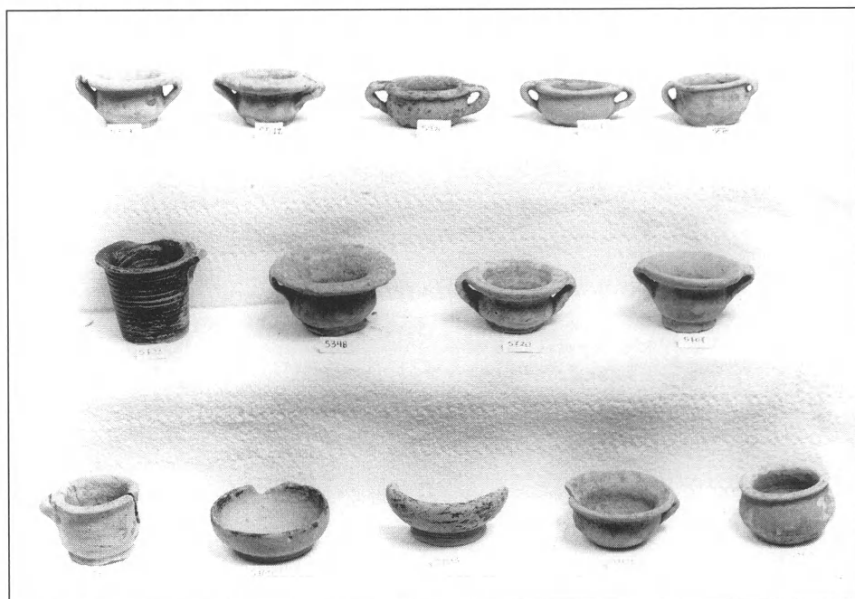
β

γ

δ

ε

α-β. Θραύσματα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων ἀπὸ τῇ δεύτερῃ φάσῃ τοῦ ἱεροῦ. γ-δ. Μήτρα εἰδωλίου—Λήδα καὶ κύκνος. ε. Κανθαρίσκοι καὶ ἄλλα σκυφίδια, ἀναθήματα στὸ ἱερό (αἶθριο Ἀσκληπιείου).

α. Ἀποθήκης λατρευτικοῦ κτίσματος μετὰ τὴν ἔρευνα. β. Περιεχόμενα τοῦ ἀποθέ-
τη τοῦ δεύτερου ἱεροῦ.

α. Πήλινος πίνακας με παράσταση ἔνθρονου χθόνιου ἥρωα. β. Ἀναθηματικὸς πίνακας. Σεβίζοντες ἐνώπιον ἔνθρονου ἥρωα.

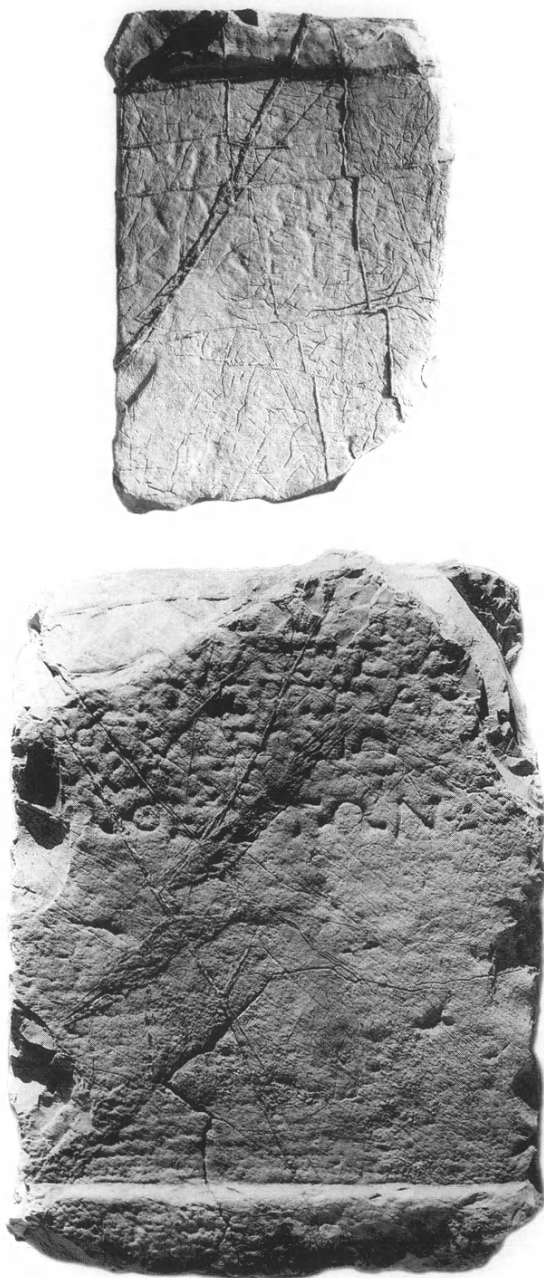
α. Ειδώλιο Παπποσίληγου από τὸ ἱερὸ στὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπείου. β. Πήλινα
 ὁμοιώματα χειριοῦ καὶ ποδιοῦ. γ. Χάλκινο ὁμοίωμα ἀριστεροῦ ματιοῦ, δ. Ἀριστερὴ
 παλάμη μαρμάρινου ἀγάλματος. ε. Ὅμοίωμα ἀνδρικοῦ γεννητικῶν ὀργάνων.

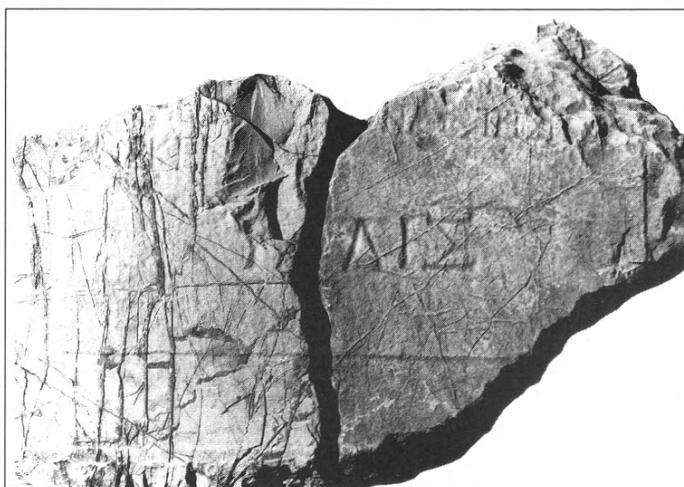
α. Οικοδόμημα XVI/36. Ύποψη αίθριου. β. Οικοδόμημα XVI/36. ΒΑ γωνία αίθουσας με κονιάματα.

α. Κατώφλια τριθύρου. β. Ἐπιτύμβια χριστιανική ἐπιγραφή.

α. Ἐνεπίγραφος πεσσίςκος Εἰλειθυίας. β. Ἀναθηματική ἐπιγραφὴ στὸν Ποσειδῶνα.

α. Τιμητικὸν βάθρο Ὑλλίδος φυλῆς. β. Ἐνεπίγραφο θραῦσμα στήλης.

α. Ἀναθηματική ἐπιγραφή στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία. β. Ἐνεπίγραφο βᾶθρο (ΑΕΜ 4893).

α. Ἐνεπίγραφη στέψη βάθρου. β. Ἑρμαϊκὴ στήλη Ὀ[ρος].

α-6. Μαρμάρινο άγαλμα γυναίκας.

γ-δ. Πλάγιες όψεις του αγάλματος του πίν. 46.

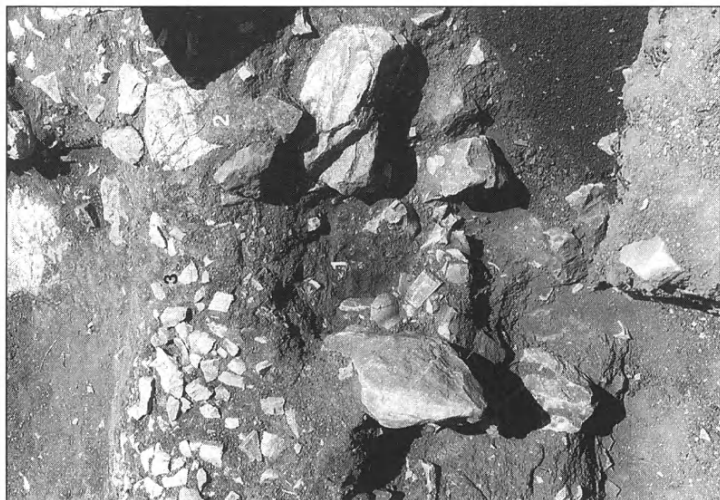
α. Μαρμάρινο κεφάλι γυναίκας. β. Κορμός μαρμάρινου γυναικείου αγάλματιου.

α. Ἡ ἐπίχωση ὑπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Α (ὄψη τῆς στρωματογραφίας 10), 1 λατύπη καὶ πέτρες, 2 ἀνασκαφέντα τμήματα τοῦ δυτικοῦ μέρους τῶν περὶ τὴν ὄρθια πλάκα στρώσεων, 3 ἡ ὄρθια πλάκα (τὰ σχοινιά ὀρίζουν τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ πού φερόταν ἐπάνω στὴν ἐπίχωση αὐτή). 6. Ὑποψη τῆς ἐπίχωσης μετὰ τὴν λατύπη καὶ τὴν ὄρθια πλάκα ἀπὸ ΝΑ. 1 Δυτικὸ ἥμισυ τῆς ἐπίχωσης, 2 Στρωματογραφία 12.

α. 1 στρωματογραφία 11 πριν από την αφαίρεση μέρους του δυτικού τμήματος της επίχωσης, 2 άσκαφη γη προς Α της 1ης βάσης της εσωτερικής κιονοστοιχίας. β. Ο λάγκκος μετά την αφαίρεση του καμένου ξύλου, από Δ.

α. Στρωματογραφία 12 (1) και νοτιότερο μέρος της «άσκαφης λωρίδας». 6. Λάκκος με το καμένο ξύλο και το θραύσμα πρό-
χου, 2 πιθανό επίπεδο χρήσεως, 3 το νότιο άκρο της επίχωσης, από Δ.

α. 1 ο κτιστός λάκκος με τὸ καμένο ξύλο, ἀπὸ Ν. 6. 2 ο κτιστός λάκκος καὶ ἡ αἰγμὴ δόρατος ἀπὸ Β.

α. Ὁ λάκκος μετὰ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ Δ. β. Ὁ κτιστὸς λάκκος πρὶν ἀπὸ τὴ διερεύνησή του, 2 ἡ ἀρχὴ τῆς ἄθικτης πρὸς Α ἐπίχωσης, 3 ἀνατολικὸς στυλοβάτης τοῦ ναοῦ, ἀπὸ Β.

α. 1 ο κτιστός λάκκος, 2 οί «κυκλοτερείς» κτιστές κατασκευές από Ν. 6. ΎΑποψη της ανασκαφής ΝΑ του μεγάρου Β από ΒΔ: 1 «κυκλοτερείς» κατασκευές, 2 κτιστός λάκκος, 3 λάκκος με τὸ καμένο ξύλο, 4 ἐπίχωση με λατύπη.

α. Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ. 1 νότια «κυκλωτερὴς» κατασκευή, 2 ἀθικτὴ ἐπίχωση στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη. β. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 57α.

α. Στρωματογραφία 13. β. Ο χώρος μεταξύ ανατολικού τοίχου σιρκού και του τοίχου α, προς Β του τοίχου γ. 1 άρχη της άσκα-
φης επίχωσης (β. 1.07-1.21 μ.), 2 τοίχος α, 3 τοίχος γ, 4 ξερολιθιά Ρωμαίου κάτω από τὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ σιρκού, ἀπὸ Β.

α. Ὁ χώρος τοῦ πίν. 566 μετὰ τὰ λείψανα τοῦ πλακοστρώτου καὶ τῆς ἐπίστρωσης πηλοῦ (β. 1.23-1.27). 1 πλακοστρώτο, 2 τοῖχος α. 3 τοῖχος γ. 4 ξερολιθιά κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ σηκοῦ, ἀπὸ Β. 6. Ὁ χώρος τοῦ πίν. 57α ἀπὸ Ν.

α. Στρωματογραφία 14 (τμήμα προς Ν του τοίχου γ). 1 τοίχος α, 2 τοίχος γ, 3 ανατολικός τοίχος σηκού. β. Λεπτομέρεια του πίν. 58α. Τò άμέσως προς Ν του τοίχου γ τμήμα τής στρωματογραφίας 14.1 πλακοειδής λίθος σέ βάθος 1.41 μ.

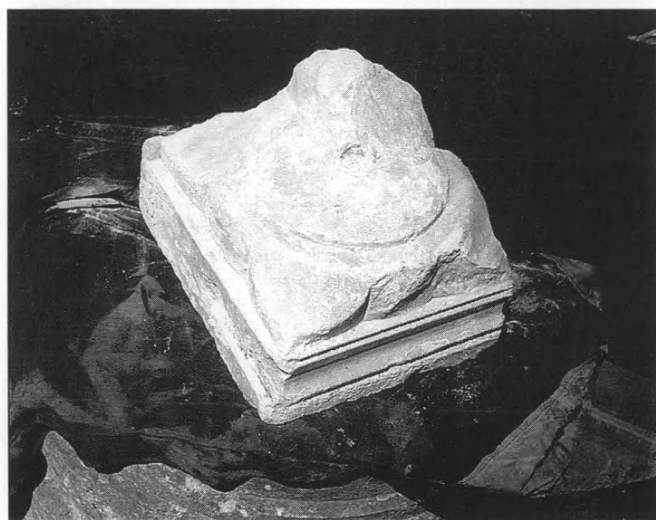
α. Στρωματογραφία 14 (τὸ πρὸς Β τοῦ τοίχου γ τμήμα). 1 τοῖχος γ, 2 ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ, 3 ξερολιθιά.

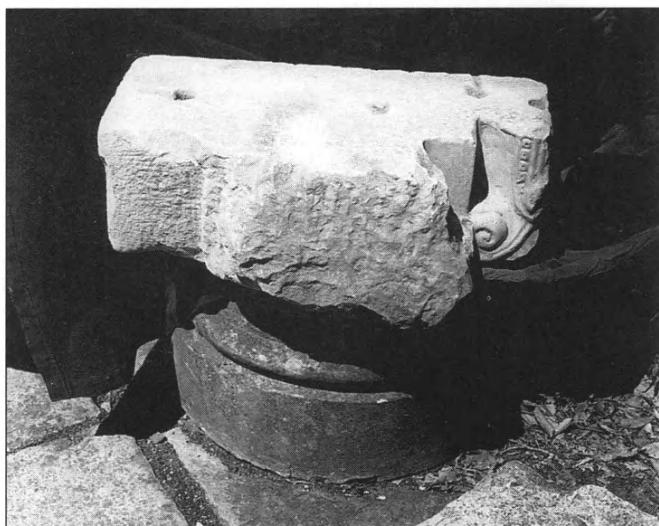
α. Οί αναστηλωθέντες δυτικοί κίονες τῆς νότιας στοᾶς καὶ ἡ πεσμένη καμάρα ἀπὸ Ν. β. Τὸ θεμέλιο τοῦ ΒΑ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ.

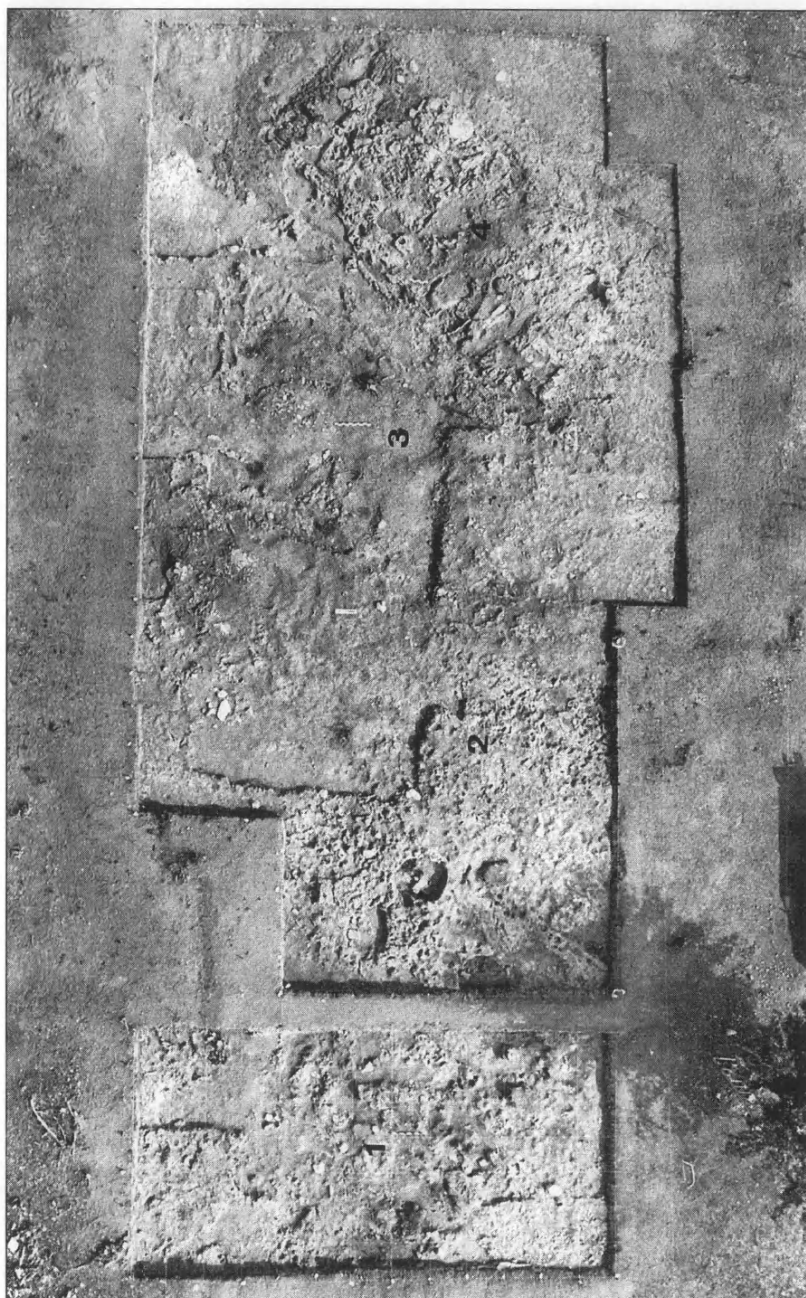
α. Ἀκτιδογράφημα στὸν ΝΔ κίονα τῆς νότιας στοᾶς. β. Πλίνθινη κατασκευὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ διακονικοῦ, ἀπὸ ΝΔ.

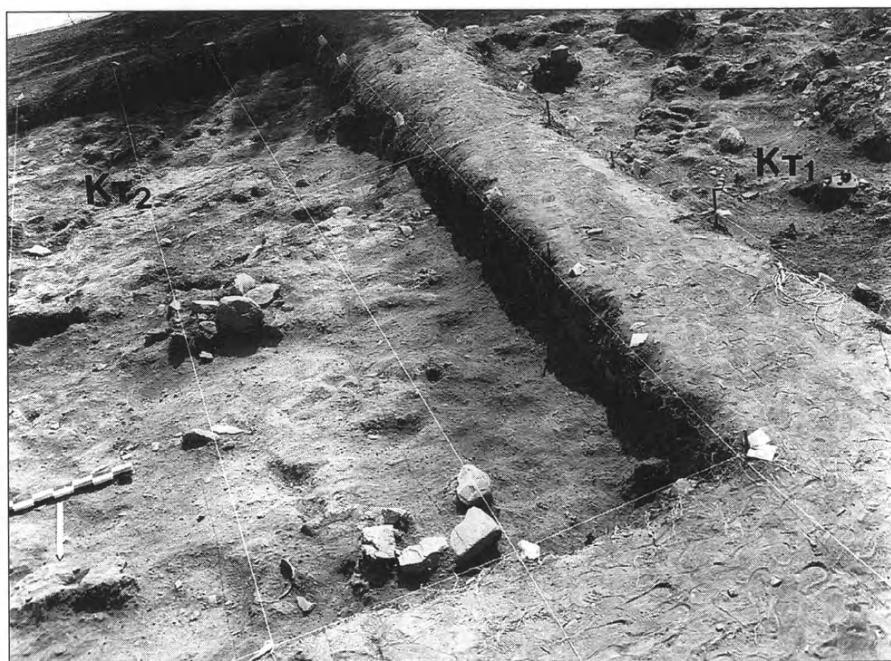
α. Τάφος και θρυμματισμένο δάπεδο τῆς δυτικῆς στοᾶς. β. Βάση κιονίσκου μὲ πτερυστήρα.

α. Ἀγωγὸς νεροῦ μετὰ τῇ φιάλῃ. β. Ἀνω ἀπόληξιν συμφυῶν κιονίσκων.

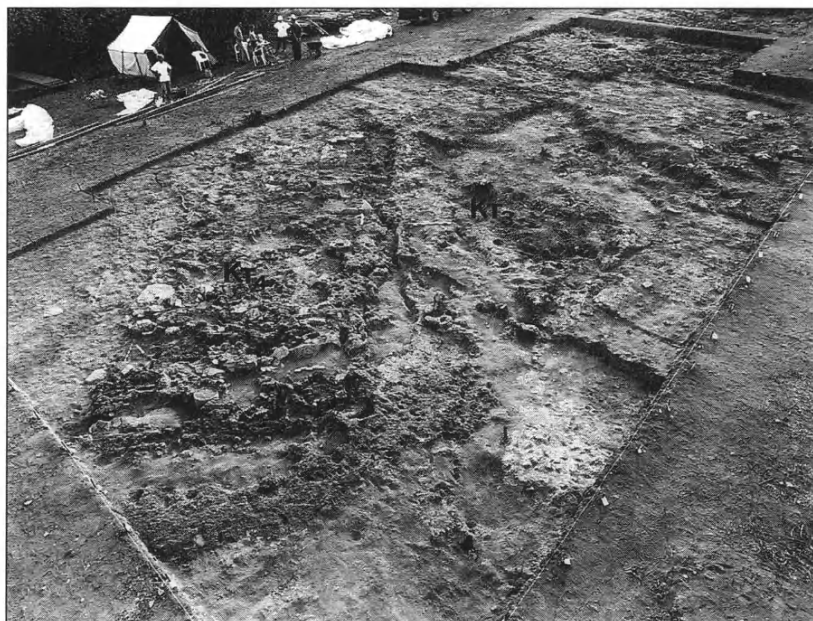
Γενική άποψη της ανασκαφής 1994 (αεροφωτογραφία).

α. Κτιριακή φάση Α (Τομή Γ). β. "Αποψη των τομών Β και Γ από Ν. Κτίριο 1 και 2, δρόμος με λάγκους.

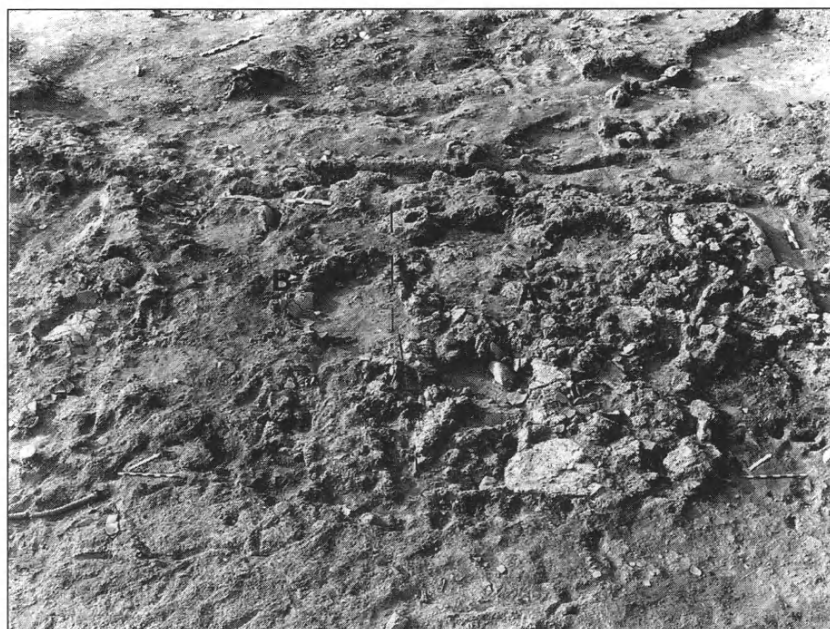
α. Τομή Γ. Δρόμος με λάγκους και σιρό. β. "Αποψη τῶν κτιρίων 2 καὶ 3. Μερικὴ ἄποψη τῶν κτιρίων 1 καὶ 4.

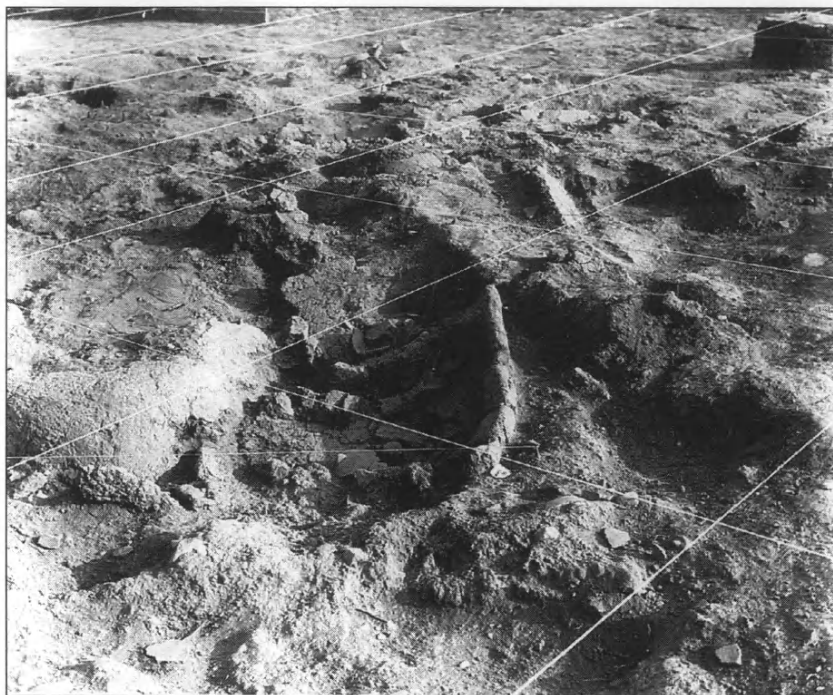
α. Βόρεια επέκταση της τομής 1967, μερική άποψη των κτιρίων 2 και 3.
β. Άποψη των κτιρίων 3 και 4 από ΒΑ.

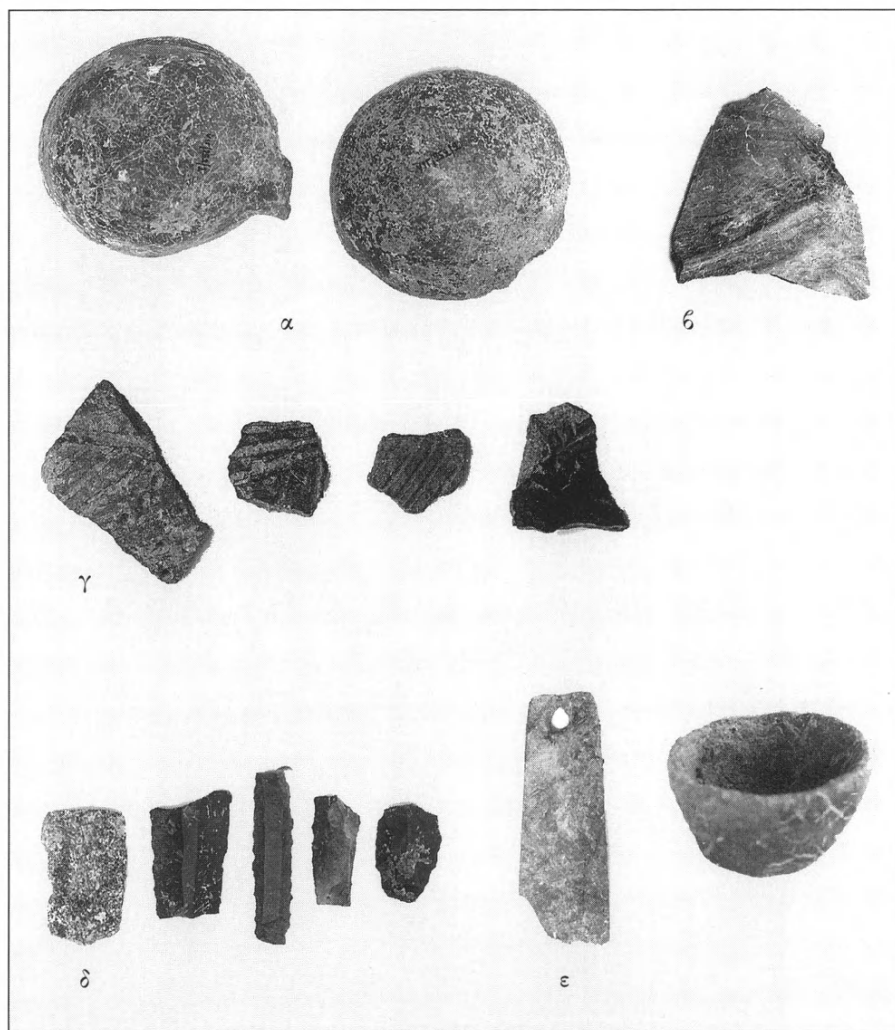
α. Τὸ κτίριο 4 ἀπὸ Ν. β. Κτίριο 4, χώρος Α, ἀπὸ Ν.

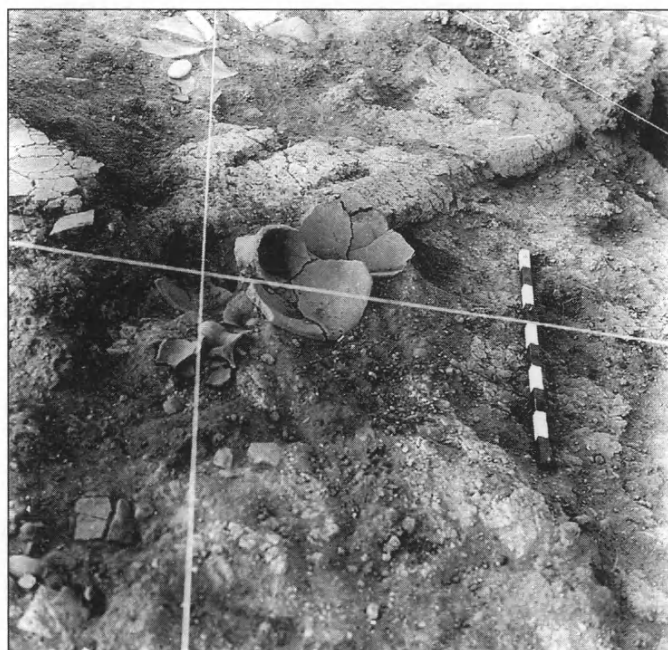
α-β. Κτίριο 4: α. Χώρος Α, πλήρην λεκανόσχημη κατασκευή. β. Χώρος Β, ἀπὸ Ν.

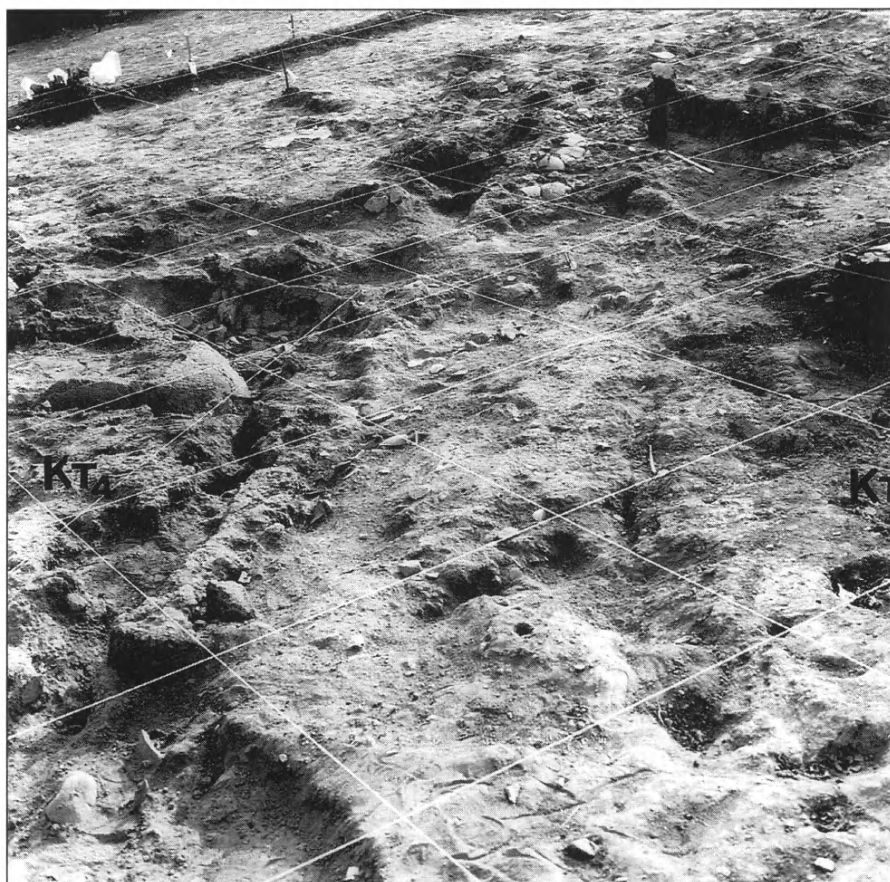
α-β. Κτίριο 4, Χώρος Β: α. Πήλινη λεκανόσχημη κατασκευή. β. Στρώμα καταστροφής (άγγειο, πήλοι στέγης - πεσσοί).

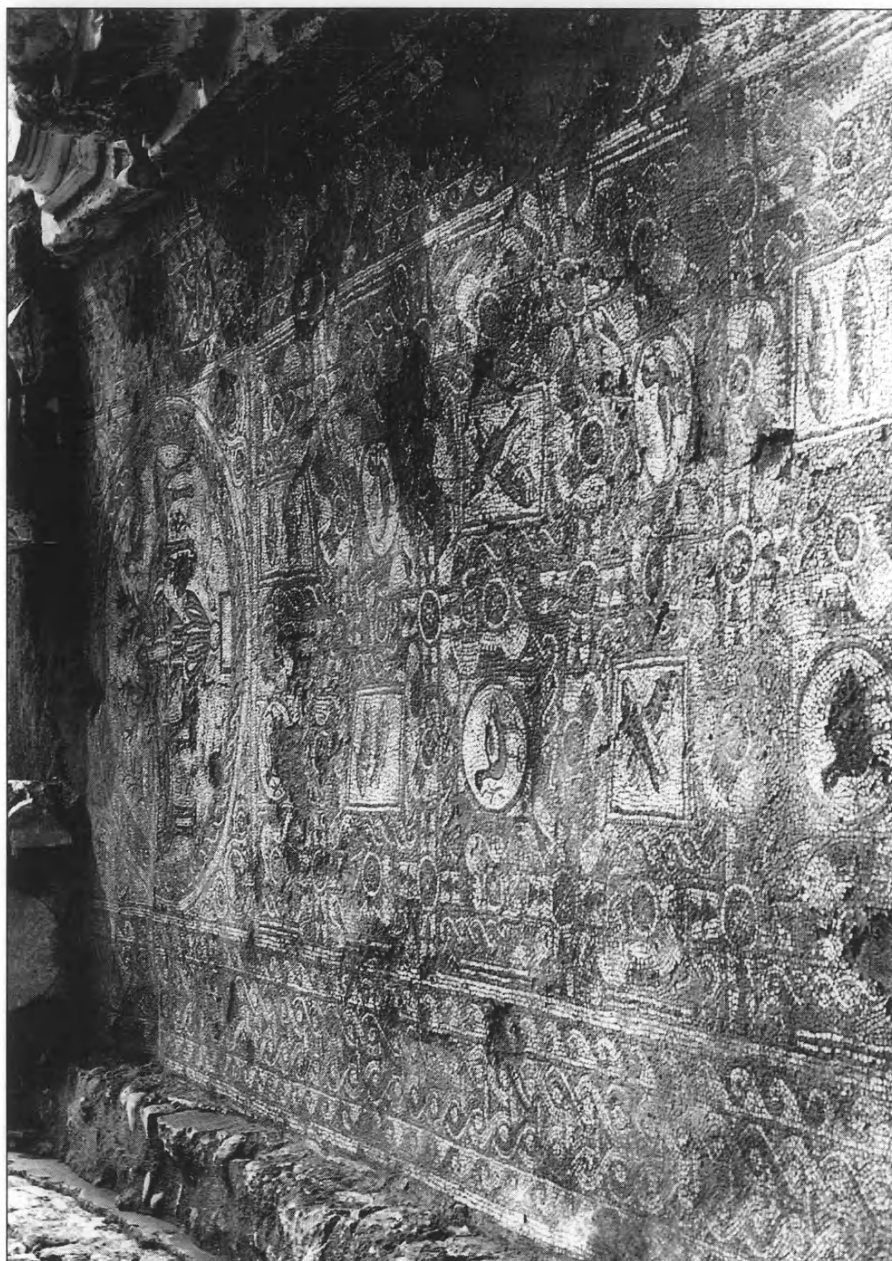
α-γ. Κεραμεική πρόωρης εποχής Χαλκού. δ. Λίθινα εργαλεία, ε. Μικροαντικείμενα.

α-β. Κτίριο 4, Χώρος Γ: α. Ὑποψη ἀπὸ ΝΑ. β. Πήλινο πόδιο ἱπποῦ, ἀγγεῖα *in situ*.

Δρόμος μεταξύ κτιρίων 3 και 4.

Βασιλική Α. Ψηφιδωτό δάπεδο βόρειου κλίτους.

Βασιλική Α. Ψηφιδωτό δάπεδο θόρου κλίτους.

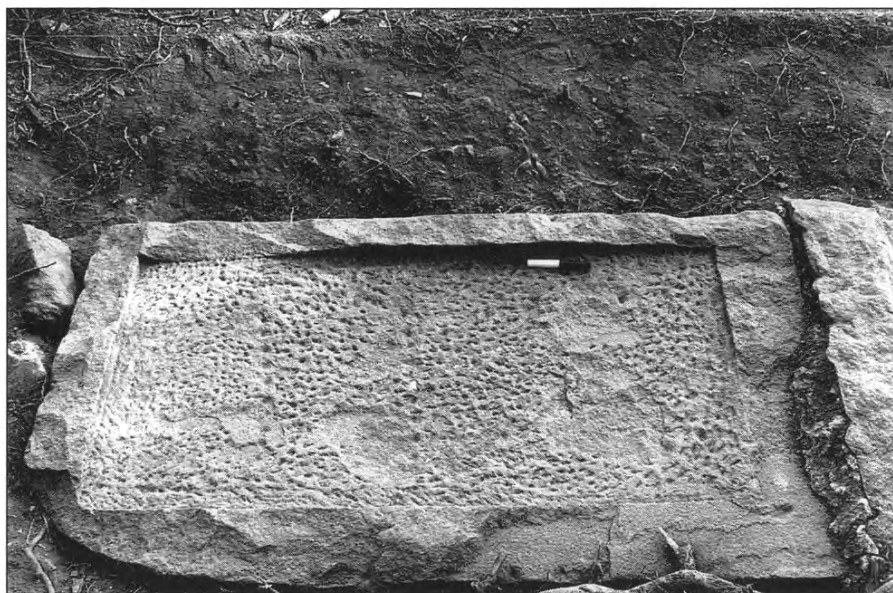
α. Σκάμμα IV. Οί τέσσερεις δόμοι πού σχηματίζουν είδος γωνίας κοντά στο άνατ.
όριο του «δαπέδου», από Α. β. Οί δύο σειρές τοιχοποιίας μετά την αφαίρεση των
δύο δόμων, από Β.

α. Ἡ περιοχή τοῦ σκάμματος VII. Φαίνεται τὸ χεῖλος τῆς ΝΔ παρειᾶς τῆς διαμόρφωσης, ἀπὸ Ν. β. Τὸ δάπεδο ἀπὸ πλακάκια μὲ τὸν τοῖχο 1994: 1, ἀπὸ ΝΔ.

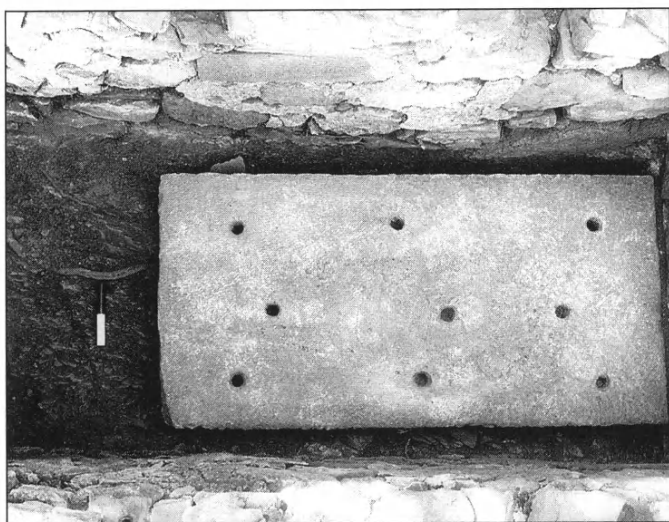
Ὁ τοῖχος 1994: 1, ἀπὸ Α. Διακρίνονται τὸ δάπεδο ἀπὸ πλακάκια καὶ τὸ τεῖχος C.

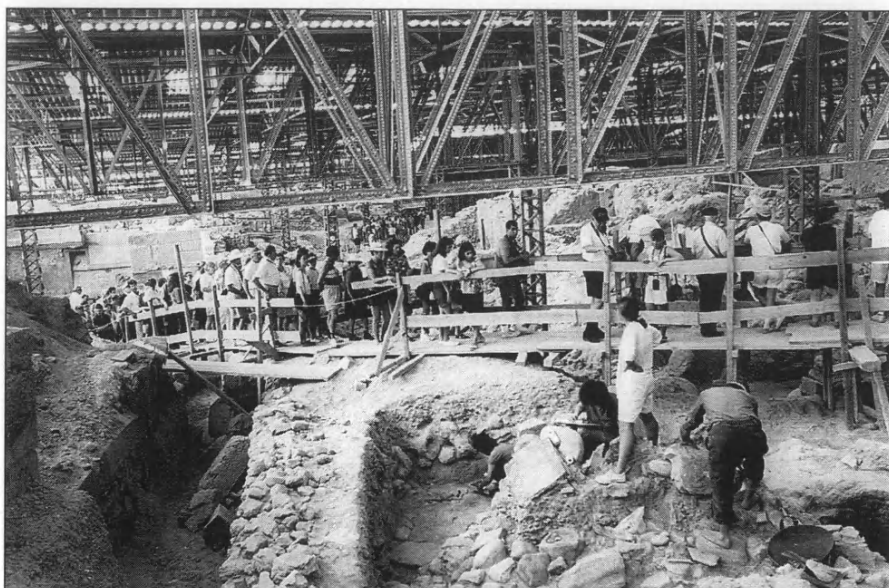
α. Ὁ ὕστερορρωμαϊκὸς τάφος. Ἀριστερὰ φαίνεται τὸ κενὸ ποὺ ἄφησε ἡ ἀφαίρεση τοῦ λίθου ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους . β. Τὰ δύο μαρμάρινα κομμάτια ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σὲ δεύτερη χρῆση γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ τάφου.

α. Υστερορωμαϊκός τάφος, από Α. Οί δύο ομάδες οστών. Στο δντ. άκρο τὸ κρανίό αρ. 1. Στὴ ΝΑ γωνία ἡ δεύτερη ομάδα οστών. β. Τὰ κρανία αρ. 1 καὶ 2.

α. Οί πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὀστῶν πού βρέθηκαν πάνω τους. β. Τὸ δάπεδο τοῦ τάφου μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν δύο μικρότερων πλακῶν στὸ ἀνατ. ἄκρο.

α. Ἡ πρόχειρη γέφυρα κίνησης τῶν ἐπισκεπτῶν. β. Ἡ νέα γέφυρα κίνησης τῶν ἐπισκεπτῶν.

α-β. Δ1α (ισόγειο): α. Προχυτικό δοχείο με ανάγλυφη διακόσμηση. β. Χανααναϊκός ἀμφορέας με χαρακτὸ σύμβολο.

α. Λίθινος προχυτικός καδίσκος από τὸ Δ1α (ισόγειο). β. Χαναναϊκὸς ἀμφορέας μετὰ τὸ σύμβολο.

α-β. Δ8α, δυτ. πλευρά: α. Πήλινα κιβώτια καὶ ἡφαιστειακὸς μύδρος. β. Ἡ δυτ. πλευρὰ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μύδρου.

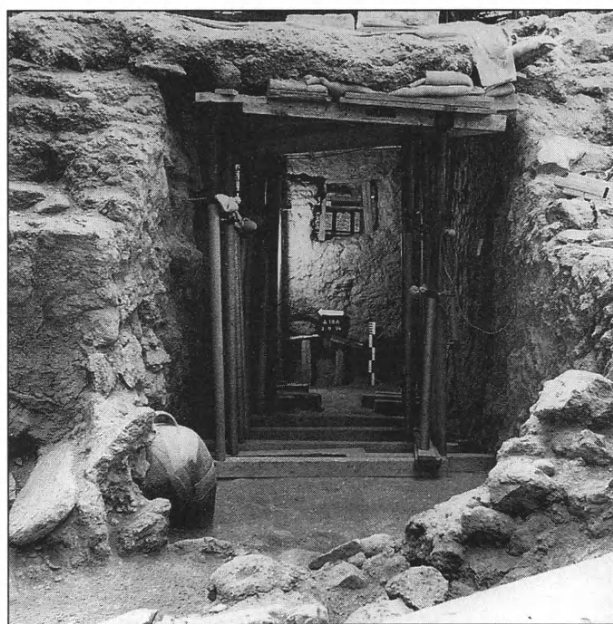
α. Δ8α, δυτ. πλευρά. Τὰ πήλινα κιβώτια μετὰ τὸν καθαρισμὸ τους. β. Δ8α. Ρα-
δινὴ μαστοπρόχους κατὰ χώραν.

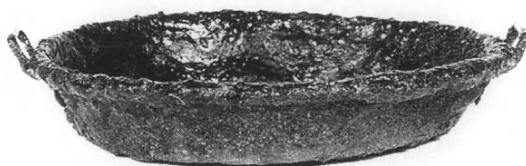
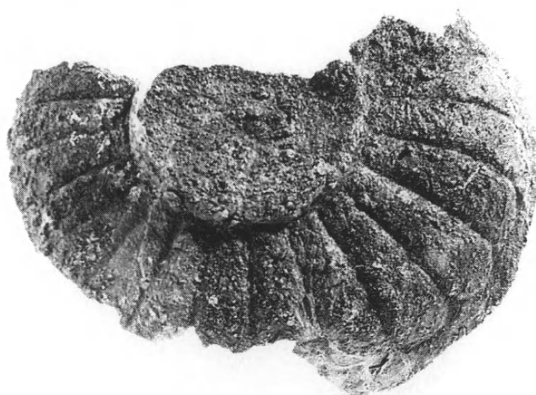
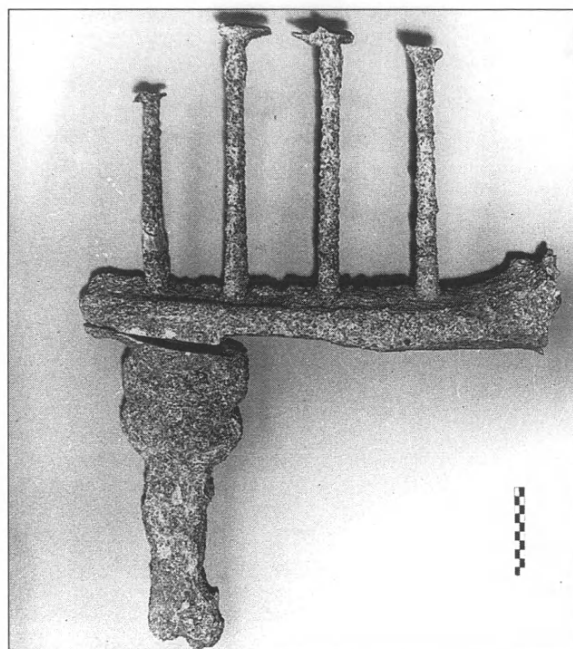
α. Ἡ μαστοπρόχους τοῦ πίν. 866 μετὰ τὸ πλύσιμο. β. Λίθινο «ποτήρι κοινωνίας» ἀπὸ τὸ Δ8α. γ. Μαρμάρινος λύχνος ἀπὸ τὸ Δ8α. δ. Τὸ πρίονι τοῦ πίν. 88α μετὰ τὸν καθαρισμό του.

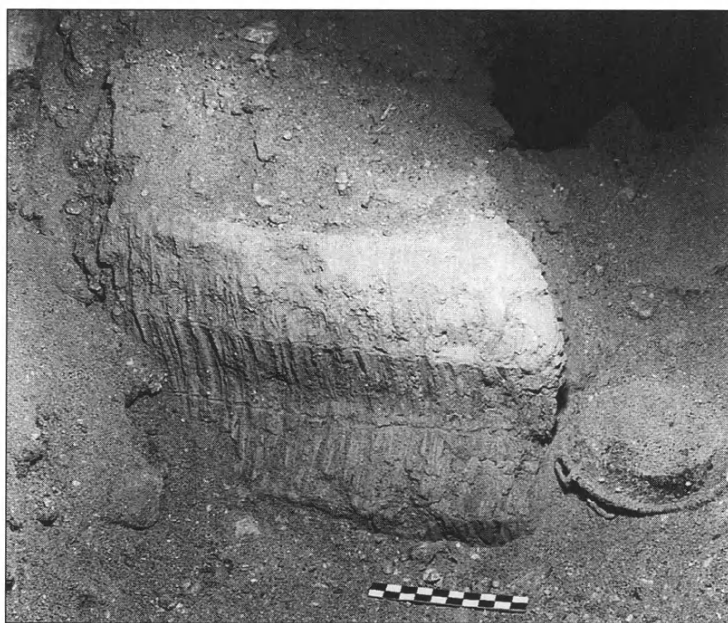
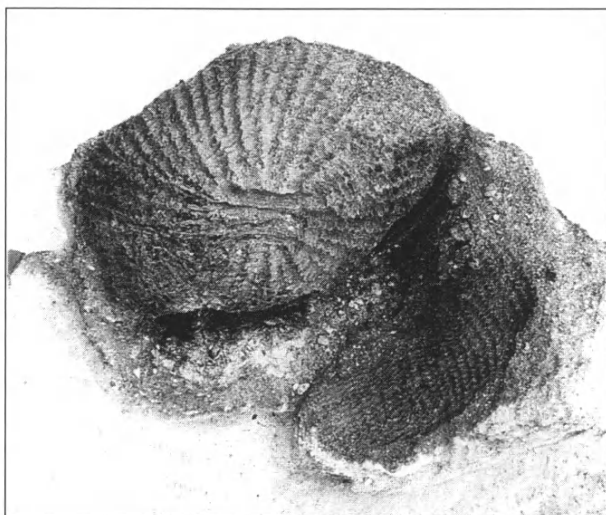
α. Δ8α, ανατ. πλευρά. Χάλκινο πρίονι κατά χώραν. β. Κόκκοι κριθής στο πρίονι του πίν. 88α.

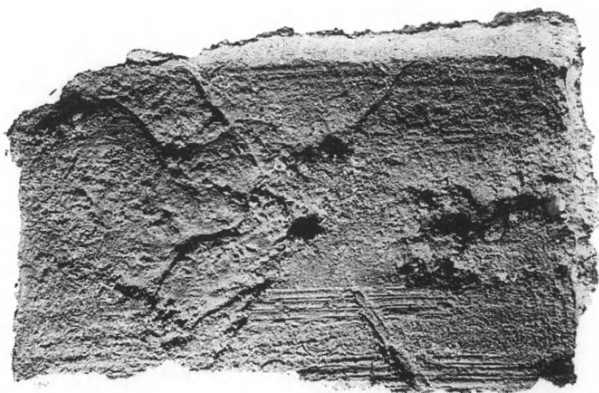
α-β. Δ18α: α. Τομή της ήφαιστειακής επίχωσης. β. Η υποστύλωση της οροφής.

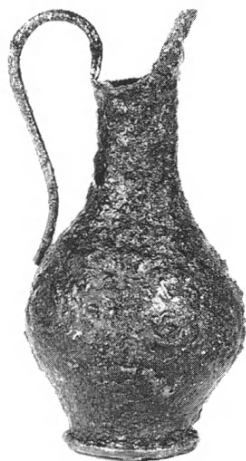
α-γ. Δ18α: α. Γύψινο έκμαγειό από έρεισίνωτο καθίσματος. β. Μικρή χάλκινη άνθε-
μωτή φιάλη. γ. Μικρή δίωτη χάλκινη φιάλη.

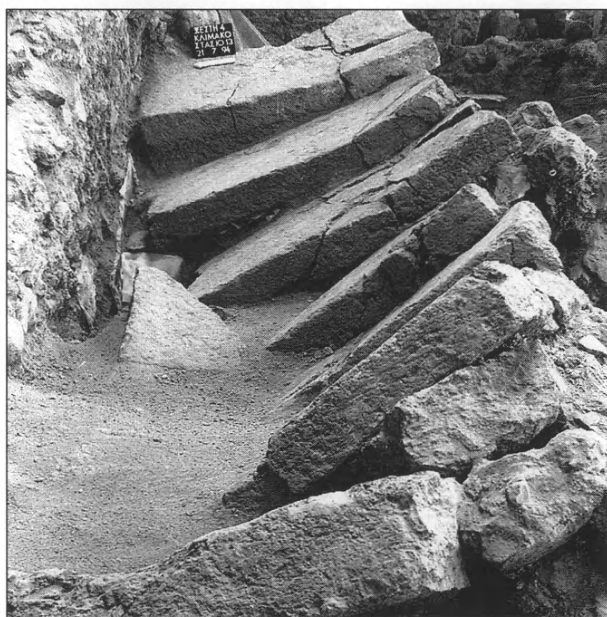
α-β. Δ18α: Ἀποτύπωμα καλαθόπλεκτης πυξίδας ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ πίθου. β. Ἀποτύπωμα καλαθοῦ.

α-β. Δ18α: α. Γύψινο έχμαγεῖο από τὸ ἐπάνω μέρος στρογγυλοῦ τραπεζιοῦ.
β. Ἀποτύπωμα ξυλοκιβωτίου.

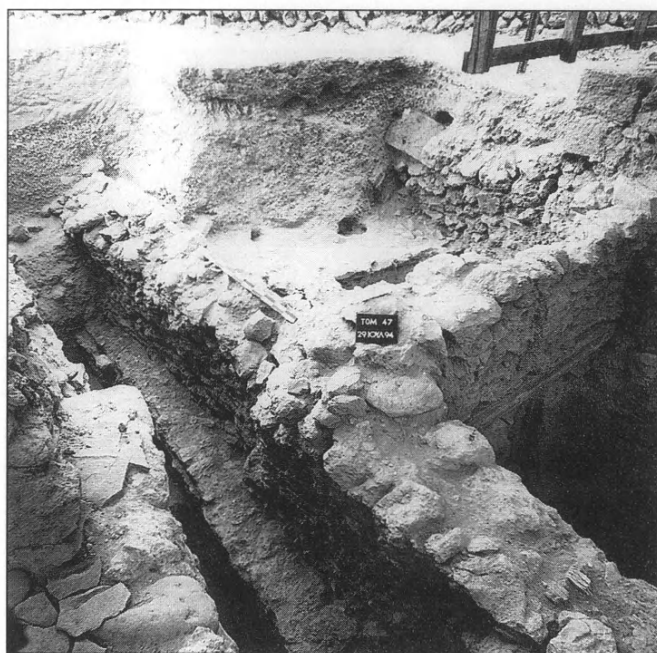
α-δ. Δ18: α. Μικρό χάλκινο πύραυνο. β. Χάλκινη προχοΐσκη. γ. Χάλκινος κυαθίσκος. δ. Χάλκινο ἐγχειρίδιο με ἀργυρούς ἥλους.

α-6. Ξεστή 4: α. Τὸ μέγα Κλιμακοστάσιο ἀπὸ δυτικά. β. Μέγα κλιμακοστάσιο, βόρειο πτερὸ πρὸς τρίτο ὄροφο, ἀπὸ Δ.

α. Ξεστή 3, δωμ. 16. Ἀποτύπωμα δοκού ὀροφῆς. β. Διάδρομος μεταξύ Ξεστής 3 καὶ Οἰκίας Θρανίων.

α. Ἀρχαιότερο θεμέλιο κτιρίου στὸν διάδρομο τοῦ πίν. 956. β. Ὑστρακα ἀγγείου
μὲ παράσταση γρυπῶν.

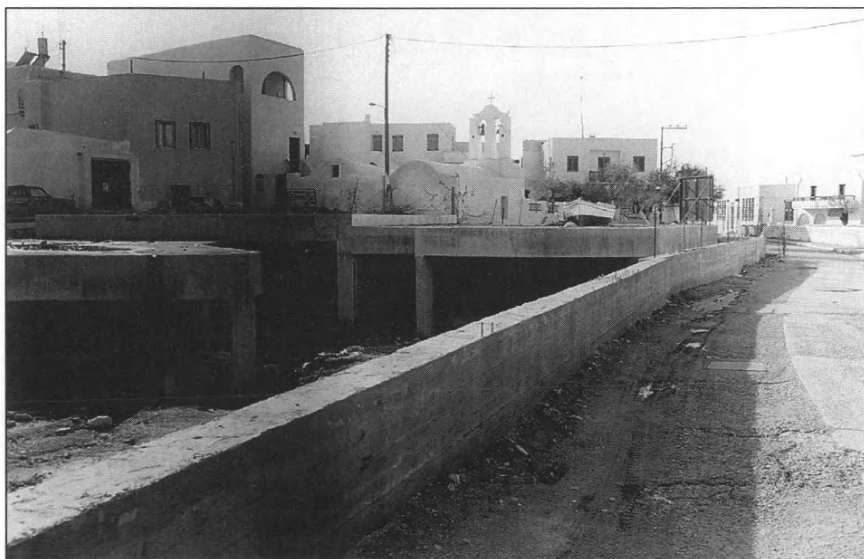
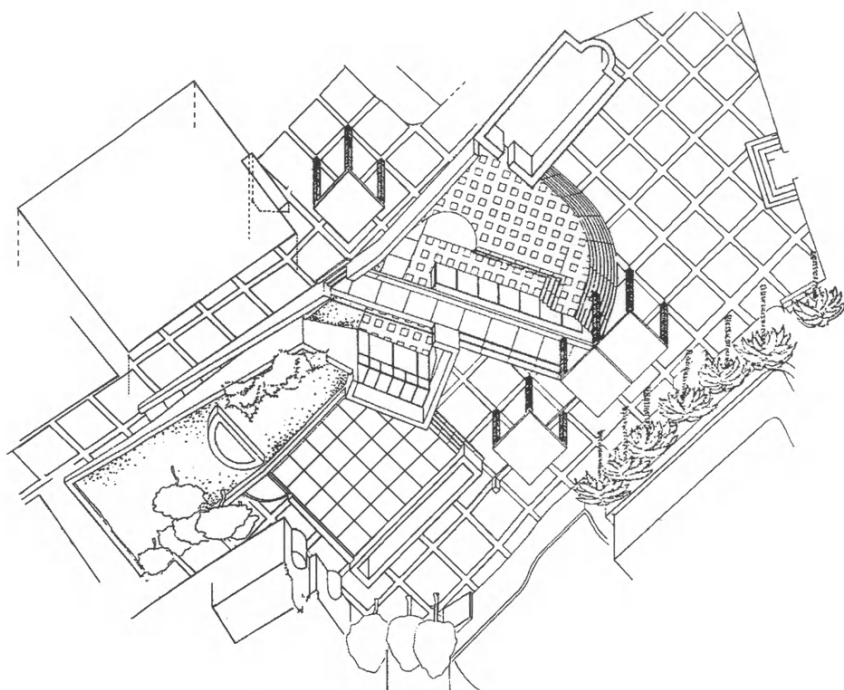
α. Περιοχή Πλατείας Δεξαμενής Καθαρμῶν. β. Κτίριο ΣΤ, ανατ. ὄψη.

α. Πλατεία Θρανίων, λιθόστρωτο τμήμα. β. Πλατεία Κενοταφίου, στρωματογραφική τομή.

Πλατεία Κενοταφίου. Ὁ λάκκος τῆς πυρᾶς καὶ ἡ περιοχή του.

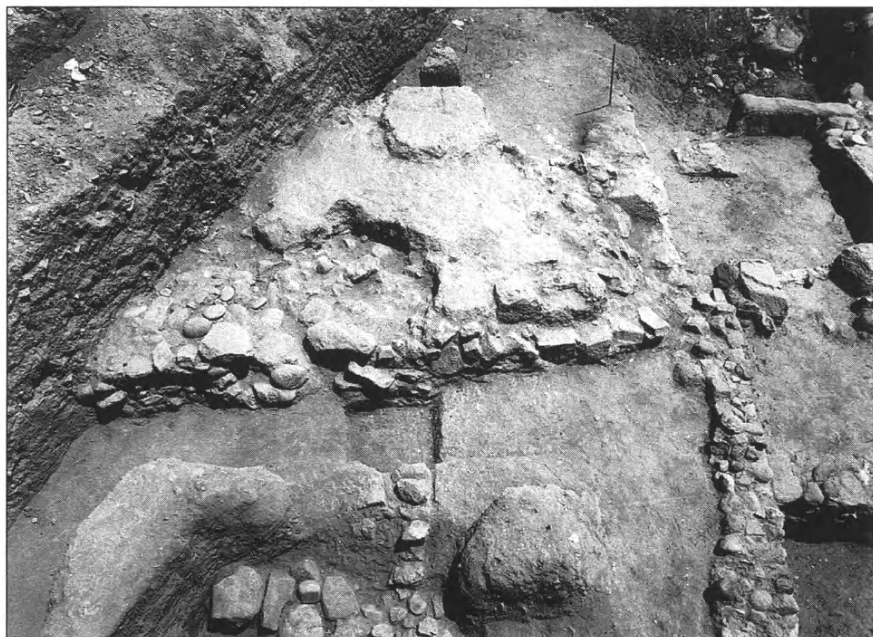
α. Ἀξονομετρικὸ τοῦ ἐπιτόπιου μουσείου στὴν πλατεία Μητροπόλεως Νάξου.
β. Ἡ κατασκευὴ τοῦ Μουσείου στὸ τέλος τοῦ 1994.

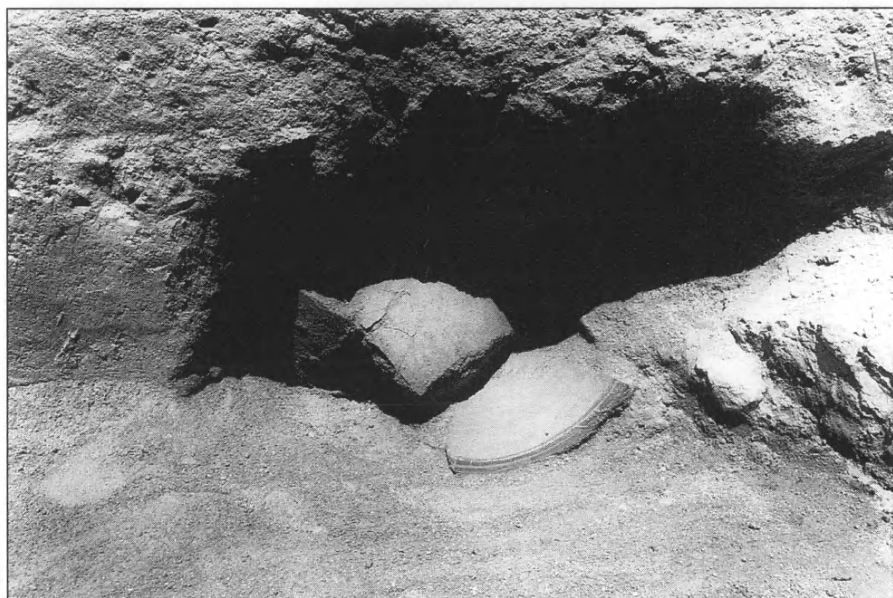
α. Τὸ τμήμα τοῦ τείχους νότια τοῦ ἀσβεστόλακκου, μὲ τὸ ἐγκάρσιο ρωμαϊκὸ θεμέλιο πάνω του. β. Ἡ θεμελίωση τοῦ τοιχίου πάνω στὸ τμήμα τοῦ τείχους τοῦ πίν. 101α.

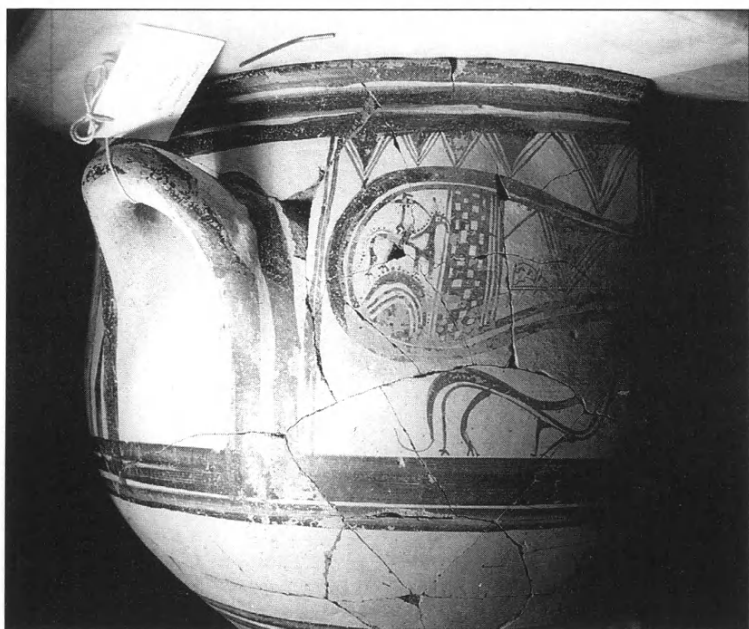
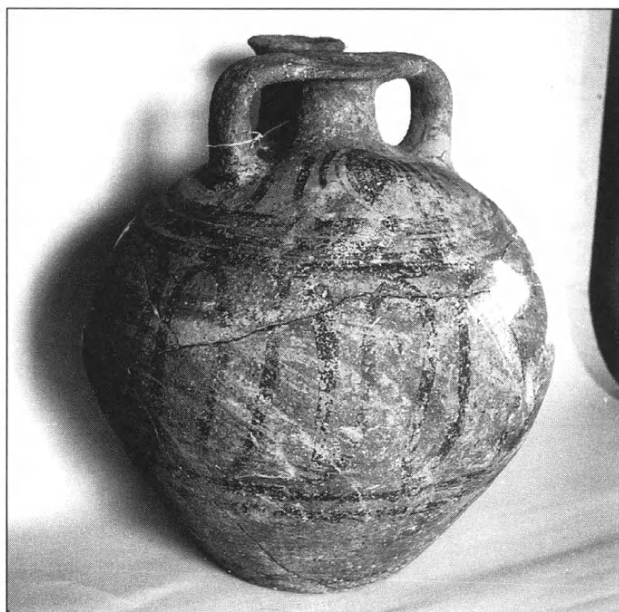
α. Ή θεμελίωση του τοιγίου τῆς ράμπας πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος. β. Καμὶν στὰ δυτικὰ τοῦ τεύχους.

α. Τὸ νέο τμήμα τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους. β. Πλίνθοι πάνω στὴ λίθινη βάση στὴν ἀνατ. ὄψη τοῦ τείχους.

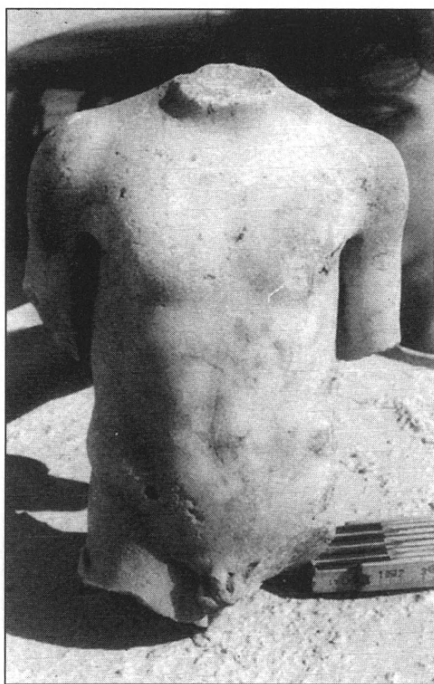
α. Συγκέντρωση πεσμένων πλίνθων στα ανατολικά του τείχους (πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ) τῆς πόλης. β. Τεμάχια μυκηναϊκῶν ἀγγείων δίπλα στὸ καμίνι.

α. Ψευδόστομος ἀμφορέας με χταπόδι ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ καμινιοῦ. β. Μεγάλος κρατήρας ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ καμινιοῦ.

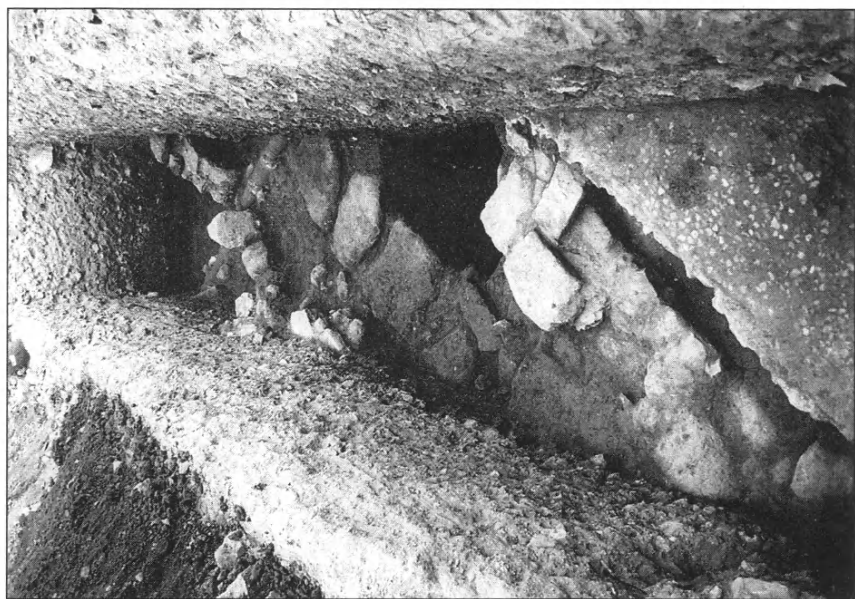
α. Έστίες τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου στὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ χώρου. β. Μεσαιωνικοὶ νεκροὶ στὴν περιοχὴ τῆς πλατείας Μητροπόλεως.

Μαρμάρινο ἀγαλμάτιο νέου ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὰ ἀνατολικά τοῦ χώρου.

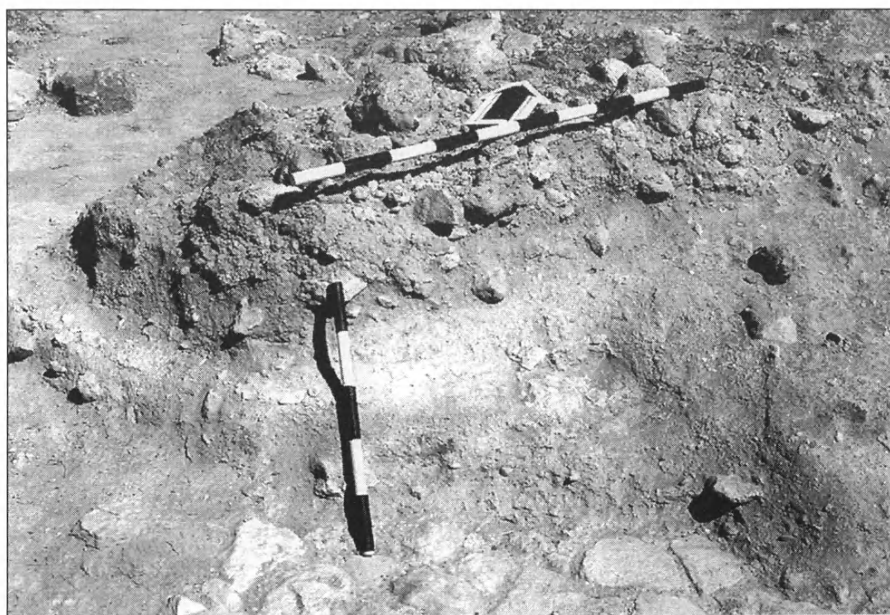
Τὰ ἀποκαλυφθέντα τὸ 1994 λείψανα ρωμαϊκῶν οἰκιῶν.

α. Βαθιές τομές στὴν τάφο τοῦ 1994. β. Ρωμαϊκὸ ἀγγεῖο πάνω στὸν παρθένο βράχο.

α. Περιοχή Μεγάλης Αύλης και ἄσκαφων ἐπιχώσεων Ε-50 στὴν αὐλή. β. Μικρὴ τομὴ βάθους ΜΑ94.

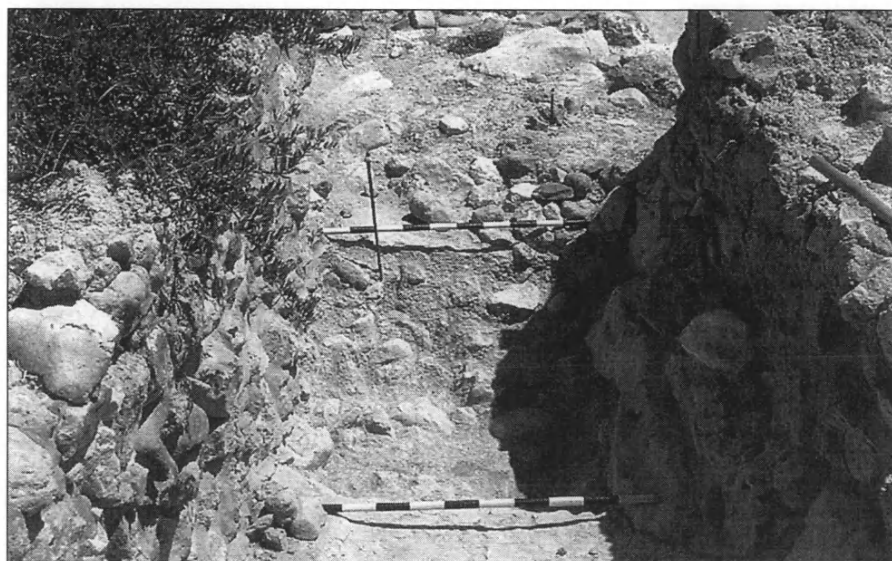
α. Ἐπιχώσεις Ε-50 στὴ Μεγάλῃ Αὐλῇ. 6. Τὸ μόνο διασωθὲν τμήμα κονιαμένου δαπέδου μὲ συνέχεια τοῦ κονιάματος σὲ μικρὸ ὑπόλειμμα τοίχου.

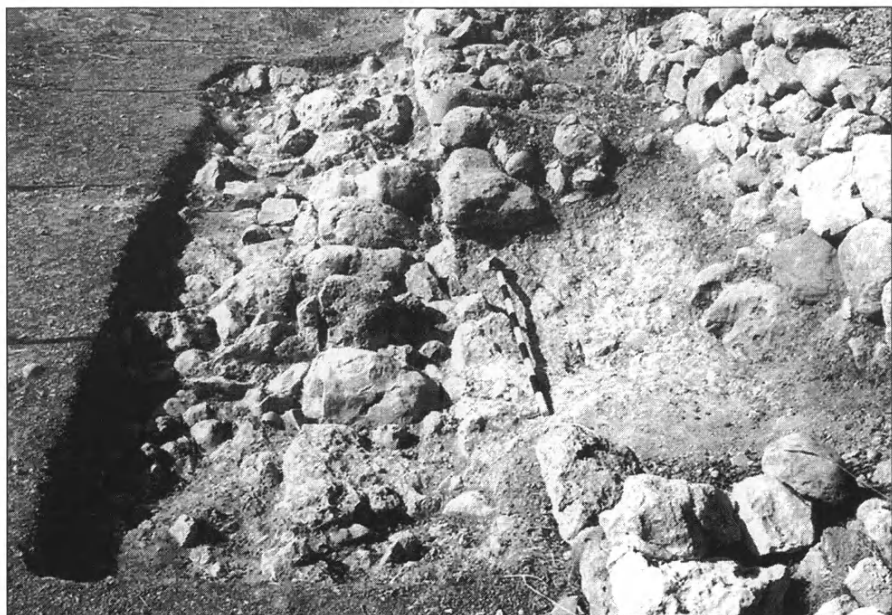
α. Μεγάλη Αύλη, Τομή βάθους 50α. β. Λεπτομέρεια τῆς τομῆς.

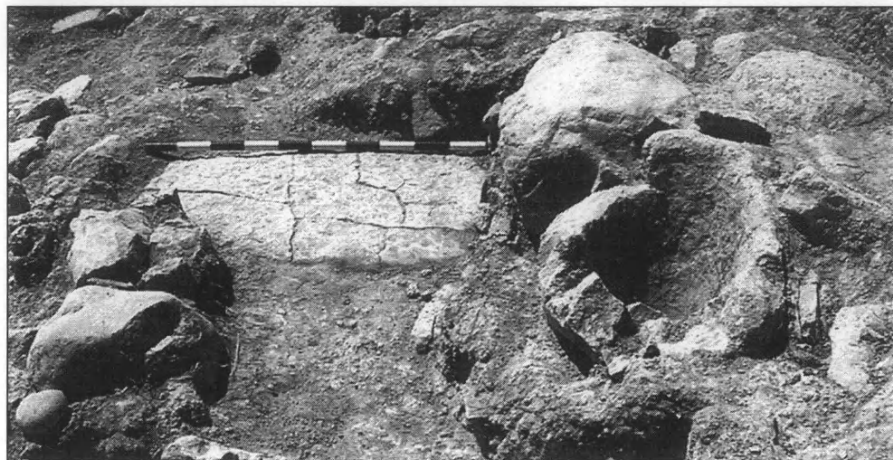
α. Δωμάτιο δ-5. Τομή βάθους δ-5. Γενική όψη τῆς τομῆς ἀπὸ Δ. πρὸς Α.
 β. Δωμάτιο δ-5. Τομή βάθους δ-5, λεπτομέρεια.

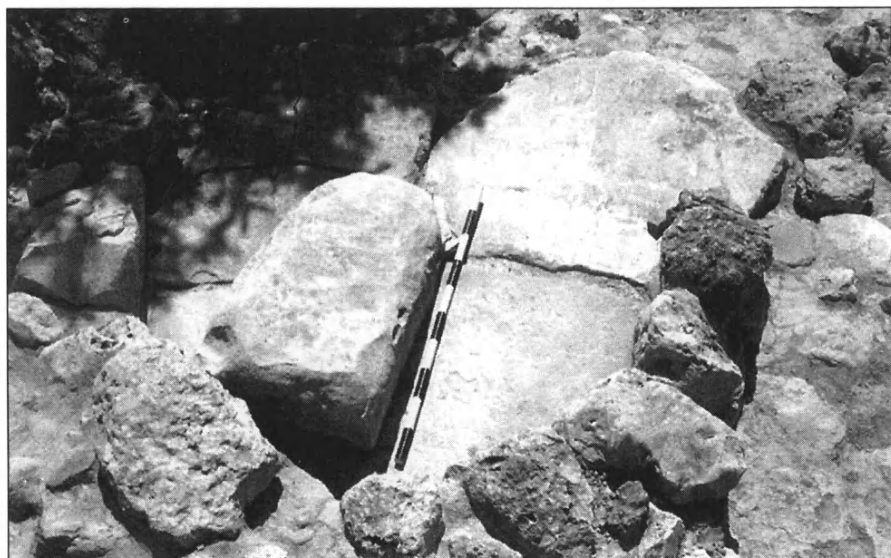
α. Περιοχή Λιθοστρώτου ΟΡ4. β. Χώρος ΡΑ1. Τομή βάθους στο Β τμήμα του χώρου.

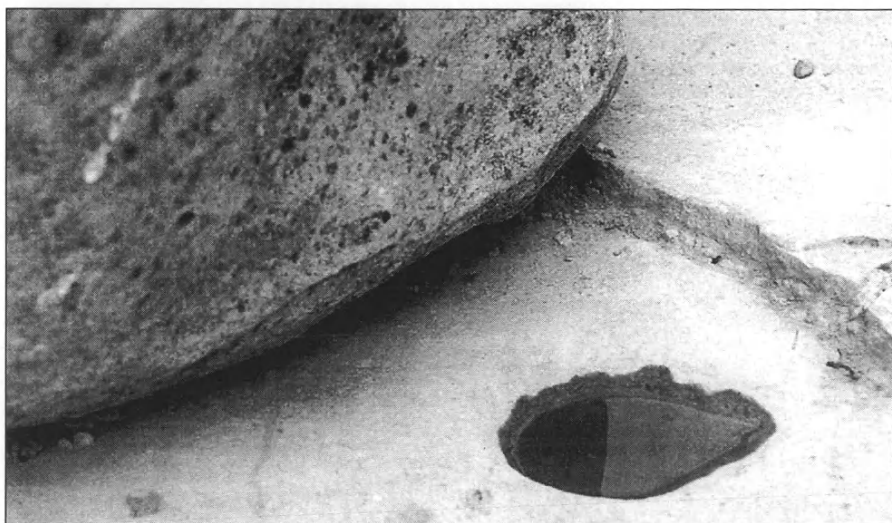
α. Κτίριο Κ-Ω, όψη προς Ν. β. Κτίριο Κ-Ω, όψη προς Α-ΒΑ. Γενική όψη του
 ανασκαμμένου τμήματος.

α. Κτίριο Κ-Ω, όψη προς Ν. Κατώφλιο εισόδου του χώρου Ω2 και μεγάλη λίθινη γούρνα κατά χώραν στη ΝΔ γωνία του χώρου. β. Κτίριο Κ-Ω. Γενική όψη προς Ν.

α. Περιοχή ΡΒ, πλακόστρωτο ΡΒα, Ἡμικυκλικὸ καὶ ὁ «βαίτυλος» στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέσης. β. Ἡ ἀνωτέρω περιοχή· ὁ «βαίτυλος» ἀνορθωθείς καὶ τὸ πρὸ αὐτοῦ μικρὸ λάξευμα στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλάκας.

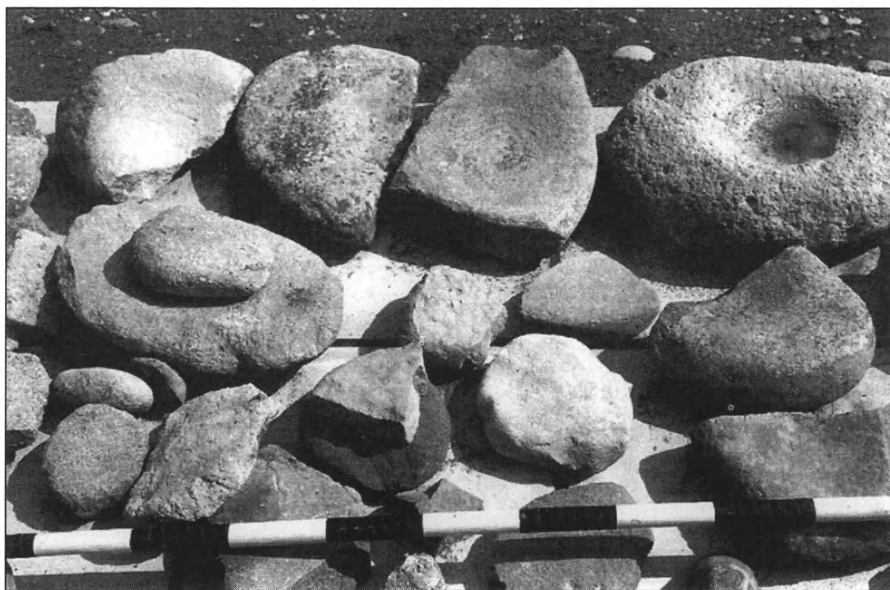
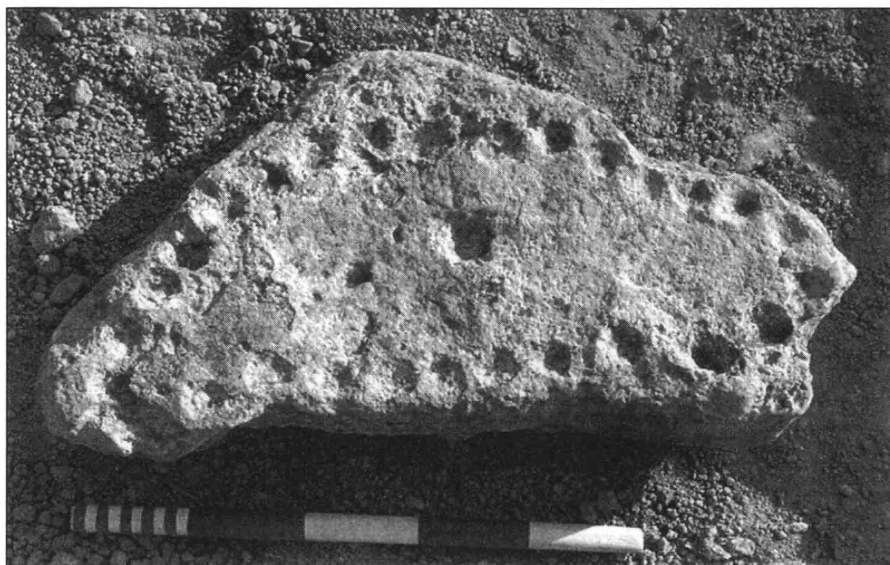
α. Περιοχή ΡΒ. Συνολική όψη πρὸς Β-ΒΔ τῆς περιοχῆς τοῦ «βαιτύλου». β. Τμῆμα τῆς βάσης τοῦ ἀνορθωθέντος «βαιτύλου» καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ λαξευτὸς λαγκίσκος στὴν ἐπιφάνεια τῆς πλάκας.

Σπίτι Γ, Σ-Γ. Συνολική όψη πρὸς Ν τῆς μεγάλης τομῆς 1994 μετὰ τίς βροχῆς τοῦ Ὀκτωβρίου 1994.

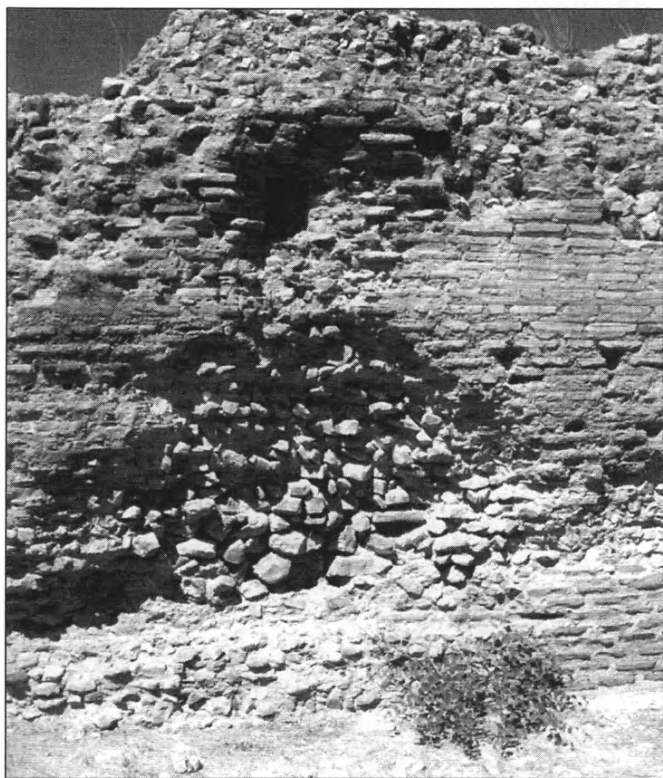
α. Σπίτι Γ, Σ-Γ, όψη προς Ν. 6. Λεπτομέρεια στην περιοχή των λίθων Γ6α κλπ. χρήσιμη για την οικοδομική στρωματογραφία και για την κατανόηση του συστήματος δόμησης των θεμελιώσεων του Σ-Γ.

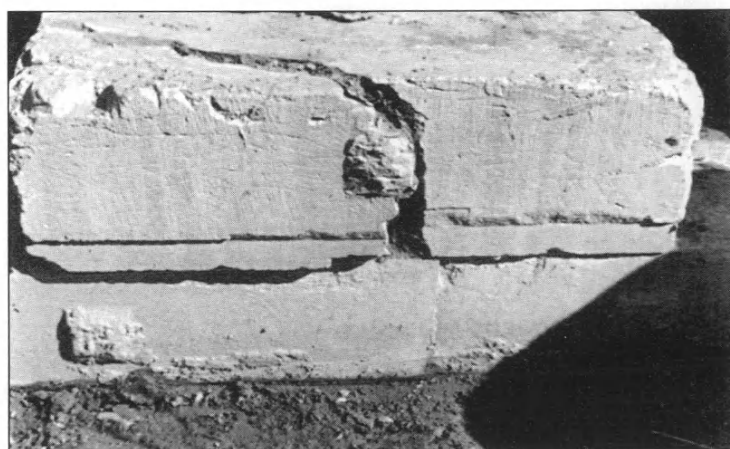
α. Πλακωτός φυσικός λίθος με τεχνητές κυκλικές κοιλότητες. Ὁ δεύτερος ἐλεύθερος «κέρνος» τῆς βασιλικῆς. β. Μέρος τῶν κινητῶν εὐρημάτων πού παραμένουν στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τακτοποιημένα σὲ ὑπαιθρα ἀνδῆρα μελέτης.

α. Ρωμαϊκὰ Βασιλικῆς. Τμῆμα ἀνδριάντος ἐνδεδυμένης ἀνδρικής μορφῆς καὶ τμῆμα ἀρράβδωτου κίονος. β. Ἱεράπετρα, ἀνατ. παραλία. Ἀνατ. ὄψη τμήματος μεγάλου ρωμαϊκοῦ κτιρίου, τοῦ «Νεωσοϊκοῦ».

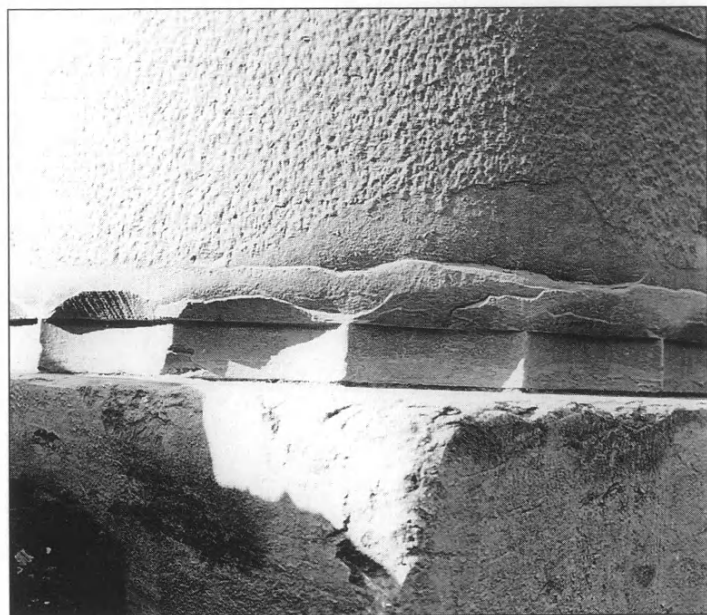
α. Θόλος, Καβούσι, τμήμα ανατ. όψης μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου. β. Θόλος, Κα-
βούσι, τμήμα όψης έσωτ. τοίχου μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου.

α-6. Οί ἐσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ στυλοβάτη τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἀνοίγματος τοῦ
 θωρικοῦ κτιρίου τοῦ Θωρικοῦ.

Ἐπιγραφή χαραγμένη στὸν στυλοβάτη τοῦ δωρικοῦ κτιρίου.

α. Τὸ κατώτατο τμήμα κίονος τοῦ δωρικοῦ κτιρίου. β. Κιονόκρανο τοῦ δωρικοῦ κτιρίου.

Ὁ πύργος 13 τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου τοῦ Σουνίου (ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν).

Θεμέλια ὀρθογωνίου κτιρίου ἐσωτερικά τοῦ πύργου 13.

Λείψανα ναΐσκου στὸ φρούριο τοῦ Σουνίου.

α. ΥΜ ΙΙΑ2 κύαθοι από τὸ Κτίριο Β τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου. β. ΥΜ ΙΒ
κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Κτίριο Ε τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου. γ. Κύαθος ἀπὸ τὸ
κτίριο ΒΑ τῆς Οἰκίας Α.

Ἐπισκευασμένο τμήμα πλακόστρωσης τῆς ὁδοῦ Λιμένος.

α. Τμήμα πήλινης γραπτῆς σίμης αρ. π. 2422 πρώιμου βου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀγορὰ Ἡλίδος. β. Δύο θραύσματα πήλινης σίμης ἀπὸ περὶ τμητούς ἑλικες, κλασικῶν χρόνων.

α. Πήλινη ύδρορρόη σίμης πλαισιούμενη από ανάγλυφους ταύρους (ἐδῶ σώζεται ὁ ἓνας ταῦρος), ἐλληνιστικῶν χρόνων. β. Πήλινη σίμη, σχεδὸν ἀκέραιη, μεὺ ύδρορρόη κυνοκέφαλη, ρωμαϊκῶν χρόνων.

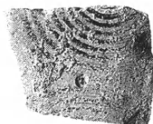
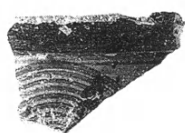
α. Πήλινη άνθεμωτή ακροκέραμος με κεφαλή Γοργούς, ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων. β. Ἀττική ἐρυθρόμορφη λήκυθος ἀπὸ τάφο τῆς Ἡλείας, ὕστερου 5ου π.Χ. αἰ.

α. Θραῦσμα ἀττικῆς ἐρυθρόμορφου κρατήρα με παράσταση τῆς Δανάης καὶ τοῦ Περσέως - βρέφους στὴ λάρνακα, 440 π.Χ. β. Τμῆμα ἐρυθρόμορφου ἡλειακοῦ κρατήρα με παράσταση Ἀθηνᾶς πού δεξιούται τὸν Ἡρακλῆ· πίσω ἀνδρική μορφή, ὕστερου 5ου π.Χ. αἰ.

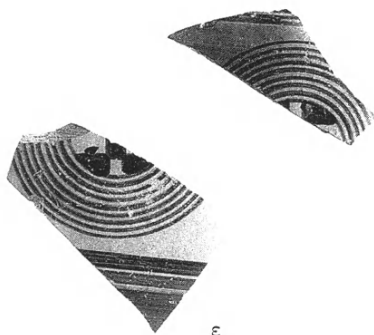
α. Οίνοχόη μεσογεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν ταφικὸν περίβολο στὴν Κάτω πόλη, ΝΑ ἀπὸ τὸν ναό (καύση-πυρὰ ΙΙΙ). β. Ἀνάγλυφος ἀμφορίσκος «μεγαρικοῦ» τύπου ἀπὸ τὴν τομὴ ΤΕ, Β τοῖχος τοῦ Γυμνασίου. γ. Οἰνοχόη ἀπὸ τὸ Φρέαρ Δ τῆς Ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς. δ. Μολύβδινο βαρίδι μὲ τρία μπρούντζινα ἄγκιστρα «σαλαγγιά» ἀπὸ τὸ Φρέαρ Δ τῆς Ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς.

γ

δ

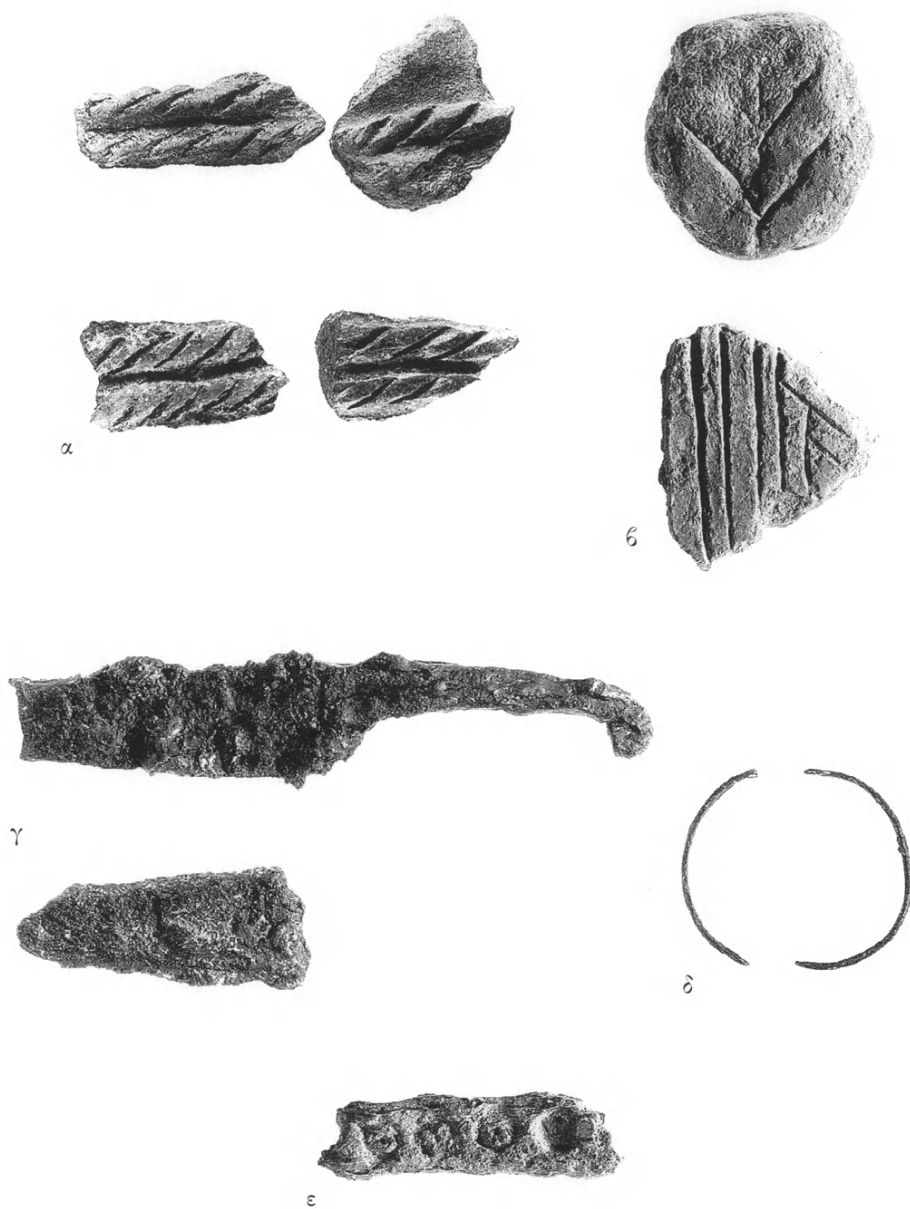

ε

ς'

α-β. Χρυσό διάλιθο περίαπτο, 3ου π.Χ. αϊ., πρόσθια και όπίσθια όψη. γ-ε. Πρωτογεωμετρική και (ς') μεσογεωμετρική γραπτή κεραμεική από τις καύσεις.

α-β. Δείγματα από τὰ θραύσματα ανάγλυφης κεραμεικῆς ἀπὸ τὶς καύσεις πρωτο-
γεωμετρικῶν καὶ μεσογεωμετρικῶν χρόνων. γ. Θραύσματα σιδερένιου ἐγχειριδίου
ἀπὸ τὶς καύσεις (πυρὰ II). δ. Χάλκινο ψέλλιο ἀπὸ τὶς καύσεις. ε. Ὀστέينو ψέλλιο
ἀπὸ τὶς καύσεις.

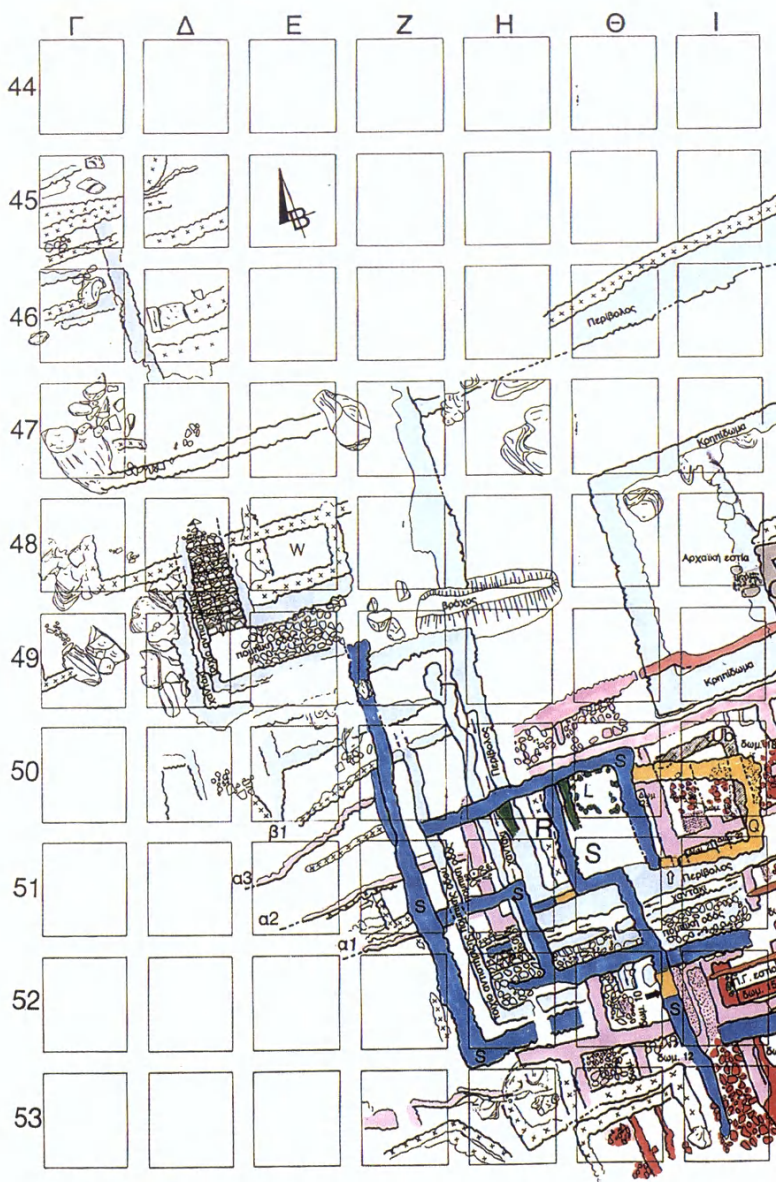
α. Δυτικό τμήμα τοῦ ὀχυρωματικοῦ τοίχου ΝΔ ἀπὸ τὸν ναό. β. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοποιίας καὶ τῆς ἔδρασης στὸν φυσικὸ βράχο.

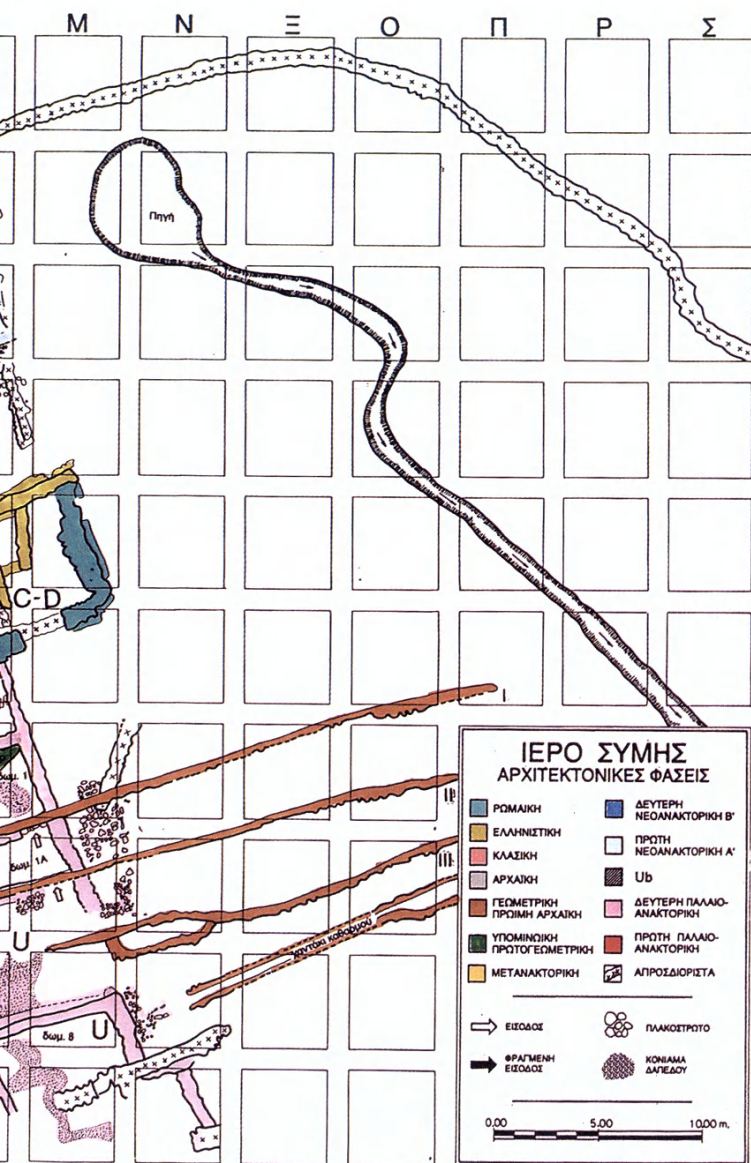
α. Μερική άποψη του χώρου των πρωτογεωμετρικῶν ταφῶν (καύσεων). β. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πυρὰ III.

α. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μεσογεωμετρικοῦ πίθου ἀπὸ τὸν Χῶρο 2 μὲ τὸ θρανίον (ΝΑ κλιτὸς ἀκροπόλεως). β. Τὸ κατώτερο τμήμα ἀνάγλυφης μαρμαρίνης ἐπιτάφιας στήλης ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Μινώας.

Σύμη Βιάννου. Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ.

Η. ΖΑΡΙΦΗΣ.

α. Ὁ τ. Η502 τοῦ κτιρίου S μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασυγκρότησή του (ἀπὸ Δ). β. Τὰ μέτωπα τῶν ἐπιχώσεων θεμελίωσης τοῦ κτιρίου Q πρὶν ἀπὸ τὴν ἀντιστήριξή τους (ἀπὸ Α).

α. Τὰ μέτωπα τῶν ἐπιχώσεων θεμελίωσης τοῦ κτιρίου Q μετὰ ἀπὸ τὴν ἀντιστήρι-
ξη τῶν ἐπιχώσεων (ἀπὸ Β). β. Τὰ ἐπ'ἀλλήλα ἐπὶχρίστα δάπεδα τοῦ δωματίου 21
μέ τὰ ὑπερκείμενα τμήματα τοῦ βόρειου μετώπου τῶν νότιων τοίχων τοῦ Ub καὶ
τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (ἀπὸ Α).

α. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ κτιρίου V στὸ δωμ. 21 τοῦ κτιρίου U μετὰ τὰ ἔχνη τῶν ἐπίχριστων δαπέδων τοῦ στήν τομῇ (ἀπὸ Α). β. Τὰ ἀνατολικά τμήματα τῶν βόρειων μετώπων τῶν νότιων τοίχων τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καὶ τοῦ κτιρίου Ub. Βαθύτερα τὸ δωμ. 22 τοῦ U καὶ τὸ πλακόστρωτο τοῦ V (ἀπὸ Β).

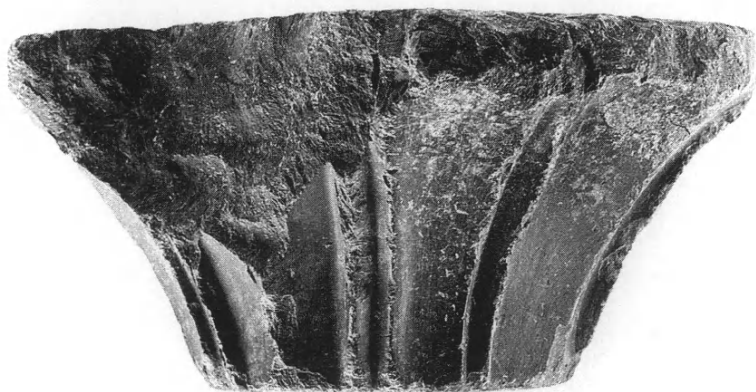
α. Ὁ ἐγκλωβισμένος στὸ κτίριο U περίβολος τοῦ Ub μετὰ ἀπὸ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη καὶ τὴ στερέωση τοῦ ἀνατ. τοίχου (ἀπὸ Β). β. Ἡ πλάκα-δοκὸς φορέας τοῦ βόρ. καὶ ἀνατ. τοίχου τοῦ κτιρίου Q μετὰ ἀπὸ τὴ χύτευσή της (ἀπὸ Α).

α. Τὸ τμήμα τοῦ νεκροῦ πυρήνα τοῦ κρηπιδώματος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση. β. Ὁ βόρ. τοίχος καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ Δ).

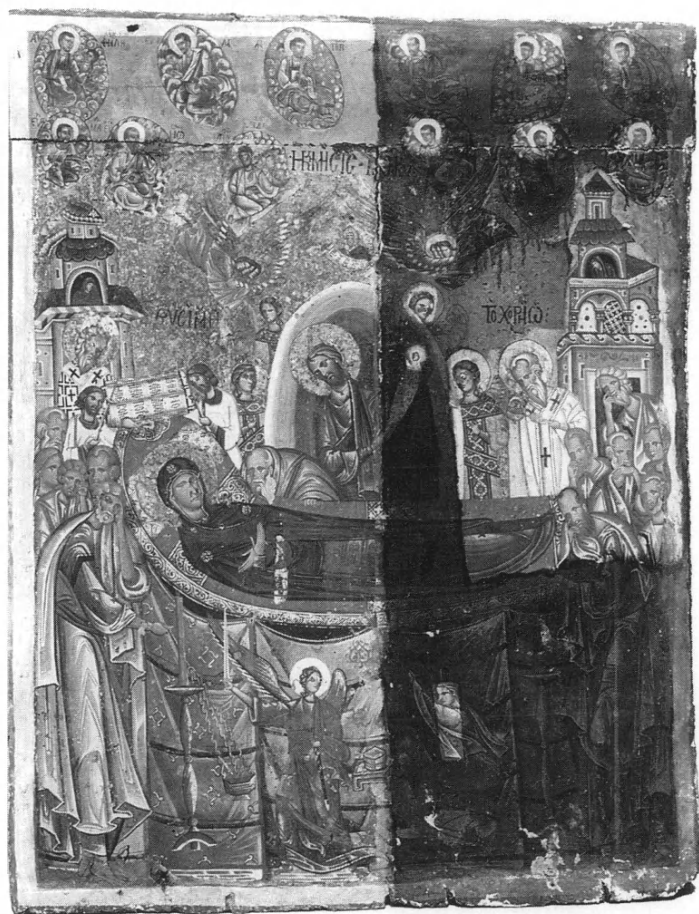
α. Ἡ ἄνω ὀψὲς τοῦ βόρ. τμήματος τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ ΝΔ). β. Δωμάτιο 2 τοῦ κτιρίου U μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ 1975 (ἀπὸ Ν).

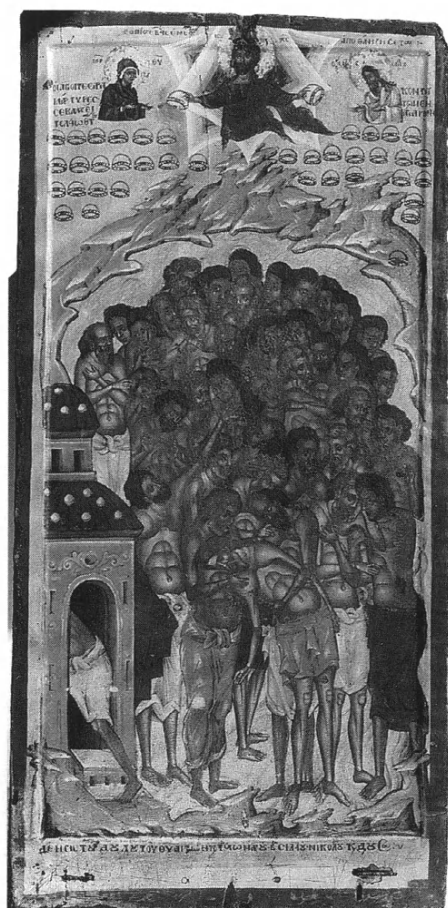
α. Ἡ θέση ἀνεύρεσης τοῦ καλαθόσχημου «ἐπικράνου» (ἀπὸ Α). β. Καλαθόσχημο «ἐπικράνο» ἀπὸ ὀφίτη.

Τὰ συντεθλιμμένα ἀγγεῖα τοῦ δωματίου 2 μὲ τὰ κατάλοιπα τοῦ πλακοστρώτου (ἀπὸ ΝΑ).

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Οἱ Ἅγιοι Τεσσαράχοντα.

Ὁ ἅγιος Νικόλαος.

Χριστός Σωτήρ.

Βημόθυρο.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1994
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 149
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1997
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΑΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ
Μ. ΤΖΑΝΑΚΗ ΚΑΙ ΕΙΡ. ΚΟΥΝΕΤΑΚΗ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ
ΝΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΜΟΝΤΑΖ Α. ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ